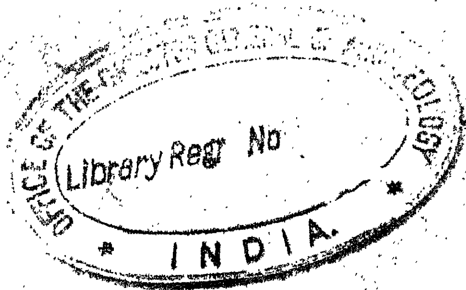

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

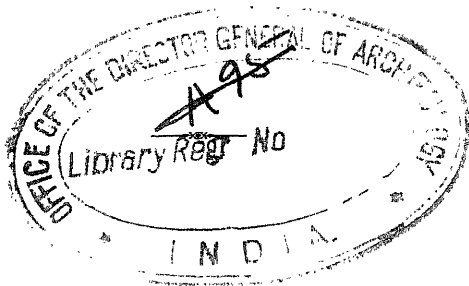
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

ACHTSTE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1907.

GEDRUKT BIJ JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN.

INHOUD

VAN HET

ACHTSTE DEEL

DER

VIERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

VERSLAGEN.

MEDEDEELINGEN.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den NOVEMBER 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, VERDAM, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, WARREN, CONRAT, HESSELING, HARTMANN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De heeren Oppenheim, v. d. Wijck en Woltjer gaven bericht dat zij verhinderd waren deze vergadering bij te wonen; evenzoo prof. L. de Hartog, die tevens mededeelt dat hij op den 6den dezer maand zijn 70ste jaar heeft voleindigd.

Ingekomen zijn:

Twee prijsverzen voor den Hoeufftwedstrijd, getiteld *Hirundo Alsatina* en *Licinus Tonsor* onder de motto's *O navis, referent in mare te novi fluctus* (*Horat.*) en *Debemur morti nos nostraque.*

Een schrijven van het comité voor den Nobel-wedstrijd, ter herinnering dat de leden dezer afdeeling der Kon. Akad. bevoegd zijn om candidaten voor de „prix de littérature" voor te stellen, met opgaaf van de voorwaarden aan zulke candidatuurstelling verbonden

Van de Kon. Belgische Akademie een opgaaf der onderwerpen voor wier voldoende behandeling prijzen door haar zijn uitgeloofd.

Hierna erlangt de heer Uhlenbeck het woord voor zijn *Karakteristiek der Baskische Grammatica.* Hij begint met te wijzen op de geisoleerde stelling van het Baskisch in eene geheel Romaansche omgeving en demonstreert aan drie woordgroepen — de telwoorden, de voornaamwoorden en de verwantschapswoorden — hoezeer het Baskisch van onzen taalstam verschilt. Eerder bestaat er eenige gelijkenis tusschen het Baskisch en het Chamitisch-Semitisch, maar de pogingen van Giacomino en von der Gabelentz om Chamitischen oorsprong van het Baskisch te bewijzen hebben niet tot afdoende resultaten geleid, al is het volstrekt niet onmogelijk, ja zelfs niet onwaarschijnlijk, dat verder onderzoek de Noord-Afrikaansche hypothese zal bevestigen. Na eenige korte opmerkingen over de klankleer en de woordvorming, gaat de spreker over tot de morphologie, die in menig opzicht aan die van talen in N.-Amerika herinnert. Bijzonder uitvoerig behandelt hij de tegenstelling van casus transitivus en casus intransitivus in verband met de transitieve en intransitieve conjugatie van het verbum, waarbij hij ook parallelle verschijnselen uit het Groenlandsch, het Dakota enz. ter sprake brengt. Een andere eigenaardigheid van het Baskisch, waarbij de spreker eenige oogenblikken stilstaat, is het toenemend gebruik der periphrastische conjugatie, die de enkelvoudige verbaalvormen al meer en meer verdringt. Vervolgens gaat hij over tot de tempora, de modi en de transitieve, intransitieve en dativische persoonselementen van het zeer gecompliceerde, incorporeerende verbaalsysteem. Waar er aanleiding toe is, vestigt hij de aandacht op punten van overeenkomst met

andere talen. Ten slotte releveert hij het vermogen om alle vormen van het verbum finitum door achtervoeging van de conjunctie *-n* tot relatieve bijzinnen te maken, die als nomen opgevat op de gewone manier gedeclineerd worden.

Nadat de spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, neemt de voorzitter het woord om den spreker hulde te brengen voor zijn degelijk werk en tevens eenige opmerkingen en vragen tot hem te richten over het eigenaardige gebruik van transitieve en intransitieve persoonsaanduidingen in het Baskisch en vergelijking met eenige dialecten van den Kaukasus. Spreker beantwoordt den voorzitter.
Bij de rondvraag biedt prof. Hartman voor de Bibliotheek aan de 4de uitgaaf van Cobet's Lysias, door hem bewerkt en herzien en zijn boek de Ovidio poeta.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

KARAKTERISTIEK DER BASKISCHE GRAMMATICA.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

C. C. UHLENBECK.

Zelfs den tourist, die zonder belangstelling in taal en volk in de bergen der Basses-Pyrénées en het aangrenzende Spaansche gebied zijn zomeruitstapje maakt, kan het niet ontgaan, dat door de meer vertrouwde klanken van het Romaansch heen en die menigmaal overstemmend, een heel andere taal, uitheemscher van geluid en vreemder van rhythmus, in zijn ooren klinkt. Gaat hij langs een eenzamen weg door het gebergte, hem begroet soms een vriendelijk, maar onverstaanbaar *Egun on jauna*; maakt hij een wandeling door het liefelijke, maar vervelende Cambo, hem treffen de namen van villa's als *Harrieder* en *Etchegorria*; leest hij de opschriften der straten te Irun, naast het Spaansche *Paseo de Colon* verbaast hem het ongewone *Kolonen ibiltalde lekua*; geeft hij te San Sebastian of elders zijn aandacht aan de réclame-borden der winkels, dan verwondert hij zich over de veelal zwierige, maar door-en-door on-Spaansche geslachtsnamen, die door deze telgen der *madre España* gevoerd worden. En dan de namen van dorpen en dalen, van beken en bergen! Het kan niet anders, of ook de onwetende tourist moet gevoelen, dat in deze gewesten meer dan elders de herinnering van een omneveld volksverleden, de naklank van ongekende talen is blijven voortleven. Het kan niet anders, of ook hem zal, indien hij niet alleen koopman is, een aandoening van treurigheid overvallen bij de gedachte, dat ook deze laatste stemmen uit den voortijd van Iberië en Aquitanië onder den plompen

druk van domme regeeringen eerlang zullen wegsterven. Welk bestuur eerbiedigt de taal en de rechten van een minderheid? Het clericale Spanje doet niets voor de oude landstaal van Vizcaya en Guipuzcoa, maar is er veeleer op uit die allengs te doen verdwijnen met de herinnering aan de *fueros* dier edele en getrouwe provinciën. Maar ook de Basken aan deze zijde van de Pyreneeën worden niet minder dan het visschersvolk van Bretagne door een liberale regeering in het gebruik hunner taal belemmerd. „On nous poursuit, mais nous ne nous rendons pas encore" zeide mij de pastoor van een dorp, die steeds voortging in het Baskisch te preeken en bij een eerste communie in datzelfde dorp hoorde ik door heldere kinderstemmen Baskische liederen zingen. Om u een denkbeeld te geven van de klank der taal, zooals die in het Pays de Labourd gesproken wordt, zal ik u enkele coupletten van een dier communie-liedjes voorlezen [1]). Mijne uitspraak is slechts bij benadering goed, want sommige klanken zijn moeilijk te treffen en, toen ik er in meende geslaagd te zijn de Baskische achtertandsche *s* juist zoo voort te brengen als de Basken zelf, zeide men mij heel ontmoedigend: „Vous n'avez pas les mâchoires". Ik doe het dan zoo goed en kwaad als het mij mogelijk is.

Haurrak altcha bihotzak
  zuen Jainkoari;
Humilia zaitezte
  Jesus maiteari.

O Birjina Maria,
  gure Ama ona,
Guretzat othoitz zazu
  zure Seme Jauna!

Ah! othoi barkhamendu,
  aita eta ama!
Baketurik gohazen
  Jainkoaren gana!

---

[1]) Namelijk het eerste, het zesde en het achtste couplet van het lied *Haurrak altcha bihotzak* (Misionetako eta erretretako kantikak, Bayonan, L. Lasserre baithan imprimatua 1898, p. 102 sq.).

D. w. z. „Kinderen, verheft de harten tot uwen Heer; vernedert u voor den geliefden Jezus. O Maagd Maria, onze goede Moeder, bid voor ons Uwen Heer Zoon! Wij bidden u om vergiffenis, vader en moeder! Mogen wij verzoend gaan tot den Heer!"

Om u te toonen, hoe welluidend Baskische verzen kunnen zijn, wil ik u ook nog eenige Guipuzcoaansche regels doen hooren en wel in de eerste plaats den aanhef van een gedichtje van José Maria de Iparraguirre [1]:

Ume eder bat icusi nuben
  Donostiaco calean;
Itz erdicho bat ari esan gabe
  Nola pasatu parean?
Gorputza zuben liraña eta
  Oñac cebiltzan airean;
Politagoric ez det icusi
  Nere beguiyen aurrean.

D. w. z. „Een mooi meisje zag ik in de straat van San Sebastian; hoe kon ik haar voorbijgaan zonder haar een half woordje te zeggen? Zij had een slank lichaam [eigenlijk: zij had het lichaam slank] en hare voeten gingen door de lucht; iets aanvalligers heb ik niet voor mijn oogen gezien."

En dan ook het slot van een klankrijk gedicht van Indalecio Bizcarrondo (Vilinch) [2]:

Zú zeralaco meriyo baldiñ
  Juaten banaiz lur azpira,
Guero damuba eta malcuac
  Alperric izango dira:
Beiñ juan esquero oyen birtutez
  Berriz ez niteque gira,
Ori guertatu baño lenago
  Izazu nitzaz cupira!

[1]) *Nere maitiarentzat* 'Aan mijne geliefde', bij José Manterola, Cancionero Vasco, Poesías en lengua Euskara, I, 1 (San Sebastian, Juan Osés, Nov. 1877), p. 9 sq.

[2]) Het bedoelde gedicht is getiteld *Izazu nitzaz cupira* 'Heb medelijden met mij'. Men vindt het bij José Manterola, l. c. II, 1 (San Sebastian, Juan Osés, Apr. 1878), p. 42 sqq. De woorden *juan esquero* (= *juanez* + *gero*) zijn verkeerd afgedeeld, maar ik heb mij aan de spelling bij Manterola willen houden.

D. w. z. „Als ik door uwe schuld onder de aarde ga, dan zullen daarna berouw en tranen vergeefsch zijn; als ik eenmaal ben heengegaan, kan ik door de macht dier tranen niet opnieuw terugkeeren, heb daarom, voordat dit gebeurt, medelijden met mij!"

Minder gevoelig, maar niet oneigenaardig is het bekende straatliedje van de drie meisjes van San Sebastian, waarvan ik u de eerste helft zal mededeelen [1]):

Iru damacho Donostiaco
Errenterian dendari
iosten ere badaqite baño
ardua edaten obeqi.

Iru damacho Donostiaco
irurac gona gorriac
sartzen dirate tabernan eta
irtetzen dira ordiac.

Donostiaco nescachachuac
calera nai dutenian
ama estago piperric eta
banua salto batean.

Iru damacho Donostiaco
eguin eidute apostu
norc ardo gueiago eran eta
cein guchiago moscortu.

D. w. z. „Drie dametjes van San Sebastian, naaisters te Renteria, verstaan nog beter de kunst wijn te drinken dan te naaien. Drie dametjes van San Sebastian, alle drie roode japonnen, gaan de herberg binnen en komen er dronken uit. De meisjes van San Sebastian zeggen, als zij de straat op willen: Moeder er is geen peper, in een wip zal ik die gaan halen. De drie dametjes van San Sebastian hebben, zegt men, gewed, wie na het meest wijn te hebben gedronken, het minst een roes had."

---

[1]) In zijn geheel bij C. A. F. Mahn, Denkmäler der baskischen sprache, Berlin 1857, p. 80.

Maar het was niet mijn voornemen u bezig te houden met Baskische poëzie, veeleer wilde ik u een beeld geven van de Baskische grammatica, al vrees ik, dat menigeen in uw midden het door mij gekozen onderwerp vrij droog zal vinden. Waarom heb ik dan toch de vrijmoedigheid eenige oogenblikken uwe aandacht te vragen voor de kenschetsing eener taal, die tot een klein gebied beperkt is en eerst uit de laatste vier eeuwen is overgeleverd [1]), die weinig of geen noemenswaarde literatuur heeft en misschien binnen niet al te langen tijd geheel zal zijn uitgestorven? Mijn antwoord luidt: omdat ik vertrouw, dat gij allen sympathie gevoelt voor kleine volken met eigenaardige nationaliteit, dat gij allen niet dan met leede oogen het oorspronkelijke en individueele uit de zich allengs, ook wat de taal betreft, meer en meer nivelleerende wereld ziet verdwijnen. Er is nog een reden, waarom het Baskisch aanspraak mag maken op uwe belangstelling en die van iedereen, wien de geschiedenis van Europa niet onverschillig is. Ik bedoel de volstrekte geisoleerdheid van het Baskisch in eene geheel Romaansche omgeving. Sedert Wilhelm von Humboldt ons door zijne onderzoekingen over de oude plaatsnamen van Spanje en Zuid-Frankrijk [2]) geleerd heeft in de Basken een niet-geromaniseerd overblijfsel der oude Iberiërs en Aquitaniërs te zien, heeft het Baskisch een groot belang gekregen voor de ethnologie der oudheid. Waren de Iberiërs en Aquitaniërs een afzonderlijk ras met een eigen taalstam? Of hadden zij verwanten aan gene zijde der Middellandsche zee, zooals b.v. Giacomino en Georg von der Gabelentz op grond van

---

[1]) Afgezien van onbeteekenende kleinigheden zijn de gedichten van Bernard Dechepare (1545) het oudste Baskisch, dat wij kennen. De veel belangrijker vertaling van het N. T. door Jean de Liçarrague dateert eerst van 1571.

[2]) W. von Humboldt, Prüfung der untersuchungen über die urbewohner Hispaniens vermittelst der vaskischen sprache, Berlin 1821. Het behoeft wel niet uitdrukkelijk gezegd te worden, dat dit werk zeer verouderd is. Verreweg de meeste verklaringen zijn onhoudbaar, maar er blijven toch enkele over, die bewijzend zijn.

wel wat voorbarige taalvergelijking waarschijnlijk achten [1])? Of waren zij nog met heel andere volken verwant? Voor het oogenblik weten wij dienaangaande niets met zekerheid, al wijzen enkele feiten bepaald in Afrikaansche richting. Misschien zal het eenmaal blijken, dat het Baskisch, dus het oude Iberisch-Aquitanisch, deel uitmaakt van de Chamitische afdeeling der Chamitisch-Semitische talen, maar nu ligt de tijd voor het geven van een dergelijk bewijs nog ver in de toekomst, want het Baskisch zelf is ondanks het vele, dat mannen als van Eys en Vinson, Prins Bonaparte en Schuchardt hebben gedaan, nog niet voldoende onderzocht en van eene Chamitische, laat staan Chamitisch-Semitische taalvergelijking, die zich met de Indogermaansche op ééne lijn zoude kunnen stellen, is immers nog geen sprake. Maar wat nu nog niet kan, zal later wellicht mogelijk wezen en wij zijn dankbaar het Baskisch te bezitten als een middel tot opdelving van aloud volkenverband.

Hoe scherp het Baskisch bij de omringende talen afsteekt, zal ik u aan enkele woordgroepen toonen. Het zal u dan blijken, dat de vaak herhaalde bewering van verwantschap tusschen het Baskisch en de Keltische taal van Bretagne geheel verkeerd is. Hoe zeer het Breton ook van het Fransch verschilt, het verraadt toch onmiddellijk zijn Indogermaansch karakter, terwijl de taal der Basken vooral door zijn wonderlijk genuanceerd verbaalsysteem een uiterst on-Indogermaanschen indruk maakt, die in enkele opzichten aan het Chamitisch-

[1]) Te vroegtijdig acht ik ook de poging van Alfredo Trombetti om den gemeenschappelijken oorsprong aller talen te bewijzen, al erken ik gaarne, dat zijn in elk geval bewonderenswaardig boek tal van opmerkingen bevat, die op de verdere ontwikkeling der taalwetenschap een goeden invloed kunnen hebben. Maar zoolang men zich geen beeld heeft weten te vormen van de verdwenen stamtalen, waaruit het Ural-Altaisch, het Chamito-Semitisch etc. zijn voortgekomen — en de reconstructie dier stamtalen „con sufficiente esatezza" is, met uitzondering wellicht van het Oer-Indogermaansch, voorloopig nog een onbereikbaar ideaal — blijft een definitieve vergelijking der verschillende taalstammen onmogelijk (vgl. L'unità d'origine del linguaggio, Bologna 1905, p. 20.)

Semitisch, in andere aan de talen van het verre westen herinnert.

In de eerste plaats vestig ik uwe aandacht op de telwoorden, welke eene vermenging van het tientallig met het twintigtallig stelsel vertoonen. Voor 20 heeft het Baskisch evenals voor 10 een enkelvoudig woord en de getallen 40, 60, 80 worden door samenstellingen met de beteekenis 'opnieuw twintig', 3 × 20, 4 × 20 (vgl. fr. *quatre-vingts*) aangeduid, terwijl men voor 30, 50, 70, 90 de omschrijvingen 20 + 10, 40 + 10, 60 + 10, 80 + 10 (vgl. Fr. *soixante-dix*, *quatre-vingts-dix* naast *septante*, *nonante*) gebruikt. De hoofdtelwoorden luiden dan als volgt:

1. *bat*. Dit woord herinnert niet aan eenig aequivalent in andere talen.

2. *bi*, *biga*, *bida*. De gelijkenis met Lat. *bis* uit **dwis* is toevallig, want *bi* heeft blijkens zijne bijvormen een anderen consonant dan *s* aan het einde verloren. Daar de onbepaalde genitivus *biren* luidt, mogen wij vermoeden, dat *bi* uit **bir* is ontstaan en dat *biga*, *bida* overgang van *r* in *g* en *d* vertoonen, een verschijnsel, dat in het Baskisch zeer gewoon is [1]). Maar als de *r* van *biren* niet oorspronkelijk mocht wezen, dan laat zij zich door den invloed van echte *r*-stammen verklaren.

3. *hirur*, *iru*. Het schijnt, dat *-u(r)* een suffix is, want het ordinale luidt *heren* (naast *hirurgarren*, *irugarren*). *Hirur* heeft een faux-semblant met Hong. *három* (= Vogul. *korom*, *χurum*, Finsch *kolme* enz.).

4. *laur*, *lau*. Misschien is *-u(r)* in *lau(r)* hetzelfde element als in *(h)iru(r)*.

5. *bortz*, *bost*. De vorm met *r* is zeker de meer oorspronkelijke.

6. *sei*, *seir-(ak)*. Als de oudere vorm van *sei* een *r* aan

---

[1]) Zie mijne Beiträge zu einer vergleichenden lautlehre der baskischen dialecte, Amsterdam 1903, p. 59 sqq.

het einde heeft gehad, dan wordt de gelijkenis van dit telwoord met Indogermaansche en Chamitisch-Semitische woorden voor 6 aanmerkelijk geringer, maar ook indien de pluralis *seirak* een anorganische *r* bevat, mag men aan zulk een oppervlakkige klankovereenkomst niet veel waarde hechten. Zoo gelijkt b. v. het Hebreeuwsche telwoord voor 6 in sterke mate op aequivalenten in Indogermaansche talen, maar de treffende overeenkomst verdwijnt, als wij de Oer-Semitische en Oer-Indogermaansche vormen reconstrueeren.

7. *zazpi*. Reeds menigmaal heeft *zazpi* door zijn gelijkenis met het Koptische telwoord voor 7 de aandacht getrokken. Andere Baskische woorden, die bijzonder sterk aan het Koptisch herinneren, zijn b.v. *azari* 'vos', *berri* 'nieuw'. Dergelijke gevallen hebben tot de onderstelling geleid, dat het Baskisch met de talen van Noord-Afrika verwant zoude wezen, en inderdaad, het valt moeilijk hier aan eene speling te gelooven, al zoude het ook voorbarig zijn op grond van enkele woorden belangrijke gevolgtrekkingen te maken. In elk geval acht ik het niet geraden bij zulke woorden met Arno Grimm [1]) aan ontleening te denken, vooral niet bij *berri*, dat blijkens namen van steden reeds in de oudheid deel uitmaakte van den Iberisch-Aquitanischen woordenschat. Een woord voor 'nieuw' zal men trouwens niet licht van een vreemd volk overnemen.

8. *zortzi*. Mij zijn geen aanknoopingspunten bekend.

9. *bederatzi*. Wellicht is *-tzi* in *zortzi* en *bederatzi* een suffix.

10. *hamar, amar*. De telwoorden van 11 tot en met 19 zijn samenstellingen van *hamar*, b.v. *hamabi*, *amabi* 'twaalf', *hamahirur*, *amairu* 'dertien'. Moeilijkheid geeft het tweede lid van *hamaika*, *hameka* 'elf', waarvoor men **hamabat* zoude verwachten, maar het bij den eersten blik bevreemdende *hemeretzi* 'negentien' is zeker wel uit **hamar-bederatzi* ontstaan.

20. *hogei*, *hogoi*, *ogei*. Dit gelijkt eenigszins op Cymr.

---

[1]) Arno Grimm, Ueber die baskische sprache und sprachforschung Ratibor 1884, p. 37.

uceint, *uguin*, Corn. *ugens*, *ugans*, *ugons*, Bret. *ugent*, maar deze Britannische woorden wijzen met het Iersche *fiche* op een Oer-Keltischen grondvorm, die zich nauw bij Lat. *vīginti* aansluit [1]). Indien (*h*)*ogei*, *hogoi* iets met *ugent* kon te maken hebben, dan zoude dat door ontleening uit het Keltisch moeten wezen, maar ook dit is onmogelijk, daar het Keltische woord in de oudheid een heel andere gestalte had dan thans in de Britannische dialecten. Wij kunnen dus veilig aannemen, dat (*h*)*ogei*, *hogoi* en *ugent* niets met elkaar hebben uit te staan.

100. *ehun*, *eun*. Dit is vermoedelijk gelijktijdig met andere Germaansche woorden (als *urki* 'berk' uit **burki*, vgl. Ohd. *birihha*, On. *björk* enz., en *bargo* 'speenvarken', vgl. Ohd. *barug*, On. *börgr* enz. 'gesneden mannetjesvarken') uit Got. *ain hund* overgenomen. Voor 1000 hebben de Basken daarentegen het Romaansche woord.

Gij ziet, dat de Baskische telwoorden, voor zooverre zij niet uit Indogermaansche talen ontleend zijn, al heel weinig aanknoopingspunten met onzen taalstam aanbieden. Hetzelfde geldt van de ietwat Semitisch klinkende voornaamwoorden. Het pronomen personale van den eersten persoon singularis luidt *ni* en herinnert aan Bišari *áne*, Somali-Galla *áni* en ook aan Hebr. *ănī* [2]), maar wij zullen niet geneigd zijn aan deze overeenstemming eene groote bewijskracht voor verwantschap toe te kennen, als wij bedenken, dat ook in de Algonkin-talen het begrip 'ik' door *ni*(*n*) of daarop gelijkende vormen wordt uitgedrukt [3]). Ook bij het pronomen van den tweeden persoon enkelvoud *hi*, dat blijkens het transitieve persoonssuffix *-k* op ** ki* teruggaat, denken wij onwillekeurig aan het Chamitisch-Semitisch, waar *-k*(*a*) als posses-

---

[1]) Wh. Stokes, Urkeltischer sprachschatz, Göttingen 1894, p. 279.

[2]) Vgl. H. Zimmern, Vergleichende grammatik der semitischen sprachen, Berlin 1898, p. 56 sq.

[3]) Vgl. Fr. Müller, Grundriss der sprachwissenschaft, II, Abt. I, p. 197; Bishop Baraga, Grammar of the Otchipwe language, Montreal 1878, p. 40 sqq., 55 sqq.; J. Horden, A grammar of the Cree language, London 1881, p. 11 sqq.; J. W. Tims, Grammar and dictionary of the Blackfoot language, London 1889, p. 6 sqq.

siefsuffix overbekend is [1]), hoewel ook in dit geval de Algonkin-talen met hun *ki*(*n*) als pronomen van den tweeden persoon de overeenkomst verzwakken [2]). Maar de correspondeerende pronomina van het meervoud *gu* 'wij' en *zu*(*ek*) 'gij' gelijken niet op die van Noord-Afrika en de eenige parallel, die mij wil te binnen schieten, is het Eskimo-suffix van den eersten persoon dualis en pluralis *-gu-* (*-guk*, *-gut*) [3]). Men ziet, hoe weinig gewicht zulke klankgelijkenissen hebben. Wie immers zoude het wagen alleen op zulke wankele gronden verwantschap tusschen eene taal van Noord-Amerika en het Baskisch aan te nemen? Over de verdere pronomina zal ik niet uitweiden, maar toch wil ik even vermelden, dat het Baskisch correlatieve voornaamwoorden en adverbia bezit, waarbij wij opmerken, dat de *h*- demonstratieve [4]), de *n*-interrogatieve kracht heeft. De aanwijzende *h*- is echter uit *k*- ontstaan, zooals blijkt uit dialectische vormen, door Prins Bonaparte in afgelegen dalen der Pyreneeën ontdekt [5]), en

[1]) Vgl. H. Zimmern l. c., p. 64.

[2]) Vgl. behalve Fr. Müller, Baraga, J. Horden, J. W. Tims ll. cc. nog Arno Grimm l. c., p. 38, die reeds op de overeenkomst tusschen de Baskische en Algonkin-pronomina heeft gewezen.

[3]) Zie de tabel bij S. Kleinschmidt, Grammatik der grönländischen sprache, Berlin 1851, en voor andere Eskimo-dialecten Th. Bourquin, Grammatik der Eskimo-sprache... an der Labradorküste, London 1891, p. 70. 110; E. Petitot, Vocabulaire français-esquimau, dialecte des Tchiglit, Paris 1876, p. XLIII (*-ρu-*); F. Barnum, Grammatical fundamentals of the Innuit language... of Alaska, Boston-London 1901, p. 69. 117 (*-kŭ-*).

[4]) De aanwijzende voornaamwoorden *haur* (*hunek*), *hori* (*horrek*), *hura* (*hark*) staan tot elkander, wat de beteekenis betreft, in een dergelijke verhouding als Skr. *ayám: eṣá: sá* (vgl. K. Brugmann, Die demonstrativpronomina der indogermanischen sprachen, Leipzig 1904, p. 38 sqq. 73 sqq. 20 sqq.). Dezelfde deixis als *hura* (*hark*) heeft uit den aard der zaak het lidwoord (in het Vizcaisch ook nog voornaamwoord!) *-a* (*-ak*), dat immers uit **har* (*hark*) ontstaan is. Vgl. de tegenstelling van *nik ikusten dedan onek*: *hik ikusten duan orrek*: *ikusten duena* (Jhr. W. J. van Eys, Grammaire comparée des dialectes basques, Paris 1879, p. 479). *Onek* en *orrek* zijn de Guipuzcoaansche vormen voor *hunek*, *horrek*.

[5]) Pr. L. L. Bonaparte, Etudes sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, Londres 1872, p. 24.

van een verwijderd verband met Arab. *hūa*, *hīa*, Hebr. *hū*, *hī* enz. kan derhalve geen sprake zijn, zoolang men de *h* dezer Semitische pronomina niet tot een oudere *k* kan herleiden, iets wat vermoedelijk altijd ongeoorloofd zal blijven [1]). Wat de interrogatieve *n-* van *nor*, *nola*, *non*, *noiz* betreft, is mij niets van elders bekend, wat zich daarmede laat vergelijken en ook de vragende voornaamwoorden *zein* en *zer* wekken bij mij geen herinneringen aan het Chamitisch Semitisch of eenig ander taalgebied.

Een derde groep van woorden, waaraan ik u de geisoleerdheid van het Baskisch wil demonstreeren, is die der verwantschapsnamen. Voor 'vader' en 'moeder' heeft deze taal de stamelwoorden *aita* en *ama*, die tot zeer algemeene, over de gansche aarde verbreide typen behooren. Ook *anaye* (*anai*) 'broeder' schijnt van denzelfden aard te wezen, maar voor 'broederszuster' en 'zusterszuster' heeft het Baskisch de karakteristieke woorden *arreba* en *ahizpa* (*aizpa*, *aizta*), die blijkbaar één en hetzelfde suffix *-ba* (*-pa*) bevatten, dat ook in andere verwantschapsnamen terugkeert. Wel is waar niet in *seme* 'zoon', dat onder een sterke verdenking staat van uit Lat. *sēmen* ontleend te zijn [2]), maar wij vinden het element *-ba* nog in *alaba* 'dochter', *asaba* 'voorvader', *ginharreba* 'schoonvader, schoonmoeder', *osaba*, *oseba* 'oom', *izeba*, *izaba* 'tante', *illeba*, *illoba* 'neef, nicht; kleinkind', *ugazaba* 'heer des huizes'. Dat *-ba* werkelijk een suffix is, zien wij duidelijk uit de omstandigheid, dat men voor 'tante' ook *izeko*, *izeka* kan zeggen, welke vormen alleen in den uitgang van *izeba* verschillen. Wij kunnen vermoeden, dat *-ba* eene dergelijke waarde heeft als het Indogermaansche *-ter-* in **peter-* enz.

Nu ik u aan een drietal woordgroepen heb getoond, welk een diepe klove het Baskisch van onzen taalstam scheidt, wil ik het meest kenschetsende uit de grammatica onder uwe aandacht brengen om bij u de overtuiging te vestigen, dat de

1) Vgl. H. Zimmern l. c., p. 29, 55, 57.
2) Vgl. H. Schuchardt, Zeitschrift für romanische philologie, XXIX, p. 452.

Eskuara, zooals de Basken zelf hunne taal noemen, een veel ouder stadium van ontwikkeling vertegenwoordigt dan eenige andere taal van West-Europa. Het Baskisch staat in het algemeen op denzelfden trap als vele incorporeerende en polysynthetische talen van Amerika, maar reeds een Wilhelm von Humboldt heeft begrepen, dat uit een ongeveer gelijke hoogte van ontwikkeling niet tot éénzelfden oorsprong mag worden besloten [1].

Met het klankstelsel zal ik u niet lang bezighouden, aangezien ik een paar jaar geleden eene afzonderlijke studie aan dat onderwerp heb gewijd, die in de Verhandelingen dezer Akademie is opgenomen [2]. Het vocalisme is eenvoudig en welluidend, maar vertoont niets, dat met de Ural-Altaische klinkerharmonie op ééne lijn kan worden gesteld, al zijn progressieve en regressieve assimilaties geenszins ongehoord. Regressieve gelijkmaking, die aan Germaanschen *Umlaut* herinnert, vindt men op groote schaal in den tongval van Soule, waar de *i* regelmatig aan eene *ü* (uit *u*) der volgende lettergreep is geassimileerd, een verschijnsel, dat volkomen tegengesteld is aan de vocaalharmonie der Ural-Altaische talen, die juist de klinkers der uitgangen aan die van het stamwoord geheel of gedeeltelijk gelijkmaken. Daarentegen laten assimilaties als die in Soul. *bürdüñ* uit *burdin*, Soul. *zübü* uit *zubi* zich eerder met de vocaalharmonie vergelijken [3]. Naast de enkelvoudige klinkers *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, waarbij voor het Souletin nog *ü* moet worden gevoegd, heeft het Baskisch ook tautosyllabische verbindingen van consonantisch fungeerende *i* en *u* met voorafgaande vocalen. Ook voor *n* hebben Fransch-Baskische dialecten echte diphthongen met *i* als tweeden component, een feit dat bij mijne behandeling der klankleer niet tot zijn recht is gekomen. In woorden als *arrain*(*a*), *baino* hoort men de-

---

[1]) Zie W. von Humboldt l.c., p. 173, sqq.

[2]) Namelijk de boven geciteerde Beiträge zu einer vergleichenden lautlehre der baskischen dialecte.

[3]) Zie mijne Beiträge &c., p. 22 sqq.

zelfde *ai* als in *aita*. Maar er zijn ook tongvallen, waar *ain* tot *añ* is geworden.

Gaan wij over tot het consonantisme, dan treft ons vooral de afkeer van gecompliceerde consonantverbindingen; zelfs de combinatie *muta cum liquida* strijdt tegen het karakter der taal, terwijl de omgekeerde verbindingen heel gewoon zijn. Wat den aanvang der woorden betreft, duldt het Baskisch geen *r* en de onderzoekingen van Schuchardt hebben waarschijnlijk gemaakt, dat echt-Baskische woorden niet of uiterst zelden met *p* beginnen [1]). Het maakt op mij den indruk, dat ook de *t* als beginklank van inheemsche woorden slechts bij uitzondering voorkomt. Een in het oog vallend onderscheid tusschen de Fransch-Baskische en de Spaansch-Baskische dialecten is de aanwezigheid der aspiraten *ph*, *th*, *kh*, *rh*, *lh*, *nh* ten noorden van de Pyreneeën, waar het Spaansch-Baskisch ongeaspireerde consonanten heeft [2]). Hiermede gaat gepaard, dat de *h*, die in de meeste Fransch-Baskische tongvallen zoowel aan het begin van woorden als intervocalisch alles behalve zeldzaam is, op Spaanschen grond bijna geheel ontbreekt. Een ander verschil vinden wij bij de *ch*, die in het Fransch-Baskisch als *š*, in het Spaansch-Baskisch als *tš* klinkt. Waar de Fransche Basken de *tš*-klank hebben bewaard, zooals meestal tusschen vocalen, schrijven zij *tch* [3]). Een groote verscheidenheid be-

---

[1]) H. Schuchardt, Zeitschrift für romanische philologie, XI, p. 474 sqq.

[2]) Uit de woorden van Jhr. W. J. van Eys (Grammaire comparée des dialectes basques, p. 24 sq.) had ik ten onrechte opgemaakt, dat met *nh* en *lh* hetzelfde werd bedoeld als met *ñ* en *ll*. Een bezoek aan de Basken leerde mij mijne dwaling inzien en ook Schuchardt (Museum, X, kol. 405 sq.) wees op de verkeerde voorstelling in mijne Beiträge &c. § 10 en § 13.

[3]) Onjuist is de mededeeling van Jhr. van Eys (l.c., p. 10), dat „la consonne palatale représentée par *ch* se prononce à l'espagnole dans tous les dialectes", waaraan hij alleen eene beperking betreffende het Souletin toevoegt („en Souletin on écrit *tch*") en de daarop berustende voorstelling in mijne Beiträge &c. § 21. Over de *š* in het pronominale suffix *-che* (*-she*) der Spaansch-Baskische dialecten zie van Eys l.c., p. 86.

staat ten opzichte van het letterteeken *j*, dat aan het begin van woorden in een deel van het taalgebied als de Spaansche *jota* wordt uitgesproken [1]). Eigenaardige klanken van het Baskisch zijn de zachte, intervocalische *r* in *ura* 'het water' enz. en de achtertandsche *s*, die door een ongeoefend oor moeilijk van een *ś* kan worden onderscheiden (de gewone *s* wordt door het letterteeken *z* uitgedrukt). Daarentegen is de *f* geen Baskische klank. Maar ik zal u niet vermoeien met al het wetenswaardige omtrent de Baskische consonanten en hunne overgangen op te sommen, met u een verhaal te doen van den strijd over de verhouding van *h* en *k* in die gevallen, waarin zij met elkander wisselen, een strijd, die met de zegepraal van Prins Bonaparte en Julien Vinson is geeindigd, met de verschillende dissimilaties en metathesen, die het Baskische consonantisme aanbiedt, aan uw blik te doen voorbijgaan. Slechts op ééne eigenaardigheid wil ik u nog wijzen, namelijk op de mouilleering van consonanten met deminueerende beteekenis of bij het spreken tot kinderen. Zoo worden in het zinnetje *non da zure aita* 'waar is uw vader?', indien men het tot een kind zegt, alle consonanten gemouilleerd uitgesproken: *n'on' d'a z'ure ait'a* [2]). Dat op zichzelf in deze verkleinende mouilleering geen liefkoozing of teederheid behoeft te liggen, blijkt duidelijk uit een voorbeeld bij Azkue, dat in vertaling aldus luidt: „Martin Anton, ben je dood of levend? Als je niet tot mij spreekt, zal ik je met een stok slaan en op den grond smijten, kuikenkind dat je bent!" Terecht meent Azkue, dat er niet veel teederheid in deze woorden is („que no hay mucha ternura en estas palabras") [3]).

Dezelfde reden, die mij bij de bespreking van het klankstelsel tot kortheid heeft genoopt, bestaat in gelijke mate bij de woordvorming. Over de samenstelling der nomina heb ik

---

[1]) Vgl. H. Schuchardt, Museum, X, kol. 403.

[2]) L'Abbé Ithurry, Grammaire basque, dialecte labourdin, Bayonne 1895, p. 7.

[3]) R. M. de Azkue, Gramática eúskara, Bilbao 1891, p. 20.

elders een opstel gepubliceerd [1]) en in de werken der Akademie vindt gij eene verhandeling over de woordafleidende suffixen [2]). Ik zal mij daarom tot het noodigste beperken. Wat de samenstelling betreft, heeft het Baskisch in hooge mate het vermogen door het aaneenvoegen van nomina nieuwe woorden te scheppen, maar doordat de zuivere stam als casus indefinitus in genitivische functie kan optreden en doordat de combinaties van substantiva met attributieve adjectiva, ook als zij geen samenstelling vormen, alleen aan het einde van het achteraanstaande adjectief worden gedeclineerd, is het althans bij de determinatieve samenstellingen dikwijls moeilijk de grenzen te trekken tusschen werkelijke compositie en losse syntactische verbinding. Maar ook bij de possessieve composita is dit niet altijd gemakkelijk, daar men aan een zelfstandig naamwoord een combinatie van substantief + adjectief kan toevoegen, die een eigenschap aanduidt van het begrip, door dat naamwoord uitgedrukt, zonder dat de combinatie van substantief + adjectief een compositum behoeft te wezen. Het bewijs hiervan is, dat die combinatie een pluralis kan zijn, ook al staat het daardoor bepaalde nomen in het enkelvoud. Zoo is *idi bat adar handiak* woordelijk 'een rund groote hoornen', maar de beteekenis daarvan is natuurlijk 'een rund met groote hoornen'. Reeds vroeger heb ik er op gewezen, dat wij in een Russisch volkslied over Dobrynja Nikitič volkomen dezelfde constructie aantreffen: *desjatoj tur*, *vsěm ataman*, *zolotyje roga* [3]). Eer ik van de compositie tot de afleiding overga, wil ik nog vermelden, dat het Baskisch ook copulatieve of dvandva-samenstellingen bezit, zooals *aitamak* 'vader en moeder', *oin-eskuak* 'voeten en handen', *zeru-lurrak* 'hemel en aarde'. Terwijl de dvandva's van het Sanskrit echter zoowel in den singularis van het neutrum als in den dualis of

---

[1]) Indogermanische forschungen, XVII, p. 436 sqq.

[2]) De woordafleidende suffixen van het Baskisch. Eene bijdrage tot de kennis der Baskische woordvorming. Amsterdam 1905.

[3]) Drevnija Rossijskija stichotvorenija, sobrannyja Kiršeju Danilovym, izd. tretje, Moskva 1878, p. 45.

pluralis van het door de beteekenis vereischte geslacht mogen staan [1]), zijn de Baskische dvandva's altoos van het pluraalteeken voorzien.

Thans eenige woorden over de afleiding van nomina door middel van formatieve elementen. In het algemeen draagt de Baskische woordafleiding hetzelfde suffigeerende karakter als die der Indogermaansche en Ural-Altaische talen, hetgeen echter niet wegneemt, dat wij de aanwezigheid van enkele praefixen moeten erkennen. In gevallen als *chingar*: *inhar* 'vonk', *chingurri*: *inhurri* 'mier', *chistu*: *istu* 'speeksel', *chume* 'klein': *hume* 'kind' en *chichkabar* 'rijshout': *abar* 'tak' is het m. i. niet aan twijfel onderhevig, dat wij met deminutiefpraefixen *ch-* en *chich-* te maken hebben. Het element *ch* wordt trouwens ook als infix gebezigd, vgl. b.v. *ederchago* 'wat mooier' naast *ederrago* 'mooier', *gehichago* 'wat meer' naast *gehiago* 'meer'. Een ander voorvoegsel is wellicht *ma-* in *makor* 'eelt', dat met *gor* 'doof' (oorspronkelijk 'hard') en het door reduplicatie gevormde *gogor* 'hard' verwant schijnt te wezen, en *makur* 'krom', bij welk woord wij zeker met van Eys aan den wortel *gur* 'buigen' mogen denken [2]). Op grond van *samin* 'bitter, wrang, hevig' naast *min*, dat dergelijke beteekenissen heeft, zoude men het bestaan van een praefix *sa-* kunnen vermoeden, maar wij moeten ons bewust zijn, dat zulke gissingen bij gebrek aan uitgebreider materiaal geheel onzeker blijven. Wij zullen er ons daarom niet toe laten verleiden om het *ma-* van *makor* en *makur* met het bekende Semitische praefix *ma-* te vereenzelvigen.

Terwijl dus de praefixen in de woordafleiding zulk een onbeteekenende rol spelen, iets wat te opmerkelijker is, als wij in het oog houden, dat praefixen wel is waar in de declinatie ontbreken, maar in de flexie van het verbum op groote schaal

[1]) Zie de nadere bijzonderheden bij J. Wackernagel, Altindische grammatik, II, 1 (Göttingen 1905), p. 149 sqq. (over onregelmatige dvandva's met mannelijken of vrouwelijken enkelvoudsuitgang p. 165).

[2]) W. J. van Eys, Dictionnaire basque-français, Paris-Londres 1873, p. 174 sq.

voorkomen, heeft het Baskisch een weelderigen rijkdom aan woordvormende achtervoegsels, die gij in mijne verhandeling over dit onderwerp verzameld vindt. Bijzonder overvloedig zijn de suffixen, waarmede deminutiva gevormd worden, en ik heb er bij een vroegere gelegenheid reeds op gewezen, dat die verkleiningsuitgangen eene sterke klankgelijkenis vertoonen met de deminutiefsuffixen van onverwante talen als het Hongaarsch en het Slavisch. Ik kan daar nog aan toevoegen, dat de deminutiva op *-(t)cho* een tegenhanger vinden in de verkleinwoorden op *-choa* van het Eskimodialect in Alaska [1]). Het schijnt, dat een onbewuste neiging verschillende volken heeft gedreven om bij de vorming van verklein- en gevoelswoorden juist die klanken te kiezen, die het meest in overeenstemming zijn met het gevoel, dat men wil uitdrukken. Het zoude eene bijzondere aantrekking voor mij hebben dit punt nader te onderzoeken, maar ik ben te weinig psychologisch ontwikkeld om mij voor die taak berekend te achten en kan dus alleen de hoop uitspreken, dat een ander, die tegelijk psycholoog en taalgeleerde is, dit geheimzinnige spoor door het oerwoud der talen zal willen vervolgen. Een ander punt uit de woordafleiding, dat ik even wil aanroeren, is de vorming der comparatieven en superlatieven. De vergelijkende trap wordt met het suffix *-go* van het door het postpositieve artikel bepaalde grondwoord afgeleid, terwijl de genitivus pluralis op *-en* tegelijk als superlatief dienst doet [2]). Men vindt in het Baskisch de gradatie niet alleen bij nomina en adverbia, maar ook het verbum is

[1]) F. Barnum l.c., p. 64.

[2]) Van de suppletieve gradatie, die wij in het Indogermaansch bij enkele zeer gewone adjectiva waarnemen (zie H. Osthoff, Vom suppletivwesen der indogermanischen sprachen, Heidelberg 1900, p. 20 sqq.), worden ook in het Baskisch voorbeelden gevonden. Zoo luidt de comparativus van *on* 'goed' niet **onago*, maar *(h)obe* of *(h)obeago* en van *hainitz*, *an(h)itz* 'veel' zijn de trappen van vergelijking *ge(h)iago* en *ge(h)ien* (vgl. W. J. van Eys, Dictionnaire basque-français, p. 158. 295). Ook in andere talen komt suppletieve gradatie voor (vgl. b.v. Hong. *sok* 'veel': *több* 'meer').

aan comparatie onderhevig, daar men bij de periphrastische conjugatie den infinitief of het participium met den uitgang *-ago* kan voorzien, een verschijnsel, dat ons aan het Sanskrit herinnert, waar men echter onmiddellijk van het verbum finitum comparatieven vormt. Het Sanskrit overtreft het Baskisch nog in dit opzicht, dat het de macht heeft ook superlatieven van verbaalvormen af te leiden. Kan men Skr. *dahatitarām* in het Baskisch door *erretzenago du* weergeven, voor *dahatitamām* ontbreekt een aequivalent [1]).

Maar laten wij de woordvorming rusten om onze aandacht te geven aan de flexie, die ons menig verschijnsel doet kennen, dat aan den Indogermaanschen taalstam vreemd is, ook al zullen wij weinig ontmoeten, dat niet elders op den aardbodem wederkeert. Indien iemand, die met Amerikaansche talen bekend is, eene Baskische grammatica gaat lezen, maar zijne lectuur bij het verbum begint, dan zal hij stellig den indruk krijgen van innerlijke, psychologische verwantschap met verbaalsystemen van het verre westen. Hij zal getroffen worden door het onderscheid tusschen transitieve en intransitieve conjugatie, dat hem de statige taal der Dakota's in het geheugen zal roepen, door de inlijving van pronomina met passieve beteekenis in den verbaalvorm, die ook in verreweg de meeste talen der nieuwe wereld gebruikelijk is. Aan den anderen kant zal de van de objectsinlijving duidelijk onderscheidbare en consequente incorporatie van pronomina, die als verwijderd object fungeeren, hem voorkomen als een voortreffelijkheid, die het Baskisch, zoo al niet boven het Mexicaansch, dan toch boven het Dakota of het Algonkin verheft [2]), terwijl

[1]) Over de gradatie van het verbum in het Sanskrit zie J. S. Speyer, Sanskrit syntax, Leyden 1886, p. 189.

[2]) Het verschijnsel, dat pronomina met dativische beteekenis in den verbaalvorm worden ingelijfd, is wel aan verscheiden talen van Amerika niet vreemd, maar met uitzondering van het Nahuatl, dat ook in dit opzicht door zijn inlijvingsvermogen uitmunt, vindt men wellicht nergens zulk een volledig incorporatie-systeem van dativische pronomina als in het Baskisch. Vgl. over het Nahuatl F. Misteli, Charakteristik der hauptsächlichsten typen des sprachbaues, Berlin 1893, p. 112 sqq.

hij het wonderbare vermogen van het Nahuatl om nomina in het verbum finitum in te lijven, in de taal der Basken zal missen [1]). Ook de beoefenaar van het Semitisch of van sommige Finsch-Ugrische talen zal ondanks gewichtige afwijkingen toch het gevoel hebben, dat hij zich in een soortgelijke wereld bevindt als die zijner eigen studiën en dat het organisme van het Baskische verbum niet principieel van het wezen der hem vertrouwde werkwoordstelsels verschilt. Maar als de kenner der genoemde talen na de Baskische conjugatie te hebben doorgelezen de aan het nomen gewijde hoofdstukken opslaat, dan zal hij waarschijnlijk een gevoel van teleurstelling ondervinden. Bij hem toch zal de indruk aanwezig zijn, dat in talen met een incorporeerend verbaalsysteem aan de nomina possessieve praefixen of suffixen kunnen worden gehecht en dat er veelal een verband bestaat tusschen die possessieve aanvoegsels van het nomen en de persoonselementen van het verbum. Zoo is het immers in het Dakota en het Algonkin, in het Hongaarsch en Vogulisch, in welke talen de possessieve affixen in meerder of minder mate met de als subject dienst doende aanhechtsels van het verbum verwant zijn [2]), terwijl in het Semitisch een bijna volkomen identiteit van de possessieve suffixen met de als object fungeerende pronominale achtervoegsels is op te merken. Zoude men dan ook in het Baskisch geen possessieve praefixen of suffixen verwachten? Zal hij, die de conjugatie kent, niet als vanzelf een paradigma **naita* 'pater meus', **haita* 'pater tuus' enz. fantazeeren? Men zoude zich ook kunnen voorstellen, dat de Basken possessieve elementen suffigeerden en dat het paradigma **aitat* 'pater meus', *aitak* (*aitan*) 'pater tuus' enz." luidde. Naar de conjugatie te oordeelen, zoude de derde persoon singularis in het laatste geval niet

[1]) Over incorporatie van nomina in het Nahuatl zie F. Misteli l. c. 113. 115 sq., over hetzelfde verschijnsel in andere talen van Amerika F. Misteli l. c. 152 sqq.

[2]) Zeer duidelijk is de identiteit van de conjugatie met de possessieve flexie der substantiva in het Abchasisch, waar het verbum alleen in den derden persoon afzonderlijke praefixen heeft (zie Fr. Müller l. c., III, Abt. II, p. 54 sq.)

gekarakterizeerd zijn. Misschien heeft het Baskisch eenmaal possessieve praefixen of suffixen bezeten en zijn die allengs door het toenemend gebruik van de genitieven der pronomina personalia verdrongen, maar hoe dit ook zij, zooals wij de taal kennen, is er geen spoor van zulk een toestand te ontdekken. Trouwens ook in den Kaukasus vinden wij incorporeerende talen zonder possessieve aanvoegsels bij het substantivum [1]) en aan den anderen kant hebben b.v. het Turksch en het Finsch wel verandering der zelfstandige naamwoorden naarmate van den bezitter, maar geen inlijving van het lijdend object in den verbaalvorm, zoodat wij er ons voor moeten wachten een te algemeenen regel omtrent de verhouding van incorporatie en possessieve nominaalflexie op te stellen.

Daarentegen kan het ons niet bevreemden, dat het Baskisch, afgezien van enkele bijzonderheden bij de namen van personen en de voornaamwoorden, slechts ééne declinatie kent, die zonder uitzondering geldt voor alle nomina en pronomina, evenals wij in andere talen, waar de agglutinatie niet tot zulke vaste verbindingen heeft geleid als in het Indogermaansch, althans bij de nomina slechts ééne wijze van verbuiging aantreffen, al zien wij dikwijls, dat de pronominale declinatie daarvan geheel of gedeeltelijk afwijkt. Het sterkste voorbeeld van verschillende declinatie bij de nomina en pronomina is misschien wel het Groenlandsch, dat bij het nomen geheel andere casussuffixen heeft dan bij het voornaamwoord [2]), maar

[1]) B.v. het Georgisch (zie Fr. Müller l. c., III, Abt. II, p. 197. 211 sqq.).

[2]) Zie de tabel bij S. Kleinschmidt l.c. en voor het dialect van Labrador Th. Bourquin l.c., p. 14 sqq. 93 sq. Dat de persoonlijke voornaamwoorden als nomina behandeld worden, is daardoor te verklaren, dat zij eigenlijk substantiva zijn (S. Kleinschmidt l.c., p. 42). Minder duidelijk is het, waarom *kina* 'wie' en *suna* 'wat' als substantiva gedeclineerd worden (S. Kleinschmidt l.c. 23 sq.; Th. Bourquin l.c. 97 sq.). In den tongval van Alaska is de tegenstelling van nominale en pronominale declinatie nagenoeg niet aanwezig (F. Barnum l.c., p. 9. 68 sqq.). Scherper is zij daarentegen in het Aleutisch (I. Veniaminov, Opyt grammatiki aleutsko-lisjevskago jazyka, St. Petersburg 1846, p. 9 sqq. 23 sqq.).

hoe belangwekkend deze tegenstelling ook zijn moge, toch zal ik die thans laten rusten, daar zij in de taal, die ons heden bezig houdt, niet op den voorgrond treedt. Gelijk die van het Ural-Altaisch is de Baskische declinatie tot stand gekomen door het vastgroeien van postposities aan den woordstam, meestal zonder dat de voegen der aaneenhechting door al te innige verbinding zijn uitgewischt. Het is daardoor bijna ondoenlijk de grens te bepalen tusschen losse achtervoeging van postposities en samensmelting tot een echten casusvorm, te meer daar het criterium der vocaalharmonie, dat ons b. v. in het Hongaarsch uitsluitsel kan geven, bij het Baskisch niet aanwezig is. Eigenlijk kunnen wij slechts dan van werkelijke casusvormen spreken, indien er contracties of uitstootingen hebben plaats gehad, die het onmogelijk maken zonder reconstructie van de oudere gestalte het achtervoegsel van den stam te scheiden, iets wat maar zelden in de declinatie van het Baskisch het geval is, maar aangezien het niet op den naam, maar op de zaak aankomt, aarzel ik niet om alle verbindingen van nomina en pronomina met postposities kortheidshalve met den term van casus te bestempelen, ook al zijn hunne deelen niet tot dien graad van eenheid aan elkaar vastgeklonken, waaraan wij b. v. in het Grieksch of het Latijn gewend zijn. Ook de declinatie van het Indogermaansch zal een dergelijken oorsprong hebben gehad als die van het Baskisch of het Ural-Altaisch, maar in onzen taalstam ligt de periode der losse agglutinatie in een veel verder verleden. Ten bewijze, dat de casusuitgangen eigenlijk geen deel van het woord vormen, dient de omstandigheid, dat bij de verbinding van nomen en attribuut geen congruentie bestaat, maar de casusuitgang alleen aan het einde van het laatste woord dier verbinding wordt gehecht [1]), volkomen

---

[1]) In gevallen als *Davidek berak erran du* of *gauza hauk guziak* (Jhr. W. J. van Eys, Grammaire comparée des dialectes basques, p. 472) moeten wij *berak* en *guziak* niet als attribuut, maar als appositie opvatten. De eigenlijke beteekenis is dus: 'David, hijzelf heeft gezegd', 'deze zaken, zij alle'.

zooals wij dit in Ural-Altaische talen waarnemen [1]). Een eigenaardigheid van het Baskisch, die ik in dit verband even wil aanstippen, is de verschillende plaats, die het substantief ten opzichte van zijn bepalingen inneemt: de genitief gaat steeds aan zijn regens vooraf, terwijl het attributieve adjectief — anders dan b. v. in het Hongaarsch — bijna altijd op het gequalificeerde substantief volgt [2]). Dat de adjectiva op *-ko* eene uitzondering maken, bewijst alleen dat zij eigenlijk als casus moeten worden opgevat. De plaatsing der onzelfstandige pronomina komt in het algemeen met die der adjectiva overeen, maar de onbepaalde en vragende voornaamwoorden worden vooraan geplaatst en ook bij de telwoorden doen zich verschillen voor, die ik echter wegens den beperkten tijd niet ter sprake zal brengen [3]).

Het Baskisch bezit ook lidwoorden, een bepalend en een onbepaald, en het is in overeenstemming met hetgeen wij omtrent de volgorde van nomen en attribuut gezien hebben, dat ook deze gepostponeerd worden. Omtrent het onbepaalde artikel *bat*, dat niets anders is dan het in zijne beteekenis verzwakte telwoord voor 'één', valt weinig te zeggen, maar bij het bepalende lidwoord *-a*, welks oudere vorm op grond van de door Jhr. van Eys aangevoerde argumenten een *r* aan het einde heeft gehad [4]), moeten wij eenige oogenblikken stilstaan. Het is een verzwakte vorm van het demonstratieve pronomen, dat in den casus transitivus *hark* luidt, maar welks intransitivus alleen in den tongval van Vizcaya in zwang

---

[1]) Eene uitzondering maakt het Finsch (zie F. Misteli l. c., p. 366 sq.). Ook in het Groenlandsch, welks karakter in menig opzicht, deels aan het Baskisch, deels aan het Ural-Altaisch herinnert, vinden wij niettemin congruentie van nomen en attribuut (Kleinschmidt l. c., p. 96).

[2]) Ook in het Groenlandsch staat de genitief (of liever gezegd, de als zoodanig fungeerende casus transitivus) voorop, maar het attributieve adjectief achteraan (Kleinschmidt l. c., p. 98).

[3]) Zie A. Campion, Gramatica de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara, Tolosa 1884, p. 138.

[4]) W. J. van Eys, Dictionnaire basque-français, p. XXXV sqq.

is gebleven (*zer da a?* 'wat is dat?'), terwijl de overige dialecten dien door *hura* hebben vervangen. De declinatie der met het postpositieve lidwoord *-a* voorziene nomina wordt met den naam van *bepaald* aangeduid en de vormen, die het lidwoord *-a* missen, worden *onbepaald* genoemd. In enkele vormen der bepaalde declinatie hebben zoo sterke phonetische veranderingen plaats gehad, dat men het lidwoord niet dan door reconstructie kan herkennen. Zoo luidt de bepaalde transitivus pluralis van *gizon* in de Fransch-Baskische dialecten *gizonek*, maar de grammatische analyse leert ons, dat de uitgang *-ek* uit *-a-k-ek* is ontstaan, waarin *-a-* het lidwoord, *-k-* het pluraalteeken en *-ek* het casussuffix is. Op dezelfde wijze laten de bepaalde genitivus en dativus pluralis *gizonen*, *gizonei* zich tot oudere vormen *gizonaken*, *gizonaki* herleiden, welke in den omtrek van Fuentarrabia en Irun nog in levend gebruik zijn, een feit waarop Prins Bonaparte het eerst de aandacht heeft gevestigd [1]). Door dat phonetische verloop zijn soms verschillende vormen in klank samengevallen, zooals de bepaalde genitivus pluralis *gizonen* uit *gizonaken* met den onbepaalden genitivus, die geen ander achtervoegsel dan het casussuffix *-en* bevat.

Hoewel het Baskisch in familiare verbaalvormen het geslacht van den toegesproken persoon doet uitkomen, zoeken wij bij het nomen vergeefs naar eenige onderscheiding van geslacht of categorie, of wij moesten in de omstandigheid, dat enkele postposities uitsluitend bij namen van personen of persoonlijk gedachte wezens gebruikt worden, de eerste schrede tot eene verdeeling der substantiva willen zien [2]). Ook hierin verschilt het Baskisch niet alleen van het Chamitisch-Semitisch, waar het onderscheid van masculinum en femininum door de ge-

---

[1]) Pr. L. L. Bonaparte, Observations sur le Basque de Fontarabie, d'Irun etc., Paris 1877.

[2]) Vgl. F. Ribary-J. Vinson, Essai sur la langue basque, Paris 1877, p. XIII; Jhr. W. J. van Eys, Grammaire comparée des dialectes basques, p. 70 sqq. 76; A. Campion, Gramatica de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara, p. 206 sqq. 208 sq. 211 sq. 220. 235 sqq.

heele grammatica kan worden getraceerd, maar ook van het Algonkin en andere talen van Amerika, die de categorieën 'levend' en 'levenloos', b. v. door de vorming van het meervoud, duidelijk van elkander scheiden [1]). De sporen van grammatisch geslacht, die Georg von der Gabelentz in de opwinding zijner Berber-hypothese bij het Baskische nomen heeft meenen te ontdekken, zijn te onzeker en kunnen derhalve buiten beschouwing blijven [2]).

Ontbreekt dus het geslacht, wel hebben wij in de declinatie met het getal rekening te houden, want naast den singularis, in welken de casusuitgangen onmiddellijk achter den woordstam of het postpositieve artikel treden, heeft het Baskisch een door het suffix *-k* gekenmerkt meervoud, maar een dualis is niet aanwezig. Evenals in het Hongaarsch, waar het pluraalteeken door een speling van het noodlot met het Baskische gelijkluidend is [3]), zijn de casussuffixen in het Baskisch voor enkelvoud en meervoud dezelfde, al zijn de vormen van het Hongaarsch gemakkelijker te ontleden dan die van het Baskisch, aangezien hier, zooals wij reeds gezien hebben, de oorspronkelijke samenstelling in de bepaalde declinatie door klankverloop onkenbaar is geworden. Maar indien wij ze analysceren, dan blijken Baskische vormen als *gizonen*, *gizonei* niet van anderen aard dan Hong. *embereké*, *embereknek*, *embereket*, waarin *-ek* de meervoudsuitgang is en *-é*,

[1]) Vgl. voor de Algonkin-talen Fr. Müller l.c., II, Abt. I, p. 194 sqq.; Baraga l.c., p. 12 sqq.; J. Horden l.c., p. 7 sq.; J. W. Tims l.c., p. 2. Bijzonder scherp gekenmerkt zijn de categorieën 'levend' en 'levenloos' in het met het Huron en Irokeesch verwante Tšeroki, waar het onderscheid niet alleen in de meervoudsvorming, maar ook in de aan het nomen gehechte possessiefpraefixen uitgedrukt wordt (Fr. Müller l.c., II, Abt. I, p. 226 sq.). In meerder of minder mate vindt men de categorieën 'levend' en 'levenloos' of 'hooger' en 'lager' nog in verschillende andere talen van Amerika (zie Fr. Müller l.c., II, Abt. I, passim)

[2]) G. von der Gabelentz, Die verwandtschaft des baskischen mit den Berbersprachen Nord-Africas, Braunschweig 1894, p. 4 sq.

[3]) De vergelijking der overige Uralische talen doet ons vermoeden, dat de pluralis van het Hongaarsch zich uit een dualis heeft ontwikkeld. Het meervoud op *-t* is in het Hongaarsch verloren gegaan.

-nek, *-el* dezelfde casussuffixen zijn, die ook in het enkelvoud gebruikt worden. Een vermeldenswaardige bijzonderheid van het Baskisch is het bestaan van een tweeden pluraalvorm, die zich formeel alleen door zijn *o*-vocalisme van het gewone meervoud onderscheidt, maar die een niet te miskennen emphatisch-exclusieve beteekenis heeft.

Het zoude geen nut hebben, indien ik u de verschillende naamvalsuitgangen en postposities van het Baskisch opnoemde of als ik u ging wijzen op enkele punten van overeenkomst met het Finsch-Ugrisch, die reeds lang de aandacht van geleerden en dilettanten hebben getrokken en toch met het oog op den niet te dempen afgrond, welke het Baskisch van het Uralisch gescheiden houdt, nauwelijks aan iets anders dan aan het toeval mogen worden toegeschreven, maar al laat ik zelfs den eigenaardigen partitivus op *-ik* en zijne veelvuldige gebruikswijzen ter zijde, over de tegenstelling van casus transitivus en casus intransitivus, een tegenstelling, waarvoor wij slechts uit afgelegen taalgebied parallellen kunnen aanvoeren, acht ik het wenschelijk het een en ander te zeggen, te meer daar ik zoodoende de gelegenheid heb om ongemerkt tot de behandeling der transitieve en intransitieve conjugatie over te gaan. Het onderscheid van subjectscasus en objectscasus, van nominatief en accusatief, dat in het Indogermaansch zoo sterk op den voorgrond treedt en dat ook aan het Ural-Altaisch niet vreemd is, heeft in het Baskisch geen grammatische uitdrukking gevonden, maar in deze taal staat het subject van een intransitief of passief werkwoord in denzelfden naamval als het object van een overgankelijk verbum, terwijl een tweede casusvorm, onafhankelijk van actieve of passieve zinsconstructie, voor het logisch subject eener transitieve handeling bewaard blijft. Moeten wij den eersten casus, die het best met den naam van intransitivus wordt aangeduid, dus nu eens met een nominatief, dan weer met een accusatief vertalen, de andere, dien wij als transitivus bestempelen, zal soms door een nominatief, soms ook door een instrumentalis weer te geven zijn. Voor den Bask is *het kind* in *het kind loopt*

of *het kind wordt geslagen* geen andere naamval dan in *de vader slaat het kind*, want in geen van die gevallen verricht het kind een transitieve handeling, en aan den anderen kant is *de vader* in het laatstgenoemde zinnetje voor het Baskisch taalgevoel dezelfde casus als *door den vader* in de passieve zinswending *het kind wordt door den vader geslagen*, aangezien in beide zinnen *de vader* het logisch subject van het transitieve *slaan* is. Wat het formeele betreft, valt op te merken, dat de intransitivus door geen uiterlijk teeken gekarakterizeerd is, maar dat de transitivus door achtervoeging van -(*e*)*k* wordt gevormd. In het meervoud moest de transitivus, daar het pluraalsuffix ook een *k* is, dus eigenlijk twee *k*'s bevatten, maar door misschien dissimilatorische uitstooting der eerste *k* en daarna intredende contractie is het harde *-ak-ek* in het Fransch-Baskisch tot *-ek*, in het Spaansch-Baskisch tot *-ak* vereenvoudigd. Aan gene zijde der Pyreneeën zijn in het meervoud de transitivus en intransitivus, wat den vorm betreft, met elkander samengevallen.

Werpen wij eén blik op andere talen, dan zien wij, dat de tegenstelling van transitivus en intransitivus niet alleen staat. Wel acht ik het ongeraden thans over de m. i. groote waarschijnlijkheid te spreken, dat de Indogermaansche *s*- en *m*-casus oorspronkelijk als transitivus en intransitivus fungeerden en eerst secundair de grenzen van hun gebied hebben verschoven, totdat zij subjectscasus en objectscasus werden, daar dit toch altijd maar een hypothese blijft [1]). Maar met den transitivus van het Baskisch laat zich in elk geval de *p*- of *m*-casus der Eskimo-talen van Groenland, Labrador en Alaska vergelijken [2]), die echter behalve de functie van den Baskischen transitivus nog die van onzen genitivus vervult, en konden wij onze berichten omtrent de dialecten der Tchiglit

---

[1]) Zie mijne opmerkingen over Agens und patiens im kasussystem der indogermanischen sprachen (Indogermanische forschungen, XII, p. 170 sq.).

[2]) Vgl. S. Kleinschmidt l. c., p. 14 sq. 24 sqq.; Th. Bourquin l. c., p. 14 sq. 325 sq.; F. Barnum l. c., p. 12 sq.

aan de Mackenzie-rivier en der bewoners van het eiland Kadjak betrouwbaar achten [1]), dan hadden wij aan te nemen, dat de genitivische functie daar evenals in het Aleutisch de eenige is [2]). Maar bij nauwkeuriger onderzoek zal het zeker wel blijken, dat wij ook in die tongvallen van een casus transitivus mogen spreken. De omstandigheid, dat éénzelfde naamvalsvorm als transitieve subjectscasus en als genitivus dienst doet, kan bij den eersten blik bevreemdend schijnen, maar als wij dieper in het wezen der zaak indringen, dan zal het ons niet moeilijk vallen die dubbele functie te begrijpen. Met heldere woorden heeft Lucien Adam den aard van den Groenlandschen transitivus beschreven en den kern van het overgankelijke casusbegrip in het licht gesteld, waar hij zich over het naamvalsteeken *-p* aldus uitlaat [3]): „Mais cet indice a pour fonction principale d'indiquer que le nom singulier est possesseur ou acteur et non pas possédé ou régi." Onlangs heeft wel is waar een zoo scherpzinnig geleerde als Finck een poging aangewend om het transitieve karakter aan den *p*-casus te ontnemen en hem als een oorspronkelijken dativus te ontmaskeren [4]), maar hij houdt daarbij niet voldoende rekening met het feit, dat ook bij de possessiefsuffixen het onderscheid van transitivus en intransitivus in den vorm wordt uitgedrukt. Wel zegt hij, dat de transitieve possessiefsuffixen, die hij in navolging van Kleinschmidt met den m. i. verkeerden term van subjectieve suffixen bestempelt, als dativische vormen moeten worden opgevat, maar het bewijs van deze onderstelling blijft hij ons schuldig. Wat voor reden hebben wij immers om te gelooven, dat *-ma*, *-vit*, *-ata* enz. de datieven zijn bij

[1]) Vgl. E. Petitot l. c., p. XLI. XLIX; A. Pfizmaier, Die abarten der grönländischen sprache, Wien 1884, p. 8. Maar ook H. Rink, The Eskimo tribes, Copenhagen 1887, p. 51.

[2]) Vgl. I. Veniaminov l. c., p. 9 sq.

[3]) L. Adam, En quoi la langue esquimaude diffère-t-elle grammaticalement des autres langues de l'Amérique du Nord? Extrait du compte-rendu du congrès international des Américanistes Copenhague 1883, p. 340.

[4]) F. N. Finck, Die grundbedeutung des grönländischen subjektivs (Sitzungsberichte der kön. preuss. Akademie der wissenschaften 1905, IX).

-ra, (*-ga*), *-t*, *-a* enz., als er van een oorspronkelijk dativisch gebruik dier suffixen overigens geen spoor is aan te wijzen en zij ook door geen uiterlijk teeken als casus obliqui zijn gekenmerkt? De beoordeeling der beide suffix-rijen is nog te moeilijker, doordat de *-ra*-groep in de conjugatie transitief fungeert, wat men zeker op grond van de possessiefsuffixen niet zoude verwachten. Zoolang er over de wederzijdsche verhouding der beide reeksen niet meer licht is verspreid, is de tijd nog niet gekomen om eene verklaring van den Groenlandschen *p*-casus te beproeven, maar met het oog op de transitieve en intransitieve conjugatie zoude ik daarin vooralsnog niet gaarne iets anders dan een echten transitivus willen zoeken, want uit het Baskisch blijkt, dat er een nauw verband tusschen de aanwezigheid van een transitivus en intransitivus bij het nomen en van een overgankelijke en onovergankelijke conjugatie bij het verbum bestaat. En berust het nog ter sprake komende verschil van het transitieve en intransitieve werkwoord der Dakota's en Hidatsa's eigenlijk niet op de tegenstelling van casus transitivus en intransitivus bij het geincorporeerde pronomen? Ook wil ik niet nalaten er op te wijzen, dat bij van Wijk's hypothese over het oorspronkelijke karakter van den Indogermaanschen genitief [1]) een volkomen parallelisme tusschen het Voor-Indogermaansch onzer verste reconstructies en het hedendaagsche Groenlandsch aan den dag komt. Behalve het Eskimo schijnt ook de taal der Kološen of Tχlinkit-Indianen een transitivus te bezitten, ten minste als ik dit uit de korte woorden van Friedrich Müller over den *tš*-casus mag opmaken [2]), maar met zekerheid kunnen wij den transitivus aantoonen in verscheiden talen van Nieuw-Holland en reeds Julien Vinson heeft voor vele jaren op deze overeenstemming tusschen het Baskisch en het Australisch gewezen [3]). Prof. Schuchardt vestigt

[1]) N. van Wijk, Der nominale genetiv singular im Indogermanischen in seinem verhältnis zum nominativ, Zwolle 1902. [Vgl. thans ook H. Pedersen, Zeitschrift für vergleichende sprachforschung, XL, 152.]

[2]) Fr. Müller l. c., II, abt. I, p. 240.

[3]) Zie Fr. Müller l. c., II, abt. I, p. 2. 5 sqq. 19. 28 sq. 36. 94 en F. Ribary-J. Vinson, Essai sur la langue basque, p. XIII.

nog mijn aandacht op parallellen in de Kaukasus-talen, waarover ik mij echter geen zelfstandig oordeel heb kunnen vormen.

Met de onderscheiding van den transitivus en intransitivus bij het nomen gaat in het Baskisch het verschil van transitieve en intransitieve conjugatie evenwijdig. In het transitieve verbum, dat door Friedrich Müller, Schuchardt en Stempf als passief wordt opgevat [1]), worden tot aanduiding van het lijdend object dezelfde pronominale elementen geincorporeerd, die bij het intransitieve verbum de rol van subject vervullen, terwijl als subject van het overgankelijk werkwoord althans ten deele andere geincorporeerde pronomina gebezigd worden, waaruit voortvloeit, dat wij in het laatste geval met transitieve, in het eerste geval met intransitieve voornaamwoorden te doen hebben. Vergelijkt men b.v. *da-kar-t* 'het (hem, haar) draag ik', resp. 'het (hij, zij) wordt gedragen door mij' met *na-kar-k* 'mij draagt gij (masc. sing.)', resp. 'ik word gedragen door u (masc. sing.)', *na-kar* 'mij draagt (hij, zij)', resp. 'ik word gedragen (door hem, haar)' en met *na-tor* 'ik kom', dan zal men niet kunnen betwijfelen, dat *-t* in *da-kar-t* transitief, *na-* in *na-kar-k*, *na-kar*, *na-tor* intransitief fungeert. In het imperfectum daarentegen heeft *n-* ook transitieve functie, zooals gij zien kunt uit *n-ekarr-en* 'ik droeg (hem enz.)', resp. 'door mij werd (hij enz.) gedragen' naast *n-e-n-karr-en* 'mij droeg (hij enz.)', resp. 'ik werd gedragen (door hem enz.)' en *n-e-n-torr-en* 'ik kwam'.

[1]) Fr. Müller l. c., III, 1 sqq.; H. Schuchardt, Baskische studien, I, Ueber die entstehung der bezugsformen des baskischen zeitworts, Wien 1893, p. 2; V. Stempf, Besitzt die baskische sprache ein transitives zeitwort oder nicht? Bordeaux 1890. Dit laatste geschrift is met eenige wijzigingen ook in het Fransch verschenen, eveneens te Bordeaux 1890, onder den titel: La langue basque possède-t-elle, oui ou non, un verbe transitif? Zoolang de questie niet voorgoed is uitgemaakt, acht ik het geschikter den term *subject* in de Baskische grammatica voor den casus intransitivus bij onovergankelijke verba, maar voor den casus transitivus bij overgankelijke werkwoorden te blijven gebruiken. Schuchardt noemt dus veelal *subject*, wat ik op de oude wijze met den naam van *lijdend object* bestempel. Misschien zoude het beter zijn de termen *subject* en *object* in Bascologische geschriften geheel te vermijden.

Het zoude verleidelijk wezen eens na te gaan in hoe verre het Baskische verbum met het Groenlandsche overeenkomt en in welke opzichten er afwijkingen bestaan, maar voordat ik dieper in de vergelijkende studie der Eskimo-talen heb kunnen doordringen dan het mij tot nog toe mogelijk is geweest, acht ik het veiliger dit punt te laten rusten. Van een andere parallel, die meer onmiddellijk in het oog springt, wil ik echter niet nalaten gewag te maken. Het Dakota, dat voor den transitivus en intransitivus geen afzonderlijke vormen heeft, toont niettemin door zijn conjugatie, dat dit grammatische onderscheid in het taalbewustzijn wel degelijk aanwezig is [1]). Men vindt er namelijk — afgezien van de indifferente *md-* en *d-* — tweeërlei geincorporeerde persoonselementen, waarvan de eerste als subject bij transitieve verba, de andere als object bij transitieve verba en als subject bij intransitieve verba fungeeren. Als voorbeelden kunnen dienen *wa-kaška* 'ik bind', *ya-kaška* 'gij (sing.) bindt', *ma-ya-kaška* 'mij gij (sing.) bindt', *ma-kaška* 'mij bindt (hij, zij)', *ni-čaška* 'u (sing.) bindt (hij, zij)', *ma-ṭa* 'ik sterf', *ni-ṭa* 'gij (sing.) sterft', waaruit wij duidelijk zien, dat *wa-* en *ya-* transitief, *ma-* en *ni-* intransitief zijn. Is de tegenstelling van *wa-kaška* met *ma-ya-kaška*, *ma-kaška* en *ma-ṭa* niet volkomen dezelfde als die van Bask. *da-kar-t* met *na-kar-k*, *na-kar* en *na-tor*? Een dergelijke toestand heerscht ook in het met het Dakota zoo nauw verwante Hidatsa [2]), maar omtrent de overige Sioux-talen heb ik tot mijn leedwezen geen gegevens in handen kunnen krijgen. Ik breng nog even in herinnering, dat ik over transitieve en intransitieve casus- en werkwoordvormen niet lang geleden een kort artikel heb gepubliceerd [3]), waaraan ik thans eenige bijzonderheden heb ontleend.

Naast het onderscheid van overgankelijk en onovergankelijk treedt het steeds toenemend gebruik der periphrastische con-

---

[1]) Zie S. R. Riggs, Dakota grammar, texts and ethnography, Washington 1893, p. 11—14. 26 sq. 30. 32.

[2]) Zie W. Matthews, Ethnography and philology of the Hidatsa Indians, Washington 1877, p. 99 sqq. 108 sqq. 115.

[3]) Zeitschrift für vergleichende sprachforschung, XXXIX, p. 600 sqq

jugatie, die de enkelvoudige verbaalvormen al meer en meer verdringt, als een niet minder typische eigenaardigheid van het Baskische verbum op den voorgrond. Het aantal der werkwoorden, die hun praesens en imperfectum zonder auxiliare kunnen vormen, is gedurende de laatste eeuwen aanmerkelijk ingeslonken, wat uit een aesthetisch oogpunt zeer te betreuren is. Zal er eenmaal een tijd komen, dat alle verba uitsluitend periphrastisch geconjugeerd worden? Of zal, nog eer de voortwoekering der samengestelde vervoeging haar toppunt heeft bereikt, het Baskisch onder den druk van het omliggende Romaansch reeds bezweken zijn? Wij kunnen niet in de toekomst lezen, maar wie achtslaat op de teekenen des tijds, zal de verdere lotgevallen der Eskuara niet dan met zorg tegemoet zien. Voor het oogenblik is er echter nog een reeks van transitieve en intransitieve verba, die hun eigen persoonsvormen bezitten en welke ik daarom in tegenstelling met de werkwoorden, die niet dan met behulp van 'hebben' of 'zijn' vervoegd worden, met den ons uit de Germaansche grammatica zoo vertrouwden naam van *sterke verba* wil aanduiden. Reeds Wilhelm von Humboldt wees op de groote verbreiding der omschreven conjugatie in het Baskisch als een punt van verschil met de talen van Amerika [1]), maar wij moeten niet vergeten, dat er eens een periode zal geweest zijn, waarin alle Baskische verba sterk werden vervoegd, zoodat dit verschilpunt niet als van principieelen aard te beschouwen is. Dit neemt niet weg, dat het voor hem, die Baskisch leert, de hoofdzaak is, zich den ontzaglijken vormenrijkdom van de beide hulpwerkwoorden 'hebben' en 'zijn' in het geheugen te prenten, daar verreweg de meeste verba, naarmate zij al of niet overgankelijk zijn, hetzij met het eene of het andere geconjugeerd worden. De vervoeging der auxiliaria is nog te meer ingewikkeld, doordat eenige verbaalwortels hebben samengewerkt om die vervoeging tot stand te doen komen, zoodat men eigenlijk niet van twee, maar van ettelijke hulpwerk-

[1]) W. von Humboldt l. c., p. 175.

woorden moet spreken, die defectief zijn, maar elkander in het gebruik aanvullen. Van de periphrastische verba heeft men alleen een paar nominale vormen te kennen, t. w. het eigenlijke nomen verbale op *-te* of *-tze* en het passieve verleden deelwoord, dat in den regel met een der suffixen *-i*, *-n* of *-tu* van den verbaalwortel is afgeleid. Ook in de conjugatie der sterke werkwoorden spelen het nomen verbale en het passieve participium een belangrijke rol, daar alle tempora, behalve het praesens en het imperfectum niet anders dan door omschrijving kunnen gevormd worden. In dien zin zijn alle Baskische werkwoorden zwak, maar ook onze sterke verba hebben in verschillende tijden een hulpwerkwoord noodig. Vergelijken wij echter andere talen met een sterk agglutinatievermogen, dan treft ons nog als een gebrek van het Baskisch de bijna volslagen afwezigheid van secundaire verbaalstammen, zooals wij die b. v. in het Sanskrit, het Hongaarsch, het Turksch, het Eskimo, het Algonkin aantreffen, in welke leemte gedeeltelijk door toevoeging van zekere nomina aan de vormen der hulpwerkwoorden wordt voorzien. Alleen voor het causativum heeft het Baskisch, naast de omschrijving door middel van *erazo*, *erazi* 'dwingen', een secundairen verbaalstam, die door infixie van het element *-ra-* (*-re-*) is gekenmerkt [1]).

De enkelvoudige tijden van het Baskisch zijn, zooals wij even te voren reeds gezegd hebben, slechts twee in getal. In het praesens der transitieve conjugatie staat, hetgeen wij het subject zouden noemen, achteraan, terwijl het lijdend object aan den verbaalstam is voorgevoegd. Bij de intransitieve verba daarentegen neemt het subject dezelfde plaats in als het lijdend object bij de overgankelijke werkwoorden, hetgeen ons niet mag verwonderen, aangezien het subject van een intransitief verbum en het lijdend object van een transitief werkwoord voor het Baskisch taalgevoel in één en denzelfden naamval staan. Brengen wij de regels omtrent de volgorde der componenten van het transitieve en intransitieve praesens onder één

---

[1]) Vgl. W. J. van Eys, Dictionnaire basque-français, p. 114 sq.

gemeenschappelijke formule, dan kunnen wij zeggen, dat de casus intransitivus aan den verbaalstam voorafgaat, maar dat de casus transitivus in de vormen, waar hij aanwezig is, op den verbaalstam volgt. Zoo heeft *na-* in den overgankelijken vorm *na-kar-k* 'mij draagt gij (masc. sing.)', resp. 'ik word gedragen door u (masc. sing.)' of *da-* in het eveneens transitieve *da-kar-t* 'hem (haar, het) draag ik', resp. 'hij (zij, het) wordt gedragen door mij' geen andere functie dan *na-* en *da-* in de intransitieve vormen *na-tor* 'ik kom', *da-tor* 'hij (zij, het) komt'. Het behoort in dit verband nog vermeld te worden, dat de transitivus van den derden persoon niet in den verbaalvorm wordt uitgedrukt, een eigenaardigheid, die ons aan andere talen herinnert, waar ongekarakterizeerde vormen van den derden persoon voorkomen. In *da-kar* 'hem (het, haar) draagt (hij, zij, het') is *da-* de intransitivus, maar de transitivus, dien wij op grond van *da-kar-t*, *da-kar-k* aan het einde zouden verwachten, is verzwegen, hoewel virtueel aanwezig. De vergelijking met vormen als Hebr. *qāṭal* of Hong. *szeret*, waarop ik zooeven doelde, gaat echter in zooverre mank, dat het verzwegene hier een subjectscasus, geen transitivus is. Bovendien wordt in het Hongaarsch het subject van den derden persoon wel in het verbum uitgedrukt, als het lijdend object bepaald is, terwijl in het Hebreeuwsch naast een mannelijk, niet-gekenmerkt *qāṭal* een vrouwelijk door *-āh* (*-at*) gekarakterizeerd *qāṭəlāh* staat. In het Dakota, waar evenals in het Baskisch de tegenstelling van overgankelijk en onovergankelijk een hoofdrol speelt, wordt noch de transitivus, noch de intransitivus van den derden persoon singularis in den verbaalvorm uitgedrukt, zoodat ook hier geen volkomen overeenstemming met het Baskisch bestaat.

Het imperfectum, dat door den uitgang *-(e)n* (*-an*) als zoodanig wordt gekenmerkt, wijkt ook in enkele andere opzichten van het praesens af. De tegenstelling van achtergevoegd subject en voorgevoegd object bij de transitiva, maar voorgevoegd subject bij de intransitiva, die uit het Baskisch casusgevoel onmiddellijk voortvloeit, bestaat in het algemeen ook

bij het imperfectum, zoodat men de proportie kan opstellen: *hindudan* 'u (sing.) had ik', resp. 'gij (sing.) werdt gehad door mij' staat in dezelfde verhouding tot *nindukan* 'mij hadt gij (masc. sing.)', resp. 'ik werd gehad door u (masc. sing.)' en *nentorren* 'ik kwam' als *haut* 'u (sing.) heb ik', resp. 'gij (sing.) wordt gehad door mij' tot *nauk* 'mij hebt gij (masc. sing.)', resp. 'ik word gehad door u (masc. sing.)' en *nator* 'ik kom'. Maar in de transitieve vormen met een virtueel geincorporeerd object van den derden persoon staat het subject evenzeer vooraan als in de onovergankelijke, hetgeen bevreemdend is, daar de *n*- in *nuen* 'ik had (hem enz.)', resp. 'door mij werd (hij enz.) gehad', *nekarren* 'ik droeg (hem enz.)', resp. 'door mij werd (hij enz.) gedragen' als transitivus, die in *nintzen* 'ik was', *nentorren* 'ik kwam', evenals in de overgankelijke vormen *nindukan* 'mij hadt gij (masc. sing.)', resp. 'ik werd gehad door u (masc. sing.)', *nenkarren* 'mij droeg (hij enz.)', resp. 'ik werd gedragen (door hem enz.)' als intransitivus fungeert. Een ander verschil met het praesens is, dat het object van den derden persoon slechts virtueel in de vormen van het imperfectum aanwezig is, terwijl het transitieve subject van den derden persoon, dat in het praesens niet wordt uitgedrukt, in het imperfectum behalve in het Vizcaisch een voorgevoegde *z*- tot exponent schijnt te hebben. Maar Schuchardt heeft, geleid door de overweging, dat de proportie *dut*: *duk*: *du* = *nuen*: *huen*: **uen* een vorm zonder beginconsonant zoude doen verwachten, zooals wij dien inderdaad in den tongval van Vizcaya aantreffen, aannemelijk weten te maken, dat de *z*- alleen in *zen* '(hij, zij, het) was', waar zij tot den wortel kan behooren, oorspronkelijk is en dat dit *zen* het eenige voorbeeld is geweest, waarnaar de correspondeerende vormen van alle transitieve en intransitieve werkwoorden zich hebben gericht [1]). Zoo bewaart het Vizcaisch in vormen als *eban*, *egoan* tegenover *zuen*, *zegoen* der andere dialecten den ouderen toestand. Een eigenaardig verschijnsel

---

[1]) H. Schuchardt, Baskische studien I, p. 4.

van het imperfectum is nog het *n*-infix in vormen als *niatzen*, *nenkarren*, maar het zoude te lang ophouden, indien ik thans de questies, die zich daaraan vastknoopen, wilde behandelen. Slechts dit wil ik opmerken, dat met de *-n-* bij de intransitieve verba geen verschil in beteekenis is verbonden, maar dat het infix bij transitieve verba vooral gebruikt wordt in de vormen met een eersten of tweeden persoon als lijdend object en die, als het transitief subject een derde persoon is, van de vormen met een eersten of tweeden persoon als transitief subject en een derden persoon als lijdend object onderscheidt [1]).

De samengestelde tijden, die weinig of niets opleveren, wat uit een algemeen oogpunt merkwaardig mag heeten, laat ik rusten en ook de vorming der modi zal ik om dezelfde reden slechts in het voorbijgaan aanroeren. Duidelijk gekarakterizeerd zijn de conjunctivus, die van den indicativus door aanhechting van de relatieve partikel *-n* wordt gevormd en de optativus of potentialis, welke zich van den indicativus door het onmiddellijk achter den verbaalstam gevoegde element *-ke* onderscheidt [2]). Het imperfectum van den potentialis mist evenwel de *-n*, die wij als teeken van het imperfectum indicativi hebben leeren kennen [3]), en in den derden persoon vinden wij niet *z-*, maar *l-* als beginklank, die ook nog in andere modi voorkomt. De alleen in Fransch-Baskische dialecten aanwezige votivus is door een gepraefigeerd *ai-* gekenmerkt, maar verder, afgezien van de ontbrekende *-n* en van de zooeven genoemde *l-* van den derden persoon, volkomen gelijk in bouw met het imperfectum indicativi. Dezelfde formatie, maar met voorvoeging van de conjunctie *ba-* 'indien' in plaats van *ai-*, dient

---

[1]) Vgl. H. Schuchardt, Baskische studien I, p. 5 sqq.

[2]) Over het met *-ke* gelijkwaardige *-te* vgl. Jhr. W. J. van Eys, Grammaire comparée des dialectes basques, p. 225. 399 en over het gebruik van potentiaalvormen als futurum en conditionalis l.c., p. 151 sq. 158 sq. 167 sq. 376 sqq. 399.

[3]) Van imperfectvormen als *nuke* 'ik zoude hebben', *nintzake* 'ik zoude zijn' heeft men door *-an* gekenmerkte tweede-machts-praeterita afgeleid (*nukean* 'ik zoude gehad hebben', *nintzakean* 'ik zoude geweest zijn').

in alle tongvallen als suppositionalis, maar daarnaast worden gewone vormen van het praesens en het imperfectum indicativi met het voorgevoegde *ba-* onderstellend gebruikt. Wel te onderscheiden van dit suppositioneele *ba-* is het affirmatiëve *ba-* (*bai-*), dat een bijzondere emphase aan de verbaalvormen geeft. De imperatief heeft geen bepaald kenmerk, maar in den derden persoon singularis en pluralis vinden wij bij transitiva en intransitiva een gepraefigeerde *b-*, die blijkbaar met het genitivische pronomen *bere* in verband staat. Bij de onovergankelijke werkwoorden valt de imperatief overigens met den indicatief samen [1]), terwijl de imperatief der transitiva in de gewone vormen met geincorporeerd object van den derden persoon door de slechts virtueele aanwezigheid van dat object te herkennen is.

Iets langer moet ik nog stilstaan bij de persoonselementen, die in de conjugatie gebruikt worden. De eerste persoon singularis wordt op twee wijzen uitgedrukt, namelijk door een praefix *n-* (*na-*), dat in bepaalde gevallen als transitivus, in andere als intransitivus fungeert, en dat zonder eenigen twijfel met het pronomen personale *ni* identiek of verwant is, en door een suffix *-t*, welks transitieve functie wij reeds hebben leeren kennen, maar dat bovendien, in den vorm *-t(a-)*, *-da-* als dativisch element gebezigd wordt. De oorsprong van dit suffix is geheel onbekend, maar bij de gelijkenis, die tusschen enkele Baskische en Semitische pronomina bestaat, is het wellicht geoorloofd aan Hebr. *-tī*, Arab. *-tu* te herinneren. Voor den tweeden persoon van het enkelvoud heeft het Baskisch een gepraefigeerde *h(a)-*, die zoowel voor het mannelijk als het vrouwelijk dient, en een gesuffigeerde *-k* in uitsluitend mannelijke functie, waarnaast voor het femininum het suffix *-n* gebruikt wordt. De verdeeling van *h(a)-* en *-k* over de verschillende vormen komt geheel overeen met die van *n(a)-* en *-t* voor den eersten persoon, maar als de *-k(-)* in dativische

[1]) De als imperatief gebruikte vormen *aizen*, *zare(te)n* onderscheiden zich slechts door de achtergevoegde partikel *-n* van den indicatief en hebben dus het karakter van conjunctiefvormen.

functie tusschen twee klinkers kwam te staan, is zij in de meeste dialecten uitgestooten, waardoor menige verbaalvorm zijn oorspronkelijke helderheid heeft verloren. Daar wij weten, dat de Baskische *k* veelal aan het begin van woorden in *h* is overgegaan, terwijl zij midden in een woord of aan het einde daarvan onveranderd bleef [1]), kunnen wij veilig aannemen, dat *h-* en *-k* met elkander en met het pronomen personale *hi* (uit **ki*) in het nauwste verband staan. Met het vrouwelijke suffix *-n* weet ik echter geen raad [2]). Wat den eersten en tweeden persoon pluralis betreft, waarvoor de zelfstandige personalia *gu* en *zu(ek)* luiden, gebruikt het Baskisch als transitieve en intransitieve praefixen de afkortingen *g-* en *z-*, als transitieve en dativische suffixen de volle vormen *gu* en *zu*. Ik stip even aan, dat het in vele talen van Amerika gebruikelijke onderscheid van een inclusieven en exclusieven eersten persoon pluralis, zoowel bij het zelfstandige pronomen als in de conjugatie, in het Baskisch onbekend is. Terwijl ik de deels overtollige, deels in den tweeden persoon wegens het gebruik van den pluralis als beleefdheidsvorm voor het enkelvoud noodzakelijk geworden pluralizeeringen van *g-* en *z-* (*-zu*) ter zijde laat, ga ik over tot de pronominale elementen van den derden persoon, welke aan het parallelisme, dat wij bij die van den eersten en tweeden persoon opmerken, niet deelnemen. Afgezien van de *b-* in de gebiedende wijs, die zoowel transitieve als intransitieve functie heeft en waarbij het bezittelijke *bere* 'suus' een genitiefvorm is, en van de *z-* in het imperfectum, waarnaast een *l-* buiten den indicativus wordt aangetroffen, heeft het Baskisch nog een uitsluitend als intransitivus fungeerend praefix *d(a)-*, dat wel is waar als zelfstandig pronomen niet meer in zwang is, maar dat ik met eenig vertrouwen in het woordje *da*, dat als copula van den derden persoon dienst doet en zich paradigmatisch met vormen van *izan* heeft verbonden, heb meenen terug te vinden. Wij

---

[1]) Zie mijne Beiträge &c, p. 85 sqq.

[2]) De gissing van H. Schuchardt (Baskische studien I, p. 10. 76) vind ik onwaarschijnlijk.

hebben hier dan een voorbeeld van een pronomen, dat tot copula is geworden [1]). Het datiefelement van den derden persoon, dat *-o(-)* luidt, is niet voldoende verklaard, maar Schuchardt heeft ons geleerd in de daarnaast voorkomende vormen *-ko(-)*, *-ka(-)*, *-yo(-)*, *-io(-)* verbindingen van het door Vinson ontdekte datiefteeken *-ki-* met *-o(-)* te zien [2]). Dit *-ki-* (*-i-*), dat toevallig met het op soortgelijke wijze fungeerende (-)*ki-* der Dakota's in klank overeenkomt [3]), wordt ook met dativische elementen van den eersten en den tweeden persoon verbonden en het is weer de verdienste van Schuchardt in de *i* van die verbaalvormen, welke een pleonastischen dativus ethicus van den tweeden persoon bevatten, hetzelfde *-ki-* te hebben herkend [4]) Voor den pluralis van den derden persoon hebben de Basken geen afzonderlijke vormen, maar zoowel *d-* als *-o(-)* kunnen door toevoeging van een meervoudsteeken aan den verbaalvorm pluralische functie aannemen. Uit de verbinding van *-o(-)* met het pluraalteeken *-te(-)* is *-ote(-)* en daarnevens met uitstooting van de dentaal en samentrekking der klinkers de korte vorm *-e(-)* ontstaan [5]). Ik acht het onnoodig de verschillende pluraalexponenten, die in de conjugatie dienst doen [6]), een voor een aan u te doen voorbijgaan, maar hierop wil ik toch de aandacht vestigen, dat het teeken *-k*, dat wij in de declinatie hebben leeren kennen, in de vervoeging niet weer voor den dag komt. In het Dakota, dat overigens zoo vele analogieën met het Baskisch vertoont, dient één pluraalteeken voor het nomen, het pronomen en de persoonselementen in de conjugatie [7]). Alleen voor den derden persoon pluralis als object hebben de Dakota's een eigenaardigen vorm [8]).

[1]) Vgl. J. van Ginneken, Grondbeginselen der psychologische taalwetenschap, Lier 1905, p. 107 sqq. en A. Trombetti l. c., p. 137 sqq.

[2]) Zie F. Ribary-J. Vinson, Essai sur la langue basque, p. 109 sq. 113 en H. Schuchardt, Baskische studien, I, p. 27 sqq.

[3]) Zie S. R. Riggs l. c., p. 22.

[4]) H. Schuchardt, Baskische studien, I, p. 59 sqq.

[5]) Museum, XI, kol. 28 sq.

[6]) Vgl. daarover H. Schuchardt, Baskische studien, I, p. 32.

[7]) S. R. Riggs l. c., passim.

[8]) S. R. Riggs l. c., p. 14.

Eer ik deze schets der Baskische grammatica, die uit den aard der zaak eclectisch moet wezen, als voleindigd beschouw, wil ik althans nog één bijzonderheid van de conjugatie vermelden, die een belangrijken invloed op den geheelen zinsbouw uitoefent. Ik bedoel het vermogen om alle vormen van het verbum finitum door achtervoeging van de conjunctie *-n* tot relatieve bijzinnen te maken, die als nomen opgevat op de gewone manier gedeclineerd worden [1]), een vermogen, dat vereenigd met de inlijving van het lijdend en het verwijderd object in den verbaalvorm aan het Baskisch een treffende geconcentreerdheid van uitdrukking bijzet, die door geen andere taal van West-Europa wordt geëvenaard, maar die nog grooter zoude zijn, indien de omslachtige en logge periphrase niet ten nadeele van de sterke vervoeging al meer en meer veld had gewonnen.

---

[1]) De locatief der *-n*-vormen dient als gerundium, een functie die de verbaalvormen ook door aanhechting der partikel *-la* of het daarvan afgeleide *-la-rik* kunnen aannemen. Maar *-la* vervult ook de rol van onze conjunctie 'dat'. Een derde gerundium vormt men van het verbale adjectief door achtervoeging van het woordje *eta* (*-ta*, *-da*) en''.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11en DECEMBER 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, POLAK, SILLEM, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUYPER en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Bericht van de HH. Naber en Uhlenbeck, dat ongesteldheid hen verhindert aanwezig te zijn.

Bericht van de Hoeufftcommissie dat de heer Hartman dit jaar als plaatsvervanger van den Heer van Leeuwen de verzen zal keuren.

Een prijsvers getiteld „*Ludi magister invita Minerva.*

Een schrijven van Mevr. de Weduwe Rogge, waarbij zij volgens den wensch van haar overleden echtgenoot, diens portret aanbiedt en een exemplaar van de volgende zijner werken: Brieven van en aan Maria van Reigersbergh, Gaspar Jansz. Coolhaes, Joh. Wtenbogaert en zijn tijd, de Stedelijke boekerij van Amsterdam. Hiervoor is dank betuigd.

Een Program van de „Internationale Associatie voor de studie der Poolstreken", door de natuurkundige afdeeling ons ter kennisneming toegezonden.

Hierna leest de Heer Symons zijn verhandeling voor over „het Nederduitsche lied van Koning Ermenriks dood".

In 1851 door Karl Goedeke op een vliegend blad van de tweede helft der 16e eeuw ontdekt, bleek dit lied reeds aanstonds een vondst van niet gering belang zoowel voor de geschiedenis der middeleeuwsche letterkunde als en voornamelijk voor de Germaansche sagenkunde.

Reeds Jacob Grimm heeft in een schrijven van den ontdekker, door dezen aan zijn publicatie toegevoegd, verschillende bijzonderheden in het lied opgehelderd; A. Rassmann heeft vervolgens gewezen op de verrassende overeenstemming met den Noorschen vorm der Ermanariksage.

Prof. F. Panzer heeft onlangs herhaaldelijk met nadruk op de beteekenis en de eigenaardige positie van het Nederduitsche lied gewezen. Spreker meent echter, in overleg met Prof. Panzer, zijn opmerkingen, die reeds vasten vorm hadden aangenomen, toen hij van diens voornemen om aan het onderwerp een uitvoerige studie te wijden, kennis kreeg, niet achterwege te moeten houden.

Spreker gaf eerst een overzicht van den inhoud van het lied, dat in 24, gedeeltelijk zeer bedorven, Nibelungenstrofen verhaalt, hoe Diederik van Bern met elf gezellen den Koning van Armentriken, d. i. Ermenrik, in zijn burcht overvalt en met al zijn vierdehalf honderd dienstmannen ter dood brengt.

De in dit verhaal optredende sagenvorm is een mengsel van overoude en zeer jonge trekken, hetgeen duidelijk wordt gemaakt door een beknopt overzicht van de verschillende vormen,

waarin de sage van Ermenrik tot ons is gekomen. In 't bijzonder staat spreker stil bij de Noorsch-IJslandsche overlevering der sage, vooral bij het Eddalied Hamdhismál (het lied van Hamdir), in de 10e eeuw in Noorwegen ontstaan, dat sommige eigenaardigheden vertoont, welke in ons Nederduitsch lied, maar in geen enkele andere bron terug worden gevonden.

De oude Gotische sage van het door koning Ermenrik aan een vrouw (Sunilda bij Jordanes, Svanhildr in de Noorsch-IJslandsche overlevering) voltrokken, wreede strafgericht en de wraak van haar broeders op den dwingeland heeft ook in Duitschland in het volksgezang en in de mondelinge traditie geleefd en is van daar naar Skandinavië gekomen. In Duitschland is het Svanhildmotief echter reeds vroeg opgegeven, de vermoording van Ermenrik door de gebroeders Sarus en Ammius daarentegen is nog in de annalen van Quedlinburg van de grens der 10e en 11e eeuw en zelfs nog een eeuw later bekend. Meer en meer echter verdwijnt ook deze traditie, en in ons Nederduitsch lied is in de plaats van de wrekende broeders Diederik van Bern getreden.

Toch is ditzelfde lied, dat de jongste ontwikkeling der sage schijnt te vertegenwoordigen en dat inderdaad namen en dingen tot onkenbaar wordens toe verminkt, te gelijker tijd een hoogst merkwaardige nagalm van den ouden sagenvorm, die in Duitschland overigens bijna verloren is gegaan, maar in de Skandinavische landen, door Duitsche bemiddeling, zijn wederopstanding heeft gevierd. In het bijzonder wordt door den spreker aangetoond, hoe het Nederduitsche lied zijn licht ontvangt uit het Eddalied Hamdhismál en wederkeerig dienst doet om dit te verklaren.

Dat een historische samenhang aanwezig is tusschen het Eddalied der 10e en het uit de 16e eeuw overgeleverde Nederduitsche lied van Ermenriks dood, kan aan geen twijfel onderhevig zijn. Ook omtrent den aard van dien samenhang is in hoofdzaak geen verschil van meening mogelijk. Het Nederduitsche lied is een laatste uitlooper van een oud Duitsch (Saksisch) heldendicht over Ermenriks dood, dat naar

Noorwegen werd overgebracht en onmiddellijk of middellijk de bron van het Noorsche gedicht is geworden. Waarschijnlijk kan de verhuizing der sage van Hamdir en Sorli naar Skandinavië in de 8e eeuw worden geplaatst; behalve de mondelinge traditie moet een allittereerend oud-Saksisch gedicht de bemiddelaar geweest zijn. Ten slotte wees de spreker er op, dat, indien een aantal bijzonderheden van zijn verklaring van het Nederduitsche lied juist mocht blijken bij nadere toetsing, een herziening van de thans algemeen aangenomen opvattingen omtrent de ontwikkelingsgeschiedenis der Ermenriksage niet achterwege zal kunnen blijven, waarbij dan ook de vragen naar den tijd van haar overbrenging in het Noorden en naar den vorm, waarin zij door de Skandinaviërs werd opgenomen, opnieuw ter sprake zullen moeten komen.

Daar dit stuk niet bestemd is voor de Verslagen en Mededeelingen, zal daarin een uitvoerig verslag worden opgenomen.

Met den spreker treden in debat de HH. Saussaye, van Leeuwen, Speijer, Verdam en de Voorzitter. Alle brengen hem hulde en uiten opmerkingen of vragen. De Heer Saussaye vraagt: Wat is het verband dezer sage met de stamgeschiedenis, of ontbreekt dat hier? De heer v. Leeuwen vestigt de aandacht op een paar plaatsen uit Homerus' Odyssee en Ilias naar aanleiding van den in dit lied vermelden reus met drie span ruimte tusschen de wenkbrauwen en van den hoornen boog. Schuilt hierin niet overdrijving of fictie van den dichter zelf? De Heer Speijer meent in deze gestalten heidensche mythologische reuzenwezens te moeten zien. De Heer Kern vraagt: uit welke streek is het gedicht?

Spreker antwoordt, dat in Germaansche sagen de historische kern al zeer spoedig zijn beteekenis verliest en soms onherkenbaar verandert, als bijv. de persoon van Theodorik in Diederik van Bern. Overigens wordt in de sage één stam genoemd, die der *Rosomoni*. De sage is van Gotischen oorsprong en ging door tusschenkomst van Beiersche e. a. stammen naar het Noorden. Tegenover den Heer Speijer is hij huiverig mytho-

logische verklaring te hulp te roepen, zoolang de historische nog dienen kan. De drie span tusschen de wenkbrauwen staan alleen in het Nederduitsche lied uit de 16ᵉ eeuw en dit zou dichterlijke vergroving kunnen zijn; de plaatsen van Homerus zal hij nader vergelijken. Het gedicht zelf is, meent hij, ontstaan in een westelijke streek.

Bij de rondvraag biedt de Heer Heymans aan zijn boek „die Gesetze und Elemente des Wissenschaftlichen Denkens" 2ᵉ Auflage, de Heer van Leeuwen zijn elfde en laatste deel der Aristophanes uitgave, behelzend de *Pax*, de Heer van Herwerden, bij monde van den Heer van de Sande Bakhuyzen, zijn werk „Vindiciae Aristophaneae", de Heer Hartman zijn „Analecta Tacitea", en de Heer Holwerda de laatste aflevering der Egyptische monumenten van het Museum van Oudheden.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JANUARI 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WYCK, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SPEYER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, WARREN, CONRAT, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMANN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een kennisgeving van mr. Asser dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen en een verzoek van de Association des Académies, om op te geven welke gedelegeerden der Kon. Ak. de vergadering te Weenen op 30 Mei zullen bijwonen. Wordt besloten evenmin als de Natuurkundige Afdeeling gedelegeerden te zenden.

Voor den Hoeufftwedstrijd zijn de volgende vijftien gedichten ingezonden:

1. Inter aquam et ignem seu de clade Urbis Topecae.
2. Licinus tonsor.
3. Hirundo Alsatina.
4. Ludimagister invita Minerva.
5. Laus Argi.
6. In calamitate salus.
7. Carmen contra bellum.
8 Meditatio.
9. De bello Russo-Japonico.
10. Agape.
11. Carolus Boromaeus.
12. Deliciae ruris.
13. Lacrimae rerum.
14. De unionum piscatione.
15. Museum Aviarium.

Nadat de familie is binnengeleid leest de heer S. Muller het levensbericht voor van wijlen ons medelid den heer P. L. Muller, waarvoor hem uit naam der vergadering door den Voorzitter dankbare hulde wordt gebracht.

Bij de rondvraag biedt de heer Oppenheim aan voor de bibliotheek het 1e deel van de 3e druk van zijn Nederlandsch Gemeenterecht, de heer S. Muller het register op de verspreide geschriften van R. Fruin, de heer Caland, ook namens V. Henry, het 1e deel van hun boek over het Soma-offer, en de Voorzitter, namens den heer van Herwerden, een overdruk van „Nova addenda ad lexicon meum graecum suppletorium et dialecticum".

Hierna wordt de vergadering gesloten.

WILLEM I EN DE VOORBEREIDING DER BEVRIJDING VAN NEDERLAND IN 1813.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

P. J. BLOK.

Meer dan 25 jaren geleden werd er tusschen twee uitnemende kenners onzer geschiedenis, de heeren Fruin en Jorissen, een hevige strijd gevoerd over de vraag, wien de eer moest worden toegekend van wat in de Novembermaand 1813 in ons land is geschied: aan Gijsbert Karel van Hogendorp of aan Leopold van Limburg Stirum. De hartstochtelijke Jorissen eischte in heftige termen [1]) die eer op voor graaf Leopold, den voortvarenden en ook bij den behoedzamen Hogendorp op voortgang aandringenden officier; Fruin kwam in scherpgepunte zinnen op voor de „oude traditie", voor het recht van Van Hogendorp, den man van overleg en beleid, die „1813" in zijn wapen mocht voeren [2]), „den véritable auteur de la délivrance de sa patrie" (Van der Duyn). Wie heeft nagegaan wat sedert o. a. uit de papieren nalatenschap van Van Hogendorp aan het licht is gekomen, ja wie thans met kalm gemoed nagaat wat er toen reeds bekend was, zal wel geen oogenblik meer aarzelen met zijn oordeel, dat het gelijk in dezen aan de zijde van Fruin was, al komt even zeker een sympathiek eeresaluut toe aan den moedigen Van Stirum, die

---

[1]) Inleiding op zijne Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813, passim, vooral blz. XCI, XCIV, CLXXIX; G. K. van Hogendorp en L. van Limburg Stirum (Gron., 1869), en Het einde van den strijd (Amst., 1869).

[2]) Gids, 1868, I, blz. 1 vlg. en 1869, II, blz. 147 vlg.

door zijn aandrang op den 21sten November Van Hogendorp en Van der Duyn bewoog om zonder nog langer aarzelen het „algemeen landsbestuur" te aanvaarden: het was de beslissende daad in die kritieke dagen, toen de „stille geest" der meeste oud-regenten en de met vrees gemengde aanhankelijkheid van vele hoogere en lagere staatsambtenaren aan het gezag van Napoleon den nauwelijks begonnen opstand dreigde te doen mislukken. Het beroemde driemanschap, met Kemper en Falck, met Fannius Scholten en Changuion, met De Jonge en Van Oldenbarnevelt genaamd Witte Tullingh, met de Fagels en Bentincks, met Modderman en Alberda en wie hun meer de hand hebben gereikt in die hachelijke omstandigheden — zij allen zijn tegenover de nakomelingschap zeker van de eer, het vaderland gered te hebben in de ure des gevaars, onder opperste leiding van hun denkend hoofd, Gijsbert Karel.

Het vaderland gered. Maar hebben zij dit werkelijk gedaan? Hebben niet veeleer onze Pruisische naburen en de Kozakken van Rosen, Narischkin en Benckendorff, heeft niet graaf Bülow von Dennewitz, wiens nakomelingen nog jaarlijks genieten van de hem verstrekte nationale belooning, aanspraak op de eer dier redding?

Wederom vóór jaren, voor bijna twintig jaren thans, heeft ook deze strijdvraag de pennen der geschiedschrijvers in beweging gebracht. Onze P. L. Muller heeft toen den strijd aangebonden tegen de Redactie der „Historische Zeitschrift", tegen Von Sybel zelven, en aangetoond [1]), m. i. overtuigend aangetoond, dat het niet te pas kwam te spreken van de bevrijding van Holland eenvoudig „durch die Siege des verbündeten, insonderheit des preuszischen Heeres", maar dat het eigenlijke Holland zichzelf heeft bevrijd en slechts het Noorden en Oosten door de Russen, het Zuidoosten door de Pruisen bevrijd zijn geworden. Doch mijn onvergetelijke vriend is daarbij niet gebleven. Het ware beter geweest, als hij bij die

[1]) Hist. Zeitschr. Bd. 55, S. 138, 559/60.

gelegenheid tevens erkend had — en Von Sybel had van zijn zijde geen ongelijk, toen hij daarop wees [1]) — dat Bülow ons land wel zeer belangrijke diensten had bewezen; dat Van Hogendorp en de zijnen — „sie hatten gar nicht klüger handeln können", erkent Von Sybel — hun gewaagd opzet zeker niet begonnen zouden zijn, wanneer de legers der bondgenooten *niet* aan de grenzen hadden gestaan; wat meer zegt, dat zij juist *daarom* zelfs bijtijds zijn opgestaan, *opdat niet* de bondgenooten het land zouden hebben te veroveren en het zouden kunnen *behandelen* als veroverd land [2]). Naar blijkt, heeft Muller zijn pleit dan ook — zooals te verwachten was, nu zijn standpunt niet geheel juist mocht heeten — niet ten volle gewonnen. Nog onlangs sprak de tegenwoordige redacteur der „Historische Zeitschrift", Fr. Meinecke, het opnieuw uit [3]): *„Die Eroberung Hollands durch die Preuszen unter General Bülow* im Winter 1813/4 gehört im Groszen gesehen zu den sekundären Ereignissen des Befreiungskrieges."

Dit gaat echter van den anderen kant weder te ver, want zoowel Wintzigerode te Bremen als Bülow te Munster hebben geaarzeld Holland aan te vallen en zijn daartoe eerst gekomen op aandrang van Hollandsche zijde en onder den indruk der gebeurtenissen sedert half November in ons land, met name in de provincie Holland voorgevallen.

Die uiting van een talentvol Duitsch geschiedvorscher, die na kennisneming van Muller's betoog het waagde met vollen nadruk te spreken van „die Eroberung Hollands durch Bülow", gaf mij aanleiding om de aandacht te vestigen op de voorbereiding onzer wedergeboorte als natie, in het bijzonder in zooverre die is uitgegaan van den toenmaligen Prins van Oranje, van Willem Frederik, onzen eersten koning uit den Huize Oranje-Nassau.

---

[1]) Hist. Zeitschr. S. 561/2.

[2]) De nadere aanwijzing hiervan in het eerlang verschijnend zevende deel mijner Geschiedenis van het Nederl. Volk.

[3]) Bd. 95, S. 447.

Koning Willem I wordt allengs meer gewaardeerd. Met dankbaarheid gewagen de Belgen — en niet alleen de Vlamingen onder hen — van wat hun land aan hem te danken heeft op het gebied van handel, nijverheid, bestuursregeling, onderwijs. En nu ook ten onzent het geslacht bijna verdwenen is, dat de ongelukkige jaren van het status quo tegenover België en de financieele bezwaren omstreeks 1840 beleefd heeft, schijnt ook hier de tijd gekomen voor waardeering van wat deze veelzijdige geest, deze bekwame bestuurder, deze onvermoeide en talentvolle herschepper eener ten uiterste verwarde staatsorde, deze energieke bevorderaar van handel en nijverheid, van verkeer en wetenschap, van volksonderwijs en kunst voor ons land is geweest.

Maar het is niet daarover, dat ik thans wensch te spreken. Ik wensch licht te laten vallen op wat hij deed ter voorbereiding van onze bevrijding in 1813.

Ik heb op dat terrein een voorganger in kolonel De Bas, in zijn alle vaderlandsche geschiedenis en de geschiedenis van het gansche Oranjehuis in dien tijd omvattend boek over prins Frederik der Nederlanden [1]). Maar de heer De Bas behandelde deze dingen niet opzettelijk, slechts als de breede, te breede lijst, waarin hij het beeld van prins Frederik wilde plaatsen. Hij gebruikte, hoewel zeer veel stof, veel en velerlei niet wat voor dit mijn onderwerp in het Huisarchief der Koningin te vinden is en waarvan ook ik met de goedgunstige toestemming van Hare Majesteit thans mocht gebruik maken. Hij kende verder niet de stukken van het Engelsche staatsarchief uit dien tijd, waarvan mijn vriend dr. Colenbrander, die ze verzamelde, mij met groote voorkomendheid de eerste vruchten liet plukken.

De studie der diplomatieke betrekkingen is niet mijn geliefkoosd terrein op het ruime veld van het geschiedkundig onderzoek maar ik ben er verre van af het belang dier betrek-

1) Dl. II, slothoofdstukken, en dl. III, de eerste hoofdstukken, met de aanteekeningen en bijlagen.

kingen voor den loop der geschiedkundige gebeurtenissen te onderschatten. Al was het alleen maar bij wijze van protest tegen eene opvatting der geschiedenis, waarbij uitsluitend of in hoofdzaak aan economische grondslagen voor het historisch gebeuren gedacht wordt, wensch ik heden aan te toonen, hoe het persoonlijk initiatief, het langzaam en bedachtzaam voortgaan van diplomatiek beleid gebeurtenissen heeft voorbereid van overwegend belang voor de geschiedenis eener natie, onzer natie.

Napoleon's tocht naar Rusland in den nazomer en den herfst van 1812 had eindelijk de kans geopend, dat Europa zich zou kunnen bevrijden van den druk, door de toomelooze heerschzucht van één enkele, een militair en staatkundig genie van den eersten rang, jaren aaneen op dat werelddeel geoefend. Het beroemde negen en twintigste bulletin van den noodlottigen veldtocht (3 Dec.) had, den 19den December in den Moniteur openbaar geworden, aan de onzekerheid omtrent het lot des grooten legers een einde gemaakt en door gansch Europa heen de verwachting gewekt, dat de volkeren thans eindelijk en eindelijk het zware Fransche juk zouden kunnen afwerpen. Alom ontstond in het laatst van December 1812 gisting in de gemoederen, hoop in de harten van vorsten en staatslieden, legeraanvoerders en volksmannen, lang reeds uitziende naar de vurig begeerde gelegenheid [1]).

Ook de Prins van Oranje, de oudste, de eenig overgebleven zoon van Willem V, thans met zijn gezin vertoevend in het „Niederländische Palais" (Unter den Linden) te Berlijn en aan het hof van zijn koninklijken zwager en neef, den door het lot zoo zwaar getroffen Friedrich Wilhelm III, een niet zeer veilige schuilplaats vindend, begon hoop te koesteren op het aanbreken van beter dagen.

---

[1]) Vgl. voor de algemeene geschiedenis: Oncken, Oesterreich und Preuszen im Befreiungskriege (Berlin, 1876—79); Sorel, l'Europe et la Révolution française, vol. VIII (1904).

Het was algemeen bekend, dat de Prins, door Napoleon beroofd van zijn bezittingen in Nassau en Fulda en zuinig levend van de geringe overblijfselen van het vermogen der Oranjes, van eene hem als schadeloosstelling toegekende jaarrente en van de opbrengst zijner door den oorlog zeer geteisterde goederen in Silezië, in 's Konings omgeving behoorde tot den kring van hen, die met ongeduld de Napoleontische heerschappij verdroegen en de zeer omzichtige houding des Konings, de voorzichtig laveerende staatkunde van den leidenden Pruisischen staatsman, baron Von Hardenberg, minachtten. De Prins had bij de diepe vernedering van den Pruisischen staat na Jena en Friedland in 1807 ook zijn deel daarin gehad en zich op het voorbeeld van den Koning thans voor de tweede maal moeten buigen voor den tiran, dieper nog dan in 1802, toen hij hem nog had kunnen verbidden [1]) en hij had zijn ontslag moeten nemen uit het Pruisische leger. Maar hij had den moed nog niet geheel opgegeven. Met den Nassauer Stein, met Scharnhorst en Gneisenau, Humboldt en Niebuhr en wie er meer in stilte en openlijk arbeidden aan den wederopbouw van het ongelukkige tot een mogendheid van den tweeden rang nedergedrukte Pruisen, [2]) stond hij, zoowel als zijn moeder, de nooit vertsagende prinses Wilhelmina, in nauwe betrekking en toen in het voorjaar van 1809 het lang getergde Oostenrijk eindelijk de wapenen weder tegen Napoleon opvatte, reisde hij onmiddellijk naar Weenen om er als soldaat en diplomaat zijn diensten aan te bieden. Op aandrang van keizer Frans trachtte hij in Mei [3]) zijn koninklijken zwager te Koningsbergen over te halen tot aansluiting bij de vijfde coalitie tegen Napoleon, waartoe, naar men hoopte, dan ook Rusland zou willen behooren. In den zomer van dat jaar was er zelfs

---

[1]) Bailleu, Fürstenbriefe an Napoleon I (Hist. Zeitschr. 1887). Vgl. Vreede, Oranje en de Bat. Republiek, blz. 14 vlg.

[2]) Pertz, Das Leben des Min. Freiherrn Vom Stein, II, S. 361 ff.

[3]) De Bas, Prins Frederik der Nederlanden, II, blz. 512 vlg.; Copieën Colenbrander uit Engeland (Rijksarchief), dd. 14 Mei en 6 Aug. 1809.

ernstig sprake van een volksopstand in Noordduitschland met Engelsche hulp, te leiden door den Prins van Oranje gelijk eenmaal zijn groote voorvader den opstand tegen Spanje in de Nederlanden had geleid. [1]) Vom Stein werkte in overleg met Von Gentz, Von Gagern en andere Duitsche staatslieden reeds in bijzonderheden een plan daarvoor uit en men verwachtte van hem, door den uiterst bekwamen Stein als staatsminister ter zijde gestaan, „etwas Gutes und Groszes" voor Europa's bevrijding. [2]) Maar de Pruisische Koning, hoewel eerst overgehaald, trok zich ten slotte terug; Engeland richtte het oog in de eerste plaats op Zeeland en Antwerpen en het lot ook van den Oostenrijkschen staat was weldra beslist; bij Wagram werd den 5[den] Juli 1809 het Oostenrijksche leger verslagen en de Prins van Oranje, die daar met den rang van luitenant-generaal bij den keizerlijken staf diende, keerde na den vrede wel als Oostenrijksch veldmaarschalk, maar „met onbepaald verlof" naar Berlijn terug.

Sedert had hij te Berlijn of op zijn Silezische goederen den loop der zaken afgewacht; zijn oudsten zoon, erfprins Willem, had hij in 1809 naar Oxford gezonden en vervolgens onder Wellington doen deelnemen aan den oorlog tegen Napoleon in Spanje; zijn jongsten zoon, prins Frederik, wenschte hij eveneens weldra naar Engeland te zenden om er te Oxford diens opvoeding te doen voltooien, want de hoop aller verdrukten was nu op Engeland, Napoleon's doodvijand, alleen gevestigd. Hij zelf, ofschoon nog geen veertig jaren oud, was geneigd om moedeloos zich uit het openbare leven terug te trekken; veldheer van beteekenis — het was reeds meermalen gebleken — was hij niet; zijne talenten waren — Fulda had het ondervonden — die van den organiseerenden regent, den besturenden staatsman. Doch waar zou hij die talenten ooit meer kunnen ten toon spreiden? Het vaderland had hem en de zijnen tweemalen verloochend;

---

[1]) Pertz, l.l. S. 370 ff. Vgl. Vreede, Oranje en de Bat. Republiek, blz. 34 vlg.

[2]) Pertz, S. 384.

in Engeland was hij sedert den ongelukkigen afloop van den inval van 1799 en zijne tegemoetkomende houding tegenover Napoleon in 1802, waardoor de schadeloosstelling van het Huis van Oranje voor zijn verliezen in Holland door middel van den afstand van Fulda enz. was verkregen, allesbehalve persona grata; in Pruisen of Oostenrijk, thans genoodzaakt de zegekar van Napoleon te volgen, was zijn aanwezigheid bijna hinderlijk voor de regeeringen en de hoven, want de dwingeland van Europa beschouwde hem als een der voornaamste bewerkers van de laatste coalitie, als een vijand, zij het als een thans machteloos vijand, wien hij niet eens de eer aandeed om zijne verbanning uit Pruisen te eischen gelijk hij den gevaarlijken Stein tot de wijk naar Oostenrijk, naar Rusland had gedwongen. Van de toekomst van het geslacht van Oranje scheen alleen voor zijn zoons iets te hopen, niet meer voor hemzelven. [1]) En, geruïneerd en somber gestemd, trok hij zich terug in zijn schuilhoek: „pauper ubique jacet"! Met dat al lette hij nauwkeurig op de teekenen der tijden en toen in December 1812 de Fransche kolos scheen te wankelen, kwam ook bij hem zooals op hetzelfde oogenblik bij de leiders der wedergeboorte van Pruisen, bij Van Hogendorp en andere vaderlanders in ons land, bij de Engelsche staatslieden, bij de talrijke uitgeweken Duitschers, Polen en Italianen in Rusland, bij den oud-griffier der Staten-Generaal, Hendrik Fagel, en andere uitgeweken Nederlandsche staatslieden, aanzienlijken en officieren in Engeland en Duitschland het denkbeeld op, dat thans misschien het uur der verlossing had geslagen.... eindelijk!

Het is niet onmogelijk, dat de zoogenaamde „koopmansbrieven" uit die dagen van den voormaligen Goudschen regent C. P. Gevers aan den toen bij Londen gevestigden griffier Fagel, waarin onder aan de handel ontleende verdichte namen mededeeling werd gedaan over den toestand in de voormalige Republiek, invloed hebben gehad op het besluit van den Prins

[1]) Vgl. 's Prinsen brieven in het Huisarchief, uit dien tijd.

om thans weder zijne diensten te Weenen en te Berlijn aan te bieden.[1]) De Prins had ten minste met Fagel steeds betrekkingen onderhouden, al ging het in dien tijd bezwaarlijk om eene geregelde briefwisseling te voeren voor correspondenten in het thans geheel bij het strenge afsluitingsstelsel tegenover Engeland aangesloten Duitschland en in Engeland zelf: de Fransche spionnen lagen overal op de loer, lettend op personen en goederen, op brieven en pakketten en alles inbeslagnemend wat hun verdacht scheen. Vertrouwde boden, de jongere Fagels, De Constant Rebecque, Van Heerdt, agenten der Pruisische regeering, namen daarom dikwijls brieven of mondelinge boodschappen mede en zoo was 's Prinsen trouwe dienaar baron Van Heerdt — een der weinige leden van het voormalige stadhouderlijke hof, die de stadhouderlijke familie in hun ongeluk waren blijven dienen — in Maart 1812 naar Engeland gegaan; maar Van Heerdt, die verder uit Engeland naar Spanje was vertrokken om er namens den Prins met den jongen erfprins over particuliere belangen te spreken, viel op zijn terugreis te Hamburg met al zijn gelukkig vrij onschuldige papieren den Franschen in handen; hij werd naar Vincennes overgebracht en als Engelsch spion ter dood veroordeeld, van welk vonnis alleen de tusschenkomst van den koning van Pruisen hem met moeite kon doen ontslaan.[2])

Hoe het zij, tegen Kerstmis 1812 wendde de Prins, die zich te Berlijn bevond en meende, dat het oogenblik gekomen was „de se mettre en avant", zich tot den Pruisischen minister Von Hardenberg met de vraag, of de koning het goed zou vinden, dat hij zich als Oostenrijksch opperofficier naar Weenen begaf om er deel te nemen aan de in afwachting van den loop der zaken voorgenomen wapening van het Oostenrijksche leger. De voorzichtige Hardenberg sprak met zijn vorst over dit plan, maar kwam weldra met het antwoord,

---

[1]) De Bas, l.l. blz. 1096.

[2]) De Bas, l.l. blz. 613/4. Vgl. over deze geruchtmakende gevangenneming en de vrees te Berlijn, dat hij staatsgeheimen verklappen zou: Von Ompteda, Nachlasz, II, S. 296 ff.

dat de Prins op dit oogenblik beter zou doen deze reis niet te ondernemen om niet te „compromettre de grands interêts". Zoowel voor het hof te Weenen als voor dat te Berlijn was het beter de reis nog uit te stellen, meende de nog altijd schroomvallige Pruisische regeering en hoewel de Prins aandrong, men bewoog hem nog te blijven. Men dacht te Berlijn ernstig over aansluiting bij Rusland of Oostenrijk,[1]) vreesde zich te overhaasten en hield hem tegen, belovend hem te zullen waarschuwen, „als de juiste tijd gekomen zou zijn". Den 18[den] Februari 1813 bleek die tijd naar de meening der uiterst voorzichtige Pruisische staatslieden intusschen nog altijd niet gekomen,[2]) al scheen de „violente crise" ook voor Pruisen steeds naderbij.[3]) Daarbij echter dient ook in aanmerking genomen te worden, dat de beide zwagers, de aarzelende en van krachtig optreden afkeerige koning en de voortvarende en energieke Willem Frederik in karakter veel van elkander verschilden en de persoonlijke sympathie tusschen beiden zeer gering was, ja zelfs dat er voortdurend tot „malentendus" aanleiding bestond.[4]) Deze persoonlijke antipathie — men mag de zaak wel zoo noemen — heeft ook later een noodlottigen invloed gehad op de betrekkingen van het Nederlandsche tot het Pruisische hof, zoo b.v. in 1830 en de volgende jaren.

Het ongelukkige Pruisen, door het verlies van een groot deel van zijn grondgebied tot de maat van een Duitschen „Kleinstaat" teruggebracht, meende thans vooral niet voorzichtig genoeg te kunnen zijn. Hoewel reeds op den laatsten December een deel van het Pruisische legèr onder generaal Yorck zich in de armen der Russen had geworpen, de bevolking overal in Noordduitschland gereed was om op te staan tegen den Franschen onderdrukker en de anti-Fransche partij

---

[1]) Oncken, I, S. 110 ff.

[2]) Corresp. Hardenberg van 25, 27, 29 Dec. 1812; 18, 21 Jan., 16 18 Febr. 1813 (Huisarchief, Archief Willem I.)

[3]) De Bas, l.l. blz. 635.

[4]) De Bas, III, blz. 5.

in 's konings omgeving met steeds meer nadruk aandrong op onmiddellijke aansluiting bij het overwinnende Rusland, aarzelde Friedrich Wilhelm III nog aan dien aandrang toe te geven, vooral zoolang Oostenrijk zich niet verklaarde, op zijn beurt na alle teleurstellingen schroomend een nieuwen krijg met Frankrijk te beginnen en eerder overhellend tot een staatkunde van gewapende onzijdigheid, zoo niet van welwillendheid tegenover Frankrijk.

Maar reeds overschreden de Russen, met de Zweden en Engelschen verbonden, de grensrivier de Niemen, reeds bedreigden van den anderen kant Fransche troepen Berlijn en den 22s'en Januari 1813 verplaatste zich de gansche Pruisische regeering naar het veiliger Breslau, waar zij zich vrijer in hare besluiten achtte. Met een zwaar gevoel van verantwoordelijkheid verbond Friedrich Wilhelm zich daar op het allerlaatst van Februari eindelijk met Alexander van Rusland, die half Maart zijn triomfalen intocht in Breslau deed. De Pruisische koning wendde zich met den beroemden „Aufruf an mein Volk" van den 20sten Maart tot zijn veelgeplaagde onderdanen. De teerling was geworpen.

Bij de onderhandelingen over een coalitie tusschen Rusland, Pruisen en Oostenrijk was herhaaldelijk ook het herstel der onafhankelijkheid van het voormalige koninkrijk Holland door Pruisen als een dringende noodzakelijkheid op den voorgrond geplaatst [1]). Men pleegt zich wel eens te verwonderen over het feit, dat Napoleon niet reeds in 1801 of anders in 1805 of 1806 met zijn machtwoord een einde heeft gemaakt aan het ellendig bestaan der geheel van Frankrijk afhankelijke Bataafsche Republiek. Het is altijd de vrees voor het toenmaals nog voor machtig gehouden Pruisen met het leger van Frederik den Groote, die hem weerhouden heeft dien door hemzelven reeds lang ook voor ons land en zijn economischen toestand wenschelijken maatregel te nemen. Want Pruisen en de geheele wereld wist wat de politieke en economische beteekenis

---

[1]) Ranke, Hardenberg, III, S. 262, 280.

van ons land voor Europa was, en men was overtuigd, dat de onafhankelijkheid van Holland strookte met het belang van Europa, nauw samenhing met het begrip van Europeesch overwicht. Niet alleen zijne ligging maakte ons land belangrijk, want wie Holland bezat, had, zooals men toen zeide, den „sleutel op de deur van Noordduitschland" in handen [1]) en wie de Hollandsche kusten en riviermonden beheerschte kon Engeland — zooals gebleken was — groote schade berokkenen, maar het land ging bovendien nog altijd door voor de geldmarkt van Europa en ook deze meening had grooten, voor de toenmalige minder gunstige omstandigheden hier te lande te grooten invloed op de schatting van zijn beteekenis. [2])

De Prins van Oranje, die het Pruisische hof naar Breslau gevolgd was, verklaarde zich aanstonds bereid om naar vermogen mede te werken aan de bevrijding van het oude vaderland. Over Engeland had hij onverdachte aanwijzingen ontvangen omtrent de stemming aldaar, de toenemende ontevredenheid tegenover het Fransche gezag, de bewegingen reeds hier en daar onder de oude oranjeleus. Er waren berichten ingekomen omtrent den slechten toestand der Hollandsche vestingen en hare zwakke bezetting. Den 30sten Januari 1813 reeds schreef een Hollandsche correspondent: „indien er ooit een tijd is om iets te ondernemen en een diversie te maken is het thans: de tongen raken los"; in Februari: „het roepen van Oranje boven neemt hier te lande sterk toe"; er kwamen tijdingen, die bewezen, dat de ontevredenheid over de conscriptie ernstige vormen aannam en de lotelingen bij troepen deserteerden; [3]) het waren de dagen van Van Marle's spotdicht op Napoleon's terugtocht, van het begin der geheime aaneensluiting tusschen Van Hogendorp en andere vaderlanders in Holland en verdere gewesten der oude Republiek. Een en

[1]) Vgl. Delbrück, Gneisenau, III, S. 510 ff.

[2]) Niebuhr, Lebensnachrichten III, S. 105; Circularbriefe aus Holland, in Nachgel. Schriften, S. 309.

[3]) Correspond. in den bundel 83 p van het Huisarchief, archief Koning Willem I.

ander gaf den Prins hoop, dat bij zijne verschijning met een voldoende troepenmacht aan de oostergrens de bevolking de vaan van den opstand zou verheffen en tevens dat die vaan de oranjevlag zou zijn. Samenwerkend met de Pruisische en Russische staatslieden en legerbevelhebbers te Breslau bood hij den verbonden monarchen opnieuw, nu voor dit doel, zijn diensten aan. Ditmaal met beteren uitslag.

Reeds in Februari had hij in overleg met Hardenberg aan den Engelschen minister van buitenlandsche zaken, lord Castlereagh, geschreven „sur la manière dont je serois dans le cas de pouvoir contribuer le plus efficacement à l'avancement de la cause générale" en wel over de „utilité majeure" der vorming, met Engelsch subsidie, van een korps Hollanders en Nassauers uit de door de Russen gemaakte krijgsgevangenen, met het doel om de oude Republiek te bevrijden. [1]) De zending van baron Grollman door de Pruisische regeering naar Londen, met het doel om Engeland van hare inzichten te doen blijken, gaf hem gelegenheid dezen brief en andere aan een ouden beproefden vriend van het Oranjehuis, lord Malmesbury, den voormaligen gezant lord Harris in Den Haag uit den Patriottentijd, aan enkele Nederlandsche uitgewekenen in Engeland, aan den hertog van York zelven te doen toekomen; het gunstig gelegen Helgoland zou het dépôt voor het te vormen korps kunnen worden, waarvan de in Engeland nog altijd vertoevende „geallowanceerde" officieren van het oude Oranjelegioen op Wight het kader zouden kunnen vormen. Ook de prinses-weduwe van Oranje, Wilhelmina, die eveneens nooit opgehouden had aan haar tweede vaderland te denken, wist natuurlijk van deze plannen. De correspondentie tusschen haar en haar zoon handelt er druk over en deze houdt haar voortdurend op de hoogte van wat er voorvalt. Moeder en zoon zijn het geheel eens over „la forme du gouvernement à y établir", zoodra het land weder bevrijd zal zijn, al is men daarvan thans nog verre. De Prins „tient aux anciennes

---

[1]) Corresp. in den bundel 83 p van het Huisarchief, dd. 20 Febr. 1813.

formes et ne désire que les modifications nécessaires pour éviter les anciens abus"; mits de provinciale oppermacht worde besnoeid, zal het mogelijk zijn, zegt hij, te „exécuter ce qui est resté impossible à Guillaume I et au Prince Maurice", op grond van behoud van „le tout ancien" met de oude Unie van Utrecht en sommige „instructions". Maar men moet in Holland niet beginnen, eer de bondgenooten op de grenzen zijn, want die „petites émeutes partielles", waarvan men hoort — wij zijn in den tijd der militie-oproeren in Zuid-Holland (April 1813) — „ne servent qu'à faire des malheureux". En prinses Wilhelmina juichte deze denkbeelden en voornemens van harte toe, bereid om mede te werken zooveel zij vermocht en haar zoon aansporend niet te wanhopen aan den goeden uitslag. [1]) Bij den Russischen alleenheerscher, die reeds te Warschau de Hollanders en Belgen tot de vrijheid had opgeroepen, vond een en ander krachtigen steun. De koning van Pruisen was ten opzichte dezer plannen veel minder gunstig gezind dan de voor avontuurlijke projekten altijd toegankelijke czaar Alexander.

Oranje won thans met hulp van den in eere herstelden Stein de beide vorsten te Breslau, vooral den Czaar [2]), voor zijn plan, deelde het ook zijn „Kriegsherr", den Oostenrijkschen keizer, mede en vertrok den 20sten Maart 1813 [3]) naar Stockholm om er over te spreken met Bernadotte, den van zijn vroegeren keizer afvalligen en schijnbaar buitengemeen ijverigen kroonprins van Zweden, bij wiens leger, het „noorderleger" der bondgenooten in Duitschland, het te vormen Oranjekorps zou behooren. Te Stockholm zou hij kunnen beslissen, of het wenschelijk was ook naar Engeland over te steken of wel het plan schriftelijk aan de Engelsche regeering

---

[1]) Corresp. Willem I en Wilhelmina dd. 13 Februari, 10 Maart 15 Maart 1813 (archief Willem I, n° 92); De Bas, III, blz. 6.

[2]) Vgl. de minuut over zijne onderhandeling met den Czaar in den bundel 83 p bovengenoemd.

[3]) Corresp. Hardenberg, 19 Maart 1813 (Huisarchief); de Prins aan Metternich, 20 Maart 1813.

aan te bieden — een aarzeling, die blijkbaar samenhangt met de onzekerheid zijner verhouding tegenover die regeering. Had niet Malmesbury nog 11 Maart aan zijn ouden vriend Fagel geschreven, dat de Prins maar liever niet in Engeland komen moest doch beter deed zich met Oostenrijksche hulp toe te leggen op de herovering zijner Nassausche landen?[1]) De Engelsche regeering zou voor Holland liever te doen gehad hebben met den in Engeland zeer populairen erfprins Willem dan met den eigenzinnigen en, naar men wist, verre van Engelschgezinden vader. Het plan om den jongen erfprins te laten huwen met de prinses van Wales, vermoedelijke erfgename der Britsche kroon, had reeds vaste vormen aangenomen[2]). De Fransche revolutie-generaal Dumouriez hield niet op de regeering van Engeland, die hem gastvrij had opgenomen gelijk zoovele emigranten, in zijn talrijke memoriën uit dezen tijd te wijzen op den jongen en populairen vorst, die in Spanje zich zeer onderscheiden had en de aangewezen persoon scheen voor de leiding van een volksopstand in Holland, waarvoor men daar rijp bleek te zijn, liefst aan het hoofd van een Deensch korps, dat in Friesland zou kunnen vallen[3]). Maar deze avontuurlijke plannen waren nog ver van verwezenlijking: de jonge prins streed nog in Spanje onder Wellington en van het sedert de vernieling zijner vloot en het bombardement van Kopenhagen op Engeland hevig verbitterde Denemarken waren de bondgenooten allesbehalve zeker. Bovendien ging men in Londen om met het denkbeeld om Hannover over al het land tusschen Elbe en Schelde uit te breiden onder het bestuur van een Engelschen prins, bij welk plan natuurlijk de aanspraken der Oranjes weinig of geen gewicht in de schaal zouden leggen[4]): zoo zou Engeland beter kunnen zorgen voor een „schildwacht" op het vasteland dan door

---

[1]) Corresp. Fagel (afschriften Rijksarchief.)

[2]) De Bas, l.l. II, blz. 537, 613.

[3]) Memoriën en brieven van Dumonriez over Holland in de verzameling 83 p. Vgl. Castlereagh, Correspondence, IX, p. 24 ff.

[4]) Vgl. over dit plan: Oncken, II, S. 132, 466 ff.

een nog zoo nauw verbond met den herstelden mededinger van weleer.

De Prins van Oranje had de behartiging zijner zaken in Duitschland weder opgedragen aan zijn voormaligen agent voor Nassau, baron von Gagern [1]), en ontving te Berlijn, waar hij zich op zijn doorreis naar Zweden een paar dagen bij de zijnen ophield, bericht, dat zijn jongste zoon, de zestienjarige prins Frederik, als officier in het Pruisische leger onder Blücher was opgenomen. Over Stralsund (29 Maart) ging hij naar Stockholm (7 April), waar hij den kroonprins Karl Johan (Bernadotte), zeer geneigd vond de bevrijding van Holland met het noorderleger te steunen [2]). Maar het was duidelijk, dat men den listigen kroonprins van Zweden niet al te zeer zou kunnen vertrouwen; het was dezen vooral te doen om voor Zweden het bezit van Noorwegen te verkrijgen als schadeloosstelling voor het aan Rusland verloren Finland, hetgeen hem door Engeland reeds bij verdrag was toegezegd; ja men schreef hem nog weidscher plannen toe, waarin ook het grondgebied van het voormalige Holland gemoeid was. Er was zelfs reden om te onderstellen, dat de voormalige procureurszoon de kroon van Frankrijk en alle geannexeerde landen niet buiten zijn bereik achtte; er was ook sprake van schadeloosstelling van Denemarken door afstand van Holland aan deze mogendheid.

De Prins, door Bernadotte vriendelijk bejegend [3]), besloot op diens raad naar Engeland door te reizen en gaf van dit besluit bericht aan Fagel en Malmesbury te Londen; ook de laatste, hoewel aanvankelijk nog weinig toeschietelijk [4]), meende thans, dat de steun van czaar Alexander, koning Friedrich

[1]) Vgl. diens Briefe des Freih. von Stein (Stuttg. 1833), S. 23. Stein zelf had het aanbod afgeslagen (ib. S. 24) en toen Gagern aangewezen.

[2]) Vgl. de aanteekeningen daarover in den bundel 83 p.

[3]) Misschien moet hier gedacht worden aan den invloed van mad. De Staël, die de Oranjes te Berlijn goed gekend had, thans te Stockholm was en bij Bernadotte in hooge gunst stond. Zij ontmoette den Prins te Stockholm. Vgl. een paar brieven van haar in de correspondentie van koning Willem I.

[4]) Brief van 23 April 1813 (Huisarchief.)

Wilhelm en prins Karl Johan met hunne ministers machtig genoeg zou zijn om de nog altijd met den Prins weinig ingenomen Engelsche regeering tot medewerking voor zijn plannen te bewegen [1]. Den 25sten April kwam de Prins te Londen aan en overlegde dadelijk met Fagel en diens eveneens te Londen vertoevenden voormaligen hoofdambtenaar aan de griffie der Staten-Generaal vóór 1795, Van Lelyveld [2], een overleg, dat in verband met de plannen op herstel der oude regeering in de Republiek aan de geheele zaak een eenigszins officieel karakter gaf. Twee dagen later bracht hij den Engelschen minister lord Castlereagh een officieel bezoek ten einde „au préalable" te vernemen, wat de inzichten der Engelsche regeering waren over de door hem voor te stellen plannen ter bevrijding van de oude Republiek en het herstel van het Huis van Oranje aldaar [3].

Dit bezoek aan Castlereagh van den 27sten April 1813 is van groot belang geweest voor de ontwikkeling der verdere gebeurtenissen ten opzichte van ons land. Het is de grondslag der latere algemeene onderhandelingen, der latere toestanden geworden. Wij kennen den inhoud ervan uit een op verzoek van Castlereagh door Fagel naar 's Prinsen eigenhandige minuut opgestelde memorie, waarin die nauwkeurig wordt weergegeven [4]. De Prins liet uitkomen, dat hij kwam in volle overeenstemming met de vorsten te Breslau en met Bernadotte om Engeland's geldelijken steun te verzoeken voor de oprichting van een klein legerkorps, uit Hollanders samengesteld en te voegen bij het noorderleger der bondgenooten, dat over

[1]) Corresp. Fagel (Rijksarchief), d.d. 29 April 1813.

[2]) Corresp. met prinses Wilhelmina (27 April 1813); Lelyveld's aanteekeningen in den bundel 83a (Huisarchief, archief Willem I.)

[3]) Relaas van een gesprek over een en ander met den Prins in de aanteekeningen van Van Lelyveld (archief Willem I, 83 a, Huisarchief) dd. 4 Mei.

[4]) Ib. Gedrukt bij Vreede, Oranje en de Bat. Republiek. Bijlage I. De minuut der memorie zelve in den bundel 83 p (Huisarchief). Vgl. Corresp. Fagel (Huisarchief), dd. 27 April: „je tâcherai de donner sans perte de temps la forme conforme aux idées que V. A. a mis sur le papier."

Bremen naar de Hollandsche oostergrenzen zou oprukken. Daar aangekomen, zou de Prins een „manifeste à ses compatriotes" uitvaardigen, „contenant des assurances aussi solennelles que sincères d'un oubli total du passé avec une pressante invitation à une entière réunion nationale". De vraag zou dan rijzen, wat men zou beslissen over de toekomst van Holland. Zouden de bondgenooten de oude erfstadhouderlijke constitutie wenschen of wel een geheel nieuwen regeeringsvorm? Het zou in ieder geval — zoo gaat de nota voort — van belang zijn een „extension des frontières" te overwegen, hetzij door eene „nouvelle barrière plus effficace que l'ancienne", hetzij „par la réunion de quelques portions du territoire voisin", zoodat de nieuwe staat „plus propre qu'autrefois" zou zijn „à contribuer à servir de boulevard à l'indépendance et à la tranquillité de l'Europe". Bij die voorgestelde „augmentation de territoire" zou, meende de Prins, moeten nagegaan worden „à quel point la Grande Bretagne croiroit convenable à ses propres intérêts de se dessaisir en faveur de cet Etat régénéré des colonies hollandaises dont Elle a fait la conquête pendant la guerre" [1]).

Uit dit stuk blijkt ten duidelijkste, dat niet alleen het aan Van Hogendorp toegeschreven beginsel der verzoening van de partijen in ons land maar ook dat der uitbreiding van grondgebied en der teruggave van de koloniën het eerst door den Prins zelven zijn uitgesproken en dat deze denkbeelden dus niet — zooals gewoonlijk wordt beweerd — van de bondgenooten, met name van Engeland, zijn uitgegaan: zelfs de *bewoordingen* in de verdragen van 1814 en 1815 zijn tot *dit* stuk terug te brengen. En de aanwijzingen in Van Hogendorp's Brieven en Gedenkschriften, in De Bas' Prins Frederik, bij Vreede, Jorissen en elders bewijzen overtuigend, dat hier geen sprake is geweest van overleg met Van Hogendorp of anderen maar dat de Prins zelfstandig deze

1) Vgl. Colenbrander, De Belgische omwenteling, blz. 98 (noot 1), waar echter de aard van het stuk onjuist wordt weergegeven. Het is van den Prins, niet van Castlereagh, zooals reeds blijkt uit den druk bij Vreede.

plannen en denkbeelden heeft opgevat en uiteengezet; zij zijn geheel zijn geestelijk eigendom geweest, het rijpe resultaat zijner overpeinzingen in de ballingschap, zijner staatkundige combinatiën in zijn eenzaamheid te Berlijn. Veeleer zou ik in Van Hogendorp's beroemde eerste proclamatie den weerklank van sommige gedachten van den Prins meenen terug te vinden. In het gesprek, dat de Prins den 4den Mei met Van Lelyveld over een en ander voerde, laat hij nog sterker uitkomen, dat alles van *hem* is uitgegaan en dat het er hem vooral op aankwam te weten welke de „vues de ce gouvernement" waren „au sujet de l'étát futur des provinces en question et des provinces voisines", terwijl hij ook den bondgenooten uitdrukkelijk wilde doen weten dat „les dispositions de ce gouvernement dans les arrangements futurs seroient accompagnées" van de zijde van Engeland „sûrement de la restitution des colonies", waaraan het heil van onzen staat hing [1]). Het stuk is dus wel degelijk een uitvloeisel der weloverwogen staatkunde van den Prins.

Het „excellent paper", zooals Malmesbury het stuk noemde [2]), had echter nog geen andere onmiddellijke uitwerking dan dat het de Engelsche regeering levendig herinnerde aan haar belang bij het herstel onzer onafhankelijkheid.

Ook de Engelsche regeering had reeds het oog op den loop der dingen in Holland en volgde met belangstelling de berichten uit dat land. Zij had haren gezant bij keizer Alexander reeds 10 April aangeschreven over „the importance of directing the Emperor's anxious attention to Holland" en zijn „safe existence" [3]). Maar, al ging men op 's Prinsen meening in, het scheen nog voorbarig hem reeds nu werkelijke beloften te doen.

Napoleon had namelijk met onvergelijkelijke energie zijne legerbenden vernieuwd en stond met een aanzienlijke overmacht op het einde van April in Thüringen weder tegen-

[1]) Lelyveld's aanteekeningen, boven vermeld.
[2]) Corresp. Fagel (Rijksarchief), dd. 4 Mei.
[3]) Castlereagh, Correspondence, VIII, p. 359.

over de samenwerkende Russisch-Pruisische legers. Bij Lützen (2 Mei) sloeg hij den vijand zegevierend terug, drong weldra weder tot Dresden door en bedreigde Berlijn, waar de bevolking geruimen tijd opnieuw in angst verkeerde, zoodat ook het huisgezin der Oranjes de vlucht nam naar het voorloopig veilige Stargard in Pommeren, gereed om zoo noodig van daar naar Zweden of Engeland over te steken. De onderhandelingen van Engeland met Zweden en Pruisen over de wijze, waarop men in Noordduitschland den ouden toestand zou herstellen; de mogelijkheid daarbij toch weder opgerezen, dat Holland eenvoudig zou gebruikt worden voor de vergrooting van Hannover, voor de groote Engelsche Welfenrijk; de vermelde plannen met den jongen erfprins, over wiens spoedige terugkomst het Engelsche ministerie den 28sten April aan Wellington schreef [1]; het wantrouwen tegenover Bernadotte en den Prins van Oranje zelven en de nog altijd heerschende onzekerheid over Oostenrijk's bemiddelende houding; de vrees zelfs, dat de vastelandsmogendheden, beducht voor Napoleon's nog aanzienlijke macht, het buiten Engeland om met hem eens zouden trachten te worden [2]; ten slotte de nieuwe zegepraal van Napoleon bij Bautzen in de Lausitz (20 Mei) — dat alles maakte het voor Engeland niet geraden thans reeds eene beslissing te nemen ten opzichte van 's Prinsen voorstellen.

Terwijl de Prins van Oranje, in afwachting van antwoord, zich reeds ongeduldig bezighield met de uitwerking van een groot landingsplan in Oostfriesland met Engelsche, of ten minste grootendeels Engelsche troepen ten einde van daar ook in het gistende Holland door te dringen [3], besloot het Engelsche ministerie ten opzichte van zijn plannen voorloopig een afwachtende houding aan te nemen. Castlereagh ontbood den Prins met Fagel den 18den Mei — dus na drie weken — bij zich en deelde hun mede, dat Engeland de bevrijding van Holland en het herstel der Oranjes weliswaar

[1]) De Bas, III, blz. 51.
[2]) Ranke, Hardenberg, III, S. 313.
[3]) De Bas, III, blz. 1071 vlg.

„d'un intérêt majeur" achtte voor zijne staatkunde, maar dat het alleen in overleg met de bondgenooten kon handelen en hunne meening over het plan zou vragen, in de eerste plaats die van den czaar. De Prins zou goed doen hun antwoord te Londen af te wachten. Officieus wilde hij wel zeggen — en dat was reeds iets gewonnen — dat, „le moment opportun étant arrivé", Engeland gaarne Holland zou helpen bevrijden en in het algemeen een sterkere regeering met een betere grensregeling voor den hersteldeu staat noodig achtte, „qu' enfin la même chose était encore applicable à ce que le Prince avait mis en avant relativement aux colonies et que quoique sûrement S. A. Elle-même ne s'attendit pas que ce pays-ci pût vouloir se dessaisir de toutes celles qu' avoient autrefois appartenu à la Hollande, le degré de ces restitutions dépendroit naturellement (indépendamment d'autres circonstances) du plus ou moins de moyens de résistance que cet Etat une fois arrâché à la France pourroit opposer à celle-ci et du plus ou moins de cordialité avec lequel on se rapprocheroit de l'Angleterre." [1]) Verder laat hij zich niet uit: men moest eerst de bondgenooten over een en ander raadplegen.

Alles hing blijkbaar af van den loop van den oorlog in Thüringen en van dien der diplomatieke onderhandelingen met Napoleon.

Maanden achtereen heerschte in den zomer van 1813 in die opzichten nog de grootste onzekerheid, het meest gegronde wantrouwen. De wapenstilstand, die van den 5[den] Juni tot den 20sten Juli op het oorlogsterrein gold en gedurende welken het sluiten van een vrede tusschen Napoleon en de bondgenooten voortdurend mogelijk was; de verlenging van dien wapenstilstand ten slotte nog tot 10 Augustus maakte den altijd te Londen wachtenden Prins bijna wanhopig. Ook Fagel meende 18 Juni: „il est bien vrai que les affaires sur le continent ont pris la plus fâcheuse tournure possible" en dat de

---

[1]) Naar de aanteekening van Fagel over dit gesprek „pour autant que je puis m'en rappeler" (Huisarchief, archief Willem I, 83 p).

steeds oneenige en eigenbelang zoekende mogendheden niets geleerd hadden door de ondervinding van 20 jaren; ook hij moest „renoncer à cette illusion", hoe hard dit ook moge vallen. Men hield het ervoor, dat Napoleon zijn spel gewonnen had en weder meester zou zijn in Europa. Hoop en vrees wisselden elkander af in de brieven, die Oranje schreef aan de zijnen te Stargard, later te Schönhausen, aan zijn agent Von Gagern, die ook al in afwachting van „un dénouement quelconque" zich in Silezië hád teruggetrokken en daar in het hoofdkwartier der bondgenooten, als lid van den grooten „Verwaltungsrath" over de van Frankrijk los te rukken Duitsche Staten,[1]) de belangen van zijn vorst zooveel mogelijk behartigde bij de verwarde besprekingen tusschen de mogendheden over de voorwaarden, die men Napoleon voor een vrede had te stellen. En het was voor den Prins wel noodig daar een oog in het zeil te houden, al bleven de verbonden mogendheden onder elkander de onafhankelijkheid van Holland thans meer en meer als een onafwijsbaren eisch aanmerken,[2]) want zoowel van den kant van Napoleon als van dien zijner tegenstanders was de wapenstilstand een gewenschte gelegenheid om zich voor den laatsten beslissenden kamp zoo krachtig mogelijk toe te rusten. Als die voor de bondgenooten slecht afliep, was alles weder verloren.

Te Londen, waar de Pruisische gezant Jacobi thans de belangen der bondgenooten behartigde, en in het Russisch-Pruisische hoofdkwartier, waar de Engelsche gezant lord Stewart de Engelsche subsidiën voor den oorlog had te regelen, werd echter ijverig over vaste aaneensluiting onderhandeld. Een groote gerustheid was het voor den Prins, dat Engeland, voor Pruisen's tegenstand wijkend, thans niet langer aandrong op de vorming van het groote half-Engelsche Welfenrijk tusschen Elbe en Schelde, maar in eene conferentie te Reichenbach (14 Juni) het herstel der onafhankelijkheid ook van Holland, door Pruisen altijd

[1]) Von Gagern, Mein Antheil an der Politik, I, S. 221.
[2]) Ranke, Hardenberg, III, S. 310.

verlangd, definitief goedkeurde, terwijl Oostenrijk, door Metternich handig geleid, zich steeds duidelijker van Napoleon losmaakte en meer en meer aan de zijde der mogendheden trad. De zegepraal van Wellington bij Vittoria (21 Juni) over de Franschen in Spanje had grooten invloed op die houding van Oostenrijk, dat, eerst geneigd om Pruisen, zijn ouden vijand, niet in het oude aanzien te herstellen, zelfs het voortbestaan van het Napoleontische koninkrijk Westphalen had willen toegeven, maar thans de Rijngrens voor Frankrijk voldoende achtte. Maar welke Rijngrens? Daarop kwam voor ons alles aan, doch dit bleef onbeslist. Het congres te Praag, dat half Juli bijeenkwam, liep ten slotte uit op weigering door Napoleon van de uiterste Oostenrijksche voorwaarden en dus op aansluiting van Oostenrijk bij de mogendheden, maar uit die voorwaarden zelf, van welker aanneming of verwerping door Napoleon alles afhing, blijkt voldoende, dat er ook toen zelfs nog gegronde vrees bestond, dat Holland toch nog ten slotte aan Frankrijk zou worden overgelaten: in die voorwaarden is namelijk van Holland zelfs geen sprake. Lodewijk Napoleon, die zich nog altijd in Oostenrijk ophield, had zich dan ook een oogenblik kunnen vleien met de kans op herstel in zijn voormalig koninkrijk, want — het Oostenrijksche kabinet liet het hem zelfs weten — werd de vrede op deze voorwaarden gesloten, dan „le sort de la Hollande dépendroit de la France", [1]) van Napoleon en van niemand anders, m. a. w. dan zou Holland onder Fransch gezag gebleven zijn, hetzij onmiddellijk, hetzij middellijk weder onder koning Lodewijk.

Het weder opvatten van den oorlog (half Augustus 1813) was dus voor den Prins van Oranje een wezenlijke verluchting. Opnieuw kwamen nu tot hem geheime berichten uit Holland [2]), met name van Gevers aan Fagel, over de stemming daar, door de hatelijke lichting der gardes d'honneur in

---

[1]) Docum. historiques, III, p. 320. Vgl. nog over dergelijke plannen in Nov. 1813: Castlereagh, Corresp. IX, p. 74.

[2]) De Bas, III, blz. 1091 vlg.

den voorzomer nog ongunstiger voor het tanende Fransche gezag. Zooveel echter scheen wel zeker, dat het nuchterverstandige Hollandsche volk niet zou doen wat men in oostelijk Pruisen had gezien, dat een geestdriftige volksopstand in Holland niet te wachten was, ja dat men zich daar niet roeren zou, wanneer niet de geringe bezetting van Fransche zijde en eene expeditie ter zee van Engelschen kant de gelegenheid opende voor „les personnes qui se mettront en avant" om het masker af te werpen. Het is duidelijk, dat daarmede een toespeling bedoeld was op de geheime, vooralsnog zeer geheime, en zeer voorzichtige samenspanning van die vaderlanders, die later, in November, na lange aarzeling onder leiding van Van Hogendorp opkwamen en bedoelde gelegenheid werkelijk hebben aangegrepen.

Maar Napoleon stond nog met zijn legers in Saksen en sloeg eind Augustus zijne vijanden, bij wie nu ook Oostenrijk zich had aangesloten, nogmaals bij Dresden terug. Al leden in Silezië, Bohemen en de Marken zijne maarschalken in September ernstige verliezen, zoodat hij genoodzaakt was uit Saksen in Thüringen terug te trekken, hij scheen nog lang niet geheel overwonnen en van een reeds in het voorjaar besproken oprukken der bondgenooten naar den Rijn was men nog verre, al werd daaraan voor de toekomst gedacht, wanneer het, zooals velen nauwelijks durfden hopen, werkelijk gelukken zou den grooten veldheer te verslaan. Erfprins Willem, die half Augustus met legerberichten van Wellington uit Spanje in Engeland was aangekomen, bleef dan ook niet langer dan bepaald noodig scheen van het Spaansche oorlogstooneel weg en keerde reeds een maand later naar Spanje terug, aanvankelijk weinig ingenomen met de Engelsche huwelijksplannen, waarvan ook dezen zomer ernstig sprake was en nog minder geneigd om zich tegenover zijn vader te laten gebruiken [1]). Ook de jonge prins Frederik, die met geestdrift in Blücher's gevolg den veldtocht in Silezië medemaakte, dacht

[1]) De Bas, III, blz. 127.

blijkens zijn merkwaardige dagboeken uit die dagen blijkbaar nog niet ernstig aan de mogelijkheid thans reeds der bevrijding van het oude vaderland.

De Prins van Oranje bleef intusschen te Londen steeds wachten op het hem door Castlereagh beloofde antwoord, maand op maand. De loop der zaken in Saksen gaf hem zoowel als zijne weder uit Pommeren naar Berlijn teruggekeerde moeder aanleiding het plan der vorming van een Oranje-legioen bij Bernadotte's noorderleger, dat thans in het Dessausche stond, weder met ernst aan te vatten. De Prinses slaagde erin met hulp van den Hollandschen generaal in Russischen dienst Van Suchtelen de medewerking van Bernadotte te verkrijgen [1]. En ook in Engeland scheen iets meerdere geneigdheid te komen tot medewerking: de ijverige Gevers, die, zonder met Van Hogendorp en de zijnen overleg te plegen, naar Engeland was overgestoken, ontving er de toezegging van wapenen voor het geval van een opstand; de prins-regent zelf, die voor zijn krankzinnigen vader de regeering voerde, beloofde hulp bij het vormen van het Oranje-legioen.

Maar de Engelsche regeering toonde nog een weinig lust om deze zaak financieel te steunen. Toen de Prins zich den 18den September weder tot Castlereagh wendde met een dringend verzoek om subsidie, antwoordde deze met de uitvlucht, dat er thans geen geld beschikbaar was. Eenige dagen later, den 27sten, veroorloofde de Prins zich na vijf maanden opnieuw terug te komen op zijn voorstel van 27 April „qu'il prend la liberté de recommander à son attention particulière" [2], maar met weinig meer gevolg, al liet zich Castlereagh weder door den Prins eene nota over het besprokene geven en uitte hij zich iets bereidwilliger. [3]

De thans weder gunstiger loop van den herfstveldtocht aan de Elbe, waardoor Bernadotte's leger dieper Noordduitschland

---

[1]) De Bas, III, blz. 130 vlg.
[2]) Bundel 83 p, als boven.
[3]) ib., dd. 28 Sept. 1813.

zou kunnen binnentrekken, gaf eindelijk meer hoop en den 4den October kon de Prins aan zijn moeder melden, dat de Engelsche regeering eindelijk in zijn plannen wilde komen en niet ongeneigd scheen om het te werven Oranje-legioen door haren gezant in het hoofdkwartier der bondgenooten, lord Stewart, te laten betalen, ten minste te subsidieeren. [1]) De voortvarende Prinses zocht reeds te Berlijn enkele officieren en soldaten bijeen, de kern van het legioen, dat onder een voormaligen officier bij de „Dutch brigade" op Wight, baron Schwartz, te Schwedt in het Dessausche zou verzameld worden. Maar ernstige bezwaren rezen opnieuw. De aangewezen bevelhebber trok zich terug en de Pruisische regeering zoowel als de Engelsche bleken ten slotte niet bereid tot financieelen steun, zelfs niet tot waarborgen van door de Oranjes op te nemen gelden. Opnieuw deed het Huis van Oranje wat het in de dagen van prins Willem I gedaan had en ook in 1809 had voorgesteld: alle zijne kostbaarheden en goederen werden als borgstelling voor eene leening aangeboden. [2]) Zoo gelukte het eindelijk wat geld bijeen te krijgen en daarmede aanvankelijk behalve eenige officieren een paar honderd soldaten te werven. Verder was men nog niet, toen de omstandigheden opnieuw en nu definitief een zeer gunstigen loop namen.

De groote volkerenslag bij Leipzig (16—19 Oct.) besliste na een wanhopige worsteling over het lot van Napoleon's laatste leger. Met het geringe overschot ervan vluchtte de Fransche Keizer tot over den Rijn terug, ternauwernood ontkomend aan het gevaar om onderweg te worden opgehouden en in de handen der thans ook bij de bondgenooten aangesloten Beieren te vallen.

Deze gebeurtenissen hadden een beslissenden invloed op de houding der bondgenooten tegenover Holland.

Terwijl nog 7 October Castlereagh den Prins had gezegd, dat hij persoonlijk welgezind was en dat er zeer gunstige

---

[1]) Corresp. met Prinses Wilhelmina in n° 92 Huisarchief, archief Willem I, dd. 4 en 22 Oct. 1813.

[2]) De Bas, l.l. blz. 132.

berichten uit Holland kwamen, maar dat de Engelsche regeering nog altijd wachtte op de antwoorden der bondgenooten op 's Prinsen aanbiedingen van April en dat intusschen reeds iemand naar Holland was gezonden om nauwkeurige berichten in te winnen; terwijl de Prins nog omstreeks 20 October zijne moeder moest berichten, dat de Engelsche regeering voor het legioen geen geld had te missen en dat Castlereagh hem verzekerd had, dat het oogenblik er nog niet was „de fixer dès à présent l'attention du ministère sur l'objet de la Hollande et de proposer des mesures qui y ont rapport" [1]), sloeg op het einde der maand, na den slag bij Leipzig, de stemming plotseling om en diende de staatssecretaris lord Aberdeen eene memorie in, waarbij de Engelsche regeering „invites the attention of their allies to the importance of directing their early efforts to the expulsion of the enemy from Holland". Zij heeft bericht, zoo zegt zij, dat Holland is „ripe for revolt so soon as the allied armies shall be in a situation to protect their first movements", dat men er Oranje wil met een staatsregeling met „more vigour to the executive power", dat de regeering den Prins van Oranje wil machtigen om met 2000 man te dienen bij „the force in british pay" onder Bernadotte en 20000 man verder voor eene landing in Holland gereed houdt. De nieuw te vormen staat der Vereenigde Nederlanden zal — zoo zegt Engeland — de grenzen hebben van 1792 met bijvoeging van Antwerpen en „such other extension of frontier" als dienen kan tot vorming van „an adequate military frontier" en natuurlijk zijn „severed from France" als „free independent state", wat noodig is voor „the natural centre of the money transactions of Europe" en voor de veiligheid van Duitschland gelijk van Engeland, dat een zoo belangrijke kustlijn niet in Fransche handen kan laten. Engeland heeft „sincere disposition on this part liberally to strengthen Holland in proportion as that important portion of Europe can be rendered secure by adequate arrangements against the power

[1]) Corresp. met Prinses Wilhelmina, 7 en omstreeks 20 October.

of France" en wil gaarne een deel der sedert 1803 veroverde koloniën teruggeven [1]).

Thans konden ook de bondgenooten zelf naar den Rijn oprukken. Gneisenau, de voortreffelijke strateeg bij Blücher's leger, wilde Napoleon noodzaken Holland te ontruimen [2]) door dit leger snel te richten op den Beneden-Rijn en vooruit te schuiven tot bij Maastricht, zoodat de Franschen, uit vrees van afgesneden te worden hunne stelling in Holland — met die in Zwitserland volgens Napoleon de „bastions" van Frankrijk's verdedigingslinie aan den Rijn — zouden moeten opgeven. Een week te voren reeds had Niebuhr, voormalig Pruisisch agent te Amsterdam tijdens koning Lodewijk, een man, die het land goed kende, zijn koning met nadruk gewezen op de staatkundige beteekenis eener verovering van Holland en de wenschelijkheid van het herstel der Vereenigde Nederlanden als onafhankelijke staat onder de heerschappij van het Huis van Oranje [3]). Ook Boyen, de Pruisische strateeg van Bernadotte's noorderleger, had met zijn trouwen vriend, den houwdegen Bülow, onmiddellijk na den slag bij Leipzig op Holland gewezen [4]) en welhaast de toestemming zijns konings ontvangen om met Bülow's korps noordwestwaarts op te rukken tot krachtiger steun van Bernadotte in die richting.

De voortvarende Bülow snelde reeds vooruit en was 29 Oct. te Mühlhausen, 2 Nov. te Göttingen [5]) met het doel om eerst Westphalen en de oude Pruisische landen aan den Beneden-Rijn — Kleef en Mark — weder in bezit te nemen. Maar weder stuitte men hier op Bernadotte's dubbelzinnige plannen. In Hamburg stond nog Napoleon's gevreesde maarschalk Davoust

[1]) Het memorandum bij de corresp. Gagern in de verzameling 83 p. Het moet blijkens den aanhef zijn uit einde Oct. na de „splendid successes in Saxony," terwijl Holland is „ripe for revolt." Vgl. Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, V, blz. 479.

[2]) Delbrück, III, S. 510 ff.

[3]) Hist. Zeitschr., Bd. 95, S. 447 ff.

[4]) Meinecke, Leben dse Generalfeldm. Von Boyen, I, S. 348 ff.

[5]) Varnhagen von Ense, Leben des Generals Bülow, S. 291.

met een aanzienlijke macht, die de Denen zou kunnen helpen om Zweden's eischen op Noorwegen te weerstaan; bovendien zou de Zweedsche kroonprins gaarne zelf Holland willen veroveren, dacht men, misschien wel wegens de financieele beteekenis van dit bezit.[1]) Bülow bezette Minden en kwam den 16[den] November in Munster, waar hij eenige dagen later bericht kreeg van de in Holland ontstane beweging en den 20sten een manifest uitvaardigde, dat in vurige termen de Hollanders opriep tot den volksopstand met Pruisische hulp. Hij verzocht Bernadotte het aangekondigde plan om Wezel te belegeren te mogen ruilen met een aanval op de Hollandsche IJsellinie en den 23[sten] overschreed zijne voorhoede de Hollandsche grens.

Zij vond er reeds de Kozakken van de voorhoede der troepen van Wintzigerode en Wellmoden, door de leiders van den half November begonnen opstand reeds langer dan eene week te voren over de oostergrenzen binnengeleid.

De vraag was thans nog, of Davoust van Hamburg uit of Napoleon zelf van Brabant uit met een aanzienlijke macht Holland, welks strategische beteekenis hij ook wel inzag, zou trachten vast te houden, dan wel of de Fransche heerscher dit land ten eenenmale zou opgeven en alleen de daar nog door Fransche troepen bezette vestingen zich zouden verdedigen zoo lang mogelijk, totdat misschien weder een omslag in het steeds wisselende oorlogslot hem in staat zou stellen Holland te heroveren. Deze onzekerheid duurde nog een paar weken, maar reeds in het begin van December was het waarschijnlijk, dat noch Davoust noch Napoleon over eene voldoende macht beschikten om Holland te herwinnen.

Diep was men vooral in het Pruisische leger doordrongen van het belang van Holland. Zonder Holland is het onmogelijk den Rijn te houden, zonder Holland „giebt es keine Sicherheit für Norddeutschland" herhaalt telkens Gneisenau.[2])

---

[1]) Meinecke, Boyen, S. 353. Vgl. Delbrück, S. 510 ff.
[2]) Delbrück l.l. S. 528, 543.

Nog zelfs 20 December is men niet gerust over den toestand aldaar, nu Holland na de „kurze schöne Bewegung in der Mitte Novembers", toen „einzelne Männer einen schönen Muth zeigten", [1]) terugzonk en de algemeene volkswapening uitbleef, nu het er bleek te mangelen „an jener energischen Thätigkeit, die das Schicksal der Staaten entscheidet und den Sieg an die Selbständigkeit freiwerdender Völker knüpft". [2]) Ook de Prins van Oranje zelf moest den 25sten dier maand erkennen, dat voor het nuchtere Holland een dergelijke volkswapening „in abstracto ausführbahrer und zweckdienlicher" was „als er sich in facto wirklich bewahrheitet." [3])

Want de Prins was toen reeds in het land terug.

Nog den 5[den] November had Gevers hem uit Amsterdam bericht [4]), dat alles nog rustig was in het land, al nam het getal der ontevredenen dagelijks toe. Gevers was gevangen genomen maar na drie dagen weder vrijgelaten gelijk de Fransche politie, door hare eigene ambtenaren niet voldoende gesteund en bij gebrek aan troepen, ook Van Hogendorp en de zijnen niet had durven lastig vallen.

Den 9[den] achtte de Prins te Londen het wenschelijk aan de aarzelende Engelsche regeering nog eens een nota te doen toekomen over de noodzakelijkheid om, werd Holland aan de Franschen ontrukt, de grenzen van den nieuw te stichten staat uit te breiden over België en tot Rijn en Moezel, liefst met Luxemburg incluis, ten einde een goeden „boulevard" tegenover Frankrijk te verkrijgen [5]), door een verbond met Duitschland krachtig gesteund, zelfs volgens een „système commun de défense" [6]). Ook Dumouriez wees er herhaaldelijk die regeering op, dat zij niet mocht wachten op „le tems seul" om het belangrijke Holland te helpen verlossen, dat met zijn

---

[1]) Niebuhr, Lebensnachrichten, I, S. 588.
[2]) Delbrück, S. 596.
[3]) Meinecke, Boyen, I, S. 354.
[4]) Corresp. Prinses Wilhelmina, als boven.
[5]) Copieën Rijksarchief.
[6]) Vgl. daarover ook Castlereagh, Correspondence, X, p. 82/3.

„force navale'' onder de verwante Oranjes, met een grensuitbreiding over Vlaanderen, Antwerpen en Munster een geduchte „rampart'' tegen Frankrijk zou zijn; de revolutie zal er uitbreken, waarschuwde hij, maar Engeland mag die niet aan het toeval overlaten: „on a l'hyver devant soi pour les préparatifs'', maar vooral geen „insurrection prématurée'', dan liever „guetter les occasions'' [1]), raadt hij aan.

Maar terwijl Engeland aarzelde, terwijl Pruisen doortastte en Bernadotte zijn eigen plannen begon uit te voeren, namen Van Hogendorp en de zijnen het initiatief, niet ten onrechte, zooals wij thans wel voldoende weten, *begeerig, om door medewerking van onze zijde te voorkomen, dat de mogendheden geheel naar eigen inzichten over het lot dezer gewesten zouden beschikken als over dat van een veroverd land*, en in ieder geval aan de Franschen alle kans te ontnemen om het land tegen de bondgenooten te verdedigen, waartoe zij anders wel geneigd zouden geweest zijn [2]). Dat is de groote beteekenis van hun optreden voor de geschiedenis van ons land en het hierboven medegedeelde toont aan, dat er voor Van Hogendorp's vrees te dien opzichte alle reden was [3]).

En de Prins van Oranje heeft niet geaarzeld zich in de oogenblikken des gevaars bij die moedige mannen aan te sluiten. In de eerste dagen van November zijn hij en de zijnen te Londen nog in groote onzekerheid [4]); nog den 15den klaagt de Prins aan zijn moeder over gemis aan berichten [5]): hij is, klaagt hij, „dans une position bien désagréable'', de mails uit Pruisen blijven juist nu door tegenwind uit, ook van Fransche zijde komen geen andere berichten dan losse geruchten, „qui rendent la position toujours plus pénible''.

---

[1]) Zijne memorie in 83 p (Huisarchief).

[2]) Vgl. den brief van D. F. van Alphen (Huisarchief), dd. 21 Nov. 1813.

[3]) Vgl. daarover ook Castlereagh, Corresp. X, p. 74, die het volmondig erkent, wat de „act of the Dutch nation,'' waard was: „the revolution in H. is a new feature in the war.''

[4]) Brief van Fagel, dd. 6 Nov.

[5]) Brief aan prinses Wilhelmina van dien dag.

Maar den 21sten bereikt hem te Londen de brief van Van Hogendorp met diens eerste proclamatie en komen van alle kanten berichten over den gelukkigen ommekeer in Den Haag en Amsterdam. De Prins, vóór dezen met Van Hogendorp en de zijnen nog niet in aanraking, vroolijk verrast door de komst van Jacob Fagel en De Perponcher met dezen brief, raadpleegt haastig met Fagel en anderen en verkrijgt thans van de Engelsche regeering toezegging van dadelijke hulp met wapenen, schepen, troepen. Hij scheept zich den 26sten te Deal op een Engelsch oorlogschip in maar tegenwind belet weder de landing in Holland of Zeeland, totdat hij in den namiddag van den 30sten te Scheveningen aan wal stapt, begroet door een juichende menigte. Nog was niet alles gewonnen — verre van dien, maar de komst van den Prins gaf aan de begonnen revolutie het noodige middelpunt.

En zoo hebben dan al zijn plannen en voorbereidingen tot niets feitelijks geleid en is de bevrijding buiten hem om toch wel degelijk uitgegaan van Van Hogendorp en de zijnen, bij de verschijning van Bülow en de Kozakken op de grens eindelijk overgegaan tot den opstand?

Het laatste is waar maar het eerste niet — 's Prinsen voorbereidingen waren zeer rijk aan gevolgen, want den 2den November kon Von Gagern uit het hoofdkwartier der bondgenooten te Frankfort melden [1]), dat de Pruisische gezant Jacobi en lord Castlereagh te Londen waren overeengekomen, dat zij de zaken van Holland, zoodra dit aan Frankrijk onttrokken zou zijn, zouden regelen *volgens de in April door den Prins voorgestelde beginselen.* En den 11den kon deze uit een gesprek met Castlereagh zijn Duitschen gezant van zijn kant mededeelen, dat Engeland volgens het memorandum van lord Aberdeen, dat, zooals wij zagen, ook volgens 's Prinsen inzichten van April was opgesteld, aan Rusland, Oostenrijk, Pruisen en Zweden officieel had voorgesteld de Vereenigde Nederlanden

[1]) Corresp. Von Gagern (Huisarchief, archief Koning Willem I). Vgl. ook den brief van Von Gagern, dd. 30 Nov., aldaar.

onder een krachtiger regeering te herstellen als Europa's barrière tegen Frankrijk, met uitbreiding van haar grenzen over een deel van België, waarbij Antwerpen, en over de Rijnstreek tot en met Gulik, met teruggave ook van een deel der koloniën ten behoeve van het nieuwe rijk, al was er nog „rien été particularisé sur les différentes colonies," terwijl het noorderleger van Bernadotte met 2000 man troepen van een „Hollandsch Oranje-legioen" zou oprukken naar de oostergrens. Dit nu is *geheel* het plan van den Prins van April en met enkele wijzigingen ook ten slotte door de gebeurtenissen van 1814 en 1815 en het Congres van Weenen feit geworden. De tot nog toe onbekende instructie, die den 26sten December door de Engelsche regeering werd opgesteld voor lord Castlereagh, belast met de behartiging harer belangen bij de thans over den Rijn in Frankrijk zelf binnendringende mogendheden, zag af van het thans onnoodige Oranje-legioen maar begeerde de uitbreiding van Holland's grenzen van 1792 minstens tot de lijn Antwerpen, Mechelen, Maastricht, Gulik, Düsseldorf of zelfs Keulen, met teruggave der koloniën behalve de Kaap „as a position connected with the security of our Empire in the East", waarvoor Engeland intusschen bereid was met 2 mill. pd. sterling de barrière-vestingen tegen Frankrijk te helpen versterken [1]).

Zoo heeft de diplomatieke werkzaamheid van den Prins van Oranje voorbereid [2]) wat in 1815 werkelijkheid werd in het nieuwe koninkrijk der Nederlanden, niet, zooals dikwijls beweerd wordt, een willekeurige schepping der buiten ons om overleggende mogendheden maar een volgens 's Prinsen door Engeland overgenomen plannen georganiseerden staat. Aan te

---

[1]) Copieën Rijksarchief uit Engelsche archieven (F. O. Holland 65). Vgl. den brief bij Vreede, blz. 52, van 8 Januari 1814, na het gesprek van den Souvereinen Vorst met Castlereagh in Den Haag. Dit stuk bevestigt ten volle de inzichten van mijn ambtgenoot en vriend Mr. Heeres over de beruchte verkoopskwestie.

[2]) Vgl. de uiting van Van Hogendorp: Brieven en Gedenkschriften, V, blz. 478.

toonen, hoe ook dit in zijn werk is gegaan, hoe de Souvereine Vorst in zijne besprekingen met den Engelschen gezant in Den Haag, Clancarty, met lord Castlereagh zelven op diens doorreis in Januari 1814, bij zijn bezoek met Falck aan de vorsten en staatslieden te Parijs in Mei van dat jaar, door zijne gezanten te Weenen Von Gagern en Van Spaen voortdurend het oog gehouden heeft op de verwezenlijking zijner denkbeelden, op de opneming daarvan in de ten opzichte van Nederland en België gesloten traktaten, dat alles zou mij voor heden te ver voeren, al is het zeker, dat ook deze dingen op onweerspreekbare wijze van de beteekenis van dezen Vorst zouden getuigen.

Van Hogendorp en de zijnen behouden de eer, die hun toekomt, van door den opstand in November 1813 nog juist bijtijds ons land behoed te hebben voor gewapende inbezitneming door de mogendheden, wier uiteenloopende belangen het lot dier veroverde gewesten zeer onzeker zouden hebben gelaten. De Prins heeft door zijn beleidvol diplomatiek optreden bij diezelfde mogendheden grooten invloed gehad op de beslissingen, ten opzichte van de toekomst van ons land in de jaren der reorganisatie van Europa door die mogendheden genomen. Ook hij verdient voortaan eene eereplaats te bekleeden onder hen, die de „wedergeboorte van Nederland" hebben voorbereid, gelijk hij de eerste plaats inneemt onder hen, die haar hebben bestuurd in hare eerste moeilijke jaren.

Willem I moet inderdaad aangemerkt worden niet slechts als de eerste koning maar als de stichter van het koninkrijk der Nederlanden, *zijn* werk niet alleen door de organisatie, die hij eraan gaf, maar ook omdat het is voortgekomen uit de op zichzelf schoone maar ten slotte onuitvoerbaar gebleken staatkundige gedachte, waaraan hij vasten vorm gaf: de gezamenlijke Nederlanden, „sentinelle de la Grande Bretagne sur le continent", „boulevard, digue et rampart" van Europa tegenover Frankrijk, gelijk De Witt en de koning-stadhouder Willem III het te zwakke België met de onvoldoende barrière als

zoodanig wilden doen optreden — de gelukkige oplossing, naar het hem toescheen, van een groot historisch vraagstuk.

Wie dit voor oogen houdt, begrijpt, hoe diepe teleurstelling de scheiding van 1830 voor den vorst moet hebben opgeleverd, hoe het hem moeite heeft gekost afstand te doen van dit lievelingsdenkbeeld zijner glorierijkste jaren, van een denkbeeld, waarvan hij de veiligheid van Europa afhankelijk achtte. Het was niet maar onverzettelijke koppigheid, die hem na 1830 jaren lang het hoofd deed bieden aan alle bezwaren, voor zijn overgebleven koninkrijk verbonden aan het verzet tegen den wil der mogendheden, aan de handhaving van het status quo tegenover België: het was een vaste overtuiging omtrent de eischen van het Europeesch evenwicht en de belangrijke rol, voor de Nederlanden daarin weggelegd; het was een zoo lang mogelijk vasthouden aan een hoog levensideaal, waarvoor groote financieele opofferingen geen te hooge prijs schenen. Een weerklank van dat vervlogen ideaal is nog te hooren in de akte van afstand, in 1840 door den grijzen koning geteekend, waarin gesproken wordt van de noodzakelijkheid om de teugels van het bewind te leggen in eene hand, „niet weifelend door vroegere herinneringen,” die namelijk aan de verbinding van België en Nederland tot één machtig rijk, Europa's wachtpost tusschen de drie groote mogendheden van het Westen in.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12en FEBRUARI 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DEN BERG, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN HELTEN, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, CONRAT, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, KUYPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Mededeeling van de HH. Wildeboer, Warren, Symons en Woltjer dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Uitnoodiging van *The American philosophical Society* te Philadelphia om een afgevaardigde te zenden naar het feest ter herdenking van Benjamin Franklin's 200sten verjaardag.

De Heer Lorentz zal worden uitgenoodigd om behalve de natuurkundige ook onze sectie aldaar te vertegenwoordigen.

Mededeeling van voorstellen door Prof. Paul Fréderieq en de Académie royale de Belgique gedaan aan de Internationale Associatie der Akademiën, om namelijk lijsten te laten opmaken van belangrijke handschriften, imprimés, kaarten, portretten e. a. documenten zich bevindende in Bibliotheken en Musea der aangesloten Academiën.

Verzoek van de uitgevers der *Annales de Droit et des Lettres d'Aix* om ruiling van dit werk en van die onzer Akademie. Gesteld in handen van de Heeren d'Aulnis en Kuiper.

Hierna leest Prof. Blok zijn bijdrage over „Willem I en de voorbereiding der bevrijding van Nederland in 1813".

De geschiedenis dier voorbereiding was, volgens den spreker, tot nog toe zeer onvoldoende bekend: over den opstand van November en de werkzaamheid der bondgenooten tot steun daarvan, was hevig gestreden en veel aan het licht gebracht maar op het aandeel van Willem I in de voorbereiding van de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden, was de aandacht niet gevestigd. Op grond van de gegevens, voorhanden in het Huisarchief van H. M. de Koningin en in de Engelsche archieven, toonde de heer Blok thans aan, dat de grondslag der staatkundige regelingen, in 1814 en 1815 door de tegen Napoleon verbonden mogendheden genomen, moet gezocht worden in de voorstellen, die de Prins van Oranje uit eigen beweging den 27sten April 1813 te Londen aan den Engelschen minister lord Castlereagh heeft gedaan. Die voorstellen, door Engeland aanvankelijk met weinig ingenomenheid ontvangen en in den zomer tengevolge van Napoleons zegepralen bij Lützen en Bautzen en van de wisselende diplomatieke onderhandelingen op den achtergrond geschoven, kwamen na den slag bij Leipzig weder ernstig in aanmerking. Pruisen, dat strategisch belang had bij de handhaving van een onafhankelijk Nederland, en Engeland, dat weldra dit belang inzag, ook Rusland, welks Keizer voor 's Prinsen plannen dadelijk veel gevoelde, keurden thans die

plannen goed en besloten er naar te handelen. Ook de bepalingen van de verdragen te Chaumont, Parijs en Weenen dragen ten duidelijkste de sporen van 's Prinsen denkbeelden en plannen en sluiten zich zelfs in hare bewoordingen geheel daarbij aan. Naast Van Hogendorp en de zijnen komt derhalve ook aan Willem I de eer toe de wedergeboorte van den Nederlandschen staat te hebben voorbereid; de eersten nemen in November het initiatief, de laatste had op de houding der bondgenooten, van wie ten slotte alles afhing, een beslissenden invloed.

Nadat Prof. Blok zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen en een paar vragen heeft beantwoord van den Voorzitter en den Heer Karsten, biedt de Heer Kluyver bij rondvraag een handschrift aan van Dr. Salverda de Grave over *de fransche woorden in het Nederlandsch*; het wordt door den Voorzitter in handen gesteld van de Heeren Kluyver en Hesseling, die op de volgende vergadering zullen rapporteeren omtrent de vraag of uitgave door de Koninklijke Academie gewenscht is.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den MAART 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE HARTOG, VAN DER WYCK, VERDAM, PIERSON, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMANN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, KRUYT, Correspondent en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen stukken:

Mededeeling van de HH. de Goeje, Roëll en Asser, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 8 Febr., houdende een mededeeling betreffende het voorstel der Association des Académies om in te voeren een stelsel van rechtstreeksche uitleening van bescheiden tusschen de openbare

bibliothcken en archieven der onderscheidene landen. De voorzitter deelt mede dat hierop reeds aan den Minister is geantwoord.

Brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 13 Febr., om een afgevaardigde aan te wijzen naar het 13e Internationale Congres voor voor-historische anthropologie en archeologie te Monaco in de maand April te houden. Zal geantwoord worden dat niemand zich beschikbaar stelt.

Brief van de Keiz. Akademie van Wetenschappen te Weenen dd. 8 Maart, bevattende een voorstel dat op de eerstvolgende bijeenkomst door de British Academy zal ter sprake gebracht worden, om te maken een Index of periodical Papers op het gebied van historie, philosophie en philologie.

Uitnoodiging om een afgevaardigde te zenden naar het 29e Nederlandsch taal- en letterkundig Congres dat 26 Augustus e. v. d. te Brussel zal gehouden worden. De Heer Kluyver stelt zich beschikbaar.

Uitnoodiging van het Kon. Lyceum te Bamberg om een afgevaardigde te zenden naar het herinneringsfeest daar te houden ter eere van Joh. Kaspar Zeuss, wiens 100e geboortedag op 22 Juli zal herdacht worden. Niemand stelt zich beschikbaar.

Uitnoodiging om een afgevaardigde te zenden naar het 4e eeuwfeest der Universiteit van Aberdeen te vieren in September. Zal een latijnsch hulde-adres gezonden worden op te stellen door den Heer Hartman.

Mededeeling van Prof. A. W. Nieuwenhuis c. s. betreffende de plannen en statuten van een Bataksch Instituut. Voor kennisgeving aangenomen.

Hierna brengt de Hoeufft-Commissie verslag uit over den laatsten wedstrijd bij monde van den Heer Karsten.

De gouden medaille wordt toegekend aan het gedicht *Licinus tonsor*, waarvan de maker blijkt te zijn *Aloisius Galante* te Vercelli, gedrukt zullen worden *Hirundo Alsatina*, waarvan de inzender blijkt te zijn *Fr. Xaverius Reuss* te Rome, en de gedichten *Agape* en *Ludimagister invita Minerva*, als ook die auteurs verlof geven hun naambriefjes te openen.

De HH. d'Aulnis en Kuiper brengen een gunstig advies uit omtrent de vraag of het gewenscht is de werken der Akademie in ruil aan te bieden voor de Annalen voor Philologie en Rechtsgeleerdheid te Aix in Provence.

De HH. Kluyver en Hesseling adviseeren eveneens gunstig omtrent de vraag of de verhandeling van Dr. Salverda de Grave' *Over de Fransche woorden in het Nederlandsch*, waardig is om door de Akademie te worden uitgegeven. Aldus wordt besloten.

Hierna spreekt de Heer Kluyver over het woord *massicot* als naam van een verfstof.

Deze bestaat uit loodoxyde. Loodoxyde en soda werden van ouds gebruikt voor het maken van glas en glazuur. Om die reden achtte de spreker het waarschijnlijk, dat *massicot* in verband zou staan met sommige daarop gelijkende vormen die soda of glazuur beteekenen. Na overweging van eenige andere denkbeelden, betoogde hij, waarom hij reden had om te gelooven dat de verschillende door hem behandelde termen, als *massicot* in het Fransch, *marzacotto* in het Italiaansch, *mazacote* in het Spaansch en *massicotte* in het Nederlandsch, afkomstig zouden zijn van eene Arabische uitdrukking die eene soort van aluin aanduidde, en dan waarschijnlijk Egyptische aluin.

De verhandeling geeft geen aanleiding tot debat en zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Bij de rondvraag biedt de Secretaris aan namens de familie Boot een aantal brieven gewisseld tusschen wijlen hun vader en Theod. Mommsen, die bij de mss. zullen worden bewaard.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG OVER EEN VERHANDELING

VAN DEN HEER

J. J. SALVERDA DE GRAVE,

GETITELD:

DE FRANSE WOORDEN IN HET NEDERLANDS.

Het door den heer Salverda de Grave aangeboden geschrift heet *De Franse woorden in het Nederlands.* Hij gaat na, welke Fransche woorden van de vroegste tijden af in het Nederlandsch zijn overgenomen, en hoe deze bij ons in vorm en in beteekenis zijn gewijzigd. Naar aanleiding van deze studie heeft hij ook het algemeene vraagstuk behandeld door welke oorzaken bepaalde woorden aan vreemde talen worden ontleend.

Voor zijn onderzoek heeft hij vooreerst gebruik gemaakt van verschillende woordenboeken, die sinds de 16de eeuw in ons land zijn verschenen, ten tweede van alle beschikbare middeleeuwsche teksten, zooals die in het *Middelnederlandsch Woordenboek* zijn geëxcerpeerd, ten derde van een groot aantal geschriften uit later tijd, en ten vierde heeft hij met groote zorg de nu levende taal geraadpleegd.

Het spreekt van zelf dat op deze wijze een groot materiaal is bijeengebracht. Wij meenen het werk te mogen begrooten op ± 20 vel, berekend naar den druk van de Verhandelingen der Akademie. De schrijver heeft zich bediend van de Vereenvoudigde Spelling.

Men herinnert zich, dat reeds vroeger een werk van den heer Salverda de Grave door de Akademie is uitgegeven. Het nu aangeboden geschrift getuigt van dezelfde degelijke methode. Naar onze meening zal het onmisbaar zijn voor hen die van

het Nederlandsch hunne studie maken, en die zich daarbij telkens vragen moeten stellen die slechts door een Romanist kunnen worden beantwoord.

Ook voor andere taalgeleerden zal het werk van nut zijn, want, zooals wij reeds opmerkten, de schrijver behandelt ook meer algemeene quaesties, die wel is waar slechts ten deele zijn op te lossen, maar waarvan het groote belang door hem in een helder licht wordt gesteld. Tallooze bijzonderheden moet hij nagaan, maar nooit vergeet hij dat deze nasporingen niet het einddoel van zijn werk zijn.

Er bestaan wel is waar talrijke verhandelingen waarin de woorden gerangschikt worden, die de een of andere taal aan eene vreemde taal heeft ontleend, maar ons is geen werk bekend waarin een dergelijk onderzoek zoo uitvoerig is volbracht.

Wij zijn er om alle hierboven genoemde redenen van overtuigd, dat dit geschrift van den heer Salverda de Grave de eer verdient vanwege de Akademie te worden uitgegeven.

D. C. Hesseling.
A. Kluyver.

BERICHT OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE VAN HET JAAR 1905.

Het aantal deelnemers aan den wedstrijd was dit jaar vijftien, veel minder dan in de twee vorige jaren. Een van hen zond van zijn *Carmen contra bellum* twee edities in, maar begreep ten slotte, dat ook zijn verbeterde uitgaaf wel beneden peil zou zijn en trok zich geheel terug. Een tweede gedicht, *Meditatio* geheeten, bevatte duistere bespiegelingen, die geen onzer heeft kunnen begrijpen laat staan beoordeelen. Eindelijk was een derde, getiteld *Carolus Boromaeus Seminariorum institutor*, in strijd met den eisch van ons programma zoo slecht geschreven, dat wij ook dit vers moesten ter zijde leggen. Voorzoover wij het echter ontcijferden vertoonde de vorm goede eigenschappen en was de inhoud o.a. een warme lofrede op het geloof naast felle blaam der ongeloovigen, als Luther en vele anderen tot en met Hegel, Spencer, Büchner.

Zoo bleven er 12 gedichten ter beoordeeling over, en wij werden het al spoedig eens over een viertal, dat voor bekroning of eervolle vermelding in aanmerking zou kunnen komen. Hierover straks.

De acht overige prijsverzen liepen in waardij van vorm en inhoud niet zoodanig uiteen, dat hun rangorde naar verdiensten gemakkelijk kon bepaald worden. De verslaggever meent dat de volgende rangschikking voor de meest bevredigende mag gelden:

Laus Argi, *Museum Aviarium*, *de Unionum piscatione*, *Lacrimae Rerum*, *de bello Russojaponico*, *Deliciae ruris*,

Inter aquam et ignem seu de clade urbis Topecae, In calamitate salus.

Laus Argi bezingt in 360 onberispelijke verzen den lof van den welbekenden hond van Ulysses. De uitvoerige beschrijving van een maaltijd der vrijers in het huis van den zwerveling — dat hier anachronistisch als een weelderig paleis voorgesteld wordt — en een episode hoe Telemachus door den trouwen Argus uit zee gered wordt, beletten niet dat het geduld van den lezer op een te zware proef worden gesteld.

Museum aviarium heet een eigenaardige catalogus, in 430 over het geheel goede verzen, van hetgeen te zien is in het museum van opgezette vogels te Bologna, terwijl hier en daar ter afwisseling korte excursies worden ingevlochten, over vogelvangst met behulp van een nachtuil, over het uitbroeden der koekoeks in vreemde nesten, over de vraag of vogels al dan niet heilzaam zijn voor den landbouwer, e.d. Een hartstochtelijk jager zal gaarne akte nemen van de verklaring, dat het wild ten zijnen behoeve geschapen is:

Cui deus omnipotens pisces volucresque ferasque misit in arbitrium: venandi copia detur terrarum domino.

Waarbij vooral een geweer met rookloos kruid goede diensten bewijst:

Omnia sed vincit protrusum pulvere acapno viscera decerpens granis penetrabile plumbum.

Ook dit gedicht zondigt echter door te groote uitvoerigheid.

De unionum piscatione is van een dichter wiens soortgelijke kunstpoëzie wij reeds lang kennen. Thans zijn het 456 verzen over de paarlvisscherij, vooral bij Ceylon. De zaak zelf beslaat maar de kleine helft van het gedicht. Het tweede en grootste deel bevat een, naar 't schijnt zelf gevonden, en niet onverdienstelijk behandelde sage over het ontstaan en het vinden der eerste parels. Een paar regels uitgezonderd zijn de verzen vloeiend en zonder fout.

Lacrimae rerum is een beurtzang van Lucius en Crito in goede verzen over jacht en jachtvogels. Crito treurt over een gestorven valk en andere verliezen die hem het jagersbedrijf

vergallen, maar wordt getroost door Lucius en met beloften tevreden gesteld. Het geheel is ietwat onnoozel.

De bello Russojaponico geeft in veelal prijzenswaardige verzen een lang verhaal uit den jongsten oorlog, een gewonden Rus in den mond gelegd, die verdwaald raakt bij Siberische grotbewoners; hij laat het echter bij algemeenheden, die overal op elke bataille van toepassing zijn. Het onderwerp is dus actueel, maar niet de wijze van behandeling. Overigens prijst hij de Japanners, wier dapperheid en vaderlandsliefde de overwinning verdiende en hoopt het beste voor Rusland nu de vrede in aantocht is.

Deliciae ruris bezingt in 350 regels de bezigheden en genoegens, die lente, zomer, herfst en winter den bescheiden landman bieden, waarnaast de stad met haar geneugten een pover figuur maakt. Een oud thema dus, maar door den auteur con amore behandeld. De verzen lijken op het gehoor gemaakt, wat loffelijk zou zijn indien de poëet tevens op goeden voet had gestaan met quantiteit en caesuur, wat dikwerf niet het geval blijkt te zijn.

Inter aquam et ignem seu de clade urbis Topecae. Het Amerikaansche stadje Topeca is in 1903 door overstrooming van de Kansas en daaropvolgende branden verwoest. In 200 verzen krijgen wij een tamelijk dor relaas van de ongevallen, die bij een dergelijke samenspanning van vuur en water het natuurlijke gevolg zijn. De versificatie is duidelijk en correct.

In calamitate salus. Ook hier is een verwoestend optreden van de natuur, maar met heugelijken afloop. Alcon verwenscht zijn rijke ouders, die zijn huwelijk beletten met de arme Galatea. Plotseling beeft de aarde, het dorp en ook zijn ouders gaan te gronde, maar Galatea, die buitenaf woont, blijft behouden. Met haar vindt hij een verborgen schat van goud, door de aardschok aan het licht gebracht. Naïver inventie is wel niet denkbaar. De versificatie is hier en daar bedenkelijk.

Hiermede is ons oordeel over de bovengenoemde acht prijsverzen en hun vervaardigers gemotiveerd. Ook de besten dezer

brachten het niet verder dan tot een mislukte poging om met hun ervarenheid in het schrijven van hexameters iets te leveren dat den lezer ten einde toe kan boeien.

Veel gunstiger was ons oordeel betreffende de vier overige prijsverzen, die wij zonder lang beraad in deze volgorde plaatsen: *Lucinus tonsor*, *Hirundo Alsatica*, *Agape* en *Ludimagister invita Minerva*, en wel zoo, dat aan het eerstgenoemde gedicht, als verreweg het beste, de gouden medaille werd toegekend.

De geleerde en dichterlijk begaafde schrijver van *Licinus tonsor* maakt gebruik van hetgeen de Pseudo-Acronische scholiast aanteekende bij v. 301 van Horatius Ars poetica, dat namelijk de daar genoemde barbier Licinus door Caesar tot Senator zou verheven zijn als loon voor zijn haat tegen Pompejus. Uit deze anecdote ontlook in het brein van den dichter een kort, pittig en geestig verhaal vol afwisseling, waarin allerlei kleine bijzonderheden uit het Romeinsche leven vernuftig verwerkt zijn.

Licinus hoort drukte op straat en ziet een troep jongens voorbij zijn huis gaan, die op hun manier Caesar's triumftocht nabootsen. Bravo! roept hij, „Io Caesar". In den winkel teruggekeerd kijkt hij toevallig in den spiegel en mijmert over zijn kinderlooze grijsheid: hoe goed was het leven in zijn jeugd aan de Rhone en hoe gaarne zou hij daar ook zijn leven weder ten einde brengen. Caesar, door wien hij burger werd, als zoovelen, en dien hij zoo vaak bediende, zal hem daartoe wel de middelen willen verschaffen. Hij gaat naar de deur om te zien naar zijn jongen, die met de straatjongens is meegegaan, en loopt daar een klant tegen het lijf, den baardigen centurio Vellejus. Deze, zoowel als een volgende klant, de sophist Artemidorus, worden door hem geholpen onder allerlei gekeuvel, waardoor beide mannen in korte en geestige samenspraak ons karakteristiek voor oogen worden getooverd, totdat de sophist op Licinus vraag, wat nieuws er is, onder de pas gekozen Senatoren ook zijn naam noemt. Licinus krijgt haast een toeval van schrik en gelooft het niet,

als zijn jongen met een bende volks terugkomt, die juichend uitroepen: Io Licinus. Dien nacht droomt hij dat Caesar, wiens kaalheid hij zoo menig keer met de overgebleven haren kunstvol had weten te verbergen, tot hem zegt:

Tonsor, caput ecce
Calvitie turpatur, honos me deserit omne....
Iam manibus servata tuo coma nunc eget ore.

Dit geeft den barbier aanleiding om den volgenden dag in den Senaat het woord te vragen:

Dicam sententiam, date sultis attentas aures.

en dan doet hij, zonder zich van zijn stuk te laten brengen door de spotternij der aanwezigen, het bekende voorstel, dat Caesar de lauwerkrans des triumphators mocht dragen, wanneer hij wilde:

Cupio discernere patres ut capiti divo
laurum perpetuo liceat gestare triumphi.

Naar aanleiding van dit voorval wordt het gedicht treffend besloten door een spottend en onheilspellend gefluister over dit nieuwe eerbewijs aan den „divus". De fluisterende Senatoren Cimber, Casca en Brutus zullen tot zijn moordenaars behooren.

Dat hier op taal en maat, ook in de korte frazen die de sprekers elkaar toewerpen, zoo goed als niets valt aan te merken, spreekt van zelf.

Aan dit verdienstelijke stuk komt op eenigen afstand, uit het oogpunt van poëzie en techniek, het meest nabij *Hirundo Alsatina,* al is blijkens den titel „de zwaluw uit de Elzas" van geheel anderen aard. In 28 welluidende Asclepiadaeische strofen vraagt de buitenman zich af, waar, nu de lente weer begonnen is, de zwaluw blijft, die reeds eenige jaren haar nest maakte onder zijn gastvrij dak. Alle gevaren die het teere beestje kan geloopen hebben, alle redenen, die haar wederkomst kunnen vertragen of beletten, worden, elk naar zijn aard, vriendelijk, gevoelig, bekommerd, maar steeds bevallig bezongen en het vogeltje, Trima geheeten, met zoete woorden teruggelokt.

Ik citeer een der laatste strofen:

O, dum vernat humus, dum mea flebili
vitis rore madet, Trima, revertere
quo te pagus amicus,
nulli pervius hostium
quo te vota vocant anxia Patriae.

Oók zeer verdienstelijk is *Agape*, het liefdemaal der eerste Christenen, onder den zinspreuk: „Dicunt eum vivere". De vorm doet denken aan *Licinus tonsor:* ook hier aanknooping aan en toespelingen op historische gegevens, ook hier levendige samenspraak in korte zinnen en uitroepen en daarbij, op een fout na, feillooze versificatie. De inhoud echter is Christelijk in plaats van heidensch.

Een aantal namen van gemeenteleden vermeld in Paulus brief aan de Romeinen en verder plaatsen uit den brief aan de Korinthenaren en de Acta apostolorum inspireerden hier den auteur het volgende verhaal.

Ten huize van Phoebe in den *vicus turarius* te Rome komt de Christengemeente bijeen. De achterbuurt met haar schamele bevolking wordt levendig beschreven. Een onweer pakt zich dreigend samen. Aan tafel een bont gezelschap, vrije en slaven, Romeinen en uitlanders, mannen en vrouwen en onder deze de oude Maria, die Jezus nog levend gezien heeft. Een Joodebekeerling disputeert met zijn buurman over wet, vrijheid en het al of niet eten van verboden spijze. Een der broeders sust hen: „Wie wij ook zijn, de wet der liefde beheersche ons „Quisquis es, Hebraei seu sanguine sive Quirites, „Dives, inops, liber, posita sive emptus ab hasta, Inter vos, „fratres, haec summa est legis, „Amate"!

De slaven, die straks weder naar hun harde meesters terugkeeren, vragen neerslachtig: „Quando dies Domini veniet? „Mora longa necat nos. Numquamne deus pede conteret „hostem?" Zij worden getroost met de aanhaling uit I Cor. 7, 29. Men eindigt met het breken des broods, sprekende over het aanstaand godsrijk, als plotseling ten gevolge van het losgebroken onweer brand ontstaat in de buurt met knet-

terende vlammen en spattende vonken. De oude Maria, roept plotseling uit „Maran atha" „Dominus venit" en alle komen onder dien indruk. Hier had het dichtverhaal kunnen eindigen, dat tot dusver in een nobelen stijl gehouden maar bedorven wordt door het ongelukkige slot. Uit de naar een hoogte vluchtende Christenen en buurtbewoners komen toevallig twee figuren bijeen, de heks Locusta en een menscheneter ontleend aan Suetonius' leven van Nero c. 37, met wier korte onbeteekenende samenspraak het vers eindigt, waarvan de dichter het mislukte slot te vergeefs trachtte te redden door toevoeging der twee laatste regels, waarin een Christenmaagd Anthousa haar verkleumde zuster Lycisca in haar eigen kleed hult.

Van geheel anderen aard dan de drie vorige is het gedicht geheeten *Ludimagister invita Minerva*, een humoristisch weemoedige herinnering uit eigen harde ervaring.

Hoe heerlijk was de jeugd van dezen schoolmeester op 't kleine dorp. Bosschen, wijngaarden, spelen met makkers in 't vrije veld, vogels vangen, nesten uithalen, glimwormen zoeken en kapellen, nooit met leege handen t'huis. Maar hij moest naar school en zijn moeder had de ambitie, „patre securo", om een schoolmeester tot zoon te hebben. Zij krijgt haar zin: „Didici, vixique docendo". Voor anderen een hooge eer, „At mihi poena fuit". Volgens hetgeen dan volgt onderwees hij zonder veel vrucht en had geen orde onder de jongens; hij vermaant ze eeuwig, maar „zij knikken en lachen, schuifelen met de voeten, schrapen met de keel". „Di meliora! mihi Jobi patientia defit!" Hij zou ze wel willen ranselen, maar „Vae mihi si faciam, saevas dem carcere poenas, Namque „novus vetuit talia lege Solon". Ook nog dom zijn de jongens, apenkinderen:

„Jam, quod non rebar, Darwinianus ero;
Sic est, hoc teneo, genuit vos simia mater,
Moribus in vestris belua quanta patet".

Hij heeft het 10 lustra volgehouden! Hoe beklagen wij den man en wenschen hem van harte toe de „curarum requies", die hij in 't vaderlijke dorp hoopt terug te vinden.

Hoewel dit gedicht in gehalte achterstaat bij de twee vorige, onderscheidt het zich toch gunstig van dé acht boven behandelde prijsverzen, zoodat de meerderheid der Commissie het onder de loffelijk vermelde en uit te geven gedichten wenscht op te nemen.

Wat de drie laatste mededingers leverden, is dus werkelijk waard om gelezen en, zooals wij ons voorstellen, gedrukt te worden, in deze rangorde: *Hirundo Alsatina*, *Agape*, *Ludimagister invita Minerva*, als de inzenders verlof zullen hebben gegeven om hun naambriefjes te openen. De medaille kennen wij toe aan *Licinus tonsor* en verzoeken den Voorzitter het naambriefje met het opschrift „debemur morti nos nostraque” te openen. De andere naambriefjes worden naar gewoonte terstond verbrand.

H. T. Karsten.
S. A. Naber.
J. J. Hartman.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

IN ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMVII INDICTI.

A. d. IV. Id Mart. in consessu Ordinis litterarii iudices de XV carminibus sibi missis hunc in modum rettulerunt.

Carmen contra bellum ab ipso auctore e certamine retractum est. De eo quod inscribitur *Meditatio*, propter philosophematum quae continet obscuritatem inextricabilem, itemque de *Carolo Boromaeo seminariorum institutore*, propter pessimam qua exarata erat scripturam, iustum iudicium ferri non potuit.

E reliquis poematis octo quidem sermonis ac metri laudibus plerumque sese satis commendabant, sed displicebant rerum inventione valde ieiuna aut tractatione nimis prolixa et otiosa. Ordine dignitatis horum tituli hi sunt: *Laus Argi*, *Museum aviarium*, *De unionum piscatione*, *Lacrimae rerum*, *De bello Russojaponico*, *Deliciae ruris*, *Inter aquam et ignem seu de clade urbis Topecae*, *In calamitate salus*.

Restant optima quatuor *Licinus tonsor*, *Hirundo Alsatina*, *Agape*, *Ludimagister invita Minerva*. Ex his igitur praemio ornatum est *Licinus tonsor*; cuius schedula aperta auctorem prodidit *Aloisium Galante* ex urbe *Vercellis*. Reliqua in lucem prodibunt impetrata scriptorum venia, quam dedit iam poeta *Hirundinis Franciscus Xaverius Zeuss* ex urbe Roma.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius

edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kal. Ianuarias proximi anni mittant *Hermanno Thomae Karsten*, Ordinis litterarii Academiae Ab-actis, munita sententia, item inscribenda schedulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (*typewriter*) adhibere velint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando schedulae aperiendae venia dabitur.

Exitus certaminis consessu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facto schedulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami.
A. d. XI Kal. April MCMVI.

H. Kern
Ordinis Præside.

OVER HET WOORD *MASSICOT* ALS NAAM VAN EENE VERFSTOF.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

A. KLUYVER.

Eene groote moeilijkheid van het etymologisch onderzoek is, zooals elk weet, deze, dat men de geschiedenis der woorden slechts dan behoorlijk kan nagaan, wanneer men verstand heeft van de zaken die door de woorden zijn aangeduid. En aangezien de etymologen daardoor telkens zouden moeten oordeelen over onderwerpen uit de meest verschillende vakken, is het niet te verwonderen dat zij, bevreesd voor verdwalen, zich vaak spoedig met het *non liquet* tevreden stellen.

Van die voorzichtigheid vindt men een voorbeeld in het art. *Massicot* in het woordenboek van Hatzfeld, Darmesteter en Thomas. *Massicot* is de naam van eene lichtgele verfstof, bestaande uit loodoxyde. De bewerkers geven eene definitie, eene bewijsplaats van het jaar 1480, en verder de bijvoeging „origine inconnue”. Ook in het Nederlandsch is dat woord sinds verscheidene eeuwen in gebruik geweest, zoodat ik meende er in het Nederlandsch Woordenboek gewag van te moeten maken (IX, 297), te meer daar in onze oudere taal een woord van nagenoeg gelijken vorm heeft bestaan in de bet. van *soda.* In het Woordenboek heb ik de mogelijkheid aangeduid, dat die twee woorden ten slotte etymologisch hetzelfde woord zouden kunnen zijn, doch aangezien *massicot* door de Romanisten niet kon verklaard worden, kon ik evenmin over de Nederlandsche vormen iets beslissen. In hetzelfde geval was later de redactie

van het groote Engelsche woordenboek, die nu onlangs (in 1905) een art. *Massicot* heeft uitgegeven. Ook deze vergenoegt zich met te zeggen „of obscure origin", en voegt er nog iets bij dat naar ik geloof niet volkomen juist is. Ik heb niet kunnen nalaten te zoeken naar nieuwe gegevens. Doch hierbij komt men in de moeilijkheid waarvan ik zooeven sprak: bezit men geen kennis van de techniek der industrie, dan loopt men gevaar zeer zonderlinge fouten te maken. Ik twijfel er dus niet aan of ik zal mij hier en daar onnauwkeurig hebben uitgedrukt, en ik zou tevreden moeten wezen, indien mijn betoog in hoofdzaak eenigszins was te verdedigen. Want eene tweede moeilijkheid komt er bij: het is licht mogelijk, dat men bij een dergelijk onderzoek met woorden heeft te maken uit zeer verschillende talen, aangezien de techniek door het eene volk van het andere wordt geleerd.

Ik heb in werken over chemie gelezen, dat men de gele verfstof, die in het Fransch *massicot* heet, verkrijgt door lood onder toetreding van de lucht te verhitten, en wel zóó dat men blijft beneden de temperatuur waarbij het lood smelt. Gaat men door met de verwarming en smelt het lood, dan vormt zich later bij afkoeling een ander lichaam, eene glinsterige lichtgele of oranjegele massa, die loodglit heet, maar die chemisch dezelfde samenstelling heeft als het *massicot* (PbO). Vandaar dat dit woord nu en dan ook in die tweede beteekenis voorkomt; zoo vindt men bij Brockhaus: „Die gemahlene und geschlämmte Glätte (t. w. Bleiglätte, loodglit) heisst *massicot*", en in een voorbeeld bij Murray staat „litharge (d. i. loodglit) or *massicot*". Naast den vorm *massicot* heeft het oudere Fransch ook *masticot*, waarvan Godefroy één voorbeeld geeft, maar dat zeer gewoon is in het Engelsch, zooals blijkt uit Murray, en ook in het Nederlandsch, zooals men uit de in het Woordenboek aangehaalde voorbeelden kan zien. Hier heeft men dus een woord dat uit het Fransch in het Engelsch en in het Nederlandsch is overgegaan. Het oudste voorbeeld in het Engelsch is van 1472, en ook in onze taal moet het in de middeleeuwen nog vrij onbekend

zijn geweest: het staat niet in het *Mnl. Wdb.* [1]), noch bij Kiliaan, ook niet in zijn aanhangsel van de gebruikelijke uitheemsche woorden; de bekende schilder Karel van Mander gebruikt het echter als een gewonen term in zijn *Grondt der Schilderconst*, derhalve in het allereerste begin der 17de eeuw. De beteekenis is precies dezelfde als in het Fransch. In een onlangs verschenen werk van den Turijnschen hoogleeraar in de scheikunde Guareschi [2]) lees ik, dat de Italiaansche schilders dat lichtgeel noemden *giallolino*, en dat eene soort daarvan juist in de Nederlanden veel werd gemaakt, in Italië bekend als *giallolino di Fiandra*.

Tegenover dit woord nu staat, zooals ik heb gezegd, bij ons een ander dat er zeer op gelijkt, maar iets geheel anders beteekent, nl. *soda*. In het Woordenboek heb ik twee vormen genoemd, met voorbeelden van 1597, 1609 en 1623: zij luiden *massicotte* en *massecotte*; later vond ik uit het jaar 1651 (*Gr. Placaatb.* 1, 1574) den vorm *masticote*: derhalve ook hier, evenals bij het Fransche woord, twee vormen, een met en een zonder *t*. De gelijkenis is dus zeer groot, en toch zal men maar niet terstond dit Nederlandsche woord uit het Fransche willen afleiden, want vooreerst is er een formeel bezwaar: waarom eindigt die Nederlandsche vorm op eene *e*, die men in dit geval niet zou verwachten? Maar nog van meer gewicht is de beteekenis, die volstrekt niet met die van den Franschen term overeenkomt. Uit niets schijnt te blijken, dat fr. *massicot* ook een woord voor *soda* is geweest; als een Fransch woord vindt men *massecotte ou soude* wel in teksten uit Zuid-Nederland, b.v. in den Franschen tekst van een toltarief van 1622 (*Vl. Placcaertb.* 2, 514), maar hier zou het zeer goed eene verfransching kunnen zijn van het in

[1]) Prof. Verdam was zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat hij *masticot*, samen genoemd met *loetwit* en *meny*, heeft gevonden in een tekst van 1449 (zie *Ann. de la Soc. d'Émul. etc.* 12, 177).

[2]) *Sui colori degli Antichi* (Nov. 1905). De heer Dr. S. G. de Vries heeft de goedheid gehad mij dit werk te leenen uit zijne particuliere bibliotheek.

België gebruikelijke *massecotte*. In een dergelijk stuk van 1670 (*Placc. v. Brab.* 8, 39) vindt men *souda ou massicot*, maar ook hierin behoeft men niet een eigenlijk Franschen tekst te zien. Doch, moge ndl. *massicotte* niet gemakkelijk met een Fransch woord zijn gelijk te stellen, het heeft eene treffende overeenkomst in gebruik met it. *marzacotto*, zooals ik in het Woordenboek heb opgemerkt. Men vindt het in tarieven van invoerrechten, telkens in eene bepaling van ongeveer dezen vorm: „Soude ofte Massicotte, daer men glasen ende Spaensche seepe af maeckt"; diezelfde woorden staan ook in den tekst van 1651, waarin de vorm *masticote* voorkomt. Maar in eene vroegere verhandeling heb ik uit een Italiaanschen tekst van de 15de eeuw uitdrukkingen aangehaald als *marzacchotto da fare vetro*; *marsacotto da bicchieri*; *soda ovvero cennere da bicchieri ovvero vetro*. De soda, die men in beide landen voor het maken van glas gebruikte, heette dus in Nederland *massicote*, in het Italiaansch *marzacotto*, en wanneer men in aanmerking wil nemen dat in een Italiaansch woord van dezen vorm de *r* kan zijn ingelascht, zooals ik vroeger heb trachten aan te toonen, dan zal men geneigd zijn te gelooven, dat tusschen die twee vormen van volkomen dezelfde beteekenis een etymologisch verband moet bestaan.

Doch it. *marzacotto* heeft nog eene andere beteekenis gehad, die ook in de hedendaagsche woordenboeken wordt vermeld, en die zeer duidelijk is beschreven in de bekende *Pirotechnia* van Biringucci (a°. 1558). *Marzacotto* beteekent nl. ook *glazuur* van aardewerk, en dit glazuur is een stof, die men ten naastebij onvolmaakt glas zou mogen noemen. „De *marzacotto* van de pottebakkers — zegt Biringucci (bl. 44*a*) is niet anders dan *fritta*", en *fritta* is „materia gia conuertita in forma di vetro, ma è cosa mal purgata" (bl. 42*a*). Het is dus de eigenlijke substantie van het glas die verder in het vuur door smelting moet worden gezuiverd. Hoe is het nu mogelijk, dat ook deze substantie *marzacotto* heet? Men moet in aanmerking nemen, dat zij gemaakt

wordt door middel van soda. Biringucci noemt de soda als eerste bestanddeel van het mengsel waaruit door smelting en afkoeling de *fritta* wordt gemaakt: „Si piglia primamente della cenere fatta d'herba cali, che viene di Soria" enz. (bl. 42*a*). Wil men nu aan het aardewerk een wit glazuur geven, dan neemt men eene bepaalde hoeveelheid *marzacotto* of *fritta*, en wrijft die fijn samen met eene bepaalde hoeveelheid lood- en tinoxyde („stagno e piombo calcinati"). Met dat mengsel, met water vermengd, wordt het aardewerk bestreken en vervolgens gebakken, en de witte kleur van het glazuur „è tanto piu bello quanto piu stagno v' interuiene" (bl. 146*a*).

Nu vergelijke men deze beschrijving met die, voorkomende in een Nederlandsch werk van 1794, getiteld *De Plateelbakker*. Hier wordt gesproken van „de compositie waarmede men den witten grond of het verglaeszel op het Aardewerk legt", en deze compositie heet het *„wit"*. Voor dit *wit* heeft men o. a. noodig: „50 ponden Tinasch, 65 ponden *Masticot"*, en de ingrediënten van dit *masticot* zijn nagenoeg dezelfde als van het *marzacotto*: in beide is soda een van de hoofdbestanddeelen. Ook hier dus komt het Nederlandsche woord in beteekenis geheel met het Italiaansche overeen, en evenmin als in den zin van *soda* schijnt fr. *masticot* in dien van *glazuur* te zijn gebruikt. Men zou daardoor tot de gissing komen van een rechtstreeksch verkeer van Italiaansche en Nederlandsche werklieden, hetzij in de 18de eeuw of vroeger, wat waarschijnlijker zou zijn. Inderdaad is het opmerkelijk, dat er onder de Nederlandsche technische termen sommige aan het Italiaansch schijnen te zijn ontleend. Zoo wordt in het Nederlandsche werk gezegd dat op een zeker oogenblik het aardewerk met een borstel wordt afgeveegd, men zegt dan dat het wordt *gespast*, en dit *spassen* moet hetzelfde zijn als it. *spazzare*, afvegen, afborstelen, waarnaast men in geene andere Romaansche taal een dergelijken vorm vindt.

Doch het is de moeite waard na te gaan op welke wijze die *marzacotto* of *fritta* kon worden gemaakt. In de technische werken leest men, dat het glas bestaat uit eene vereeniging

van verschillende silicaten of verbindingen met kiezelzuur, en dat deze door smelting met elkaar worden vereenigd. In de eerste plaats neemt men daarvoor bepaalde soorten van zand of kiezelsteen, en verder verschillende stoffen, die in hoofdzaak bestaan uit verbindingen van natrium, kalium of lood. Het natrium had men in de soda, het kalium komt voor, zooals men later heeft ontdekt, in het bezinksel van verschillende soorten van wijn, en deze wijnmoer werd vanouds voor het maken van glas gebruikt. Zoo leest men b.v. bij een schrijver uit de 16de eeuw, den genialen plateelbakker Palissy (ed. Cap), blz. 20: „Il est chose certaine, que la lie estant bruslée, elle se reduit en sel, que nous appellons sel de tartare (tartre)"; en blz. 156: „ie dis il y peut auoir plusieurs especes de sels qui seront entremeslez avec du sable, ou caillous, en telle sorte que la violence du feu les aura contrains se vitrifier"; en blz. 43: „il faut necessairement, que pour faire liquifier les cailloux, qu'on y mette quelque espece de sel: or le plus apte pour cest affaire est le salicor (d. i. *soda*), et après cestuy là le sel de tartare y est fort propre". Ten slotte blz. 244: „le sel fait que plusieurs cailloux puluerisez subtilement, se rendent en une masse pour former verres et toutes especes de vaisseaux: par le sel on peut rendre toutes choses en corps diafane". Er is dus een lichaam noodig om het kiezelsteen vloeibaar en glasachtig te maken, en volgens Palissy is de soda daartoe het meest geschikt, in de tweede plaats de gebrande wijnmoer. Dit komt overeen met wat Biringucci zegt (bl. 145 *b*): om *marzacotto* te maken of „pietra vetrificata" neemt men zekere soort van wit zand en soda [1]) of „feccia di vino brugiata o tartaro".

De soda en de wijnmoer worden dus voorgesteld als naast elkander gebruikelijk: is het dan te verwonderen, indien soms de naam van de eene stof voorkwam ter aanduiding van de andere? Bij Du Cange vindt men onder *Solda* eene plaats die

---

[1]) Hier genoemd *alume catino*, dat een van de termen voor *soda* is (zie beneden).

zoo beknopt is aangehaald, dat men de juistheid der gegeven verklaring niet gemakkelijk kan bewijzen: uit een toltarief van 1378 wordt geciteerd „salmata soldae duodecim denarios". *Solda* is hier volgens Du·Cange gelatiniseerd uit fr. *soude*, en beteekent volgens hem op deze plaats *faex vinaria*. Mij dunkt dit zou allicht waar kunnen zijn, en dan zou hier door een voorbeeld blijken, dat het woord *soda* soms in den zin van *wijnmoer* werd gebruikt, iets wat na hetgeen ik vooraf gezegd heb niet onverklaarbaar zou zijn. Maar indien het begrip *soda* nu ook wordt uitgedrukt door ndl. *massicotte*, dat toch in elk geval groote gelijkenis heeft met fr. *massicot*, zou het dan niet denkbaar wezen dat dit laatste, hoewel gewoonlijk gebruikt voor *loodoxyde*, ook eene enkele maal in eene andere beteekenis voorkwam? Bij Godefroy wordt zonder nadere verklaring eene plaats aangehaald uit eene verordening van 1652; de woorden zijn deze: „la levée des prétendus droits de quinze sols pour pipe de vin, celui de massicaut et d'entrée de France de 1644". Er is hier blijkbaar sprake van verschillende belastingen op den wijnhandel: kan hier niet bedoeld zijn eene belasting op gebrande wijnmoer, die, zooals ook blijkt uit het citaat van Du Cange, in het groot gebruikt werd en als handelsartikel aan rechten onderhevig was?

Doch mij dunkt, nu wordt ook de beteekenis *loodoxyde* voor fr. *massicot* gaandeweg helderder, want ook het lood en zijn oxyde werden vanouds bij de bereiding van glas gebruikt. Men kan het b.v. zien in eene bij Berthelot en Duval voorkomende vertaling van een Syrisch tractaat, waarin o.a. wordt gesproken over „fusion du verre". Het recept begint aldus: „Prends des pierres bien propres, sans parties noires ni bleues, des cailloux du Tigre et de l'Euphrate, ou tous autres semblables, et broie les bien". Hiervan moet men nemen één deel, „et de la rubrique, trois parties" [1]). Dit mengsel, derhalve met menie of eenige andere verbinding van lood met zuurstof, moet men dan vervolgens smelten. Maar, om te blijven bij

[1]) *La chimie au moyen âge*, II[2], 95.

later tijd, leze men wat Antonio Neri zegt in zijn werk *L'arte vetraria* van 1612: volgens hem is „il vetro di piombo, cosa nota a pochi nell'arte vetraria.... il più vago e nobil vetro di tutti li altri vetri". Inderdaad dient, volgens de technische werken van onzen tijd, het glas waarbij men lood heeft gebruikt, inzonderheid voor kostbare en kunstige voorwerpen, en heeft dit glas een bijzonder fraaien klank. Om het lood op eene doelmatige wijze toe te passen, moet het eerst worden geoxydeerd, en daarover geeft Neri een hoofdstuk, getiteld „A calcinare il piombo". Hij zegt, het vuur moet niet al te sterk wezen, men heeft alleen te zorgen dat het lood blijft in gesmolten toestand (che solo tenga il piombo fuso), en dan vormt zich aan de oppervlakte eene gele stof (una materia gialla): dit is het oxyde dat men moet gebruiken. Dit is dus blijkbaar de stof die wij nu *loodglit* noemen, en die ook thans nog in de fabricatie dienst doet. Zooals ik in den beginne heb gezegd, heeft het loodglit dezelfde samenstelling als de stof, die nu gewoonlijk *massicot* heet, maar die verkregen wordt in een vroeger stadium der verhitting nog vóór dat het lood is gesmolten.

Dat de glasfabrikanten ook dien anderen vorm van loodoxyde gebruikten, blijkt geloof ik uit een in het Latijn geschreven tractaat, bekend onder den naam van *De arte illuminandi*, en dat door Guareschi, die het nu opnieuw heeft uitgegeven, tot de 14de eeuw wordt gerekend. In de inleiding daarvan wordt gesproken over verschillende soorten van gele verfstoffen; na eenige daarvan te hebben genoemd, zegt de schrijver: „et aliter fit ex vitro et vocatur giallulinum". In de Italiaansche vertaling, die onder toezicht van Guareschi daarvan gemaakt is, staat: „ottiensi pure altrimenti col vetro", dat is dus: het wordt gemaakt bij het fabriceeren van glas. Zooals ik reeds heb medegedeeld, houdt men dit hier genoemde *giallolino* voor gelijkwaardig met *massicot*, en derhalve zou uit den aangehaalden tekst volgen, dat men bij het oxydeeren van het lood niet altijd zoover met de verhitting voortging tot er loodglit ontstond. Dat schijnt o. a. ook in Spanje

het geval te zijn geweest, want in het Spaansch heet eene dergelijke verfstof *hornaza*, en er wordt in de woordenboeken deze definitie van gegeven: „color amarillo claro que se hace en los hornillos de los alfareros para vidriar": die eigenschap van licht geel te zijn past inderdaad het best voor het *massicot.*

Men ziet dus nu het volgende. In het Italiaansch beteekende *marzacotto* zoowel *glazuur* als *soda*, en die beide beteekenissen komen ook voor bij ndl. *massicotte* en *masticote.* Deze gelijken zeer op fr. *massicot* naast *masticot*, en dit is de naam van eene stof die ook evenals soda bij het maken van glas wordt gebruikt. Datzelfde geldt van de gebrande wijnmoer, waarvoor, als mijne gissing juist is, de naam *massicaut* in het Fransch niet onbekend is geweest, en die wijnmoer is, wanneer Du Cange gelijk heeft, ook wel *soude* genoemd. Is het dan niet zeer waarschijnlijk, dat men hier één enkel woord of een paar etymologisch zeer nauw verwante woorden heeft, technische termen van het glasmaken en de plateelbakkerij, en die nu eens het glazuur aanduiden of het mengsel waarvan dit werd vervaardigd, dan weer het lichaam dat er een onmisbaar ingrediënt van was en er eene verschillende qualiteit aan gaf? De vraag zou dan verder vooreerst zijn: hoe staan die verschillende vormen met elkaar in verband? ten tweede: welke beteekenis is de oudste? Is *marzacotto* eerst de naam geweest van het geheele mengsel, of is het oorspronkelijk de naam van een der bestanddeelen, welk dan ook? Om dit te beslissen zou men de oudere geschiedenis van het Italiaansche woord moeten kennen, en tot dusverre is deze niet opgehelderd.

Lang geleden reeds viel mijne aandacht op een woord *massácuma* bij Du Cange, die er eene definitie van aanhaalt die het sprekend op *marzacotto* doet gelijken. Die definitie had hij uit de *Pandectae Medicinae* van Matthaeus Silvaticus, die tegen het einde der 13de eeuw te Mantua leefde. Diens werk inziende, vond ik dat ook hij reeds *marzacotto* en *massacuma* (ook *massicuma*) met elkaar in verband had gebracht. Hij zegt: „*massacuma* wordt door sommigen verklaard als „aqua vasorum vitri",

door anderen als „vitrum non perfecte coctum” en als „materia quaedam qua vitrum fit: et vocatur vulgo *massa cocta*.” Hier etymologiseert hij dus *marzacotto* alsof het ontstaan was uit *massa cocta*, wat blijkbaar onmogelijk is, want het invoegen van de *r* zou dan onverklaard blijven, en men zou in het geheel niet begrijpen hoe het een masculinum was geworden.

Doch in de eerste plaats definieert hij *massacuma* als „color cum quo alkeantur vasa terrea”, en alders als: „quaedam aqua cum qua alkleantur vel invitreantur vasa” [1]): blijkbaar is *alkeantur* eene fout voor het hier gegeven *alkleantur* en eene afleiding van *alcali*, waarnaast hij heeft *sal alkli*. Het ww. *alkleare* is dus zooveel als „met *alcali* bestrijken”, d. i. met het glazuur waarvan de massa door middel van soda is gemaakt. Het hier genoemde *massacuma* is dus volgens hem inderdaad hetzelfde als *marzacotto* Hij geeft ook op dat het *massacuma* voorkomt „in collirio almansoris”, dat is dus in een geneesmiddel, beschreven in het werk *Almanṣûrî* van den Arabischen geleerde die in het Latijn Rhazes werd genoemd. Ook vermeldt hij dat, naar hij meent, een betere vorm van woord is *massacumia*. Inderdaad is de meest correcte vorm *massacunia*, dat is het Arabische woord *mashaqûnya*, waarvan ik, door welwillende tusschenkomst van Prof. de Goeje, eenige bewijsplaatsen heb ontvangen van den heer Dr. de Koning. *Mashaqûnya* was o. a. een term bij de medici. Wat het als zoodanig aanduidde, schijnt niet volkomen zeker; de definitie die er van wordt gegeven, schijnt te beteekenen „het schuim, de afval van het glas”. De heer de Koning heeft mij verwezen naar eene plaats bij Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (II, 217), waar van een Arabisch schrijver wordt gezegd: „l’auteur s’est assuré de ses yeux que la *Mashaqounya*, qui fut aussi controversée, n’est autre chose que de la scorie provenant de la fabrication du verre.” Raadpleegt men de moderne technische werken, dan vindt men, dat zich bij het smelten der massa aan de oppervlakte een schuim vormt, dat

[1]) Zie het art. *Petamum*

in verschillende talen *gal van glas* heet, in het Fransch *fiel de verre*. Dit schuim bestaat uit een mengsel van metaalzouten, die aan de formatie van het glas geen deel hebben genomen, het is overvloediger naarmate de bestanddeelen van het mengsel minder zuiver zijn geweest, en verschillende sulfaten komen er in voor. Maar nu zijn deze zwavelzuurverbindingen of soorten van vitriool juist gewoon, ook in de oudheid, als ingrediënten van geneesmiddelen voor de oogen; men zou dus gissen, dunkt mij, dat de Arabische doctoren zich plachten te bedienen van dit schuim, dat hun door de glasfabrikanten werd geleverd, en dat in hunne practijk dit schuim onder den naam *mashaqûnya* moet zijn bekend geweest.

Maar ook andere beteekenissen worden opgegeven, o. a. beteekende dit woord de geheele vloeibare massa die zoowel bij het glasmaken als bij het verglazen van aardewerk voorkwam. Want ook verklaringen in dien zin worden in het Arabisch gegeven, en het Latijn bij Matthaeus Silvaticus is daarvan de letterlijke vertaling: de woorden *aqua vitri* en *aqua vasorum* beantwoorden volkomen aan het oorspronkelijke. Daarin staat ook dat dit glazuur groen van kleur was, en ook dit is bij den Italiaanschen geleerde bewaard, want hij zegt, dat die vloeistof heet *aqua vasorum*, „quod ex ipsa invitreantur viridi invitreatione vasa terrea". Nu kan aan glas en aan glazuur de eene of andere kleur worden gegeven alleen door bepaalde oxyden in de gesmolten massa op te lossen. De groene kleur van gewone flesschen wordt verkregen door ijzeroxydule, koperoxyde geeft eene blauwgroene kleur. Men moet dus de gewoonte hebben gehad bij het verglazen niet alleen de onvermijdelijke bestanddeelen van het *marzacotto* te gebruiken, maar ook stoffen die in de gesmolten massa verbindingen van zuurstof met koper of ijzer konden opleveren.

Bij technische recepten komt het niet zelden voor, dat in het geheel niet genoemd worden die bestanddeelen waarvan men natuurlijk in de eerste plaats moet gebruik maken en die aan iederen werkman bekend zijn, maar dat alleen gesproken wordt van bijzondere toevoegsels waardoor men een bijzondere

qualiteit verkrijgt. Berthelot heeft dergelijke recepten gevonden in de zoogenaamde *Compositiones ad tingenda*, een tractaat uit den tijd van Karel den Groote, en hij zegt: „De telles indications partielles et abrégées répondent bien au caractère de recettes d'atelier que je signale dans les *Compositiones*: il s'agit ici d'un simple *memento*, que le praticien savait compléter" [1]). Als zoodanig meen ik ook te mogen beschouwen het recept dat Matthaeus Silvaticus geeft voor *pelamum* of *massacuma*, want hij zegt: „et fit ex plumbo et limatura eris et lapide focali". Het laatstgenoemde bestanddeel heet hier *lapis focalis*, wat eene latiniseering is van het meer gewone *pyrites*, en dat een term was voor verbindingen van koper of ijzer met zwavel; in sommige gevallen is daarvoor later alleen het woord *marcassiet* gebruikt [2]). Hier worden dus, behalve het lood, stoffen genoemd waardoor men aan het glazuur eene groene kleur kon geven, maar het hoofdbestanddeel, de verbindingen met kiezelzuur, wordt verzwegen.

Dat echter *mashaqúnya* inderdaad ook alleen eene metaalverbinding kan hebben aangeduid, blijkt uit de Arabische verklaringen, want er wordt in gezegd dat die term ook aanduidt *šahíra*. Dozy (*Supplém.* I, 732) geeft als de etymologische beteekenis van dit woord „substance qui sert à purifier les métaux", in de practijk was het nagenoeg een synoniem van het woord voor vitriool (*zâdž*) [3]). Nu maakte men, volgens Berthelot [4]), voor het zuiveren van goud o. a. gebruik van eene verbinding van zwavel en antimonium; indien *šahîra* eene dergelijke metaalverbinding kan hebben aangeduid, dan verschilde het niet veel van de reeds genoemde *lapis focalis* waarmede men aan het glazuur eene groene kleur gaf. De plaats van Ibn Baiṭâr, waar *šahîra* als eene beteekenis van *mashaqûnya* wordt opgegeven, vindt men bij Dozy in zijn brief

1) *La Chimie au moyen âge* I, 11.
2) Berthelot, *Collection des anciens alchimistes grecs*; Introd. p. 252.
3) Zie Ibn Baiṭâr op dit woord (in de vertaling van Leclerc: II, 198).
4) Berthelot, *a. w.* Introd. p. 264.

aan Fleischer [1]). Vergelijkt men daarmede de vertaling van Sontheimer, dan blijkt deze m. i. zeer onnauwkeurig te zijn, maar accuraat is die van Leclerc. Doch vergis ik mij niet, dan worden door den Arabischen schrijver twee beteekenissen met elkaar verward.

De plaats luidt in het Fransch aldus: „*Mashaqounya*... c'est la *chahîra*, c'est-à-dire un mélange de sel et de briques, mélange bien connu dans l'art de purifier l'or" [2]). Maar wat hij noemt „een mengsel van steenen en zout", dat zijn de bestanddeelen van het glas, en deze dienden niet om het goud te zuiveren. Dat mengsel „van steenen en zout" heette *mashâqûnya*, daarin kwamen als kleurstof metaalverbindingen voor, niet ongelijk aan die waarmede men goud zuiverde. Deze verbindingen heetten *šahîra*, en ook in den zin daarvan werd het woord *mashaqûnya* soms gebruikt; zoo zijn die beteekenissen met elkaar in verband te brengen, welke daarvan ook de oudste mag zijn geweest. Mij dunkt, dat men eerst bij deze opvatting de plaats behoorlijk kan begrijpen, maar dat men de redactie dan ook minder nauwkeurig mag noemen.

Om te recapituleeren meen ik dus het volgende te mogen zeggen. Voor *mashaqûnya* worden verschillende beteekenissen vermeld. Men vindt het opgegeven: 1°. als naam voor de gesmolten massa die bij afkoeling glas wordt; 2°. als naam voor de vloeistof waarin men het aardewerk doopte om het te verglazen, en die vloeistof werd gemaakt uit dezelfde bestanddeelen als die waaruit men glas vervaardigde; inzonderheid was het de naam voor eene zoodanige vloeistof die een groen glazuur opleverde; 3°. was *mashaqûnya* de naam voor metaalverbindingen met zwavelzuur die deze groene kleur teweegbrachten, en vandaar werd het een synoniem van *šahîra*; 4°. was *mashaqûnya* ook een term voor het schuim op de gesmolten glasmassa, en als zoodanig werd het een medische term, daar men dit schuim in collyria gebruikte. Het

[1]) Blz. 225.
[2]) III, 320.

woord *mashaqúnya* ziet er uit als een vreemd woord, en zooals Dr. van Vloten heeft opgemerkt, is het aan het Syrisch ontleend; de consonanten van het Arabische en van het Syrische woord komen zoogoed als geheel overeen, de vocalen der twee eerste lettergrepen schijnen in het Arabisch eenigszins onzeker, de beteekenissen in het Syrisch zijn volgens de woordenboeken nagenoeg dezelfde. Intusschen is het jammer dat de geleerden tot dusverre geene etymologische verklaring van het Syrische woord hebben kunnen geven; men houdt het voor zeker dat althans het tweede gedeelte een Grieksche term moet zijn.

Doch nu komt men tot eene vraag die in dit verband van groot belang is: zou er tusschen *mashaqúnya* en *marzacotto* eene etymologische verwantschap zijn? A priori, en wanneer men niet te veel let op formeele bezwaren, zou men die verwantschap gaarne aannemen, althans het woord *marzacotto* schijnt uit het Latijn of uit het Grieksch niet te kunnen verklaard worden, en ook vertegenwoordigt het een begrip dat aan de classieke oudheid min of meer vreemd moet zijn geweest. Raadpleegt men b.v. het artikel *vitrum* in de *Real-Encyclopädie* van Pauly, dan ziet men dat de Romeinen wel het glas hebben gekend in allerlei vormen, doch niet het gebruik van eene glasachtige stof om aardewerk te emailleeren, en zoekt men in het groote Duitsch-Latijnsche woordenboek van Georges op het woord *Glasur*, dan vindt men eene omschrijving waarbij wordt aangeduid, dat zij niet aan een Latijnschen tekst is ontleend. Daarentegen vind ik in een Fransch werk van 1861 [1]) deze uitspraak: „L'origine purement arabe de la poterie plumbo-stannifère est un fait hors de doute aujourd'hui: les Arabes, très avancés dans les sciences alors que l'Europe était plongée dans l'ignorance, durent fabriquer, dès le VIIIe siècle, des poteries émaillées." Strikt genomen zou men onder *poterie plumbo-stannifère* moeten verstaan het aardewerk met een glazuur dat wit is doordat er tinasch in

---

[1]) Davillier, *Histoire des faïences hispano-moresques à reflets métalliques*, p. 6.

wordt gebruikt, maar uit het slot der aanhaling blijkt, dat volgens den schrijver ook in de toepassing van het glazuur in het algemeen de Europeesche volken de leerlingen der Arabieren zijn geweest.

Dat Europeesche termen voor die substantie uit het Arabisch zouden zijn gekomen, is dus al zeer licht mogelijk, en in het hier te behandelen geval heeft men een Romaansch en een Arabisch woord van zoogoed als gelijke beteekenis. Men vindt in de beide woorden groote overeenkomst in de eerste twee syllaben, en de derde begint in beide met eene *k*. Doch dan volgt er nog iets dat in het Romaansch op een uitgang gelijkt, en dat in het Arabische woord een geheel ander voorkomen heeft dan in het Romaansche. Zal men zich door dat bezwaar laten afschrikken? Eer zou men geneigd kunnen zijn het niet voor onoverkomelijk te houden. En in dat geval zou men b.v. als volgt kunnen redeneeren: in het Arabisch heeft een industrieele term bestaan, die uit den aard van zijne beteekenis populair kan zijn geweest, want het was een term van de plateelbakkers. In bepaalde gevallen hebben ook de medici hem gebruikt, en als zoodanig was hij misschien niet populair, maar is hij toch bekend geworden onder de Europeesche geneesheeren, in wier Latijnsche boeken hij voorkwam in den verminkten vorm *massacuma*. Maar als een populair woord zal die term zijn doorgedrongen in de levende taal der Romanen, doch deze hebben de laatste syllabe vervangen door een bij hen zeer gewoon suffix.

In het algemeen klinkt die redeneering misschien niet zoo slecht, want zoo iets gebeurt meer: uit lat. *ascalonia* is b.v. in het Italiaansch ontstaan *scalogna* [1], maar het Fransch heeft later met eene verandering van suffix *eschalotte* (nfr. *échalote*). Stel nu dat het Italiaansch van *mashaqûnya* eerst had gemaakt een volstrekt onbekend **marzacogna*, kon dit dan niet op eene dergelijke wijze zijn veranderd? Doch men zou

[1]) Scarabelli geeft een voorbeeld uit de 16de eeuw; de gewone term is *scalogno*, dat uit *ascalonium* zal zijn ontstaan.

dan in de eerste plaats verwachten niet het alleen bekende *marzacotto*, maar **marzacotta*, en had men dien vorm, schijnbaar samengesteld met het bnw. *cotta*, dan zou er in 't geheel geene aanleiding zijn geweest om hiervan *cotto* te maken, daar het bij een femininum scheen te behooren. Bovendien, het suffix *-otto* vindt men vooral in namen van jonge dieren, of van kleine voorwerpen, maar in den naam van eene minerale of chemische stof is het minder op zijne plaats. Wel vindt men in zulke woorden *-etto*, als in *terretta*, *verdetto* enz. Inderdaad zou dus de substitutie van een Romaansch suffix hier niet zóó evident wezen, dat men zich van alle nader bewijs zou kunnen ontslaan.

En in elk geval is het misschien raadzaam, vóór men die hypothese aanneemt, de aandacht te vestigen op een Spaansch woord, dat in vorm eenigszins op *marzacotto* gelijkt, en er in beteekenis zoogoed als geheel mede overeenkomt, want het is evenzoo een term voor het gewone *glazuur* van huishoudelijk aardewerk. Reeds in de 17de eeuw heeft men het willen verklaren als een participium van een Arabisch ww. dat *sluieren*, *overschaduwen*, *maskeeren*, *bedekken* beteekent, en Dozy erkent (*Glossaire* p. 315), dat tegen die verklaring, wat den vorm betreft, desnoods geen bezwaar zou zijn, doch hij voegt er bij dat het ww., waarvan hier sprake is, voor zoover hij weet, nooit voorkomt in toepassing op het *verglazen*, en dat dan ook geen partipicium daarvan in den zin van *glazuur* of iets dergelijks bekend is. Toen hij ruim tien jaren later zijn *Supplément* bewerkte, was hij blijkbaar nog altijd van diezelfde meening. Dat men dit woord dus eenvoudig zou moeten verklaren als *het bedekkende*, is op zijn minst genomen zeer twijfelachtig, die gissing berust slechts op den eenigen vorm dien men in het Spaansch kent, en die toevallig op het Arabische participium, dat iets anders beteekent, gelijkt. Die eenige vorm is *mogate* [1]). Maar kan in het Spaansch niet een

---

[1]) Bij Cobarruvias: „el vidriado basto y grossero con que los alfahareros cubren el barro de los platos y escudillas."

oudere vorm hebben bestaan? De mogelijkheid daarvan zou men om de volgende reden althans in overweging kunnen nemen.

Er bestaan een paar woorden, in vorm op *mogate* gelijkende, en die beide twee vormen vertoonen, een langeren en een korteren. In het Spaansch beteekent *mogato* een huichelaar, maar diezelfde beteekenis heeft ook *mogigato*. In het Portugeesch en in het Spaansch beteekent *mogiganga* eene soort van maskerade, en in het Portugeesch beteekent *mogangas* grimassen; telkens heeft men dus midden in het woord eene syllabe minder. Hetzelfde Arabische ww., waarvan men *mogate*, glazuur, wilde afleiden, heeft men ook gebruikt om *mogato*, huichelaar, te verklaren; dit zou een part. pass. zijn in den zin van *bedekt*, eene opvatting die, zooals Dozy opmerkt, evenmin door het Arabisch wordt gesteund. Maar bovendien, de vorm *mogigato*, die toch niet van *mogato* is te scheiden, zou dan volkomen onopgehelderd blijven. *Mogigato* is, zooals nog verleden jaar door een bekend Romanist werd aangetoond [1]), eene samenstelling van twee woorden die beide *kat* beteekenen, en is het best te vergelijken met fr. *chattemite*. Over het algemeen beschouwt men *mogato* als eene verkorting van *mogigato*; zoo nog onlangs in den nieuwen druk van den *Grundriss der rom. Philologie* (I, 907). Evenzoo houdt men *moganga* voor een verkorten vorm naast *mogiganga*; dit laatste heeft men verklaard als *apenspel*, *aperij* [2]); ik durf niet beoordeelen of die etymologie even overtuigend is als die van *mogigato*, maar is zij in hoofdzaak juist, dan moet ook *moganga* eene verkorting zijn. Wilde men daaraan twijfelen, dan zou het moeten wezen, omdat de beteekenissen van de beide woorden niet absoluut overeenkomen, en omdat Dozy indertijd, hoewel met aarzeling, aan eene Arabische afkomst van *moganga* heeft gedacht. Zooveel is zeker, dat reeds in het begin der 17de eeuw

---

[1]) Sainéan, *La création métaphorique en français et en roman* (a° 1905), p. 63. Reeds in 1873 heeft Mevr. Carolina Michaëlis betoogd, dat *mogato* „nur durch Zusammenziehung aus *mogigato* entstehen konnte" (zie *Jahrb. f. rom. u. engl. Spr. u. Lit.* 13, 207).

[2]) *A. W.* 91.

(bij Cobarruvias) *mogato* staat naast *moxigato*, en dat die laatste vorm behoorlijk is opgehelderd, terwijl *mogato* zeer stellig een verkorten vorm heeft, waarin het eerste deel der samenstelling onduidelijk is geworden. Is het ondenkbaar dat evenzoo naast *mogate*, glazuur, een vollere vorm **mogigate* eenmaal bestaan heeft? Deze zou dan diezelfde verkorting hebben ondergaan, hetzij door zuiver phonetische oorzaken, hetzij door eene formeele analogie met het bijna geluidende woord *mogigato*, *mogato*. Dat inzonderheid bij het overgaan van Arabische woorden in het Spaansch klanken midden in het woord verdwijnen, blijkt uit verschillende voorbeelden: *altamia* is volgens Dozy ontstaan uit *assolṭânîya*, *almanta* uit *almanbata*, *almocabel* (in eene in het Latijn geschreven kroniek) uit *almotaqabbil* enz.: zie deze artikelen bij Dozy. Sterker zou dat geloof worden, indien kon worden aangetoond dat juist **mošigate* identiek kon wezen met it. *marzacotto*, d. w. z. dat beide, het Spaansche en het Italiaansche woord, uit een zelfden grondvorm konden worden afgeleid. Van zelf zal men daarbij denken aan een grondvorm in het Arabisch. Men kan, wanneer die grondvorm onbekend is, zelfs op meer dan ééne wijze theoretisch gissen hoe **mošigate* (dat de oudere vorm van **mogigate* moet zijn geweest) met *marzacotto* identiek zou moeten zijn. Maar altijd zal men komen tot een hypothetischen vorm waarvan de laatste syllabe eene *t* bevat, en die in dat laatste gedeelte zeer blijft verschillen van *mashaqûnya*. Al zou ik dus ook willen gelooven aan een Arabisch grondwoord, ik weet niet hoe men eindelijk tot *mashaqûnya* zou moeten komen, ik kan dat formeele bezwaar niet overwinnen.

Misschien is het inderdaad nuttig een geheel anderen weg in te slaan, en te onderzoeken hoe in vroeger tijd de termen voor *aluin* werden gebruikt. Die termen hadden eene zeer algemeene, eene generieke beteekenis en konden zeer verschillende lichamen aanduiden. Vandaar heet de gebrande wijnmoer bij Pegolotti [1]) *allume di feccia di vino*; ook de

---

[1]) Blz. 295.

soda wordt in het Arabisch o. a. eene soort van aluin genoemd; en in een Arabisch-Latijnsch Glossarium bij Berthelot vindt men: „*Alkali*, id est alumen vitreoli vel vitreorum.” Zeer duidelijk is ook Biringucci; hij spreekt van allerhande „sostanze alluminose” (33*a*), daaronder ook van „l'alume che si chiama catina”. En hiermede bedoelt hij de soda, want elders (36*a*) heeft hij het over *sal vetro* of *sal alchali*, en zegt dan: „li piu chiamano questa cenere *alume catina*” (145*b* noemt hij de soda *alume catino*). Het is dus blijkbaar zeer natuurlijk geweest, dat eene uitdrukking, die letterlijk eene soort van *aluin* beteekende, inderdaad een term was voor soda; het begrip *aluin* was het algemeene. Op zichzelf zou het dus ook niet onwaarschijnlijk zijn, dat een term voor *aluin* de oorsprong zou wezen van de verschillende hier behandelde Romaansche woorden.

Gissenderwijze zou ik nog een stap verder willen gaan. De Spaansche vorm, die het dichtst staat bij it. *marzacotto*, is *mazacote*, deze beteekent *soda*, niet *glazuur*. Om een term te vinden die eenigszins daarop gelijkt, en die eene soort van aluin aanduidt, moet ik spreken over het glossarium in het zoogenaamde *Liber Sacerdotum*. Volgens Berthelot is dat tractaat wellicht afkomstig uit Spanje [1]), en moet het tusschen de 10[de] en de 12[de] eeuw zijn geschreven [2]), laat het dus zijn ongeveer van het jaar 1000. Het is blijkbaar bewerkt naar het Arabisch, en het daarin voorkomende kleine glossarium, waarin men dan ook een aantal Arabische woorden vindt, noemt o. a. eenige soorten van aluin. Veel zijn het er niet, maar dat kan men ook niet verwachten, want wel hebben de handelaars op den Levant na de kruistochten een aantal soorten leeren onderscheiden, waarvan Pegolotti b.v. (in de 14[de] eeuw) eene opsomming geeft, maar in dit veel oudere chemische tractaat is daarvan geen gewag, evenmin trouwens bij Matthaeus Silvaticus, al is diens werk zelfs een paar eeuwen jonger. In het glossarium komt een recept voor „ad elixir bonaventure”,

[1]) *A. W.* I, 181.
[2]) *A. W.* I, 180 en 25.

waarin men leest: „accipe ...p. .l. *aluminis cote*" enz. [1]). Dit *alumen cote* wordt in het glossarium nog eens genoemd, en daarnaast vindt men „*cote asse*": met dat tweede woord is zonder twijfel bedoeld arab. *aššebb*, „de aluin". Het schijnt dus dat zeker woord, hier voorgesteld door *cote*, omstreeks het jaar 1000 in Spanje een qualificatieve term van aluin is geweest. Men kan ook niet ontkennen, dat het formeel gelijk is aan het laatste deel van sp. *mazacote*, soda. Kan het dan daarvan inderdaad een bestanddeel zijn?

Misschien ja. Want naast *mazacote* staat niet alleen het door mij ondersteldе **mošigate*, waarin men eene *a* vindt, maar immers ook het bij Biringucci genoemde *alume catina* (soda), en in Venetiaansche stukken, waarin gesproken wordt over handelsartikelen uit Alexandrië, vindt men genoemd *alumen gatinum* [2]). Men heeft dus *alumen cote* naast *alumen catinum*. Dit woord *catino* of *gatino* ziet er uit als een geromaniseerde vorm, afgeleid van een Arabisch adjectief op *î*, zooals er zeer vele gemaakt zijn, en waarvan o.a. *mousseline* naast arab. *mauṣilî* een voorbeeld is. Het Arabische stamwoord van dit *catino* kan dus zeer hebben geleken op het zoo pas genoemde *cote*, maar het had eene *a* en niet eene *o*. Dat stamwoord moet echter bij **mošigate* juist zoo hebben gepast als *cote* bij *mazacote*. Er zijn dus twee verwante vormen voor aluin of soda, de eerste heeft in zijne voorlaatste syllabe eene *o*, de andere eene *a*; en er zijn twee adjectiva voor aluin of soda, waarvan het eene gelijk is aan het laatste deel van het eene substantief, het andere aan dat van het tweede substantief, dat met het eerste is verwant: is dat toevallig, en moet men niet onwillekeurig denken, dat het znw. eene samengestelde uitdrukking is, eindigende met een bnw., dat zoowel eene *o* als eene *a* kon hebben? Ik zou meenen, dat die onderstelling het meest voor de hand ligt.

Wil men daarop doorredeneeren, dan is er één punt waar-

---

[1]) *A. W.* I, 218.

[2]) Bij Heyd, *Histoire du commerce du Levant* II, 567.

van men kan uitgaan: de vorm *catino* onderstelt, zooals ik heb gezegd, waarschijnlijk een vorm op *î*. Maar deze *î* had in de classieke taal het accent, en *mazacote* onderstelt eene andere accentuatie. Doch men weet, dat de vulgaire taal in woorden van dezen vorm het accent dikwijls achteruit liet gaan, men heeft een regel daarvoor kunnen stellen [1]), en die regel wordt bevestigd b.v. door sp. *alóque* uit arab. *chalûqî*, door *zárca* uit *zurqâ* enz. [2]); *cote* kan dus even goed als *catino* uit een bnw. op *î* zijn ontstaan. Stel dat dit bnw., hoe het ook moge geluid hebben, met het Arabische woord voor *aluin* werd verbonden om eene soort aan te duiden, dan moet het achter het substantief zijn gevoegd: kan eene zoodanige verbinding in het Spaansch tot *mazacote* zijn geworden? Dit schijnt op het eerste gezicht niet te gaan, want de term voor *aluin* is *šebb*. Doch de onjuiste voorvoeging van een *m*-praefix is in het Spaansch niet ongewoon, Dozy geeft er voorbeelden van, en zegt bij de behandeling van een daaronder: „La syllabe *mo* ou *mu* est de trop; mais comme une foule de mots arabes commencent par elle, il n'est pas étonnant que les Espagnols l'aient ajoutée parfois là où elle ne convenait pas" [3]).

De eerste syllabe van *mazacote* of van **mošigate* schijnt dus geen overwegend bezwaar te geven. Evenmin waarschijnlijk het verdwijnen der *b* van *šebb* vlak voor de *k* waarmede het adjectief begon, want reeds zonder zulk eene volgende consonant is de slotmedeklinker van een Arabisch woord in het Spaansch zeer onvast, en in den vorm *asse*, uit het glossarium aangehaald, zou men misschien ten onrechte eene schrijffout aannemen. De arab. *š* blijft in het Spaansch *š*, maar wordt ook zeer vaak een *z*. De alif wordt juist voor gutturalen vaak *i*, als b.v. in den naam *Alicante* naast catal. *Alacant*. De beide soorten van *k* in het Arabisch blijven *k*, maar kun-

[1]) Zie b.v. Spitta, *Grammatik*, p. 60.
[2]) Dozy, *Glossaire*, p. 184 en 366.
[3]) *Gloss.*, p. 316.

nen ook *g* worden, vooral voor *a*: verg. b.v. sp. *almázaque* naast *almáciga*. Ik geloof dus dat het inderdaad denkbaar zou wezen, dat *mazacote* ten slotte met dezelfde woorden zou gevormd zijn als het aangehaalde *cote asse*, dat dus *mazacote* en **mošigate* ontstaan waren uit arab. *šebb*, gevolgd door een bnw. op *î*, waaruit in het Spaansch, met de reeds genoemde verplaatsing van het accent, konden ontstaan *cote* en een bijvorm daarnaast met *a*.

Is het mij vergund ook daaromtrent iets te gissen, dan zou ik het volgende willen opmerken. Eene der beroemdste soorten van aluin was vanouds de Egyptische: herhaaldelijk wordt deze b.v. vermeld in de zoogenaamde *Compositiones ad tingenda*, die waarschijnlijk uit de 8ste eeuw dateeren [1]; men vindt hier zoowel *alumen Egyptium* als *alumen Alexandrinum* [2]. Aluin uit Jemen, uit Syrië en uit Egypte zijn de drie soorten, die volgens Berthelot worden onderscheiden in een ander tractaat, waarvan hij den inhoud in substantie meedeelt [3], en dat ook is uit de periode van vóór de kruistochten. In dit werk wordt bepaald van de Egyptische aluin gezegd dat zij geel is, en toevallig schijnt een der Arabische namen voor de soda vertaalbaar met „gele aluin" [4]. Ook in het glossarium van het jaar 1000 zou men eene vermelding van de Egyptische aluin kunnen verwachten, en dan doet het woord *cote* van zelf denken aan arab. *qobṭî*, dat als synoniem van *miṣrî* in den zin van *Egyptisch* voorkomt in allerlei namen van producten. Volgens den hierboven genoemden regel kon *qobṭî* in de volkstaal worden *qóbṭi*: misschien kon daaruit in de Spaansche volkstaal *cote* ontstaan, want immers de onmiddellijke opeenvolging van *p* en *t* is in de Romaansche volkstalen met uitzondering van het Roemeensch onbekend; het Fransch moge nu zeggen *l'Égypte*, dit is slechts eene latere correctheid, in

---

[1] Berthelot, *a. w.* I, 5.
[2] Muratori, *Ant. Ital.* II, 386, 381 en elders.
[3] *A. W.* I, 307.
[4] *šebb-al-'oṣfor*, bij Sontheimer vertaald met *der gelbe Alaun*.

de middeleeuwen had het woord een meer populairen vorm, want, zooals Meyer-Lübke opgeeft, *Egypte* rijmde op *dite* en *eslite* [1]). Het is dus wellicht niet zoo volstrekt onmogelijk, *cote* met *qobṭî* te identificeeren.

Maar wil men dat doen, hoe zal men dan de *a* van *catino* verklaren? Deze *a* zou, naar ik meen, zelfs zeer goed passen. Want in het Arabisch bestaat ook *qibṭî* als volkomen gelijkwaardig met *qobṭî*, en volgens Spitta (*Gramm.* p. 48) heeft de volkstaal bij gutturale consonanten in plaats van *i* niet zelden *a*: in plaats van *qibṭî* zou men dus ook *qabṭî* durven verwachten. Maar, zooals Dozy aantoont, heeft die vorm in het Spaansche Arabisch ook inderdaad bestaan, want het fem. *qibṭîya*, dat de naam was van eene fijne Egyptische stof en een daaruit gemaakt kleedingstuk, wordt in een oud-Spaansch gedicht getranscribeerd als *alcabtea* [2]). Vormen als *allume catina* (en *catino*) in het Italiaansch zouden dan doen onderstellen, dat die uitspraak met *a* ook buiten Spanje niet onbekend is geweest, iets dat men reeds uit de woorden van Spitta kan opmaken.

Er is nog iets dat, geloof ik, deze afleiding zou begunstigen. Het woord *allume* is in het Italiaansch manlijk, en in *allume catina* staat het bnw. in het femininum. Maar Pegolotti b.v. noemt de suiker uit Cairo niet alleen *zucchero di Bambillonia*, maar ook *zucchero Bambillonia* (p. 362). Men liet dus de praepositie weg. En Neri spreekt van *allume di Cantina* (p. 104). *Catina* zal dus een eigennaam zijn, waarschijnlijk een als subst. gebruikt bnw., en ook dit zou pleiten voor de meening dat het bnw. waarnaar ik heb gezocht, den naam van het land van herkomst aanduidde.

Al kan ik de juistheid van deze gissingen niet bewijzen, ik zou het in elk geval voor niet onwaarschijnlijk houden, dat men den oorsprong van *mazacote* en de daarmede verwante termen inderdaad moet zoeken in den naam van eene soort van aluin, omdat de soda als eene soort van aluin is be-

---

[1]) *Gramm. d. langues rom.* I, § 458.

[2]) *Gloss.* p. 78.

schouwd. Moet men nu inderdaad uitgaan van *šebb*, gevolgd door een bnw., wil men *šebb qobṭî* voor mogelijk houden, dan zou er uit volgen, dat de andere Romaansche termen, b.v. it. *marzacotto*, ten slotte aan het Spaansch waren ontleend, want de voorvoeging van het *m*-praefix zou in andere Romaansche landen dan Spanje niet waarschijnlijk wezen. Maar tegen die onderstelling is dunkt mij geen bezwaar. De oudste beteekenis van *marzacotto* is, voor zoover ik weet, *soda*, en dat is juist de beteekenis van het Spaansche woord *mazacote*: Spanje was inderdaad een van de landen die de meeste soda opleverden, de Spaansche soda wordt in rang genoemd na die uit den Levant die de allerbeste was. De beteekenis *glazuur* zou dan bij *marzacotto* secundair moeten wezen, in het Spaansch komt zij voor bij *mogate*.

Er blijven nu nog bezwaren over die ik reeds in den beginne heb genoemd: hoe komt het dat men in het Fransch heeft *massicot* naast *masticot*, in het Nederlandsch *massicotte* naast *masticote*, terwijl bovendien zoowel de vorm als de beteekenis dier woorden het niet evident maken, dat het Nederlandsch zijne vormen uit het Fransch heeft? Ik moet de beslissing overlaten aan de kenners van het Romaansch, doch stel alleen de vraag, of nog niet andere dan zuiver phonetische oorzaken aan die verschillende vormen hunne bepaalde gedaante kunnen hebben gegeven. Op een paar feiten slechts wil ik de aandacht vestigen.

Ten eerste: de Spaansche vorm *mazacote* zou formeel juist gelijk zijn aan een augmentatieven vorm van *mazaque*, dat een der vormen is waaronder het woord *mastik* in het Spaansch voorkomt. Ten tweede: de definitie, die in de Spaansche woordenboeken van *mazacote* wordt gegeven, luidt aldus: „het sap (*el zumo*), dat men door middel van vuur trekt uit de plant almarjo, en dat, hard geworden, dient tot de fabricatie van zeep.” Inderdaad werd de soda gewonnen door in kuilen de sodaplanten te verbranden; de asch vormde eene gesmolten massa, die bij afkoeling hard werd en dan met ijzers werd stukgeslagen; die brokken waren de ruwe soda. Doch zeer

oneigenaardig en onnauwkeurig wordt de soda in de aangehaalde definitie een gestold plantensap genoemd; ook dit doet denken aan eene vergelijking met hars, met *mastik*. Ten slotte nog eene aanhaling uit Palissy, waarin hij al de deugden vermeldt van die chemische lichamen die hij *zouten* noemt, en waarin hij o. a. zegt (p. 244): „le sel... est un mastic qui lie et mastique toutes choses: il ressemble et lie les matieres minerales...; le sel fait que plusieurs cailloux puluerisez subtilement, se rendent en une masse pour former verres" enz. M. a. w.: zou het ondenkbaar zijn, dat vormen van het woord *mastik* op die van het door mij behandelde woord eenigen invloed hadden gehad?

Ik kan niet verder hierover uitweiden, en recapituleer alleen wat mijn onderzoek mij heeft doen gissen: vooreerst, dat het Arabische woord *mashaqûnya*, ook indien het tot de populaire taal mocht hebben behoord, toch niet met de behandelde Europeesche woorden in verband kan worden gebracht; ten tweede dat die woorden hun oorsprong hebben in een Arabischen term die eene soort van aluin beteekende, dat die term zooals andere dergelijke synoniem was met *soda*, en dat Spaansche vormen daarvan ook in andere talen gekomen zijn, hetzij in den zin van *soda*, hetzij in dien van *glazuur*, hetzij als naam voor een van de andere stoffen die evenals soda bij de fabricatie van het glazuur werden gebruikt.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den APRIL 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN HERWERDEN, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, QUACK, DE HARTOG, VAN DER WYCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, POLAK, SILLEM, KLUYVER, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, ROËLL, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMANN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, KRUYT, Correspondent en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een mededeeling van den Heer Rosati te Bologna dat hij den inzender is van het loffelijk vermelde gedicht *Ludimagister iuvita Minerva*.

Hierna wordt het woord verleend aan den Heer Hesseling voor zijn verhandeling over de „Koine en de oude dialekten van Griekenland".

De algemeene taal der Grieken, de Koine, zoo genoemd in onderscheiding van de dialekten, is op twee wijzen, schriftelijk en mondeling, ons overgeleverd. Omtrent de geschreven Koine is men het eens dat zij berust op 't Attisch; de mondelinge Koine, voortlevend in 't hedendaagsche Grieksch, is volgens de meesten evenzeer in hoofdzaak Attisch, volgens anderen een mengsel van vele dialekten. Tegen laatstgenoemde theorie bestaan verschillende bezwaren; de hoofdgrief van spreker is dat de verdedigers van deze theorie geen rekening houden met de macht die een dialekt, waaruit de schrijftaal is ontstaan, ook in het mondeling verkeer verkrijgt. Uitgangspunt van de mondelinge Koine werd de Piraeus, terwijl Athene zelf de schrijftaal zag geboren worden. Vanlieverlede verdwenen de oude dialekten, waarvan thans alleen nog over is het Tsakonisch, dat voor een afstammeling in rechte lijn van het Lakonisch wordt gehouden. Spreker ging na welke Dorische elementen het merkwaardige dialekt bevat, maar tevens welke eigenaardigheden en overwegingen van historischen en ethnografischen aard tegen de Dorische afstamming pleiten. Hij kwam tot de slotsom dat alleen door plotselinge taalvermenging de abnormale hoedanigheden van het Tsakonisch zijn te verklaren; naar zijn meening is het waarschijnlijk dat een volkstam van oeral-altaïsche afkomst (misschien de Bulgaren) zich op 't eind der zesde eeuw vermengd heeft met de nog Dorischsprekende bevolking aan de hellingen van den Parnon. Door het afsluiten van de taalgemeenschap en door de gewelddadige wijzigingen bij de vermenging ontstaan, trachtte hij de kenmerkende eigenschappen van 't dialekt te verklaren. Als tijd waarin ten slotte de Koine, over de dialekten (behalve 't Tsakonisch) triumfeerend, zich tevens vormde tot Nieuwgrieksch noemt hij de z. g. donkere eeuwen na den dood van Keizer Heraklius.

Nadat de spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen en enkele vragen van de HH. Naber, Uhlenbeck en Kern heeft beantwoord, erlangt de Heer Van Riemsdijk het woord voor zijn mededeeling over „de Opdracht

van het Ruwaardschap van Holland en Zeeland aan Philips van Bourgondië".

Voordat Jacoba van Beijeren in 1433 aan Philips van Bourgondië het graaflijk gezag heeft afgestaan, was deze in het bezit van Holland en Zeeland gekomen. In 1425 had haar gemaal Johan van Brabant hem het bestuur daarvan opgedragen. Daar dit tegen haar wil was geschied, heeft zij zich krachtig daartegen verzet, maar eindelijk heeft zij voor de overmacht moeten bukken en hem in 1428 als ruwaard erkend. Het is wel voldoende bekend, onder welke omstandigheden Johan van Brabant aan Philips het bestuur heeft opgedragen, doch niet op welke voorwaarden deze het op zich heeft genomen. De reden is, dat de brief, waarbij die opdracht heeft plaats gehad, niet aan het licht was gekomen. Twee vidimussen of copiën daarvan zijn thans in het Rijksarchief en in het departementaal archief te Rijssel ontdekt geworden. In verband met het kroniekverhaal van Emond van Dynter blijkt uit deze stukken, dat waarschijnlijk het volgende heeft plaats gehad. Toen de brief was opgemaakt, weigerde de kanselier van Brabant daaraan het hertogelijk zegel te hangen. Johan van Brabant heeft toen een nieuw zegel laten maken en met behulp daarvan den brief op 19 Juli 1425 uitgevaardigd. Later heeft men ingezien, dat de rechtsgeldigheid van een door een nagemaakt zegel gesterkt stuk betwist zou kunnen worden. Om hierin tegemoet te komen heeft men op 24 Juli 1425 een gelijkluidenden brief uitgevaardigd, die nu door den Hertog slechts werd geteekend en door anderen op zijn verzoek bezegeld. Die voorzorg werd later niet voldoende geacht, daar Philips op 1 Maart 1426 Johan van Brabant heeft laten verklaren, dat de inhoud van den brief van 19 Juli 1425 overeenkomstig was met de waarheid.

Ik heb gemeend het merkwaardige staatsstuk bekend te moeten maken en den inhoud daarvan te moeten toelichten door dien in verband te beschouwen met de vroegere en latere verdragen, die tijdens Jacoba over het bestuur van Holland en Zeeland gesloten zijn.

Zijn plan om dit onderwerp in een korte verhandeling uiteen te zetten heeft spreker laten varen, daar zijn studie is uitgedijd tot een uitvoerig werk, dat in de Verhandelingen zal worden opgenomen. Een kort overzicht zal in de gedrukte notulen verschijnen.

Bij de rondvraag biedt de heer Kern voor de Werken der Akademie eene verhandeling aan, getiteld: „Taalvergelijkende verhandeling over het Aneetyumsch, met een aanhangsel over het klankstelsel van het Eromanga", en deelt de Heer van der Wijck mede dat hij den 70-jarigen leeftijd heeft bereikt.

DE KOINE EN DE OUDE DIALEKTEN VAN GRIEKENLAND.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

D. C. HESSELING.

In de bepaling dat een taal een middel van gedachtewisseling is tussen individuën, ligt besloten dat twee tegenstrijdige krachten de lotgevallen van elke taal beheersen. De wisseling van gedachten brengt mee dat ter wille van de duidelikheid naar toenemende eenvormigheid wordt gestreefd, terwijl de individualiteit der sprekenden telkens nieuwe verschillen doet ontstaan. Een middelpuntzoekende kracht staat tegenover een middelpuntvliedende; de laatste doet dialekten opkomen, de eerste vormt gemeenlandse talen, *κοιναί*. Van de betrekkelike, telkens wisselende, waarde der onderscheiden faktoren die alle geschiedkundige ontwikkeling bepalen, hangt af welke der beide grote krachten tijdelik de overhand heeft, wanneer Koinevorming op de voorgrond komt en wanneer nieuwe dialekten hun beslag krijgen.

Als bekend en bewezen mag worden aangenomen dat in Griekenland na de tijd van Alexander de Grote de middelpuntzoekende kracht buitengewoon sterk is geweest; van die tijd af dagtekent, kan men zeggen, het Grieks, de *κοινὴ συνήθεια*, het algemeen gebruik, ter onderscheiding van het Atties, Ionies, Dories enz. van vroeger. Bij het gebruik van het woord Koine moet men echter een onderscheiding maken

die vroeger over 't hoofd werd gezien. Het Grieks is als de taal van een letterkundig zeer ontwikkeld volk op tweeërlei wijs overgeleverd van geslacht tot geslacht, langs schriftelike en langs mondelinge weg; die wegen kruisen elkaar telkens, maar 't afzonderlik beloop valt niet te miskennen. Zo moet men dan ook onderscheiden een schriftelike en een mondelinge Koine [1]). Over de herkomst van de geschreven Koine is men 't vrijwel eens; zij berust op het Attics, gelijk dat in de 5de en 4de eeuw vóór onze jaartelling geschreven werd. Biezonder onderzoek kan de afwijkingen nagaan, bij verschillende schrijvers invloed van de gesproken taal waarnemen en bij de Atticisten een sterke neiging om alles te vermijden wat niet bij de gevierde schrijvers van Athene voorkomt, — over de hoofdzaak bestaat geen twijfel: naar de suprematie van het in Attika geschrevene voegen zich na Alexander de Grote allen die schrijven, en in de meeste gevallen is 't meer onmacht dan onwil die hen hun modellen niet van meer nabij doet volgen.

Maar nu de gesproken Koine [2]). Is ook hier, gelijk in zo menig geval, het dialekt van één gewest de beschaafde spreek-

---

[1]) Het veldwinnen van deze onderscheiding is vooral te danken aan Hatzidakis en Schwyzer. — Een beredeneerd overzicht van de werken die over de Koine zijn geschreven van 1898—1902 heeft S. Witkowski gegeven in Bursian's *Jahresberichte über die Fortschritte der klass. Altertumswissenschaft* (XXXII, blz. 153—256), Leipzig 1905. Het somt vooral 't geen in Duitsland verschenen is zeer volledig op. De oudere literatuur wordt vermeld in het boek van Thumb, dat op de volgende bladzij genoemd zal worden. Belangrijke werken over de Koine zijn na 1902 niet verschenen, met uitzondering van het hierachter (blz. 143) aangehaalde geschrift van Nachmanson.

[2]) A. N. Jannaris (*Classical Review* 1903, blz. 93—96) ontzegt ons het recht om van Koine in de zin van „taal voor 't mondeling verkeer" te spreken. Volgens de Ouden is ἡ κοινὴ διάλεκτος de nationale letterkundige taal van Griekenland, die vrij was van dialektiese vormen [behalve dan van Atticismen!] en van poëtiese woorden, en die men 't zuiverst vindt bij de Oratores. Ook Wendland (*Byz. Zeitschr.* 1902, blz. 185) heeft bezwaar tegen de naam; wat plaatselik verschillend was, mag men niet κοινόν noemen. Doch tegen beider gevoelen pleit, behalve 't recht van 't algemeen gebruik, dat een strenge eenheid in geen enkele taal heerst en dat de grammatici wanneer zij de κοινὴ

taal geworden van de natie? In de regel wordt die vraag bevestigend beantwoord. Wel heeft o. a. Lobeck de Koine een omnium dialectorum commune diversorium, een herberg van alle dialekten genoemd, maar als algemeen gezaghebbend kon men tot vóór enkele jaren de mening beschouwen dat de Koine uit het Atties was ontstaan. Dit oordeel is het duidelikst uitgesproken en beredeneerd door Thumb in zijn voortreffelik boek *Die Griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus* (Straatsburg, 1901). Natuurlik ziet hij in de Koine geen onvermengd Atties; hij erkent dat veel opgenomen is uit het Ionies en ook het een en ander uit andere dialekten, maar hoofdzaak is toch 't Atties en die vreemde vormen zijn volgens hem grotendeels via 't Atties in de gemeenlandse taal gekomen. Paul Kretschmer heeft ongeveer gelijktijdig een totaal afwijkende opvatting verdedigd [1]). Zijn theorie over het ontstaan van de Koine heeft een invloedrijk verdediger gevonden in Deissman, die in de laatste uitgaaf van Herzog's *Realencyclopedie für protestantische Theologie*, in het artikel *Hellenistisches Griechisch*, het geheel met Kretschmer toont eens te wezen.

Zie hier in 't kort de inhoud van Kretschmer's verhandeling. De schrijver begint met enige zeer juiste algemene opmerkingen. Dat men de Koine zo grif voor Atties, zij 't dan ook verbasterd Atties, heeft verklaard is geschied onder invloed van de geschreven taal. Men leest *χαίρει* en zegt: „dat is Atties'', maar vergeet dat men in de eerste eeuwen van onze jaartelling *cheri* uitsprak en dat dit niet de Attiese klankwaarde vertegenwoordigt. Wij moeten om tot een zuiver oordeel te komen omtrent de mondelinge Koine, de *καθωμιλημένη* [2]), uit die schriftelik overgeleverde taal verwijderen wat

---

διάλεκτος of de *κοινὴ συνήθεια* tegenover de dialekten stellen (met inbegrip van 't Atties) niet steeds de Attiese schrijftaal bedoelen. 't Gebruik is in de Oudheid niet tot een wetenschappelike term geworden die slechts in één zin gebezigd wordt.

[1]) *Die Entstehung der Koine*, Weenen 1900. (*Sitzungsber. d. K. Akad. d. Wiss.*, Deel 143).

[2]) Dit is de juiste vorm, niet *καθομιλουμένη* (Kontos, *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις*, Athene 1882, blz. 1).

klaarblijkelik niet tot het levend gebruik behoorde, dus de barbarismen die men bij Egyptenaren en Klein-Aziaten aantreft, de fouten door mislukte navolging van 't geschreven Atties ontstaan, en dan vóór alles letten op de klanken. Zulk een onderscheiding kan, wel niet met mathematiese nauwkeurigheid maar dan toch in grote trekken, geschieden door de rechtstreekse afstammeling van de mondelinge Koine te hulp te roepen, het levende Grieks van onze tijd. Wat dat gemeen heeft met de ons schriftelik overgeleverde Koine kan men als het eigendom van de gesproken taal der hellenistiese bevolking beschouwen. Als men nu op die wijze de gesproken taal gerekonstrueerd heeft, dan ziet men dat daarin tal van eigenaardigheden voorkomen die reeds eeuwen vroeger in de andere dialekten worden waargenomen, maar òf niet in 't Atties òf eerst gelijktijdig met het ontstaan der Koine daarin worden aangetroffen. Derhalve, zegt Kretschmer, ligt het voor de hand dat uit die andere dialekten die eigenaardigheden in de Koine zijn binnengedrongen; aan te nemen, gelijk men veelal doet, dat het latere algemene Grieks spontaan tot hetzelfde gekomen is waarvan reeds veel vroeger voorbeelden zijn aan te wijzen in het Boeoties, het Thessalies of enig ander dialekt, dat is ten gunste van de zaak die men bewijzen moet al wat er tegen spreekt aan het toeval wijten. Zo wordt dan door de schrijver aan het Boeoties toegeschreven dat in de Koine reeds vroeg *αι* tot *e*, *οι* tot *ü* en later tot *i* geworden is, dat de *η* waarvan nog eeuwen na Kristus tweeërlei uitspraak wordt waargenomen (als gesloten *e* en als open *e*) ten slotte *i* is geworden, hetgeen op een voorafgaande overwinning van de gesloten *e*-klank wijst. Aan het Noord-Westelik Grieks (het Aetolies, Lokries, Delphies enz.) zijn dativi als *τοῖς ἄνδροις* in plaats van *τοῖς ἀνδράσι*, en accusativi als *τοὺς λέγοντες* te wijten; Dories is *v* voor *b*, Ionies 't verlies van de spiritus asper tegenover de omgekeerde neiging bij de Attici, Ionies ook zijn open vormen als *ὀστέα*, *ἀνθέων* enz. Niet-Atties is de verbinding *σσ* en *ρσ* tegenover *ττ* en *ρρ*; buiten Attika vindt men ook de eerste voorbeelden van accusativi als *γυναῖκαν*.

Ik heb hier slechts een deel opgenoemd van de eigenaardigheden der Koine die Kretschmer op grond van veel vroeger voorkomen in andere dialekten aan de invloed van die dialekten toeschrijft. Zuiver Atties is in de Koine, en in het daaruit ontstane Nieuwgrieks, eigenlik maar één ding van gewicht: het geregeld door η weergeven van een oorspronkelike α, behalve na ρ, ι en ε: ἡμέρα tegenover Dor. ἁμέρα en Ion. ἡμέρη. Daarnaast staat de samentrekking van ε met α en ο, die vooral bij 't verbum in de Koine zich geheel naar 't Atties richt.

Op grond van deze drom van tegen 't Atties getuigende biezonderheden, 25 in getal, en steun zoekend bij de definitie van de Koine door de oude grammatici, die haar een produkt van vier ingrediënten, τετραφάρμακος δύναμις, genoemd hebben, verklaart Kretschmer dan de κοινή voor een merkwaardig mixtum van bijna alle Griekse dialekten. Histories tracht hij dit mixtum te verklaren door er op te wijzen dat in de grote Hellenistiese steden als Alexandrië en Antiochië vertegenwoordigers van alle Griekse stammen de bevolking uitmaakten; ook verenigden de diadochen Grieken van allerlei oorsprong onder hun vaandels.

Evenmin als ik de door Kretschmer opgesomde Niet-Attiese elementen der Koine volledig heb opgenoemd, zal ik stuk voor stuk de waarde van al die getuigenissen onderzoeken. Mijn bezwaren tegen de geopperde theorie zal ik trachten samen te vatten in een drietal opmerkingen van algemene aard.

Vooraf echter iets over de uitspraken der oude grammatici. Dat deze de Koine van het Atties onderscheiden en haar een mengsel noemen, bewijst niets omtrent de oorsprong van die taal, daar de grammatici, wanneer zij van Atties spreken, denken aan het oude dialekt, gelijk ze dat uit de schrijvers bestudeerd hadden. Dat Atties werd in hun tijd ook niet meer in Athene gesproken, waar, gelijk straks zal blijken, de Koine het oude dialekt alleen op 't platteland had laten voortbestaan. Wèl mag men uit de woorden der oude taalgeleerden opmaken, dat zij geloofden aan de mogelikheid van een *mengsel* (de

graad waarin de verschillende ingrediënten daarin voorkomen vermelden zij nergens!), en dat dus de dialekten niet alleen op het vokabularium, maar ook op klanken en vormen van elkander invloed kunnen gehad hebben. Nu, ook wij zullen dat niet betwijfelen; wie glooft noch aan „ungemischte Sprachen", na onderzoekingen als die van Schuchardt? Het is een verdienste van Kretschmer dat hij bij 't bespreken van de Griekse Koine van die mogelikheid is uitgegaan, en haar met argumenten die van zijn bekende geleerdheid getuigen tot waarschijnlikheid heeft willen verhelfen. Slechts voor een klein deel is hij m. i. daarin geslaagd, gelijk uit mijn bezwaren zal blijken.

I. Al dadelik komt mij de groepering van de Niet-Attiese tegenover de uitsluitend Attiese elementen niet geheel juist voor. Men moet bij 't opmaken van de rekening in 't oog houden dat menige eigenaardigheid die volstrekt niet aan 't Atties alleen eigen is, gehandhaafd is gebleven of zich heeft uitgebreid omdat zij behoorde tot een groep waarvan het Atties een lid, en ik voeg er bij het machtigste, het de doorslag gevende lid was. Dat b.v. de *ü*-klank in de Koine voorkomt en niet de *oe* (eigen aan 't volgens Kretschmer zo invloedrijke Boeoties), een klank die ook in verschillende Doriese dialekten en in het Macedoons en Cypries wordt gevonden, zou, als men met de schr. zich 't ontstaan van de Koine als de uitslag van een strijd tussen alle dialekten voorstelt, wellicht niet geschied zijn, indien het Atties niet tot de partij van de *ü*-klank had behoord. Een dergelijke redenering is gewettigd bij 't konstateren dat, blijkens het Nieuwgrieks, de Koine het aksent en tal van uitgangen der deklinatie en konjugatie gemeen heeft met het Atties en de op die punten daarmee overeenstemmende dialekten [1]).

Ook is de behandeling van de Griekse *a*, die in de Koine geheel met 't Attiese taaleigen overeenkomt, een zó kardinaal

[1]) Mijn bedoeling kan ik het duidelikst maken, indien men mij de volgende reductio ad absurdum vergunt: gesteld dat een of ander onbetekenend dialekt de *a* evenzo behandelde als het Atties, dan zou er geen enkel Atties kenmerk in de Koine zijn.

punt, dat tal van minder gewichtige verschijnselen daarbij van geringer betekenis worden. Hier dient minder geteld dan gewogen te worden.

II. Het lijkt mij niet zo ongemotiveerd op ruime schaal spontane ontwikkeling in de Koine aan te nemen, en zelfstandige herhaling van 't geen eeuwen vroeger in een bepaald dialekt, dikwels dan nog sporadies, voorviel. Herhaaldelik worden door Kretschmer zulke eigenaardigheden vermeld als voorkomend in dialekten die in geen nauwer verband tot elkander staan dan dat zij alle Griekse dialekten zijn [1]). Wat nu in de Oudheid op verschillende plaatsen onafhankelik van elkander ontstond, kan ook later zich opnieuw zelfstandig hebben ontwikkeld. Veel van die veranderingen liggen in één en dezelfde lijn van ontwikkeling en zijn evengoed uit het latere Atties als uit het Boeoties te verklaren; 't proces ging alleen niet overal even snel. Vooral geldt dit van de veranderingen in de morfologie, die bijna alle berusten op een streven naar nivellering dat tot het wezen van alle Koinevorming behoort. Dat b.v. de groep der werkwoorden op -*αω* dooreen liep met die op -*εω* kan geen verwondering wekken, indien men let op de gelijkluidendheid van uitgang in alle tijden behalve praesens en imperfektum; dat het later in 't Attiese dialekt geschiedde dan op menige plaats elders, wordt verklaard door de grotere kracht van de literaire traditie — de konservatieve macht in het taalleven — van dat gewest [2]). Ver-

---

[1]) Een paar voorbeelden zijn voldoende. Na 't verdwijnen van een digamma na *δ*, *ρ*, *λ*, *ν* wordt in 't Ionies en enige Doriese dialekten de voorafgaande vokaal verlengd; *ττ* voor *σσ* vindt men in Attika en op Kreta, in Boeotië en in het oorspronk. Thessalies; *ρρ* voor *ρσ* is eigen aan 't dialekt van Arkadië en van Elis, van Attika en Thera enz. enz.

[2]) Juist hetzelfde kan men waarnemen in het Anglo-Normandies ten opzichte van het Frans van het vasteland. In Engeland „we find examples of simplifications ...before we note them on the continent." (L. E. Menger, *The Anglo-Norman Dialect*, New-York/Londen 1904, blz. 2—4). Evenals in Egypte *ai* eerder tot een monoftong is geworden dan in Griekenland, zo is dit ook in Engeland eerder geschied dan in Frankrijk (o. l. blz. 43).

mindert die macht in Attika, dan doen zich ook daar in de inskripties allerlei verschijnselen voor die in andere streken veel vroeger aan den dag kwamen.

Reeds Thumb [1]) heeft als een bezwaar tegen Kretschmer's theorie de omstandigheid genoemd dat verschillende veranderingen eerst langzamerhand in de Koine — dat wil dus zeggen, naarmate de oude dialekten in kracht afnamen — hun beslag kregen. De argumenten van Thumb wil ik hier niet herhalen, maar nog een ander bezwaar te berde brengen, waarmee naar mijn mening een der hoofdfouten van Kretschmer's betoog wordt aangetoond.

III. Iedereen zal zich afvragen: hoe kwamen die Boeotiërs en de andere mannen van het platteland aan zulk een invloed op de taal van geheel Griekenland? Gesteld eens dat zij een overwegend aantal, ja de meerderheid hebben gevormd in de huurlegers en in de bevolking der Hellenistiese steden (wat geenszins is bewezen) dan zou voor mij de verklaring nog niet gegeven zijn. Getalsterkte is hier niet de hoofdzaak. Een minderheid kan een oneindig veel grotere invloed oefenen indien haar taal dichter staat bij de overal als norm geldende schrijftaal. Vroeger ging men alleen uit van de geschreven Koine en nam aan dat daaruit „van lieverlede" — ja, maar hoe zei men niet — het gesproken Nieuwgrieks is ontstaan. Kretschmer is daar terecht tegen opgekomen, maar is hij nu niet in de tegenovergestelde fout vervallen? Negeert hij niet de invloed van de schrijftaal die aan 't dialekt waaruit zij is ontstaan een krachtige steun geeft, ook ter verbreiding van het gesproken woord? Bij ons kunnen in een kleine stad aan de grenzen een paar Hollandssprekende families meer invloed hebben op de omgangstaal van dozijnen andere gezinnen dan deze op 't dialekt van hun Hollandssprekende stadgenoten. En hoe oneindig veel meer geldt iets dergelijks bij de Grieken, die ten allen tijde zo gretig overnamen wat zij voor meer be-

[1]) Thumb, blz. 228 vlg. Dezelfde in *Archiv für Papyrusforschung* II (1903), blz. 425. Voor andere recensies van Kretschmer vgl. Witkowski, blz. 180.

schaafd hielden! — Kretschmer haalt de volgende zinsnede aan uit de lofrede op Athene van de rhetor Aristides (2de eeuw n. K.): „door U, roept hij de Atheners toe, is de gehele beschaafde wereld één van taal geworden. Men kan zien hoe zelfs voerlui, herders en vissers en alle volken in steden en op 't platteland zich aan Uw taal houden." Terecht wil hij uit deze plaats niet afleiden dat men overal Atties of verbasterd Atties sprak; hij ziet er een in gezwollen taal uitgedrukte verheerliking van 't Atties als schrijftaal in. Maar wordt er dan ook niet door uitgedrukt welk een invloed die schrijftaal moet hebben gehad? Want de praatgrage redenaar, die echter ook een zeer bereisd man was, heeft de waarheid gesproken. De papyri tonen ons dat werkelik mensen van allerlei stand en rang schreven, en steeds met het Atties tot voorbeeld, hoever ze er ook van verwijderd bleven dat model te evenaren. Zouden zij dan in 't spreken niet, zo veel hun dat bewust was, vermijden een Boeotiër na te volgen, al waren die ook toevallig in de meerderheid, en eerder wat trachten over te nemen van een Athener, al was hij de enige van zijn soort in hun omgeving? En als in de Koine vormen van niet-Attiese gedaante voorkomen die ten slotte niet zijn overgebleven, zal het dan niet voor een aanzienlik deel toe te schrijven zijn aan de indirekte invloed, gelijk ik die bedoel, van de schrijftaal, dat zij later hebben plaats gemaakt voor meer met het Atties overeenstemmende vormen?

Had nu aan de ene kant het gesproken Atties door de algemene schrijftaal een prerogatief boven de dialekten, aan de andere zijde had dat Atties zelf in de loop der tijden heel veel vreemde elementen opgenomen [1]). Thumb dateert de periode van de voorbereiding der Koine van de tijden van de eerste Attiese zeebond [2]), toen Attici en Ioniërs in nauwe

---

[1]) Reeds de mannen τῆς νέας κωμῳδίας gebruiken heel wat meer dialektiese en vreemde woorden dan hun voorgangers. Men zie hierover *l'atticismo nella commedia nuova* in Luigi Galanti's *Studi su l'Atticismo* (Florence 1904, blz. 9—52).

[2]) Thumb, blz. 236 vlg.

aanraking met elkander kwamen, de handel en de nijverheid, die voor een deel door vreemden en voor vreemden werd beoefend, tot grote bloei kwamen en de Piraeus langzamerhand een haven van buitengewone betekenis werd. Reeds uit de 5de eeuw zijn ons getuigen bewaard gebleven die de invloed der verwante dialekten op elkander bewijzen; de invoering van het Ioniese alfabet heeft men terecht een symptoom van die invloed genoemd [1]). Maar niet alleen Ioniese eigenaardigheden drongen door. Men leest in de onder Xenophon's werken opgenomen Respublica Atheniensium (C. II, 8) welke voordelen de heerschappij ter zee aan een stad verzekert en onmiddellik daarna: „allerlei taal horende hebben zij uit de ene dit en uit de andere dat overgenomen. De overige Hellenen hebben meer een eigen taal, leefwijze en uiterlik, maar de Atheners hebben dat vermengd met eigenaardigheden van alle Hellenen en barbaren."

Juist aan Paul Kretschmer hebben wij het te danken dat we iets meer weten van die kosmopolitiese taal. Hij heeft in zijn *Die Griechischen Vaseninschriften* [2]) ons getoond hoe vroeg men in Attika begonnen is vreemde elementen op te nemen. In de auteurs en in de inskripties is daarvan niet veel te bemerken. Daar leest men een taal die stellig niet in die tijd een kunsttaal, dat wil zeggen een nergens gesproken taal was, maar de taal van een ander milieu. In de stad zelf hield de ἀγορά en het δικαστήριον, het politieke leven op straat, de mondelinge journalistiek zou men kunnen zeggen, de eenvormigheid in stand die alleen door, grotendeels onbewuste, kontrole van alle sprekenden onderling gehandhaafd werd, en die dan ook uit geen boeken ten volle kon worden geleerd. Dat laatste bewijzen de fouten van de geleerdste onder de latere Atticisten. Alleen op de taal van de havenstad, en van de kringen die er ook in Athene toe behoorden, kan het citaat slaan dat ik zo even vertaalde, dat heeft Kretschmer duidelik bewezen.

---

[1]) Thumb, blz. 55.
[2]) Gütersloh, 1894.

Zo zien we dan reeds in Athene het dualisme aanwezig dat de gehele verdere ontwikkeling van het Grieks karakteriseert. Ἄστυ heet Athene dikwels ter onderscheiding van de Piraeus, welnu ἐν ἄστει is ontstaan en opgegroeid de schriftelike Koine, van de Piraeus ging uit de mondelinge [1]). De eerste is ten allen tijde gebonden geweest aan de plaats waar zij geboren werd en haar volle wasdom bereikte; toen de levende modellen er niet meer waren, leefde zij voort in hun nagelaten geschriften, en werd zij gewijzigd naar de kennis of onkunde der nakomelingen; maar voor ontwikkeling was zij niet meer vatbaar. Het minder preutse Atties daarentegen van de Piraeus bleef als taal van handel en verkeer niet binnen de grenzen van het moederland. Gesproken in alle kuststeden en centra van beschaving der Hellenistiese wereld, nam zij nog oneindig meer vreemde elementen, vooral Ioniese woorden, op dan haar in 't vaderland eigen waren geweest [2]); eerst buiten Griekenland werd zij inderdaad tot een Koine [3]). Witkowski legt buitengewone nadruk op de rol die daarbij het Grieks der ge-

---

[1]) Sextus Empiricus deelt ons, ten bewijze dat er velerlei Atties was, een citaat mee uit Aristophanes dat, indien wij het in zijn verband konden nagaan, misschien steun zou geven aan 't hierboven gezegde. Maar het fragmentaries karakter maakt verdere konklusies al te gewaagd. Ik bedoel de volgende aanhaling: *διαλέκτον ἔχοντα μέσην πόλεως οὔτ' ἀστείαν | ὑποθηλυτέραν, οὔτ' ἀνελεύθερον ὑπαγροικοτέραν* (Aristoph. fr. 66).

[2]) Het citaat uit het Pseudo-Xenophonteïese geschrift (zie blz. 142) moet men niet al te letterlik opvatten. Dat bewijzen de zeer „vulgaire" *Tabellae defixionum Atticae* (*Corp. Inscr. Att. Appendix* ed. R. Wünsch, Berlijn 1897), die grotendeels uit de derde eeuw vóór Kristus afkomstig zijn en weinig vreemde elementen bevatten.

[3]) Hoe dit proces in een bepaalde stad heeft plaats gehad, is door Nachmanson in zijn *Laute und Formen der Magnetischen Inschriften* (Uppsala 1903) onderzocht. Hij toont aan dat reeds spoedig na de stichting der stad het dialekt de kenmerkendste Ioniese eigenaardigheden aflegt en meer en meer Attiese eigenaardigheden opneemt; vele Ionismen blijven, doch 't zijn grotendeels de vormen en woorden die in de Koine opgenomen werden. Of de vormen aan andere dialekten ontleend via het Atties in 't Magneties dialekt zijn doorgedrongen, laat de schr. in 't midden, doch de voorbeelden die hij aanhaalt (blz. 175) pleiten voor een bevestigende beantwoording van die vraag, daar

helleniseerde Macedoniërs moet hebben gespeeld. Dat Grieks moet volgens hem sterk met Ioniese elementen vermengd zijn geweest, tengevolge van de gemeenschap met de Ioniese steden aan de Macedoonse kust [1]). Hij beweert dat niet Griekenland, maar Macedonië „der Ausgangspunkt der Koine" is, en dat alleen hierdoor te verklaren is dat het Ionies zo sterk in de κοινή is vertegenwoordigd. Deze bewering lijkt mij zeer overdreven. De grote massa van het leger sprak ongetwijfeld het Macedoons dialekt, al verstonden zij ook Grieks, en de invloedrijke hoofden en officieren van dat leger, Alexander in de eerste plaats, hadden hun beschaving aan het mondeling en schriftelik onderricht te danken van Atheense geleerden en dichters. De taal van de gewone soldaten had nog veel minder kans om nagevolgd te worden dan de boerse dialekten van Griekenland, en de mannen die de toon aangaven en als voorvechters van Helleense beschaving het Oosten introkken, zullen zeker zich beijverd hebben om zoveel mogelik de taal te spreken die Aristoteles geschreven had. Dat zij grote invloed gehad hebben op de verbreiding van de Koine, heeft Witkowski terecht op de voorgrond gesteld, maar die invloed zal eerder het toenemen van Ionismen bestreden dan bevorderd hebben. Overal waar beschaving werd gevonden of nagebootst, moet men rekening houden met de voorkeur die gegeven zal zijn aan het dialekt dat het dichtst stond bij de schrijftaal. Niettemin ging de verkeerstaal hoe langer hoe meer afwijken van haar oudere zuster, maar beider herkomst uit eenzelfde dialekt is ondanks alles herkenbaar gebleven,

---

zij ook in het Atties, en reeds vroeg, voorkomen. 't Aandeel van het „zuivere" Atties (waarmee hier de taal van ἀγορά en δικαστήριον bedoeld wordt) in de Koine te Magnesia was daarentegen gering.

[1]) Witkowski, blz. 186 vlg. Hij citeert de Ionismen uit een bij Olynthus gevonden verdrag tussen koning Amyntos en de Chalcidiërs, volgens Sauppe gesloten na 389 en vóór 383 vóór onze jaartelling. Zie Dittenberger, *Sylloge inscript. Graecarum* n°. 60. Maar wat bewijst dit verdrag voor Philippus en Alexander's kanselarij die Atties schreef? En de Ionismen van latere inskripties zijn gemeen aan alle monumenten van de Koine en verdienen dus de naam van Ionismen niet meer.

en van de aanvang af heeft de eerstgeborene, zeer tegen haar bedoeling, de „verbasterde" spruit op haar veroveringstocht door de Griekse wereld door haar aanzien geholpen.

De oude dialekten moesten in de grote steden het veld ruimen voor de Koine, in Athene evengoed als elders. Philostratus (*Vitae Soph.* II, 1, 14) verhaalt dat Herodes Atticus kennis maakte met een moderne Herkules, die half als een wilde leefde, maar wiens zuivere taal (dat wil in de mond van een Atticist zeggen *op de schrijftaal gelijkende taal*) hem trof. Hij vroeg hem waar en van wie hij die taal geleerd had. En 't antwoord luidde: „Het platteland ten Oosten van de Hymettus (de *μεσόγεια*) is een goede leerschool voor iemand die wil leren spreken, want de Atheners in de stad, die knapen uit Thracië en de Pontus en van andere barbaarse volken tegen betaling onder hun gehoor nemen, worden in hun taal meer door dezen geschaad dan dat zij hen juist leren spreken; op 't platteland daarentegen is de taal buiten aanraking met de barbaren gebleven, ze is gezond en laat het zuivere Atties horen" [1]). Dat wil dus zeggen dat de Koine in de tweede eeuw van onze jaartelling ook in de gehoorzalen der Atheense wijsgeren was doorgedrongen, en het Atties van enige eeuwen vroeger alleen in boeken en op 't platteland werd aangetroffen. Zo is 't ook elders met de oude dialekten gegaan; er is mij geen enkele plaats bekend uit de klassieke Oudheid waaruit men zou kunnen opmaken dat nog in de eeuwen van onze jaartelling in de grote handelsteden het daar eens inheemse dialekt door de beschaafde burgerij werd gesproken. Het *geschreven* dialekt bleef niettemin nog in bepaalde omstandigheden in ere. Dit geldt zelfs van het Ionies, dat zo vroeg

[1]) Van Aelianus getuigt Philostratus dat hij, hoewel hij nooit buiten Italië was geweest, *ἠττίκιζε ὥσπερ οἱ ἐν τῇ μεσογείᾳ Ἀθηναῖοι* (*Vitae Soph.* II, 31). Van dit *ἐν μεσογείᾳ* gesproken Atties kan men inderdaad zeggen dat het niet de grondslag is van de moderne Koine.

uit de inskripties verdwijnt. Toen Apollonius van Tyana te Smyrna kwam, zonden de Ioniërs hem een gezantschap, vertelt Philostratus (*Vita Apollon. Tyan.* IV, 5), om hem een *in 't Ionies gesteld* besluit te overhandigen, waarbij hij werd uitgenodigd deel te nemen aan de Panionia, die zij juist vierden. De wijze man vond echter in het stuk verschillende namen van Latijnse oorsprong, als Lucullus en Fabricius, en antwoordde in een ons door Philostratus overgeleverde brief (n°. 71) [1]), dat zij als Hellenen aan hun namen getrouw moesten blijven, en hij voor zich liever Mimnermus zou heten dan zulk een buitenlandse naam te dragen. Men ziet uit dit verhaaltje hoezeer 't gebruik van 't Ionies een soort van deftige liefhebberij was geworden; die Luculli en Fabricii zullen zeker geen Ionies gesproken hebben!

Apollonius gebruikte zelf, waarschijnlik evenzeer uit filarchaïsme, het Ionies voor zijn testament, maar, zegt Philostratus (*Vita Apollon. Tyan.* VII, 34), „een brief door Apollonius in 't Ionies geschreven heb ik nooit aangetroffen, ofschoon ik er vele verzameld heb."

Bij de Lacedaemoniërs ondervond Apollonius ongeveer hetzelfde als bij de Ioniërs. Ook zij zonden hem een in 't Dories geredigeerd eredekreet, waarin zij hem 't burgerschap en andere eerbewijzen, naar voorvaderlik gebruik, aanboden. Maar ook hier ergerde zich de wijsgeer aan de gezanten wier baardeloos gelaat, gladde huid, mooie klederen, ringen en schoenen in tegenspraak waren met het Dories van hun oorkonde (*Ep.* n°. 62, 63). Als eerwaardig overblijfsel van een vroegere periode kan ook beschouwd worden het Doriese lied dat een geheimzinnig koor van maagden zong op Kreta, toen voor Apollonius op raadselachtige wijze de deuren van een tempel zich ontsloten (*στεῖχε γᾶς, στεῖχε ἐς οὐρανόν, Vita Apollon. Tyan.* VIII, 30).

---

[1]) Ik weet dat de echtheid van deze brieven problematies is; met het karakter van de wijsgeer strookt echter deze brief, en het zo straks te noemen schrijven aan de Lacedaemoniërs, zeer goed.

Kenschetsend is ook wat Galenus zegt in een polemiek tegen Archigenes, waarin hij opkomt tegen het willekeurig gebruik van woorden die aan de Koine en de Griekse dialekten niet bekend zijn: konsekwentie verlangt hij in de taal, maar 't dialekt laat hij aan de schrijver over, want hij heeft ook *gelezen* τὰ τῶν Ἰώνων καὶ τὰ τῶν Αἰωλέων καὶ τὰ τῶν Δωριέων γράμματα (ed. Kuhn VIII, blz. 584). Galenus was een Pergamener, toch kende hij blijkbaar zijn Ionies uit de boeken.

Er is een dikwels aangehaalde plaats bij Philostratus (*Vitae Soph.* I,. 24) die, naar de gewone opvatting, schijnt te pleiten tegen de mening dat in de grote steden de beschaafde mensen de Koine spraken. Wij lezen daar dat de Byzantijnse sofist Marcus slordig was op zijn baard en op zijn hoofdhaar, zodat de grote menigte vond dat hij er plomper uitzag dan een verstandig man pleegt te doen (γενειάδος καὶ κόμης αὐχμηρῶς εἶχεν, ὅθεν ἀγροικότερος ἀνδρὸς πεπνυμένου ἐδόκει τοῖς πολλοῖς). Maar zo ging het niet alleen de grote menigte, maar ook de sofist Polemo ten opzichte van hem. Toen Marcus eens incognito de lessen van deze kollega te Smyrna bijwoonde, werd hij door een der aanwezigen herkend en spoedig werd het bericht doorgegeven dat de sofist uit Byzantium tegenwoordig was. Aller blikken vestigden zich op hem, toen Polemo vroeg wie een onderwerp ter bespreking had voor te stellen. Maar Polemo kende Marcus niet en zei: „Waarom kijkt gij die kinkel daar aan? Die zal waarachtig geen onderwerp noemen." Dan volgt: ὁ Μάρκος ἐπάρας τὴν φωνὴν ὥσπερ εἰώθει καὶ ἀνακύψας „καὶ προβαλοῦμαι", ἔφη, „καὶ μελετήσομαι". Ἔνθεν ἑλὼν ὁ Πολέμων καὶ ξυνιεὶς δωριάζοντος διελέχθη ἐς τὸν ἄνδρα πολλά τε καὶ θαυμάσια enz. De vertaling hiervan moet naar mijn overtuiging als volgt luiden: Marcus zei met luider stem, gelijk hij gewoon was, en met opgeheven hoofde „ik zal een onderwerp opgeven en ik zal een onderwerp behandelen." Van dat ogenblik af, en omdat hij begreep dat hij in zijn uiterlik de Doriese dracht volgde, hield Polemo een lang en schoon gesprek met hem, enz.

Alle mij bekende geleerden die over deze plaats geschreven

hebben, menen echter dat het woord δωριάζειν hier *Dories spreken* betekent en zij vertalen dus „omdat Polemo begreep dat hij Dories sprak" of wel „omdat Polemo Dories verstond." Daar deze opvatting algemeen geldig schijnt te zijn, en δωριάζειν ook met *Dories spreken* vertaald wordt door Schmid [1]), die in zijn boek *Der Atticismus* bijna een geheel deel aan de taal van Philostratus heeft gewijd, schijnt het mij noodzakelik mijn eigenlik van zelf sprekende vertaling te verdedigen, te meer daar men aan deze plaats grote bewijskracht heeft toegekend voor het voortleven van het Dories te Byzantium. Dit ter verontschuldiging van de volgende uitweiding.

In de eerste plaats dan wordt δωριάζω — en in 't algemeen de werkwoorden op -ιάζω, wanneer daarnaast een vorm op -ίζω staat — van 't uiterlik gebruikt, tenzij er bijgevoegd wordt τῇ φωνῇ [2]). Ik geef toe dat dit een regel met uitzonderingen is, maar een regel blijft het. Mijn hoofdargument is echter dat het gehele verhaal slot noch zin heeft indien niet het uiterlik van Marcus wordt bedoeld; er wordt immers uitdrukkelik in de aanvang gezegd dat Polemo door diens ruigheid werd misleid, en ten bewijze volgt de anekdote. Nog op een andere plaats vermeldt Philostratus (*Vitae Soph.* II, 18) dat Marcus αὐχμηρός was, een adjektief dat vooral gebruikt wordt van iemand met onverzorgde haardracht. Marcus was het blijkbaar eens met Apollonius van Tyana, die een verwijt van αὐχμός

---

[1]) Schmid, *der Atticismus* (IV, blz. 400). Thumb, blz. 32, vertaalt het woord door „die dorische Mundart nachmachen". Marcus zou uit archaïstiese affektatie zo hebben gesproken. Deze vertaling kan ik in 't geheel niet rijmen met de inhoud van de passage. Thumb heeft de mogelikheid overwogen dat δωριάζω van de klederdracht en δωρίζω van de taal gezegd wordt (Blass-Kühner, *Gr. Gramm.* II. blz. 262), maar hij heeft haar op grond van juist deze plaats verworpen.

[2]) Een enkele maal vindt men bij een schrijver zonder gezag (Anacreontea 10, 6) δωριάζω in de zin van „Dories spreken" zonder φωνή, maar daar geschiedt het, gelijk reeds Mehlhorn opmerkte; metri causa. Men lette er ook op dat woorden die vooral van de taal gebruikt worden geen vorm met -ιάζω naast zich hebben, b.v. ἀττικίζω, βαρβαρίζω, ἑβραΐζω, ἑλληνίζω, σολοικίζω. De werkwoorden op -ίζω kunnen echter beide betekenissen verenigen.

dat zijn ongeknipte haren hem bezorgden van zich wierp door te zeggen: „berisp niet τὸ Δωριέων εὕρημα, want de Lacedaemoniërs droegen lang haar in de tijd van hun grootste strijdbaarheid," — en daar nog heel wat woorden van dezelfde strekking aan toevoegde, alles met de konklusie: σοφοῦ δ' ἀνδρὸς κόμης φειδέσθω σίδηρος (Philostratus, *Vita Apollon.* VIII, 7, blz. 175 ed. Didot). Met δωρίζειν wordt dus bedoeld het κομᾶν, en in 't algemeen hetzelfde wat bij Plato, Xenophon en Demosthenes met λακωνίζειν [1]) wordt aangeduid wanneer zij 't over de gewoonte hebben om door het uiterlik de Spartaanse askese of pseudo-askese ten toon te spreiden.

Verder is het eenvoudig ondenkbaar dat Philostratus, die na 't behandelen van een sofist vermeldt in hoever hij een goed of een overdreven Atticist was [2]), zo ter loops de enormiteit zou hebben bericht, dat een man als Marcus, die als gezant door zijn stadgenoten naar Hadrianus werd gestuurd, op een kollege te Smyrna Dories zou hebben gesproken. En de woorden die hij van hem aanhaalt, — dit moest reeds genoeg zijn, — zijn in 't geheel niet Dories! Konsekwent is dan ook Wesseling geweest die, tegen alle codices in, wilde emenderen: προβαλῶ μὰν καὶ μελετάσομαι. Eindelik vraagt men zich af of de vertaling „daar hij Dories verstond" niet een volkomen onnodige mededeling aan Philostratus toeschrijft. Welke Griek, of wie die Grieks geleerd had, zou *niet* die

---

[1]) Bij Philostratus vind ik λακωνίζειν alleen gebruikt in de zin van „op de hand der Lacedaemoniërs zijn", een betekenis die ook in 't Atties welbekend is (Philostratus, *Vitae Soph.* I, 15; I, 16).

[2]) Zie *Vitae Soph.* I, 16, 5; II, 3, 2; II, 12, 1; II, 31, 1. Van de Kappadociër Pausanias wordt vermeld dat hij met een dikke tong sprak en de kwantiteit verwaarloosde, zodat men hem vergeleek bij een kok die kostbare gerechten slecht toebereidde (II, 13). Het is goed op deze plaats de aandacht te vestigen, omdat er uit blijkt dat in de 2de eeuw van onze jaartelling, en misschien nog ten tijde van onze zegsman, οἱ πολλοί spotten met iemand die lange vokalen kort en korte lang maakte, dat zij derhalve nog niet de klinkers isochroon uitspraken. Ook Onomarchus krijgt van Philostratus (II, 18) een berisping over zijn manier van spreken, die Ionies was; de passage die hij van hem aanhaalt bewijst echter dat zijn taal zelf niet Ionies was.

paar woorden begrepen hebben? Zo veel verschilden Atties en Dories nimmer dat men elkaar absoluut niet verstond.

Misschien zou de plaats niet zo algemeen verkeerd zijn opgevat, indien Philostratus hier, gelijk hij wel meer doet [1]), op ξυνίημι had laten volgen een zin met ὅτι of ὡς. De konstruktie met de genetivus, weergevende 't objekt van het begrijpen (die ook van elders genoegzaam bekend is), is echter een geliefkoosde zinswending van de schrijver. Van de vele voorbeelden die ik onder 't lezen optekende — een veertigtal — haal ik hier alleen aan: *Vita Apollon. Tyan.* VI, 22 (ξυνίει αὐτῶν δυσχερῶς διακειμένων); VII, 10 (ξυνίει αὐτοῦ ἐξεστηκότος τῷ τυράννῳ); VII, 36 (ξυνιεὶς τοῦ Συρακουσίου ξυνελαύνοντος... οἰομένου τε) [2]).—

Vindt men dus nergens vermelding van 't gebruik der oude dialekten als spreektaal van beschaafde mensen in de grote steden, talrijk zijn daarentegen de plaatsen waaruit mag besloten worden dat nog eeuwen na Kristus' geboorte in dorpen, en vooral in afgelegen streken, de oude dialekten gehoord werden [3]). Het meest hecht ik wel aan de doorlopende getui-

---

[1]) *Vita Apollon. Tyan.* II, 21, 38; III, 26; IV, 8, 15, 34 enz. enz.

[2]) Veel aanstoteliker dan de hier besproken konstruktie van ξυνίημι is het fut. med. van προβάλλω in de woorden van Marcus. Het is, zo ver ik kan nagaan, in deze zin een unicum bij de schrijver en daarom verdient de lezing καὶ προβαλοῦμεν, secunda manu aangebracht in Vat. 64 (een der beste handschriften volgens Keyser), enige aandacht. Philostratus permitteert zich echter wel meer vrijheden. (Zie 't oordeel van Photius bij Schmid IV, blz. 8).

[3]) Zij zijn o. a. opgenoemd in de *Introduction* van Sophocles' *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (p. 3), en besproken door Thumb, blz. 28 vlg., die echter naar mijn mening de waarde van deze getuigenissen te zeer betwijfelt. Mits men scherp onderscheidt tussen de taal van 't platteland en de steden, gelijk Thumb elders, blz. 34, doet, zijn ze letterlik te aanvaarden. Indien men het dwaze verhaal bij Suetonius (Tib. c. 56) in ernst wil opvatten, moet men er uit lezen dat in Tiberius' tijd het Dories alleen op 't platteland en onder de lagere standen van Rhodus voortleefde. Hoe zou anders de keizer, die zeven jaar op 't eiland vertoefde en die graag met Grieken omging, het Dories niet herkend hebben toen Zenon in dat dialekt tot hem sprak? In de mededeling bij Quintilianus (XI, 2, 50), volgens welke

genis van Sextus Empiricus [1]), uit wiens *adversus grammaticos* voldoende blijkt dat in zijn tijd de *κοινή* het algemene spreek- en schrijfmiddel was van de Grieken, maar dat er niettemin nog oude dialekten in verschillende schakering in omloop waren; de *κοινή* zelf was op haar beurt genuanceerd. Dit steunt niet op één plaats, maar op zijn gehele betoog en dat betoog zelf krijgt waarde door zijn duidelik streven om tegenover de beweringen van alle dogmatici nauwkeurige waarneming te stellen; 't is mogelik dat zijn scepticisme leidt tot het ontkennen van alle wetenschap, maar zolang hij zich bepaalt tot het meedelen van feiten schijnt hij mij zeer betrouwbaar.

De inskripties tonen aan dat te minste het Dories nog in de derde eeuw na Kristus, hoewel in verbasterde vorm, geschreven werd [2]). Ik geloof echter niet dat men uit het ophouden van dialektiese opschriften en het zwijgen van de auteurs nu ook de tijd kan bepalen waarop de dialekten voor goed zijn verdwenen [3]). Dat zij niet meer geschreven werden, bewijst alleen dat bij het veldwinnen van de Koine 't gebruik er van meer en meer beperkt werd tot de minst bezochte gedeelten van het land, waar bij de algemene achteruitgang van de beschaving ook de behoefte om zich schriftelik uit te druk-

---

door Crassus de *quinque graeci sermonis differentiae* bij de rechtspraak in acht werden genomen, wordt niet gezinspeeld op plaatselike verschillen van de Koine (Thumb, blz. 168), want een vreemdeling kan zulke dingen niet inachtnemen als hij tot inheemsen spreekt, maar 't zal vermoedelik een oude overlevering weergeven volgens welke Crassus meer dan één Grieks dialekt machtig was.

[1]) Sextus Empiricus leefde op 't eind van de tweede eeuw, of volgens W. Vollgraff (*Revue de Philol.* 1902, blz. 196 vlg.) ruim vijftig jaar vroeger. Van zijn boek vestig ik de aandacht vooral op de volgende plaatsen, geciteerd naar de uitgaaf van Bekker: blz. 618, 620, 633, 643, 651.

[2]) Thumb, blz. 33.

[3]) Dit is de mening van Thumb; dat de inskripties een vrij juist beeld geven van het langzaam verdwijnen der dialekten heeft hij trachten te bewijzen door aan te tonen dat regelmatig het aantal dialektismen in de opschriften van Rhodus afneemt (blz. 41—52). Doch dit bewijs, op een niet zeer omvangrijk materiaal gebaseerd, zou alleen iets omtrent de toestand in een beschaafd milieu kunnen leren.

ken afnam en eindelik verdween. Stellig mag men niet met Hatzidakis en Thumb uit de talrijke fouten die geleerde nabootsers van de oude dialekten maken, besluiten dat in hun tijd die dialekten niet meer gesproken werden, zodat zij geen gelegenheid hadden om zich behoorlik op de hoogte te stellen van wat werkelik Dories of Aeolies mocht heten [1]). Niet eens behoeft men daarvoor aan te nemen dat die tongvallen alleen nog ver van de steden gehoord werden; liefhebbers van pastiches zijn geen linguïsten, die angstvallig onderzoeken of de mensen wel inderdaad zo spreken als zij het voorstellen. Toen Balbilla, de hofdame van de keizerin, in Egypte haar Aeoliese epigrammen dichtte, ging zij te rade met haar herinneringen aan de lektuur van de dichters; zij zal er niet aan gedacht hebben om haar produkten te toetsen aan 't misschien nog op dorpen van Lesbos gesprokene, maar bewijst dit dat de gelegenheid daartoe ontbroken heeft? Zij maakt zeer zeker fouten tegen het Aeolies taaleigen, maar Aristophanes deed dat wel tegen het Boeoties (Meister, *Griech. Dial.* I, blz. 213), dat toch zo dicht bij de grens werd gesproken. En is er iets omtrent het Noordhollands of het Overbetuws te besluiten uit de fouten die Beets en Cremer daartegen gemaakt hebben bij 't schrijven van die dialekten?

Al kan men nu niet met enige zekerheid zeggen wanneer de oude dialekten geheel en al verdwenen zijn [2]), dat zij ten slotte opgegaan zijn in de Koine wordt waarschijnlik gemaakt door het middeleeuwse en bewezen door het hedendaagse Grieks. In de Middelgriekse teksten, die zo duidelik alle gemis aan discipline vertonen, waar naast geleerde vormen allerlei individuele eigenaardigheden van de schrijvers voor den dag

---

[1]) Zo Hatzidakis, *Einl.* blz. 167, met wie Thumb (blz. 29) instemt. Over die archaeomanie vgl. Schmid, *der Atticismus* III, blz. 14 vlg.

[2]) Het best schijnt mij toe zich aan 't oordeel van Meister te houden, die bij elk dialekt zegt uit welke tijd de jongste monumenten dateren, maar er bijvoegt dat onder 't volk nog lang daarna de tongval in gebruik kan zijn gebleven. (Meister, *Griech. Dial.* I, blz. 10, 204, 290; II, blz. 198).

komen, vindt men geen oud-dialektiese vormen. Het is waar dat die teksten voor 't grootste deel in Konstantinopel geschreven zijn, doch wij hebben er toch ook van andere herkomst, zelfs een groot aantal gedichten in 't Cypries dialekt van de 15de of 16de eeuw, dat volgens die teksten geen voortzetting is van 't Oudcypries. Van 't Nieuwgrieks stemmen de dialekten noch naar hun aard, noch naar hun geografiese verdeling, overeen met de dialekten van vroeger. Een beperkt aantal woorden die misschien overblijfselen van vroeger Dories of Ionies kunnen heten, en enkele plaatsnamen, doen aan die tans algemeen erkende waarheid niet te kort. Slechts één uitzondering pleegt men aan te nemen: het Tsakonies, gesproken in 't vroegere landschap Cynuria aan de berghellingen van de Parnon op de Oostkust van de Peloponnesus, dat men met grote eenstemmigheid voor een afstammeling in rechte lijn pleegt te houden van het Lakonies. Die uitzondering moet des te meer onverklaarbaar schijnen, wanneer men met Thumb en Hatzidakis aanneemt dat in de eerste vier eeuwen van onze jaartelling allerwege, ook op 't platteland, de Koine oppermachtig was geworden [1]). Geen wonder dan ook dat Thumb het bestaan van het Tsakonies een „geschichtlicher Zufall" noemt. Maar al erkent men ook de mogelikheid dat de oude dialekten nog lang onder 't volk bleven leven, dan blijft het Tsakonies een raadsel: waarom is juist hier blijven voortbestaan wat overal elders geen weerstand kon bieden? Een poging wil ik wagen, om dit raadsel op te lossen.

De taal der Tsakoniërs [2]), die door de overige Grieken niet

---

[1]) Hatzidakis, *Einl.* blz. 171. Thumb, blz. 28 vlg., meent dat zij reeds een paar eeuwen vroeger zo goed als geheel verdwenen waren; W. Schmid (*Wochenschr. f. Klass. Philol.* 1901, col. 564) denkt aan de vijfde eeuw van onze jaartelling.

[2]) De literatuur over het Tsakonies vindt men het gemakkelikst bijeen in Thumbs opstel *Die ethnographische Stellung der Zakonen* (*Indogerm. Forsch.* IV, 1894, blz. 195—213). Na 1894 is over het Tsakonies o. a. geschreven door Pernot (*Annuaire de l'École des Hautes Études* 1894, blz. 77 vlg. en Vollmöller's *Jahresber.* 1895—1896, I, blz. 358 vlg.) en Hatzidakis (*Zeitschr. f. vergl. Sprachf.* XXXIV, blz.

wordt begrepen, heeft reeds de aandacht getrokken der Byzantijnen. Een schrijver uit de 15de eeuw, Mazaris [1]), vertelt dat de Tsakoniërs een barbaars dialekt spreken waarvan hij een paar staaltjes meedeelt, — die bewijzen dat hij nooit een woord Tsakonies gehoord had. Al veel vroeger, reeds in de 10de eeuw, worden de Tsakoniërs vermeld als manschappen leverend aan 't leger en in de dertiende eeuw als matrozen verschaffend aan de keizerlike vloot. In de Kroniek van Morea uit 't begin der 14de eeuw is Tsakonië de naam die aan 't gehele oude Laconica wordt gegeven; de Byzantijnen twijfelen niet of de naam van 't volk bewees afstamming van de Laconiërs. De historici van West-Europa waren niet zo eenstemmig in hun oordeel. Finlay geloofde ook aan die afstamming, maar Hopf, zeker wel de geleerdste van alle onderzoekers der Byzantijnse geschiedenis, ziet in de Tsakoniërs Slaven, Philippson Grieken met Slaven vermengd. Deze drie opinies zijn door verschillende geleerden herhaaldelik verdedigd, zonder dat de strijd werd beslecht. Deffner [2]) meent dat de geschiedenis niet ten gunste van Oudgriekse oorsprong spreekt, maar dat de taal de zaak uitmaakt. Dat laatste is de mening van bijna allen die over de taal der Tsakoniërs geschreven hebben: Comparetti, Hatzidakis, Thumb (ik noem alleen enige der bekendste namen) geloven dat het Tsakonies de zelfstandige ontwikkeling is van een Dories dialekt dat alleen van de Koine invloed van enige betekenis heeft ondervonden. Alleen Psichari en Pernot [3]) hebben twijfel geopperd aan het Dorisme van het Tsakonies; zij schijnen het voor niet onmogelik te houden dat nauwkeuriger kennis van de tans levende Griekse dialekten ons nog

81—108). — Voor de geschiedenis van de Tsakoniërs raadplege men Deffner, in zijn zo straks te noemen *Archiv* en hetgeen hierachter in de noten zal aangehaald worden.

[1]) Uitgegeven door A. Ellissen in zijn *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur* (IVde deel, men zie blz. 230 en 350).

[2]) *Archiv f. Mittel- und Neugr. Philologie*, Athene 1880, blz. 6. Hier en bij Thumb vindt men ook de andere meningen aangehaald.

[3]) *Études de philol. néogrecque*, Parijs 1892, blz. XXVII en blz. 45.

eens in staat zal stellen uit het Nieuwgrieks zelf — buiten het Dorics om — de hoofdeigenaardigheden van 't veelbesproken dialekt te verklaren.

Als men nu, om zich een zelfstandig oordeel te vormen in deze netelige kwestie, zelf de studie van het Tsakonies gaat ondernemen, dan stuit men op velerlei moeilikheden. Teksten staan niet tot onze beschikking, want men vindt hier niet, gelijk overal elders in Griekenland, en ook in 't Griekssprekende deel van Zuid-Italië, volksliederen, sprookjes of ook maar spreekwoorden in 't dialekt van de streek. *De Tsakoniërs hebben*, en dat is hoogst opmerkelik, *niets van dit alles;* de enkele liederen die door geleerden gepubliceerd zijn, heeft men voor enkele tientallen van jaren uit het Nieuwgrieks vertaald [1]). Alle meer of minder officiële stukken, zoals huwelikskontrakten, testamenten en akten van verkoop worden opgemaakt in de Nieuwgriekse schrijftaal. Men moet zich dus behelpen met de spraakkunsten die over het Tsakonies zijn geschreven, en deze zijn, ongelukkig genoeg, niet zó uitvoerig en niet zó nauwkeurig samengesteld dat zij 't gemis aan andere hulpmiddelen kunnen vergoeden. De weinige Neograeci die in de gelegenheid zijn geweest de tongval op de plaats zelf te bestuderen, werden bij hun pogingen om de vormen te verklaren belemmerd door 't ontbreken van dialektiese schakeringen, die zo dikwels de stadia van ontwikkeling bewaren die een taalkundig verschijnsel heeft doorlopen. In Tsakonië vindt men slechts twee dialekten die weinig van elkander verschillen [2]); men vergelijke dit eens met het dertigtal patois dat Pernot op Chios kon onderscheiden.

De spraakkunsten van 't Tsakonies zijn, als ik me zo mag

[1]) Deffner, *Archiv f. Mittel- und Neugr. Philologie*, blz. 180.

[2]) Het dialekt van Kastanitsa en dat van Lenidi. Alle onderzoekers zijn het er over eens dat eerstgenoemd dialekt, dat hoog in 't gebergte wordt gesproken, het meest door de Koine is aangetast en dat in Lenidi, vlak bij zee gelegen, het oude karakter 't getrouwst is bewaard. Men zou natuurlik juist 't omgekeerde verwachten, indien de oude Lakoniërs door zich in de bergen schuil te houden zich van vermenging met vreemden hadden onthouden.

uitdrukken, alle met een schuin oog op het Dories geschreven. Maar ook zonder archaeomanie treffen belangrijke punten van overeenkomst. De voornaamste, zoals die door Hatzidakis in zijn *Einleitung* (blz. 8) zijn opgenoemd, vermeld ik hier: de Doriese *α* in plaats van de Ion.-Att. *η*, b.v. *ἁ μάτη(ρ)*, *ἁ ἁμέρα*, *τὸ μᾶλι*, *ἁ φωνά* in plaats van *ἡ μήτηρ*, *ἡ ἡμέρα*, *τὸ μῆλον*, *ἡ φωνή*; *τ* in plaats van *κ* in *ἐτῆνε* van Dor. *τῆνος*, tegenover Att. *ἐκεῖνος*; *ου* in plaats van *υ* in *κούε* (*κύων*), *γουνακῖκα*, *σοῦκο* (*σῦκον*) enz.; *σ* in plaats van *ϑ* in *συάτη* (*ϑυγάτηρ*), *σέρι* (*ϑέρος*), *σηλυκό* (*ϑηλυκός*) enz.; 't verdwijnen van een intervokale *σ* die bij de Lakoniërs tot een *h* was geworden, dus *φοροῦα* (*φορῶhα*) enz.; *ρ* voor *σ* op 't einde van een woord, dus *κκοῦρ* (*κκλῶς*), *φοροῦντερ* (*φοροῦντες*) enz.

Na zulk een bloemlezing van Tsakoniese vormen die aan 't Lakonies herinneren, zou men nu graag de proef op de som nemen door aan ons overgeleverde Doriese woorden de gedaante te geven die zij naar Tsakonies taaleigen krijgen zouden, en dan te kontroleren of hier konsekwentie wordt gevonden. Ik heb dat beproefd [1]), maar bevredigend was de uitkomst niet. Ten eerste laten ook hier de hulpmiddelen veel te wensen over. Heel groot is 't aantal Doriese woorden dat ons bekend is niet, zelfs al vullen wij de voorraad aan uit Hesychius, dat Barnum and Bailey der linguïsten; men zou dus telkens zijn toevlucht moeten nemen tot „erschlossenes Dories", waardoor we dat dialekt een konsekwentie opvergen die het in de eeuwen van onze jaartelling stellig niet bezeten heeft. Verder hebben we ter bepaling van de Tsakoniese equivalentia niet veel meer dan een zeer onvolledig glossarium achter de spraakkunst van Oikonomos, zodat de kontrole ook van deze kant hoogst gebrekkig moet blijven. Ook is de soort van termen die in inskripties voorkomen uit den aard der zaak zeer verschillend van de woorden voor voorwerpen

---

[1]) Goede diensten bewezen mij daarbij E. Boisacq, *Les dialectes doriens* (Parijs—Luik, 1891) en Mullensiefen, *De titulorum Laconicorum dialecto* (*Diss. philol. Argentoratenses* VI), 1882.

uit het dageliks leven die in een boers dialekt 't best bekend zijn. Voor zover de kontrole mogelik was, bleek telkens dat geen enkele der eigenaardigheden die ik aanhaalde doorlopende geldigheid heeft; men zegt in 't Tsakonies ἥλιε niet ἄλιε voor *zon*, γῆ niet γᾶ voor *aarde*, θάσσα (θάλασσα) niet σάσσα voor *zee*, σίδερε niet σίδαρε voor *ijzer* enz. enz.

Men heeft die onregelmatigheid natuurlik reeds lang opgemerkt en getracht zich die duidelik te maken door te zeggen dat een steeds toenemende invloed van het Nieuwgrieks op het Tsakonies zeer begrijpelik is; reeds in de Oudheid had de Koine het Dories aangetast. Voorlopig laat ik in het midden of de bontheid van het tafereel op die wijze voldoende verklaard kan worden, evenals 't vraagstuk in hoever de pogingen geslaagd zijn om sommige wonderlike vormen die men voor Dories heeft gehouden, uit te leggen als zeer sterk gewijzigde woorden van de Koine [1]). Dat doe ik niet alleen omdat een nauwkeurig onderzoek van alle biezonderheden buiten het bestek van mijn verhandeling valt, maar ook omdat ik reeds dadelik kan verklaren dat m. i. de punten van overeenkomst met het Dories te talrijk zijn, en elk van die punten door te veel voorbeelden bevestigd wordt, dan dat men mag twijfelen aan een aanzienlik Dories element in de klankleer en in het vokabularium van het Tsakonies. Al vindt men sommige, ja de meeste van die eigenaardigheden ook sporadies in andere Griekse dialekten, de omstandigheid dat zij juist hier te zamen worden aangetroffen kan toch niet toevallig wezen. Ook zijn er enkele woorden die onmiskenbaar Dories zijn b. v. κάλι (Dor. κᾶλον) in plaats van ξύλον, hout. Zij komen nauwkeurig overeen met woorden door het lexicon van Hesychius aan de Laconiërs toegeschreven, gelijk b.v. δαβελέ, brandend

[1]) Zo leidt Pernot (*Annuaire de l'École des Hautes Études* 1894, blz. 78 vlg.) ἀθί, broeder, van ἀδερφός af en niet, gelijk Hatzidakis en Comparetti van ἀπφία, door Hesychius als liefkozende term voor *broeder of zuster* vermeld. In de Tsakoniese ου ziet hij secundaire ontwikkeling van ι (uit υ). Vgl. Vollmöller's *Jahresber.* 1895—1896, I blz. 359 vlg.

stuk hout (*δαβελός· δαλός*), *βάννε*, lam (*βάρνιον· ἀρνίον*), *κουβάνε*, zwart (*κουχνᾶ· μέλανα*) enz. [1]). In zo verre sluit ik mij dus aan bij 't algemeen geldend gevoelen. Maar volgt hier nu ook uit dat ik regelrechte afstamming uit het Dories moet aannemen, de stelling die volgens Thumb „zum Gemeingut der Wissenschaft" is geworden? Ik geloof het niet, en door 't opsommen van wat tegen die Doriese afstamming pleit, hoop ik u van 't gerechtvaardigde van mijn twijfel te overtuigen.

Ik heb reeds gezegd dat de geschiedenis van het voortbestaan van een Doriessprekende bevolking niet weet; in het gunstigste geval is haar getuigenis negatief, maar onderzoekers van gezag, en zelfs geleerden die op grond van de taalkundige overeenkomst niet aan direkte afstamming van de Lakoniërs twijfelen (Deffner b.v.,) gaan verder, en menen dat juist de historiese gegevens tegen zulk een afstamming pleiten. Voor zover men dan geschiedenis en taalkundig onderzoek in overeenstemming wilde brengen, heeft men zijn toevlucht genomen tot een hypothese die de echte nazaten der Lakoniërs zich een tijd lang in 't gebergte laat terugtrekken, waar zij hun taal bewaren, om daarna zich opnieuw te verbreiden in de vlakte, waar inmiddels Slaven waren binnengedrongen die weldra geheel gehelleniseerd werden en nu zich verenigden met de Dories-

[1]) Men zou de getuigenis van Hesychius kunnen wraken door zich af te vragen of de z. g. Lakoniese glossen van Hesychius misschien *niet* aan het Lakonies, maar aan 't Tsakonies — en dan, wie weet uit welke tijd! — zijn ontleend. Reitzenstein (*Rhein. Museum* 1888, blz. 443—460) heeft aangetoond dat, waarschijnlik in de tiende eeuw, een zeer groot aantal glossen uit een ander glossarium in het lexicon van Hesychius (4de of 5de eeuw) zijn opgenomen. Zou men dan niet de treffende overeenkomst tussen 't Tsakonies en sommige Lakoniese woorden van Hesychius die niet in de inskripties voorkomen, mogen verklaren door aan te nemen dat uit het dialekt der Tsakoniërs (die voor de Byzantijnen Lakoniërs waren) verschillende woorden zijn binnengedrongen? Deze onderstelling is evenwel onwaarschijnlik, omdat zij onderstelt dat een Byzantijns lexicograaf te rade zou zijn gegaan met een in een verwijderde streek gesproken dialekt, in plaats van andere glossaria te excerperen, gelijk de algemeen gevolgde gewoonte was. Ook worden enkele glossen wel door getuigenissen van elders bevestigd.

sprekenden wier dialekt zij aannamen, het alleen met velerlei Koine-vormen vermengende [1]). Histories is deze hypothese geheel onbewijsbaar en linguïsties lijkt mij de onderstelling uiterst onwaarschijnlik.

Het land der Tsakoniërs is voor een groot deel een woest land, aan bijna alle kanten door bergen afgesloten, en deze biezonderheid wordt ter verklaring van de beweerde ontoegankelikheid voor de κοινή natuurlik steeds aangehaald; maar men vergete niet dat de hoofdplaats van het land op enkele mijlen afstand van de zee ligt [2]). De Tsakoniërs trekken jaarliks in groten getale uit hun land, veelal naar Konstantinopel; als zij wat geld verdiend hebben, keren zij in 't vaderland terug. We hoorden dat zij reeds in de 10de eeuw troepen leverden aan 't leger en later manschappen aan de vloot; 't vergeten bestaan van bergbewoners die alleen bij geruchte van de buitenwereld hebben vernomen, schijnen zij nooit te hebben geleid. Kan men hier een taalkundig konservatisme verwachten dat enig zou zijn in Griekenland? Hoogst leerzaam is in dit opzicht de vergelijking met een ander landschap van Morea, ik bedoel met de Maina, 't ruwe bergland ten Noorden van Kaap Matapan. Hier wonen de mannen die zichzelf noemen de Ἐλευθερολάκωνες, een woord dat volgens de ethnograaf Philippson geen patriottiese benaming van later tijd behoeft te zijn, maar waarschijnlik de nooit vergeten regelrechte afstamming van de Spartanen aanduidt. In hun land hebben veroveraars nooit hun macht onbeperkt kunnen uitoefenen; zelfs de Turken stelden zich met onderwerping in naam tevreden. Eerst in de tiende eeuw zegevierde hier 't Kristendom, en nu nog onderscheidt die bevolking zich door haar onafhankelik karakter. De zeden hebben iets ruw patriarchaals; de bloedwraak heerst er in de strengste opvatting; in de dorpen hebben

---

[1]) Deffner, *Archiv*, blz. 7. Een soortgelijke hypothese bij Philippson in *Petermanns Mittheilungen* 1890, blz. 38.

[2]) Blijkens de topografie door Deville (*Étude du dialect Tzaconien*, Parijs 1866, blz. 11—13) gegeven, waren er oudtijds nog meer havens of „schalen".

de aanzienlike families versterkte torens tot hun beschikking als zij met andere geslachten in strijd geraken. Stoelen, tafels, bedden en schoorstenen vindt men in de eigenlike Maina niet; de steenachtige bodem brengt, behalve olijfbomen, bijna niets voort. Geen wonder dat van dit weinig bezochte, in 't geheel niet aanlokkelike deel van Griekenland allerlei romantiese verhalen de ronde doen; men wist vroeger zelfs te vertellen dat er nog in 't begin van de 18de eeuw menseneters werden gevonden!

Van verschillende zijden werd Thumb gewaarschuwd toen hij in 1894 't plan vormde een voetreis door die streek te doen. Gelukkig heeft hij zich niet laten tegenhouden; wij hebben er een boeiende beschrijving van de Maina en de Maniaten aan te danken [1]), waaruit blijkt dat de bevolking ruw en arm, maar volstrekt niet zo onbeminnelik is als hun onbekendheid ze gemaakt heeft. Al gelooft Thumb, m. i. zeer te recht, dat de benaming 'Ελευθερολάκωνες niet een erfstuk van hun voorvaders is, van hun afstamming van de Lakoniërs is hij overtuigd. De geschiedenis zwijgt over hen, maar plaatsnamen van Slaviese oorsprong vindt men bij hen niet [2]), en nergens ontmoet men in het hart van het land mensen wier uiterlik aan vermenging met Slavies of Albanees bloed doet denken: hier is overal 't donkerkleurig, zuidelik type te vinden, terwijl Philippson in Tsakonië vrij wat mensen met blond haar zag [3]). 't Meest heeft mij echter in het reisverhaal van Thumb de mededeling getroffen dat hun dialekt volstrekt

---

[1]) Thumb, *Die Maniaten* (*Deutsche Rundschau* XXIV, 1898, blz. 110—127). Aan dit opstel is ook het bovenstaande over de Maniaten ontleend.

[2]) Hopf (o. l. I, blz. 129) zegt dat de Maina wemelt van Slaviese plaatsnamen, maar hij heeft niet, gelijk Thumb, de μέση Μαίνα bezocht.

[3]) Bewezen is hiermee natuurlik nog niet dat de Mainaten geheel onvermengd Oudgrieks bloed in hun aderen hebben en dat in de 10de eeuw het *Oudgriekse* heidendom voor de Kristelike godsdienst plaats maakte; ik wil alleen er de nadruk op leggen dat alle getuigenissen hier veel gunstiger spreken voor zulk een op zichzelf niet waarschijnlike stelling dan in 't land der Tsakoniërs.

niet merkwaardig is, maar klaarblijkelik uit de Koine is voortgekomen. Als nu onder deze omstandigheden 't Dories is verdwenen, hoe moet men dan wel verklaren dat het in 't veel minder afgesloten Tsakonië bewaard bleef en, ondanks inkrimping van het taalgebied ten bate van de gemeenlandse taal, nog steeds bewaard blijft?

In het dialekt der Tsakoniërs is ten slotte heel wat zonderlings dat met het Dories hoegenaamd niets te maken heeft, ja er zijn eigenaardigheden in die ik Ongrieks zou willen noemen, al kan ik die term niet wetenschappelik omschrijven. Waar vindt men in een echt Griekse tongval — ik spreek niet van de dialekten buiten Griekenland die in langdurige aanraking met vreemde talen zijn geweest — waar vindt men, zeg ik, een zó ver gedreven assimilatie [1]) en zulk een afwijking van 't gehele konsonantisme, voor een niet gering deel 't produkt van die assimilatie? De morfologie van 't Tsakonies onderscheidt zich door een in 't oogvallende eenvoud; meer dan ergens elders in 't eigenlike Griekenland zijn de buigingsvormen weggevallen [2]). En stellig Ongrieks durf ik noemen dat het praesens en het imperfektum van het activum en het passivum gevormd wordt door middel van het verbum substantivum verbonden met het participium, dus *ik ben ziende*, *ik was ziende*, voor *ik zie* en *ik zag*, en dit niet als in 't Engels ter onderscheiding van een bepaalde wijze van voorstelling, maar als enige vorm [3]). Naast zeer vergaande afslijting die, als men de verklaring alleen in 't Grieks wil zoeken, deze Doriërs tot de radikaalste *καινοτομηταί* zou stempelen, staat, van 't zelfde standpunt geoordeeld, een star konser-

---

[1]) Zie Deffner (*Zakonische Grammatik*, Berlijn 1881, blz. 58), die ten onrechte ook dit uit het Lakonies wil verklaren, waar 't verschijnsel in de verste verte niet zulke afmetingen had aangenomen.

[2]) Deville, o. l. blz. 96 vlg. Voor een deel komt die vereenvoudiging voort uit het wegvallen van sommige slotmedeklinkers, doch ook slechts voor een deel.

[3]) Deville. o. l. blz. 113 vlg. — Oikonomos, Γραμματικὴ τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου, Athene 1870, blz. 28 vlg. — Deffner, *Archiv*, blz. 77 vlg.

vatisme dat spreekt uit het behoud van een verbuigbaar participium en van oude woorden voor *hond*, *ezel*, *brood*, *wijn*, *water*, *zien* en andere dagelikse termen. Eindelik telt het vokabularium van 't Tsakonies verschillende woorden die men niet met zachte middelen uit het Grieks kan afleiden, en die ook niet behoren tot de in 't overige Griekenland gebruikelike woorden die aan 't Latijn, 't Romaans, het Slavies, het Turks of het Albanees [1]) zijn ontleend.

De tegenstrijdigheid gelegen in de vereniging van zoveel wat niet voor 't Dories karakter van het dialekt pleit met de ook naar mijn mening onmiskenbare Doriese overblijfselen in 't Tsakonies, kan ik alleen oplossen door in die taal een produkt te zien van plotselinge taalvermenging. Het schiereiland Morea heeft blootgestaan aan de invallen van vreemde volken van verschillende nationaliteit, die er zich eeuwen lang staande hielden, maar van lieverlede werden gehelleniseerd. Dit geldt vooral van de Slaven, wier taal nog in de 15de eeuw op sommige plaatsen in de Peloponnesus gesproken werd [2]). Waar de vreemdelingen zich weinig met de inheemse bevolking vermengden, had hun taal geringe invloed op die der Grieken en verdween zij in de loop der eeuwen zonder sporen van betekenis achter te laten. Maar het is niet waarschijnlik dat overal de verhouding zó was en ik acht het zeer aannemelik dat in een bepaalde streek, onder omstandigheden die men zich gemakkelik op verschillende wijze kan voorstellen, maar die men niet nader kan preciseren, de indringers zich vermengd hebben met de oorspronkelike bevolking. Zo ontstond een mengeltaal, die al heel spoedig onverstaanbaar was voor de overige Grieken. Die onverstaanbaarheid stelde haar buiten aanraking met het overige Grieks en verhinderde dus dat zij, gelijk alle overige tongvallen van het schiereiland, op hoe afgelegen plekken ook gesproken, werd gekoiniseerd. Alleen

[1]) Comparetti (*Zeitschr. f. vergl. Sprachf.* XVIII, blz. 138 vgl.) heeft enkele Albanese woorden in 't Tsakonies aangetoond die elders in Griekenland niet in gebruik zijn.

[2]) Zie Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praag 1876, blz. 124.

door zulk een afsluiting van de taalgemeenschap, ondanks blijvend of vernieuwd verkeer, aan te nemen, kan men het geheel abnormale in de positie van het Tsakonies verklaren. Het Griekse kontingent in de mengeltaal was Dories dat reeds sterk door de Koine was vervormd; dit proces werd tegengehouden door 't ontstaan van de nieuwe taal [1]). Een „Sprachinsel" die niet door de wassende vloed van de gemeenlandse taal werd verzwolgen, werd op die wijze mogelik. Alle biezonderheden van het Tsakonies schijnen mij in overeenstemming te zijn met het eigenaardige van zulk een mengeltaal: het ontbreken van volksliederen en van overgangvormende bijdialekten (kenmerkende gevolgen van een gewelddadige stoornis in de traditie), de vergedreven assimilatie van konsonanten, in niet inheemse mond begrijpelik, het hyperanalytiese van de gehele taal, en vooral de reeds genoemde omschrijving van praesens en imperfectum [2]).

Ik kom dus, maar van andere gegevens uitgaande, tot een soortgelijke onderstelling als door sommige ethnografen is gemaakt, die immers zich de Tsakoniërs ontstaan dachten door een vermenging van Grieken met Slaven. Ik wijk echter van hun theorie op een punt van betekenis af. Belangrijke sporen van Slaviese invloed heeft men in 't Tsakonies noch in de taal, noch in de geografiese namen van het gewest [3]), noch

[1]) Natuurlik heeft 't Nieuwgrieks later opnieuw invloed gekregen; vele Tsakoniërs zijn tweetalig, en waren dat stellig in de Middeleeuwen (men denke aan hun soldaatzijn!). Het futurum door ϑά gevormd, om slechts één voorbeeld te noemen, kan niet afkomstig zijn uit het Dories en evenmin uit de Koine van de zesde eeuw na Kristus.

[2]) Men vergelijke hetgeen Wackernagel opmerkt in zijn studie over *Sprachtausch und Sprachmischung* (*Nachr. Kön. Gesellsch. der Wiss. z. Göttingen*, *Gesch. Mitteil.* 1904, speciaal blz. 95). Een analogon met 't praesens en imperfectum in 't Tsakonies vindt men 't zuiverst in het Negerengels van Suriname; ook het Portugees van Ceylon heeft iets dat er op gelijkt.

[3]) Aan de studie der plaatsnamen van Tsakonië is de op blz. 153/154 aangehaalde studie van Thumb gewijd. De uitslag van zijn nauwkeurig onderzoek is dat *drie* namen uit de Oudheid ons zijn overgeleverd, dat een *tiental* er antiek uitzien, dat van meer dan *twintig* Griekse namen

in de zeden kunnen aanwijzen; toch zou men die kunnen verwachten als men weet dat talrijke Slaven eeuwen lang in de nabijheid bleven wonen en de indringers dus niet geïsoleerd waren of werden van hun oorspronkelike stamgenoten. Maar ik geloof dan ook niet dat het Slaven waren die door hun vermenging met Doriërs het Grieks tot Tsakonies hebben gemaakt.

Met zekerheid kan de geschiedenis niet uitmaken aan welk volk hier gedacht moet worden. De Byzantijnse schrijvers drukken zich als zij de invallen der volken uit het Noord-Oosten vermelden ethnografies zeer vaag en slordig uit, waarschijnlik wel omdat in die bonte warreling van elkaar opstuwende horden [1]) geen scherpe onderscheiding mogelik was. Aannemelik komt mij echter het volgende voór.

Onder de regering van keizer Mauricius (582—602) dringen een menigte stammen van Oeral-Altaïese afkomst, met vele Slaven vermengd en aangevoerd door Avaren, naar 't Zuiden, niet slechts tot aan Thessalonica maar tot in de Peloponne-

men niet kan uitmaken of zij antiek of modern zijn, en *elf* stellig modern genoemd kunnen worden. De Griekse namen zijn zeer verschillend van vorm; vele vertonen Tsakoniese vervorming van de Doriese plaatsnamen (b.v. Dersche, Tere, Kuvea, Tschiase enz.), andere Koinevormen of zelfs Nieuwgriekse formatie. Slavies van oorsprong zijn stellig *drie*, misschien *tien* (in de Maina vond Thumb er geen enkele); *zes* of *zeven* namen zijn moeilik te verklaren en slechts een paar schijnen van Romaanse of Albanese afkomst.

Ik geloof dat dit resultaat niet tegen mijn hypothese strijdt. Toen de vreemdelingen zich met de inheemse bevolking vermengden, werden de plaatsnamen in hun mond vervormd gelijk de overige woorden. Thumb moest de namen uit kaarten en andere gedrukte gegevens bestuderen; daar zo vele namen alleen schriftelik overgeleverd zijn, laat de toponomasie ons hier in de steek. Als men Deffner, die maanden lang in Tsakonië vertoefde, geloven mag (*Archiv f. Mittel- und Neugr. Philol.* blz. 9), hebben de namen bijna alle een Tsakoniese vorm gekregen. Hun oorspronkelike betekenis wordt volgens hem meestal niet meer begrepen.

[1]) Land (*Verslagen en Meded. Kon. Akad. v. Wetensch. Afd Letterk.*, 3e *Reeks*, *Deel* III, *blz.* 179 *vlg.*, 183) geeft een overzicht van die volksstammen; zie ook Gregorovius, *Gesch. der Stadt Athen im Mittelalter* I, blz. 117.

sus [1]. Een veel besproken kroniek, bekend onder de naam van de Kroniek van Monembasia, vermeldt dat zij de inheemse bewoners verdelgden en zich in hun land vestigden, en dat, vluchtende voor hen, de Lacedaemoniërs deels de wijk namen naar Sicilië, deels op een zeer sterke plaats aan zee een nieuwe stad stichtten (Monembasia), deels met hun vee zich vestigden in de nabijgelegen bergachtige streken „die ten slotte Tsakonië (Τζακωνίαι, meerv.) genoemd werden, omdat ook de Λάκωνες tot Τζάκωνες herdoopt waren." Hopf houdt dit verhaal voor waardeloos geknoei (Sudelei), en hij maakt op verschillende tegenstrijdigheden in 't verhaal opmerkzaam; o. a. worden de Avaren (ἔθνος Οὐννικὸν καὶ Βουλγαρικόν) later Slaven genoemd [3]) Doch andere geleerden verwerpen daarom, en m. i. te recht, nog niet het gehele stuk. Gelzer [4]) houdt blijkbaar de mededeling die ons 't meest interesseert, het indringen van de vreemdelingen in de Peloponnesus, voor waarschijnlik, en evenzo Vasiljef die, de biezonderheden ter zijde latende, aanneemt dat de herinnering aan een krachtige inval van de

---

[1]) Zie b.v. Gelzer in Krumbacher's *Geschichte der Byzant. Literatur*, blz. 944.

[2]) De tekst kan men het best bestuderen in Ἱστορικὰ μελετήματα van Lampros (Athene 1884, blz. 97 vlg.), die drie vrij sterk afwijkende redakties van 't zelfde verhaal heeft gepubliceerd. Het laatste deel van 't hierboven aangehaalde („omdat ook de Λάκωνες" enz.) ontbreekt in één der drie handschriften, maar schijnt mij een integrerend deel van de tekst te zijn. Uit een codex te Turijn wordt vermeld de lezing Τζακωνίας, blijkbaar een schrijffout of een verkeerde lezing van de eerste uitgever (Pasini in zijn *Codices Mss. bibl. regii Taurin.* I, blz. 417—432).

Thumb (*Indogerm. Forsch.* IV, blz. 195 noot 1) vergist zich wanneer hij zegt dat dit bericht, ook door Tafel (*Abhandl. Bayer. Akad. Hist. Kl.* V, blz. 58 vlg.) vermeld, nog niet is opgemerkt. Fallmerayer ontleende er een van zijn krachtigste argumenten aan, en zijn bestrijders hebben 't uitvoerig besproken.

[3]) Hopf (*Encycl. Ersch und Grüber*, Deel 85, blz. 106 vlg.).

[4]) Over de invallen der Slaven in Griekenland heeft Gelzer een belangrijk opstel uitgegeven in de *Abhandl. der philol.-hist. Classe der Kön. Säch. Gesellsch. der Wissensch.* (XVIII), Leipzig 1899, blz. 42—64. Hij heeft daarin besproken, en met voorbeelden aangetoond, hoe gewichtige argumenten men voor de vestiging van vreemde volken in Griekenland kan ontlenen aan het Leven en de Wonderverhalen van

Avaren en Slaven tijdens de regering van Mauricius in de gedenkschriften der Kerk bleef leven, waaruit latere berichtgevers, o. a. de schrijver der Kroniek van Monembasia, hun wijsheid geput hebben.

Op mij maakt het verhaal de indruk dat hier de historiese gebeurtenis van een invasie uit het Noorden zó verteld wordt dat het patriotisme van de Grieken niet behoeft te geloven aan 't vernietigen van de beroemde stam der Lacedaemoniërs. Zij zijn naar ontoegankelike plaatsen uitgeweken, en ten overvloede wordt in een volgende passage gezegd dat „de Oostkust steeds vrij bleef van Slaven!" Maar de als een kleinigheid vermelde naamverandering der Λάκωνες in Τσάκωνες, tegen alle Griekse taalregels in, doet iets geheel anders vermoeden, en geeft, meen ik, steun aan mijn hypothese dat een bepaalde niet-Slaviese horde zich vestigde aan de Oostelike hellingen van de Parnon en zich daar met de inheemse bevolking vermengde. Natuurlik is dit iets geheel anders dan te geloven dat in de zesde eeuw de gehele Peloponnesus door vreemde volken van zijn Griekse bewoners werd ontbloot. Juist het

de H. Demetrius. Vooral vestig ik de aandacht op hetgeen hij aanhaalt over het samenleven van Grieken met Bulgaren en Avaren, en over de mannen van gemengd bloed die „door 't orthodox geloof en de heilige, levendmakende doop de schaar der Kristenen vergrootten." Zijn opstel is een „Exkurs", behorende bij de verhandeling over „die Genesis der byzantinischen Themenverfassung". Een zeer uitvoerig en leerzaam overzicht van de kwestie der slavisering van Griekenland, met een levensbeschrijving van Fallmerayer, gaf A. Vasiljef in de *Vizantijskij Vremennik* V (1898), blz. 404—438; 627—670. Op blz. 413 leest men: „de eerste nederzettingen van Slaven in Griekenland, die nog klein waren en verspreid, moeten naar onze mening gerekend worden tot die tijd" (het einde van de zesde eeuw; gedoeld wordt op de getuigenissen van Johannes van Ephesus, Menander, Euagrius, de kroniek van Monembasia enz.) Het hierboven in de tekst aangehaalde vindt men op blz. 658. Ook Bury (*A History of the later Roman Empire* Londen 1889, II blz. 120) neemt aan dat in deze tijd Monembasia gesticht werd door mensen die voor de indringers vluchtten. Lambros (Ἱστορικὰ μελετήματα, blz. 128) meent dat de kroniek van Monembasia waarheid tot grondslag heeft, al gelooft hij niet aan de verdelging of verdrijving der Griekse bewoners van Morea. Wie hecht trouwens tans nog aan de belachelik overdreven beweringen van Fallmerayer?

abnormale en het isolement van het Tsakonies bewijst het opzichzelfstaande van het geval.

Tot welke volksstam die vreemdelingen behoorden, zal wel niet zijn uit te maken Men kan denken aan de Bulgaren die uitdrukkelik en bij voorkeur onder de samenstellende delen van de barbarenlegers vermeld worden. Zij waren nog niet-geslaviseerd, maar spraken nog hun Oeral-Altaïes idioom, gelijk blijkt uit de Acta van de heilige Demetrius (uit het einde der VIIe eeuw, dus honderd jaar later) waarin gewaagd wordt van een *μιξέλλην* die Latijn, Grieks, Slavies en Bulgaars sprak; nog in de achtste eeuw worden Slaviese en Bulgaarse legerafdelingen nauwkeurig onderscheiden [1]). Maar zo min als ik grote waarde wil hechten aan de ethnografiese benamingen bij de Griekse schrijvers, wil ik deze linguïstiese mededeling al te nauw nemen; Bulgaars kan hier in 't algemeen voor Oeral-Altaïes staan, en dat is mij genoeg.

Van de taal der Bulgaren en hun stamverwanten vóór zij geslaviseerd werden is aan de deskundigen zeer weinig, aan mij niets bekend; ik wil mij dan ook niet wagen aan een poging om de raadselachtige woorden van het Tsakonies met behulp van voor mij onbetrouwbare glossaria te verklaren. Het is denkbaar dat een kenner van de Oeral-Altaïese taalstam nog eens licht zal ontsteken in deze duistere zaak, maar voorspellen dat het etymologies onderzoek van het Tsakonies van die zijde belangrijke hulp zal vinden, kan men niet; immers zelfs in het Bulgaars van onze tijd, en ook in het Oud-Bulgaars, vindt men zo goed als geen overblijfselen van de taal der mannen die aan 't volk waarin zij van lieverlede opgingen, hun naam hebben gegeven [2]). In Griekenland zal 't zeker meer de „innere Sprachform” geweest zijn die door de vreemdelingen is gewijzigd, en van hoe algemene aard zulke wijzigingen bij niet langzaam zich ontwikkelende vermenging zijn, leert de studie

---

[1]) Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praag 1876, blz. 134. *Acta S. Demetrii* (*Acta Sanct.* ed. Bolland, October (8), Deel IV, blz. 181 A).

[2]) Jirečeck, *Gesch. der Bulgaren*, blz. 138.

van alle mengeltalen en alle Kreoolse idiomen [1]). Ik wil dan ook niet beweren dat alle eigenaardigheden van klank en vorm der Tsakoniese taal uit een bepaald idioom, 't zij dan het Bulgaars of een andere taal, te verklaren zijn, maar veeleer het vermoeden uitspreken dat de gewelddadige vereenvoudigingen van het Grieks die òf alleen aan het Tsakonies eigen zijn òf elders slechts verspreid voorkomen, hun oorsprong of hun buitengewone ontwikkeling hebben te danken aan de plotselinge taalvermenging. Een onderzoek van die taalkundige biezonderheden, getoetst aan mijn onderstelling, kan ik hier niet geven, en zou ik 't liefst opdragen aan iemand die het dialekt niet uit de boeken, maar uit de mond van het volk heeft bestudeerd.

Indien de hier verdedigde hypothese juist is, behoeft men geen uitzondering aan te nemen op de algemeen aangenomen regel dat de oude dialekten van Griekenland in onze tijd zijn verdwenen. Het Tsakonies heeft dan voor ons echter het grote belang dat het in zijn Griekse elementen een beeld geeft van de taal die op 't einde van de zesde eeuw in de afgelegen distrikten van de Peloponnesus werd gesproken. De Koine drong meer en meer door, maar het Dories leefde, schoon in verbasterde vorm, nog in de mond van het volk.

Aan de geschiedenis van dit langzaam, in dit geval door een biezondere oorzaak gewijzigd, verdwijnen der Oudgriekse dialekten, knoopt zich nu van zelf de vraag vast, wanneer dan de Nieuwgriekse taal, het resultaat der mondelinge Koine, is ontstaan, of liever haar beslag heeft gekregen. Men behoeft niet, gelijk veelal geschiedt [2]), aan te nemen dat dit ontstaan reeds onderstelt dat de oude dialekten niet meer bestonden. De Koine was een taal voor de centra van verkeer en 't zich vormende Nieuwgrieks evenzeer. De tijd waarin

---

[1]) Meer hierover heb ik bijeengebracht in *Het Afrikaansch* (Leiden, 1899) blz. 142—145 en in *Het Negerhollands der Deense Antillen* (Leiden, 1905) blz. 50 vlg., 58 vlg.

[2]) O. a. Witkowski, blz. 166.

het zich tot de taal van geheel Griekenland in de ruimste zin ontwikkelde, en daarmee zó belangrijk van de schriftelike Koine afweek, dat men van een nieuwe taal kan spreken, moet men niet — hoewel dat in de regel gebeurt — alleen door linguïstiese overweging willen vaststellen, maar men moet daarbij evenzeer aan belangrijke politieke gebeurtenissen denken. Deze vind ik in de z. g. donkere eeuwen na de dood van Heraklius (641), in de verwarring van de invallen der vreemde volken en in 't daardoor zo goed als geheel ophouden van alle literaire traditie en tucht. Toen de schriftelike Koine, voor zulk een belangrijk deel 't verbindingsmiddel van alle Grieken, tijdelik zo goed als geheel buiten gebruik raakte, kon de mondelinge Koine, die sporadies reeds bijna alle vormen van het latere Nieuwgrieks vertoonde, die rol overnemen. Zo verspreidde zich die taal en verkreeg zij een konsolidatie die zij niet niet kon bereiken zo lang haar oudere zuster, de atticistiese schrijftaal, oppermachtig was.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14en MEI 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DEN BERG, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, QUACK, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEIJMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Brief van den Minister van Binnenl. Zaken d.d. 27 April, inhoudende dat de benoemingen van de Heeren Kern, Naber en Karsten tot voorzitter, onder-voorzitter en secretaris der letterkundige afdeeling door Hare Majesteit zijn bekrachtigd.

Brief van den Min. van Binnenl. Zaken d.d. 27 April, inhoudende de mededeeling dat de benoemingen van de Heeren J. Six, R. C. Boer, J. C. Naber en H. Bavinck tot leden der letterkundige afdeeling door Hare Majesteit zijn bekrachtigd.

Brieven van de genoemde vier Heeren inhoudende dat zij de benoeming tot lid aannemen en op de eerstkomende vergadering zullen aanwezig zijn. Ook is een brief ontvangen van den Heer von Wilamowitz Möllendorf waarbij hij het buitenlandsch lidmaatschap aanneemt en betuigt dat op hoogen prijs te stellen.

Nadat de vier nieuwe leden in de vergadering binnengeleid en door de voorzitter met een kort woord van welkom begroet zijn, wordt nog een ingekomen brief voorgelezen van den Min. van Binnenl. Zaken d.d. 11 Mei inhoudende verzoek om een gedelegeerde aan te wijzen voor den Allgemeinen Deutschen Philologentag, te houden tijdens het Congres te München op 4—8 Juni e. k.. Zal worden geantwoord dat niemand zich beschikbaar stelt.

Hierna erlangt de Heer Asser het woord voor zijn bijdrage getiteld: „Hinderpalen op den weg naar de eenheid van het conflictenrecht".

Spreker begint met te herinneren dat hij in 1897 in deze Akademie eene mededeeling heeft gedaan over de eerste vrucht der Haagsche Conferentie van het Internationaal Privaatrecht, het verslag van 14 November 1896 omtrent onderwerpen van procesrecht. Sinds dien tijd hebben die Conferenties haren arbeid ijverig voortgezet en zijn een zestal verdragen over familie en erfrecht tot stand gekomen. Men heeft daarbij, waar het geldt overeenstemming tusschen zooveel staten te verkrijgen, dikwijls met moeielijkheden te kampen. Op enkele bezwaren van bijzonder principieelen aard wenscht Spreker thans de aandacht te vestigen: 1° den strijd tusschen de voorstanders der *nationale* wet en de wet van het *domicilie*; 2° het recht omtrent *on*roerende goederen; 3° den invloed der wetten die de openbare orde raken. Wat het *eerste* betreft, toont Spreker aan waarom de Haagsche Conferentie zich voor de

Nationale wet heeft verklaard, waartegen nu vooral van Amerikaansche zijde veel oppositie wordt gevoerd; hij wijst op een mogelijk middel van verzoening, *het aannemen namelijk* eener op langdurige woonplaats gegronde burgerlijke nationaliteit. Het *tweede* punt behandelt Spreker hoofdzakelijk in verband met het erfrechtsverdrag, volgens hetwelk de nationale wet des erflaters de geheele nalatenschap (zoowel de onroerende als de roerende goederen) beheerscht. Eindelijk wordt de invloed der wetten omtrent de openbare orde besproken en de drie verschillende stelsels die in dit opzicht bij het sluiten van verdragen kunnen worden in toepassing gebracht.

Nadat de Spreker zijn bijdrage heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen [1]), worden belangrijke opmerkingen van de Heeren Hamaker en de Louter uitvoerig door hem beantwoord.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten.

---

[1]) Op de volgende vergadering werd deze beschikking door den Spreker herroepen, daar hij een andere wijze van publiceeren wenschelijker achtte.

DE GESCHIEDENIS ALS WETENSCHAP.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

G. HEYMANS.

Nog niet zoo heel lang geleden zouden de woorden, waarin ik getracht heb het onderwerp mijner lezing van heden samen te vatten, bevreemding hebben gewekt, misschien zelfs aanstoot gegeven. De geschiedenis als wetenschap, zou men hebben gezegd, dat is een tautologie: wat zou de geschiedenis anders zijn dan wetenschap, en welke wetenschap zou meer dan de geschiedenis op dien naam aanspraken kunnen doen gelden? Maar zooals gij weet, is dit in de laatste tien of vijftien jaren anders geworden. Van deze wetenschap der geschiedenis, die dienststaten kan vertoonen zoo oud als eenige andere; die in den loop der tijden zich regelmatig en geleidelijk heeft ontwikkeld, en toch zoo weinig van de oorpronkelijke lijn is afgeweken, dat nog onlangs van gezaghebbende zijde een harer eerste grondleggers haar als een tot dusver niet weer bereikt voorbeeld kon worden voor oogen gesteld [1]); die eindelijk in de laatste eeuw de voldoening heeft gehad, hare probleemstellingen en methoden op meer dan één vreemd gebied overgenomen en met succes toegepast te zien, — van deze wetenschap der geschiedenis wordt thans plotseling gevraagd en betwijfeld of, zelfs met beslistheid ontkend dat zij als wetenschap bestaat, en in haren tegenwoordigen vorm kàn bestaan. Kwam nu die twijfel en die ontkenning van den kant der philosophen, dan zou men er waarschijnlijk niet meer in zien dan een nieuw, schoon onnoodig bewijs voor de aan

---

[1]) E. Meyer, Zur Theorie und Methodik der Geschichte, Halle 1902, bl. 56.

deze lieden eigene hebbelijkheid, om ook bij het klaarblijkelijke een vraagteeken te zetten, en het ongerijmde als mogelijk te denken. Maar het is anders: ofschoon misschien, zooals alle goede en kwade, alle wijze en dwaze dingen op deze wereld, door philosophen voorbereid, is de beweging in het kamp der historici zelve tot uitbarsting gekomen; en voor zoover philosophen zich in den strijd hebben gemengd, hebben zij bijna zonder uitzondering (het moge in mindering van hunne zonden - elders in rekening worden gebracht) niet in het revolutionaire, maar in het legitimistische leger dienst genomen. De strijd tusschen deze beide legers is en wordt nog met groote hardnekkigheid gevoerd. In Duitschland zijn een stapel brochures en een paar lijvige boeken daaraan gewijd; de jonge fransche „Revue de synthèse historique" loopt er van over; in ons land werden in de laatste jaren niet minder dan drie academische redevoeringen uitgesproken, die er betrekking op hebben. En in plaats dat langzamerhand eene verzoening in zicht zou komen, schijnen zich de tegenstellingen te verscherpen en te vermenigvuldigen. Wilt gij een paar staaltjes? Volgens den een [1]) is de geschiedenis de empirische wetenschap κατ' ἐξοχήν, geeft zij, en ten slotte zij alleen, de trouwe reconstructie van het werkelijk gebeuren; een ander [2]) schrijft een boek ter bestrijding van het „historisch realisme", en legt er den nadruk op, dat het werk van den geschiedvorscher, evenals dat van den natuuronderzoeker, niet in afbeelden, maar in omwerken bestaat. Velen [3]) zijn van oordeel, dat de geschiedenis, op straffe van verbanning uit het rijk der wetenschap, wetten aan het licht moet brengen; anderen [4]) schrijven haar omgekeerd voor, zich strengelijk te bepalen tot het gebied van het bijzondere en singulaire; en onder dezen zijn er zelfs [5]), die het begrip

---

[1]) Gottl, Die Grenzen der Geschichte, Leipzig 1904.

[2]) Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, Leipzig 1905.

[3]) Lamprecht in talrijke brochures en tijdschriftartikelen.

[4]) Windelband, Geschichte und Naturwissenschaft, Strassburg 1894.

[5]) Rickert, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, Tübingen en Leipzig 1902, bl. 258.

eener historische wet kortweg voor eene contradictio in adjecto verklaren. Niet zelden [1]) wordt de psychologie geproclameerd tot grondwetenschap der geschiedenis, in denzelfden zin als waarin de mechanica grondwetenschap is voor physica en chemie; maar herhaaldelijk [2]) wordt ook gewezen op het groote verschil tusschen het intuïtieve begrijpen van den historicus en de abstracte afleidingen van den natuurkundige, en op dien grond aan de psychologie alle beteekenis als hulpwetenschap van de geschiedenis ontzegd. Men ziet het: de meeningen zijn vele. En ook de kunsttermen ter aanduiding van die meeningen ontbreken niet: wij hebben in den laatsten tijd van nomothetische en idiographische wetenschappen, van cultuurwetenschap en van metahistorie, van collectivistische en generische tegenover individueele geschiedenis leeren spreken, en het wordt langzamerhand moeilijk, in dezen doolhof den weg te vinden Allicht zal de practische historicus, die uit de nieuwste litteratuur tracht te weten te komen, wat zijne wetenschap nu eigenlijk is, eindigen met van de geschiedenis te zeggen, wat Augustinus van den tijd zeide: si rogas, quid sit historia, nescio, si non rogas, intelligo.

Ik hoop, dat het onder deze omstandigheden niet als eene al te groote aanmatiging zal worden beschouwd, wanneer ik het waag, van philosophisch, meer in het bijzonder van logisch en methodologisch standpunt enkele opmerkingen over het karakter der geschiedenis als wetenschap in het midden te brengen. Ik kan mij daarvoor niet slechts, zooals blijkt uit het voorafgaande, op het voorbeeld van verscheidene vakgenooten beroepen, maar ik ben ook van meening, dat het inderdaad tot den eigenaardigen werkkring der philosophie behoort, hare opmerkzaamheid aan vraagstukken als het thans voor ons liggende te wijden. Wij staan hier tegenover eene wetenschap, die, zoolang zij zich van hare verhouding tot andere wetenschappen geen rekenschap trachtte te geven, als

---

[1]) Lamprecht, Die kulturhistorische Methode, Berlin 1900, en elders.
[2]) Rickert, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, Freiburg 1899.

het ware instinctief, maar dan ook met de zekerheid van het instinct, voortschreed op een weg, waarvan zij meer gevoelde dan inzag, dat het de juiste was; maar die, zoodra zij zich deze verhouding tot duidelijk bewustzijn trachtte te brengen, aan zich zelve begon te twijfelen, en zich buiten staat vond, hare wijze van doen met de in andere wetenschappen geldende regelen en gewoonten in overeenstemming te brengen. Nu is evenwel, om in deze vraag duidelijk te zien, het gunstigste standpunt niet dat, hetwelk gelegen is binnen het gebied der betrokken wetenschap zelve. De beoefenaar der geschiedenis, doorkneed in de bijzondere methoden zijner wetenschap, zal allicht meer oog hebben voor de tastbare verschillen, dan voor de alleen langs den weg der abstractie te ontdekken punten van overeenstemming tusschen den arbeid op eigen en op vreemd gebied. Om die punten van overeenstemming op te merken, kan het noodig zijn, zich op zoodanigen afstand te plaatsen, dat de bijzonderheden verdwijnen en de groote lijnen te voorschijn springen; het is immers denkbaar, dat die bijzonderheden, hetzij tengevolge van den aard van het onderzochte object, hetzij ook in verband met het ontwikkelingspeil, door de betrokken wetenschap of hare hulpwetenschappen bereikt, een zeer afwijkend karakter vertoonen, terwijl toch in de hoofdlijnen, zoodra het gelukt ze uit de verwarrende veelheid der details te isoleeren, algemeen geldige verhoudingen zich blijken uit te drukken. En het ligt in den aard der zaak dat de philosoof, wiens taak voor een niet onbelangrijk deel bestaat in het vaststellen der algemeene denkwetten en het vervolgen hunner toepassingen op verschillend gebied, gemakkelijker dan de beoefenaar eener bijzondere wetenschap er toe komen zal, zich van de details los te maken en zich de essentieele trekken tot duidelijk bewustzijn te brengen. Zoo bestaat voor den vergelijkenden zoöloog de mogelijkheid, homologieën te ontdekken, die aan den op eene enkele groep geconcentreerden specialist noodzakelijk verborgen moeten blijven.

Het ligt nu geenszins in mijne bedoeling, en het zou ook inderdaad onmogelijk zijn, in dit enkele uur alle vragen, die

op de positie der geschiedenis in het systeem der wetenschappen betrekking hebben, met u te bespreken. Slechts betreffende twee van die vragen, en wel betreffende die, waarover de strijd der laatste jaren in hoofdzaak heeft geloopen, wensch ik enkele opmerkingen aan uw oordeel te onderwerpen. Ik wensch met u te onderzoeken, *vooreerst*, of de geschiedenis eene wettenwetenschap zijn *kan*, dan wel of met Rickert en anderen tot de ongerijmdheid van het begrip eener historische wet moet worden geconcludeerd; en *vervolgens* of de geschiedenis eene wettenwetenschap zijn *moet*, wanneer zij hare plaats in het systeem der wetenschappen zal mogen behouden. Met eene korte conclusie aangaande de wijze, waarop wij de geschiedenis als wetenschap kunnen definieeren, hoop ik dan mijne uiteenzetting te besluiten.

Op de eerstgestelde vraag: of de geschiedenis ooit eene wettenwetenschap worden, derhalve wetten aan het licht brengen *kan*, moet ik met alle bescheidenheid antwoorden: misschien wel. Met andere woorden: ik vind evenmin aanleiding om mij te voegen bij de eene partij, die de mogelijkheid om historische wetten te vinden als vanzelfsprekend of bewezen beschouwt, als bij de andere, volgens welke het denkbeeld eener historische wet eene logische tegenstrijdigheid in zich zou sluiten, en dus de onmogelijkheid om het ooit te realiseeren van te voren zou kunnen worden vastgesteld. Mij plaatsende tegenover beide, zou ik de meening wenschen te verdedigen, dat het hier een vraagstuk geldt, waarover op grond van algemeene beschouwingen niets kan worden uitgemaakt, maar waarover alleen door herhaald en lang voortgezet probeeren zal kunnen worden beslist. Om die meening te rechtvaardigen, zal ik achtereenvolgens de argumenten hebben te toetsen, die van links en van rechts voor afwijkende opvattingen worden aangevoerd.

Ik begin met mij te keeren naar links, en vindt daar tegenover mij dien onversaagden en onvermoeibaren strijder voor eene algeheele herschepping van de historische wetenschap:

Karl Lamprecht. Volgens Lamprecht is de toepasbaarheid van wat hij noemt de cultuurhistorische methode, de mogelijkheid derhalve om historische wetten aan het licht te brengen, eene onmiddellijke consequentie van het psychologisch determinisme: „(die kulturhistorische Methode) steht und fällt mit der Annahme einer absoluten Kausalität auch auf geistigem Gebiete; wer diese zugiebt, der muss bei konsequentem Denken ihr zufallen" [1]). Ik geef het psychologisch determinisme onvoorwaardelijk toe, maar heb tegen de conclusie, die Lamprecht mij daaruit wil laten trekken, ernstig bezwaar. Dat bezwaar zou ik wenschen te formuleeren als volgt: strenge causaliteit op eenig gebied onderstelt ongetwijfeld wettelijkheid *in*, maar zij onderstelt niet noodzakelijk wettelijkheid *van* de tot dat gebied behoorende verschijnselen. Staat mij toe, deze formule wat nader toe te lichten. Wanneer men zegt, dat op eenig gebied strenge causaliteit heerscht, dan bedoelt men daarmede voorzeker dit: dat elk complex van verschijnselen op dat gebied zich moet laten ontwarren tot louter wettelijke samenhangen, dat dus alle elementaire verschijnselen, die gezamentlijk zulk een complex opbouwen, ieder voor zich als exemplificaties van algemeene wetten moeten te bepalen zijn. Daaruit volgt dan dat, zoo vaak eene of andere elementaire oorzaak zich herhaalt, ook telkens weer de bijbehoorende elementaire werking zal volgen; en verder dat, *wanneer* een gegeven complex van elementaire oorzaken zich identiek herhaalt, ook het bijbehoorende complex van werkingen zich opnieuw, geheel zoo als vroeger, zal laten vaststellen. Maar daaruit volgt nog volstrekt niet, *dat* gegeven complexen van elementaire oorzaken zich ooit identiek zullen herhalen. Wanneer wij door de letters van het latijnsche alfabet elementaire oorzaken, en door die van het grieksche de correspondeerende elementaire werkingen voorstellen, dan zal ongetwijfeld, zoo vaak a gegeven is, α, zoo vaak b gegeven is, β volgen enz.; ook zal, wanneer een willekeurig oorzakencomplex $a\ b\ c\ d$ herhaaldelijk voorkomt,

[1]) Lamprecht, Die kulturhistorische Methode, Berlin, 1900, bl. 34.

een complex van werkingen $\alpha \beta \gamma \delta$ zich regelmatig daarbij aansluiten; maar de kans, dat dit bepaalde oorzakencomplex *a b c d* zich meer dan eens in identieke herhaling voordoet, kan uiterst gering zijn. Zij bedraagt, wanneer wij niet meer mogelijke oorzaken onderstellen dan er letters in het alfabet zijn, voor een complex van vier bepaalde oorzaken nog slechts een paar millioensten; zij neemt met groote snelheid af, wanneer wij meer mogelijke oorzaken en meer verwikkelde complexen toelaten; en zij wordt oneindig klein, zoodra wij bedenken, dat, om van identieke herhaling te mogen spreken, niet slechts qualitatieve, maar ook quantitatieve gelijkheid tusschen de elementaire bestanddeelen van twee oorzakencomplexen noodig zou zijn. Het is derhalve volkomen goed denkbaar, dat de gecompliceerde verschijnselen van eenig gebied zich nimmer herhalen, en dat zich dus daaruit geene enkele algemeene wet laat abstraheeren, terwijl toch de elementaire verschijnselen, waaruit die gecompliceerde zijn opgebouwd, zich als modellen van streng wettelijken samenhang doen kennen. En wanneer dan, zooals dikwijls voorkomt, de gecompliceerde en de elementaire verschijnselen van hetzelfde gebied door verschillende wetenschappen worden onderzocht, dan zal, ondanks de strenge causaliteit die dat gebied beheerscht, alleen voor de laatsten, en niet voor de eersten, het vinden van wetten zijn weggelegd. Voorbeelden van dezen stand van zaken liggen op het terrein der natuurwetenschap voor de hand; men denke b.v. aan de verhouding tusschen physica en chemie eenerzijds, geologie aan den anderen kant. Gaat men het ontstaan van een bergketen na, dan lijdt het geen twijfel, of de verschillende meer elementaire processen, die daarbij een rol hebben gespeeld (contractie, druk, stoot en val, afzetting, erosie, verwering enz.) hebben ieder voor zich volgens vaste physische of chemische wetten plaats gevonden; maar de waarschijnlijkheid is gering, dat deze verschillende factoren bij de vorming van een anderen bergketen in dezelfde volgorde en in dezelfde verbindingen hebben samengewerkt, en dat derhalve de geologie door een vergelijkend onderzoek van verschillende berg-

ketenen exacte wetten zal vinden, die uitsluitend het geval van de vorming van bergketenen, maar dit geval dan ook in volstrekte algemeenheid beheerschen. Niet anders is het evenwel gesteld met de verhouding tusschen psychologie en geschiedenis. Ook wanneer het bewustzijnsleven van ieder individu, dat op historische feiten invloed heeft uitgeoefend, volkomen wettelijk verloopt, is toch een zoo groote verscheidenheid in de individuen en in de combinaties van individuen en van omstandigheden denkbaar, dat op de herhaling van eene zelfde combinatie binnen een eindig tijdsverloop, en dus op de mogelijkheid om specifiek historische wetten uit de verschijnselen af te zonderen, geenszins te rekenen valt.

Zijn nu deze beschouwingen juist, dan zou de schijn kunnen ontstaan, alsof daarmede niet slechts de meening van Lamprecht weerlegd, maar tevens de lijnrecht tegengestelde meening van Rickert en anderen, volgens welke een historische wet eene onmogelijkheid is, gerechtvaardigd ware. En inderdaad zou er aan deze conclusie geen ontkomen zijn, wanneer men mocht goedvinden, zooals men wel eens goedgevonden heeft, het begrip „wet" te beperken tot de gevallen, waarin volkomen identieke herhalingen van eenig verschijnsel gegeven zijn. Maar men zou, eene zoo strenge opvatting van het wetsbegrip huldigende, evenzeer in strijd geraken met het wetenschappelijk spraakgebruik als met de eischen der praktijk. Ongetwijfeld: wetten in dezen zin, die dus geene uitzondering toelaten en exacte voorspelling der werkingen uit de oorzaken mogelijk maken, bestaan er slechts voor de elementaire verschijnselen, en zouden er voor de gecompliceerde slechts bestaan, wanneer bij deze, wat nooit voorkomt, dezelfde constellaties van oorzaken identiek terugkeerden. Maar iets anders komt wel, en op bepaalde terreinen van onderzoek zelfs dikwijls voor: n.l. eene wel niet identieke, maar dan toch approximatieve herhaling van gecompliceerde verschijnselen; aldus bv., dat althans de meeste der oorzaken, die bij de eene gelegenheid samenwerken, zich bij andere gelegenheden in niet te zeer afwijkende intensiteiten en verhoudingen opnieuw laten

vaststellen; of wel zoo, dat onder de oorzaken van een gecompliceerd verschijnsel eene enkele zeer sterk overweegt, tengevolge waarvan dan bij een vernieuwd optreden van deze, zij het ook in andere begeleiding, telkens weer in hoofdzaak dezelfde werkingen, alleen eenigszins verschillend gekleurd, voor den dag treden. Men ziet gemakkelijk in, dat dergelijke gevallen a priori veel minder onwaarschijnlijk zijn dan het zoo straks besprokene eener geheel identieke herhaling; waar zij voorkomen, geven zij aanleiding tot het opstellen van regelen, die wel slechts in groote lijnen, en zonder de mogelijkheid van uitzonderingen te kunnen buitensluiten, de feiten beschrijven, maar die toch algemeen als wetten, zij het ook als „bloot empirische" tegenover de strenge van zoo straks, plegen te worden aangeduid. Het duidelijkst sprekend voorbeeld van dezen stand van zaken levert de physiologie: geen orgaan van den eenen mensch vormt eene volkomen identieke herhaling van het gelijknamige orgaan bij een anderen mensch; in bepaalde gevallen, die wij pathologisch noemen, kan een orgaan zelfs geheel ongeschikt zijn om te functioneeren; maar de overeenstemming is toch volledig genoeg en strekt zich ver genoeg uit, om het mogelijk te maken, de werkzaamheid der verschillende organen in algemeene formules te omschrijven, waaraan door niemand de naam van wetten (wetten van den bloedsomloop, van de ademhaling enz.) wordt onthouden. Niet wezenlijk anders is evenwel de stand van zaken op het gebied der geologie, zij het ook dat hier minder dan daar de overeenkomstige gevallen zich opdringen; en niet wezenlijk anders, met hetzelfde voorbehoud, behoeft hij te zijn op het gebied der historie. In het bijzonder laat zich hier de mogelijkheid niet uitsluiten, dat bepaalde complexen van verschijnselen, zeggen wij b.v. het geestelijk leven van een volk gedurende een korter of langer tijdperk, in hoofdlijnen door éene overmachtige oorzaak worden gedetermineerd, en dat daarom, wanneer en zoo vaak die eene oorzaak opnieuw overmachtig optreedt, ook de resulteerende werkingen telkens weer dezelfde hoofdlijnen zullen laten herkennen. Of en hoe dikwijls deze mogelijkheid tot

werkelijkheid wordt, en in welke mate er dus op historisch gebied gelegenheid zal zijn om regelmatigheden van de zoo straks beschreven soort vast te stellen, dat is eene zuiver feitelijke kwestie, waarover op algemeen logische of methodologische gronden niets kan worden gepraejudicieerd; wanneer en voorzoover evenwel dergelijke regelmatigheden worden gevonden, mogen zij volgens het heerschende wetenschappelijk spraakgebruik veilig als wetten worden aangeduid. Ook zou het naar mijne overtuiging geenszins aanbeveling verdienen, dat spraakgebruik te vervangen door een ander, volgens hetwelk onder het woord wet alleen absoluut algemeene en absoluut exacte regelmatigheden verstaan zouden worden: immers men zou daarmede een begrip hebben ingevoerd, waarvan het zeer de vraag is, of het ooit met een volkomen zuiver geweten zou mogen worden aangewend. Van de meeste physische en chemische wetten wordt ernstig betwijfeld, of zij ook buiten de enge grenzen van temperatuur, druk enz., die zich met de thans beschikbare hulpmiddelen laten bereiken, onvoorwaardelijk blijven gelden; en zelfs tot de fundamenteele wetten der mechanica, die tot voor kort als de ideale modellen van onvoorwaardelijke geldigheid werden aangemerkt, heeft zich in den laatsten tijd die twijfel uitgestrekt. Met andere woorden: het is geheel onzeker, of wij reeds op eenig gebied werkelijk tot de kennis van de wetten der elementaire verschijnselen zijn doorgedrongen; en zoolang die onzekerheid voortduurt, zal de onderscheiding tusschen strengere wetten die op het eene, en minder strenge die op het andere gebied gelden, slechts een onderscheiding kunnen zijn van graad. Zoolang zal dus ook aan het inzicht, dat eventueel te vinden historische regelmatigheden in geen geval een onvoorwaardelijk karakter kunnen dragen, geen grond mogen worden ontleend, om van te voren aan die regelmatigheden den titel van wetten te ontzeggen.

Ik kom tot mijne tweede vraag: *moet* de geschiedenis, om als wetenschap te mogen blijven gelden, zich richten op het vinden van wettelijken samenhang, en is er derhalve voor wat

wij tot dusver geschiedenis hebben genoemd, en waarin slechts bij hooge uitzondering van wettelijken samenhang sprake was, in het systeem der wetenschappen geen plaats?

Gelijk men weet, is dit in den laatsten tijd herhaaldelijk en met groote beslistheid beweerd geworden. Men trachtte het doel, dat de bestaande geschiedenis zich stelt, en de middelen, met behulp waarvan zij dat doel poogt te bereiken, in algemeene formules samen te vatten; men vergeleek die formules met soortgelijke, die men uit het werk van andere wetenschappen had geabstraheerd, en men vond het niet mogelijk, deze beide stellen formules tot dekking te brengen. Men zag vervolgens om naar een ander gebied van menschelijke geesteswerkzaamheid, waar doelstelling en keus van middelen wel met die der geschiedenis zouden overeenkomen, en men vond als zoodanig de kunst. En men concludeerde: de geschiedenis in den ouden zin moet tot de kunsten gerekend worden, en de geschiedenis als wetenschap is „à faire". De formules evenwel, met behulp waarvan deze conclusie werd verkregen, luiden in 't kort als volgt: wat het doel betreft, richt zich de wetenschap op het algemeene, de kunst (en evenzoo de geschiedenis) op het bijzondere; en wat aangaat de middelen, werkt de wetenschap met logische redeneering, de kunst (gelijk ook de geschiedenis) met fantasie en intuïtie. Deze formules zullen wij thans aan een zorgvuldig onderzoek hebben te onderwerpen.

In de eerste plaats dan *het doel.* „Kann", vraagt Lamprecht [1]), „das Prinzip des Singulären an sich wissenschaftlich sein? Das ist die entscheidende Frage. Und ich beantworte sie, im Gegensatz zur bisherigen Geschichtswissenschaft, aber in Uebereinstimmung mit jeglicher Definition des Begriffes Wissenschaft, die bisher gegeben worden ist, mit einem entschiedenen Nein. Wissenschaftlich arbeiten heisst: nicht das Singuläre feststellen, sondern das Allgemeine, nicht an den Dingen das sie Trennende ermitteln, sondern das sie Verbindende, heisst die un-

[1]) Lamprecht, Zwei Streitschriften, Berlin 1897, bl. 37

endliche Welt des Singulären — denn das Bestehende in Natur wie Geschichte ist singulär — unter allgemeine Begriffe bringen und dadurch ordnend beherrschen". En inderdaad, voegt hij er elders aan toe, wat zou de wetenschap met het singulaire als zoodanig kunnen aanvangen? Het enkele verschijnsel is oneindig van inhoud, dus onuitzegbaar, onvatbaar voor exact-wetenschappelijke beschrijving, onmogelijk in algemeene begrippen op te lossen, maar alleen intuïtief, in de fantasie, tot aanschouwelijke voorstelling te brengen. Dit geldt voor elk gebied: geen signalement kan een portret vervangen, geene beschrijving van een landschap den indruk van de onmiddellijke waarneming benaderen; ook de beste psychologische karakteristiek blijft in fijnheid van nuanceering verre achter bij drama of roman. „Es muss aufs entschiedenste betont und, wenn nötig, immer wiederholt werden. . . : das Individuelle ist für unsere heutige Auffassung und vermutlich für immer irrational, und darum nicht Gegenstand wissenschaftlicher, sondern nur künstlerischer Erfassung" [1]).

Wij zullen beginnen met te onderzoeken of de grenslijn, door Lamprecht tusschen wetenschap en kunst getrokken, aan de feitelijk bestaande gebiedsverdeeling beantwoordt; of derhalve inderdaad alle wetenschappen buiten de geschiedenis zich richten op de vaststelling van het algemeene, en voor het bijzondere zich slechts interesseeren als middel om tot het algemeene te geraken. De meening, dat het zoo zou zijn, kan zich opdringen, wanneer en zoolang men uitsluitend denkt aan éene bepaalde groep van wetenschappen: niet, zooals men wel eens beweerd heeft, aan de natuur- tegenover de geesteswetenschappen, maar veeleer aan de *abstracte wetenschappen*, die zich met het onderzoek van de elementaire, in tegenstelling van de *concreete wetenschappen*, die zich met het onderzoek van de samengestelde verschijnselen op het gebied van de natuur of van den geest bezighouden. De wetenschappen van de

[1]) Lamprecht, Die historische Methode des Herrn von Below, Berlin 1899, bl. 14—15.

eerste groep, physica en chemie onder de natuurwetenschappen, psychologie onder de wetenschappen van den geest, vatten van de gegeven rijke werkelijkheid telkens slechts ééne zijde (gravitatie, licht, chemisme, — gewaarwording, associatie, gevoel) in het oog; en van hen geldt inderdaad, dat zij zich uitsluitend of althans in de eerste plaats ten doel stellen, de wetten aan het licht te brengen, welke die éénе zijde van de werkelijkheid beheerschen. Maar naast dit *generaliseerende onderzoek* in de abstracte, staat overal het *verklarende onderzoek* in de concrete wetenschappen. Deze concrete wetenschappen, waartoe o.a. astronomie en geologie, philologie en geschiedenis behooren, leveren op elk gebied de onmisbare aanvulling van de abstracte: hebben deze ons de elementaire wetten doen kennen, die zich in een bepaalde groep van verschijnselen manifesteeren, dan zoeken gene een antwoord op de vraag, hoe de enkele verschijnselen van die groep, in de volle complicatie waarin zij ons gegeven zijn, volgens die wetten uit hunne antecedenten zijn ontstaan; waarmede dan reeds gezegd is, dat voor hen niet de bijzondere feiten middel en de algemeene wetten doel, maar omgekeerd de bijzondere feiten doel en de algemeene wetten middel zijn. Zoo kan men niet zeggen, dat de astronoom zich ten doel stelt, de mechanische wetten, de gravitatiewet, de wetten van het licht vast te stellen of zelfs te toetsen: hij neemt veeleer die wetten over van den physicus, en berekent alleen de wijze, waarop volgens hen de werkende oorzaken, in bepaalde verbindingen optredende, een gegeven verschijnsel tot stand brengen. Evenzoo zijn voor den geoloog de physische en chemische wetten niet doel maar middel: middel om rekenschap te geven van het optreden van bepaalde verschijnselen in de aardkorst, die meestal, zóó als zij gegeven zijn en verklaard moeten worden, niet meer dan eenmaal voorkomen. In gelijksoortige omstandigheden verkeert blijkbaar de philoloog, die b.v. de filiatie van een oud handschrift wil nagaan; en verder ook, althans bij een deel van zijn arbeid, de taalvorscher: wanneer hij n.l., gebruik makende van de eenmaal

vastgestelde taalwetten, zijn onderzoek richt op een bepaald woord in een bepaalde taal, en zich afvraagt, hoe dit woord in den loop der tijden zich uit andere woorden kan hebben ontwikkeld [1]). En zoo heeft ten slotte ook de geschiedvorscher, telkens en telkens weer, bijzondere feiten te verklaren: in de eerste plaats het gegevenzijn en zóó gegevenzijn zijner verschillende bronnen, waaruit zich immers de historische gebeurtenissen alleen als hunne verwijderde deeloorzaken laten reconstrueeren; en vervolgens die historische gebeurtenissen zelve, waarvoor de dieper liggende oorzakelijke momenten moeten worden opgespoord. — In al deze gevallen wordt derhalve bij het onderzoek wel de geldigheid van algemeene wetten ondersteld, maar is datgene, waarop zich het onderzoek richt, een bijzonder feit, welks samenhang met voorafgaande, evenzeer bijzondere feiten doorzichtig moet worden gemaakt. En al deze gevallen zouden, tegelijk met den arbeid van den historicus, van het gebied der wetenschap moeten worden uitgesloten en ondergebracht op het gebied der kunst, wanneer men, zooals Lamprecht wil, de grens tusschen wetenschap en kunst zou willen laten samenvallen met die tusschen geestesfunctiën die op het algemeene, en andere geestesfunctiën die op het bijzondere zijn gericht.

Wanneer nu hieruit, zooals ik geloof, in voldoende mate blijkt, dat door Lamprecht grenslijnen worden getrokken, die zoomin aan het spraakgebruik als aan de eischen der zaak beantwoorden, dan mag daaraan onmiddellijk worden toegevoegd, dat hij grenslijnen uitwischt, welke beide gelijkelijk tot hun recht laten komen. Inderdaad: waar heeft men van

[1]) In het voorbijgaan mag worden opgemerkt, wat tot de hoofdzaak niet afdoet, dat er, naast de abstracte en de concreete, ook abstract-concreete wetenschappen of onderdeelen van wetenschappen bestaan, waarin uit een aantal gecompliceerde verschijnselen eerst het gemeenschappelijke wordt afgezonderd, om dan daarvoor, geheel op dezelfde wijze als wanneer het slechts in één geval gegeven was, eene verklaring te zoeken. Men herinnere zich, wat in het voorafgaande omtrent de wetten der physiologie werd opgemerkt, en denke verder aan de wetten van Kepler, aan die betreffende de atolvorming enz.

oudsher het essentieele verschil tusschen kunst en wetenschap gezocht, en hoe zal dat verschil worden aangeduid door ieder die, niet van de wijs gebracht door subtiele redeneeringen en rhetorische antithesen, eenvoudig rekening houdt met zijn taalgevoel en zijn gezond verstand? Het antwoord kan, dunkt mij, niet twijfelachtig zijn: kunst en wetenschap beoogen geheel verschillende dingen; de eerste richt zich tot het gevoel, de tweede tot het verstand; de kunst wil aandoeningen opwekken, en wel aandoeningen van die bijzondere soort, welke wij aesthetische, schoonheidsaandoeningen noemen; de wetenschap daarentegen streeft naar waarheid, en wil geven kennis van, inzicht in den samenhang der werkelijke wereld. Ongetwijfeld: men spreekt ook van waarheid in de kunst, en in wetenschappelijke geschriften is schoonheid van vorm geene onverschillige zaak. Maar in de kunst is waarheid slechts een middel onder meerdere, dat daarom ook in sommige kunsten (muziek, architectuur) geheel buiten toepassing kan blijven, en ook elders (in beeldende kunst en litteratuur) straffeloos mag worden verwaarloosd, wanneer maar andere, meer werkzame middelen ten dienste staan; en de waarde van een wetenschappelijk werk als zoodanig zal niemand van zijne aesthetische qualiteiten willen afhankelijk stellen. Ziedaar dan eene vaste, overal duidelijk zichtbare, nergens afgebrokene of verflauwende grenslijn, die zoo oud is als kunst en wetenschap zelve, die juist datgene scheidt, wat men altijd kunst en wetenschap heeft genoemd, en die men nooit uit het oog zou hebben kunnen verliezen, wanneer men niet, in plaats van zich te oriënteeren over de geheele breedte van het in aanmerking komende gebied, zich had blind gestaard op de specifieke eigenaardigheden van enkele wetenschappen, en alles wat daarbuiten ligt, op grond eener oppervlakkige overeenstemming, zonder nader onderzoek verwezen naar het slechts in vage omtrekken voorgestelde terrein der kunst. Aan welke zijde van *deze* grenslijn evenwel de verklarende wetenschappen, en onder deze de geschiedenis, hun plaats zullen vinden, zal na het voorafgaande niet nader behoeven te worden betoogd.

Mag nu hiermede als vastgesteld worden beschouwd, dat de concentratie van den geestesarbeid op het bijzondere en singulaire geenszins is een privilege van de kunst, maar ook op het gebied der wetenschap tot de zeer gewone zaken behoort, dan hebben wij nog een oogenblik stil te staan bij de vraag, hoe dit eigenlijk mogelijk is. Immers door Lamprecht werd niet slechts beweerd, dat alle wetenschappen behalve de geschiedenis feitelijk zich richten op het algemeene, maar ook, met een beroep op het „individuum ineffabile", betoogd, dat zij niet anders konden doen, daar zich nu eenmaal het individueele feit in zijn vollen rijkdom niet met wetenschappelijke middelen laat overmeesteren. Onoverkomelijk schijnt mij deze moeilijkheid niet; dat ze door Lamprecht zoo zwaar wordt geschat, zal wel op dezelfde wijze te verklaren zijn als eene zoo even besproken soortgelijke overschatting van tegengestelde zijde, n.l. uit het instinctieve, natuurlijk onwillekeurige en onbewuste streven om het werk, dat de andere partij bij voorkeur wil verrichten, als onuitvoerbaar bezwaarlijk voor te stellen, en daardoor alle krachten op het werk, dat men zelf het liefst gedaan zou zien, te concentreeren. Zooeven zagen wij, hoe de mannen van de oude bedeeling ten onrechte meenden, door eene geforceerd strenge interpretatie van het woord wet de mogelijkheid van historische wetten van te voren te kunnen uitsluiten; in het thans besproken geval begaan de nieuwlichters geheel dezelfde fout, in zoover zij door eene geforceerd strenge interpretatie van het woord verklaring den schijn wekken, alsof het individueele geval zich onmogelijk zou kunnen leenen tot wetenschappelijke behandeling. Voorzeker: ieder individueel geval op stoffelijk of geestelijk gebied is oneindig van inhoud, en zal dus nooit uitputtend beschreven, nooit ook als noodzakelijk product van voorafgaande omstandigheden uitputtend verklaard kunnen worden. Maar kan het gerechtvaardigd heeten, wanneer wij niet alles kunnen bereiken, waarheen onze overspannen wenschen zich uitstrekken, te zeggen, dat niets voor ons bereikbaar is? Oriënteeren wij ons weder op het gebied der natuurwetenschappen, die niet zoo

gemakkelijk als de geesteswetenschappen dupe worden van groote woorden en schoolsche constructies, dan lijkt alles zoo eenvoudig en vanzelfsprekend. De geoloog, die zich rekenschap wil geven van het ontstaan eener aardlaag, weet natuurlijk zeer goed, dat hij er niet in slagen zal, van ieder conglomeraat en van elken petrefact, nog minder van elk stofdeeltje of van elk atoom, aan te toonen, hoe het juist daar, waar het zich bevindt, ontstaan of terechtgekomen is; en zelfs de astronoom, wiens veel minder gecompliceerd materiaal eene veel grootere nauwkeurigheid mogelijk maakt, blijft zich bewust, dat er, behalve de factoren die hij bij de verklaring van de bewegingen der hemellichamen in aanmerking neemt, oneindig veel andere factoren bestaan (botsing met de in het wereldruim verspreide stofdeeltjes, aantrekking door ver verwijderde hemellichamen), die mede hun invloed uitoefenen, en waarvan de invloed voor eene werkelijk uitputtende verklaring noodzakelijk mede in aanmerking genomen zou moeten worden. Het is nu eenmaal niet anders: individuum est ineffabile. Maar is daarmede gezegd, dat de verklaringen van den geoloog en den astronoom zonder waarde zijn? Immers neen: beide geven althans eene benaderde verklaring; wat de astronoom verklaart, verschilt zelfs zoo weinig van de te verklaren werkelijkheid, dat wij met onze beperkte hulpmiddelen dat verschil niet eens kunnen ontdekken; en al is het bij den geoloog geheel anders gesteld, toch kan ook deze ons brengen tot het inzicht, dat, bij bepaalde onderstellingen omtrent de oorzaken, volgens bekende natuurwetten de gegeven verschijnselen althans in hoofdlijnen zich zoo moeten vertoonen, als feitelijk het geval is. Maar wanneer men deze verklaringen met dank aanvaardt, waarom dan aan de geschiedenis als verklarende wetenschap zooveel strengere eischen gesteld? Waarom mag ook zij niet volstaan met ons in groote lijnen den loop eener historische gebeurtenis begrijpelijk te maken, en ons verder in gelukkige onwetendheid laten aangaande allerlei bijzonderheden, voor welker vaststelling gegevens ontbreken, en waarvan ons de meeste volkomen onverschillig zouden zijn?

Waarom mag de geschiedenis, als zij hetzelfde werk doen kan en sinds eeuwen feitelijk gedaan heeft, dat door andere erkende wetenschappen wordt verricht, niet evengoed als deze den naam van wetenschap blijven dragen?

Gesteld nu evenwel, dat de juistheid dezer beschouwingen wordt toegegeven; derhalve erkend, dat de geschiedenis, wat voorwerp en richting van onderzoek betreft, nergens treedt buiten het gebied der wetenschap, dan moet het dubbel raadselachtig schijnen, dat zij bij de uitvoering van dat onderzoek *methoden* in toepassing brengt, waarvan de analoga zich op het gebied der andere wetenschappen nauwelijks, op dat der kunst daarentegen des te gemakkelijker schijnen te laten aanwijzen. Wij hebben aanleiding gevonden de geschiedenis, wat betreft het doel dat zij zich stelt, met astronomie, geologie enz. te rangschikken onder de verklarende wetenschappen: en toch schijnt zij dat doel te vervolgen langs geheel andere wegen dan in het algemeen door deze worden ingeslagen; zelfs heeft men kunnen beweren, dat „verklaren", „begrijpen", „verstaan" in de geschiedenis iets geheel anders beteekent dan elders [1]). Wanneer de astronoom of de geoloog de door hem vastgestelde feiten tracht te verklaren, dan bedoelt hij met dat verklaren niets anders dan: aantoonen dat die feiten, volgens de elementaire wetten van het betrokken gebied, noodzakelijk uit voorafgaande feiten voortvloeien. Daarom behoort eene voldoende kennis van de wetenschappen, die deze elementaire wetten aan het licht brengen, derhalve van mechanica, physica, chemie, tot zijne onmisbare voorbereiding, en zal hij bij elk voorkomend geval als vanzelf den blik richten naar deze, en daar het licht zoeken, dat hij voor de verklaring behoeft. Geheel anders handelt de historicus. Dat de psychologie de grondwetenschap zou zijn voor de geschiedenis, op dezelfde wijze als de mechanica en de physica het zijn voor de verklarende natuurwetenschappen, hoort men wel eens be-

---

[1]) Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, Leipzig 1905.

weren, maar in de praktijk is er niet veel van te bespeuren: men kan een uitnemend historicus zijn, zonder zich ooit met de studie der psychologie te hebben beziggehouden. En inderdaad gaat de historicus, die eene raadselachtige ontwikkeling tracht te verklaren, op geheel andere wijze te werk, dan elders te doen gebruikelijk is. Hij tracht niet langs den weg der redeneering die ontwikkeling volgens algemeene wetten als noodzakelijk product van voorafgaande omstandigheden te deduceeren; maar hij verplaatst zich in zijne verbeelding, zoo volledig en zoo nauwkeurig als hem dit mogelijk is, in de karakters en de omstandigheden van de personen, die tot die ontwikkeling hebben bijgedragen; hij tracht hun innerlijk leven, de aaneenschakeling hunner gedachten, aandoeningen en begeerten, in zich te reproduceeren („nachzuerleben", zeggen de Duitschers), en op deze wijze zich eene plausibele, subjectief bevredigende voorstelling te vormen van den weg, langs welken zij tot hunne in handelingen omgezette besluiten gekomen zijn. Hij verlaat derhalve geen oogenblik de sfeer van het concreete; fantasie, intuïtie en divinatie staan bij hem op de plaats, elders door abstractie en deductie ingenomen. En de vraag dringt zich op, hoe verklaard kan worden dat de geschiedenis, wanneer zij werkelijk eene wetenschap is, toch regelmatig de hulpmiddelen der wetenschap schijnt te versmaden, en die vàn de kunst toe te passen. Op deze vraag zal ik ten slotte nog een antwoord trachten te geven; en dat antwoord zal in hoofdzaak de strekking hebben om aan te toonen, *dat wij ook hier slechts schijnbaar met essentieele, feitelijk echter met betrekkelijk toevallige, deels door voorbijgaande ontwikkelingstoestanden, en voor een ander deel door eigenaardigheden der materie van het onderzoek bepaalde verschillen tusschen de geschiedenis en andere wetenschappen te maken hebben*, en dat deze verschillen ons in geenen deele het recht geven, de historische methode als eene „aesthetische" van de wetenschappelijke af te zonderen of daar tegenover te stellen.

Vooreerst dan *de verhouding tot de psychologie*. Is het, zou ik willen vragen, inderdaad waar, wat zoo dikwijls wordt be-

weerd, dat de historicus bij zijne verklaringen geen gebruik maakt van psychische wetten? Men geeft er zich zelden in voldoende mate rekenschap van, in welken omvang eene zekere kennis dezer psychische wetten, onder den gezamenlijken invloed der nooit geheel onderbroken zelfervaring en van den dagelijkschen omgang met anderen, tot een gemeenschappelijk bezit van ons allen geworden is. Ongetwijfeld brengen wij ons, voor zoover wij ons niet opzettelijk met wetenschappelijk-psychologische studiën hebben bezig gehouden, die kennis slechts zelden en gebrekkig tot bewustzijn; maar dat verhindert ons niet, ze in het dagelijksch leven met groote gemakkelijkheid en zekerheid toe te passen, en daardoor het onwederlegbaar bewijs te leveren, dat wij ze bezitten. Het is daarmede als met de warenkennis van den practischen koopman, en de weerkennis van den zeeman of boer: algemeene regels worden niet en zouden niet kunnen worden geformuleerd, maar de tallooze ervaringen, waaruit zij geabstraheerd hadden kunnen worden, hebben ieder voor zich hun onmerkbaar dun laagje overtuigingsgevoel afgezet, en zoo mettertijd een stevigen bodem gevormd, waarop, al is hij nooit door het licht van het klare bewustzijn bestraald, welgegronde oordeelen kunnen worden gebouwd. Nu is het zeker waar, dat die in de praktijk verworven kennis van koopman, zeeman of boer door wetenschappelijke studiën op het betrokken gebied aanmerkelijk uitgebreid en gepreciseerd zou kunnen worden; en hetzelfde geldt van de in het leven verkregen menschenkennis in verhouding tot de psychologie. Maar het valt niet te ontkennen, dat het verschil tusschen deze beide soorten van kennis, vooral wat de mogelijkheid van practische toepassing betreft, hier bij lange na niet zoo groot is als daar. Dat ligt aan verschillende omstandigheden: aan de betrekkelijke jeugd der wetenschappelijke psychologie; aan het feit, dat zij in hare jonge jaren zich meer met de quantitatieve preciseering van reeds bekende dan met het onderzoek van nieuwe wettelijke betrekkingen heeft bezig gehouden; aan het andere feit, dat zij met hare methoden aanvankelijk slechts de minst gecom-

pliceerde verschijnselen, die van het gewaarworden, waarnemen en herinneren kon bereiken, terwijl de dieper gefundeerde en sterker naar buiten werkende functiën van denken, voelen en willen eerst langzamerhand door haar worden benaderd; eindelijk aan den zéér korten tijd, gedurende welken zij aan het practisch vooral belangrijke gebied van de individueele verschillen in temperament, aanleg en karakter eerst hare aandacht heeft kunnen wijden. Deze omstandigheden maken het begrijpelijk, dat in het bijzonder de historicus aan de wetenschappelijke psychologie nog slechts weinig hulp kan ontleenen; *in dezelfde koele verhouding stond echter de astronomie tot de physica vóór de ontdekking van traagheidsbeginsel en gravitatiewet, en de geologie tot de wettenzoekende natuurwetenschappen in het algemeen tot in het midden der* 18e *eeuw.* De voorspelling schijnt niet gewaagd, dat ook de nog thans bestaande koele verhouding tusschen geschiedenis en psychologie haar einde nadert. Wanneer b.v. eenmaal, zooals binnen afzienbaren tijd mag worden verwacht, de speciale psychologie over vraagstukken als die van de psychische erfelijkheid en van de correlaties tusschen verschillende geestelijke eigenschappen een minder onzeker licht zal hebben doen opgaan dan thans nog het geval is, dan zal ongetwijfeld geen historicus de beteekenis miskennen, die aan deze onderzoekingen voor zijn eigen arbeid toekomt, en dan zal de weg zijn gebaand voor eene betrekking, die in innigheid voor analoge betrekkingen op natuurwetenschappelijk gebied niet zal behoeven onder te doen. Trouwens men kan veilig beweren, dat reeds verscheidene psychologische onderzoekingen uit den laatsten tijd, zooals die over de betrouwbaarheid der getuigenissen, over de psychologie der volksmenigten, over suggestie en over de overgangsvormen tusschen het normale geestesleven en de eigenlijke psychosen, door den historicus niet zonder vrucht zouden kunnen worden geraadpleegd.

Evenwel, met dat alles zijn wij nog niet klaar; er blijft nog iets op te helderen, en dat is *de overwegende rol, die bij het historisch onderzoek wordt gespeeld door dien geheimzinnigen*

factor, waaraan men de namen intuïtie, fantasie, divinatie pleegt te verbinden, en die niets te maken schijnt te hebben met de strenge methoden der wetenschap. Voorzeker, de historicus heeft menschenkennis noodig in den zoo even omschreven zin; hij moet veel menschen hebben ontmoet, en daarbij opgemerkt of althans ondervonden de verschillen, die tusschen hen bestaan, en de typische vormen, waartoe zich deze verschillen laten herleiden. Maar is dit alles? Wanneer de groote geschiedvorscher bestudeert, peilt, ten slotte begrijpt de persoonlijkheid van een Caesar, een Franciscus, een Luther, een Robespierre, doet hij dan niets anders dan reconstrueeren naar aanleiding van min of meer duidelijk bewuste algemeene ervaringen, die hij in den loop van zijn leven aan zichzelf of aan personen uit zijne omgeving heeft opgedaan? Het zou belachelijk zijn, iets dergelijks te willen beweren; geheel andere geestesfunctiën treden hier op den voorgrond. De echte, de groote geschiedvorscher dompelt, begraaft zich in zijn onderwerp, vereenzelvigt zich met zijn held, leeft mede het leven dat deze heeft geleid, en doet hem ten slotte herboren worden uit en in zichzelf. Het geheele proces blijft binnen het gebied van het concreete en individueele besloten; stuk voor stuk, maar elk stuk in zijne individueele bepaaldheid, bouwt zich de onderzochte ziel in de onderzoekende ziel op; steeds duidelijker worden de lijnen, tot eindelijk de onderzoeker niet zoozeer *weet* dat hij de historische persoonlijkheid *be*grepen, als wel *voelt* dat hij ze *ge*grepen heeft, om eerst daarna, in moeizamen arbeid, voor zichzelf en anderen in begrippen samen te vatten en in woorden uit te drukken, wat hij met zijn zienersoog heeft aanschouwd. Maar welke overeenstemming kan er bestaan tusschen dit heroïsche geestesproces, deze worsteling en eindelijke versmelting van twee individualiteiten, en den nuchteren, zakelijken gedachtenarbeid der wetenschap?

Ik geloof, hoe parodox het ook op 't eerste gezicht moge schijnen, dat deze overeenstemming, wel verre van te ontbreken, zich veeleer met den vinger laat aanwijzen, — mits men zich maar niet in de war laat brengen door verschillen

in afmetingen of verhoudingen tusschen essentieel gelijksoortige dingen. Dat de in razende vaart voorbijvliegende sneltrein bewogen wordt door dezelfde kracht, die het deksel van den theeketel doet trillen, of dat zich in den allesverslindenden brand hetzelfde proces openbaart als in het roesten van een stuk ijzer, zou den leek kunnen verbazen; op soortgelijke motieven zou het berusten, wanneer men zich verbaasde over de gelijkstelling, die ik thans aan uw oordeel wensch te onderwerpen: namelijk die *tusschen het divinatorische proces in den geest van den geschiedvorscher, en het eenvoudige natuurwetenschappelijke experiment.* Ik ben inderdaad van oordeel, dat wij hier te doen hebben, niet met bloot analoge of op sommige punten vergelijkbare denkprocessen, maar met volkomen gelijksoortige methodische hulpmiddelen, juister met één identiek methodisch hulpmiddel, dat zich alleen, naar den aard van het gebied, waarop het wordt toegepast, in verschillende verschijningsvormen specificeert. Staat mij toe, ten slotte deze stelling nog wat nader toe te lichten.

Gelijk men weet, heeft het woord *experiment* in het wetenschappelijk taalgebruik eene scherp omlijnde beteekenis: men verstaat daaronder *het opzettelijk in-werking-stellen van bepaalde oorzaken, met de bedoeling om uit de waarneming der zich daarbij aansluitende gevolgen tot beter inzicht in den oorzakelijken samenhang tusschen beide te geraken.* Het zal niet noodig zijn, de groote beteekenis van het experiment in de generaliseerende, wettenzoekende natuurwetenschappen in het licht te stellen; en evenzeer mag als bekend worden ondersteld, dat de generaliseerende, wettenzoekende psychologie in de laatste halve eeuw op ruime schaal en met onbetwistbaar succes van dit hulpmiddel heeft gebruik gemaakt. Daarentegen zullen wij uitvoeriger hebben stil te staan bij *de beteekenis van het experiment in de verklarende wetenschappen*, derhalve bij onderzoekingen, die niet op het vinden van algemeene wetten, maar op het verklaren van bijzondere verschijnselen zijn gericht. Beginnen wij, hier als vroeger, met ons te oriënteeren op het gebied der verklarende natuurwetenschappen, zooals astronomie

en geologie, dan blijkt in de eerste plaats, dat het experiment daar veel minder op den voorgrond treedt dan in de generaliseerende wetenschappen van hetzelfde gebied: in verreweg de meeste gevallen bepaalt men zich tot de zorgvuldige waarneming van het te verklaren concreete feit, tot het maken van eene onderstelling betreffende zijne vermoedelijke oorzaken, en tot het verificeeren dezer onderstelling, door uit de ondersteldc oorzaken met behulp van algemeene physische of chemische wetten de bijbehoorende werkingen af te leiden, en deze met de gegevens te vergelijken. Blijkt de onderstelling dezen toets te doorstaan, kan zij derhalve op de aangeduide wijze rekenschap geven van alle eigenaardigheden, die men bij het te verklaren feit heeft opgemerkt, dan is daarmede hare waarschijnlijke juistheid aangetoond, en kan, naast deze deductieve, eene experimenteele verificatie achterwege blijven. Maar het kan voorkomen, dat deze gewone weg niet begaanbaar is, of niet ver genoeg voert. Misschien zijn de physische of chemische wetten, die bij de deductieve verificatie der hypothese zouden moeten worden toegepast, niet volledig of niet nauwkeurig genoeg bekend; misschien ook zijn zij het wel, maar blijft twijfel over, of wel in voldoende mate met alle omstandigheden rekening is gehouden. In zulke gevallen zou het klaarblijkelijk van groot belang zijn, de proef op de som te kunnen nemen, door experimenteel na te gaan, of inderdaad de oorzaken die men voor het te verklaren verschijnsel heeft ondersteld, in een nieuw geval opzettelijk ingevoerd, soortgelijke werkingen tot stand brengen als in dat verschijnsel gegeven zijn. Evenwel: noch de verschijnselen aan het firmament, noch de werkingen in de aardkorst leenen zich tot een direct experimenteel ingrijpen; wil men de experimenteele verificatie niet missen, dan blijft derhalve slechts over, deze te doen plaats hebben op zeer verkleinde schaal, in den vorm van het zoogenaamde *analogie-experiment.* Zoo liet Plateau, om de hypothese van Kant en Laplace over het ontstaan van ons zonnestelsel te toetsen, een bol van olijfolie draaien in een vloeistof van gelijk soortelijk gewicht, en constateerde daarbij

de verschijnselen van afplatting aan de polen, afscheiding van ringen, oplossing dezer ringen in kleinere bollen, waarvan die hypothese de verklaring moest leveren. Zoo onderzocht Karl Gustav Bischof, door gesmolten basaltbollen geleidelijk te laten afkoelen, of de mate, waarin na eenigen tijd deze afkoeling op verschillende afstanden van de oppervlakte bleek te zijn tot stand gekomen, overeenstemde met de ervaringen, die men aangaande de temperatuur van den aardkorst op verschillende diepten had opgedaan. En zoo pleegt men sedert het begin der vorige eeuw algemeen, om onderstellingen betreffende de wordingsgeschiedenis van bepaalde gesteenten op de proef te stellen, de grondstoffen, waaruit men vermoedt dat die gesteenten zijn ontstaan, in het laboratorium bloot te stellen aan overeenkomstige invloeden van druk, temperatuur enz., als in de natuur daarop kunnen hebben gewerkt. In al deze gevallen worden derhalve soortgelijke oorzaken als die, waarvan men vermoedt, doch niet kan bewijzen, dat zij het te verklaren verschijnsel hebben tot stand gebracht, op zeer verkleinde schaal kunstmatig ingevoerd, om er zich aldus van te overtuigen, of zij inderdaad zoodanige werkingen kunnen voortbrengen, als men meent hun te moeten toeschrijven. Wat evenwel aan deze onderzoekingen hun meer of minder streng bewijzend karakter verleent, is de voorafgaande, op reeksen van feiten gegronde zekerheid, dat in de natuur het groote en het kleine in laatste instantie door dezelfde wetten wordt beheerscht.

Keeren wij thans tot ons eigenlijk onderwerp terug, dan is in de eerste plaats gemakkelijk in te zien, dat de geschiedvorscher, waar hij rekenschap heeft te geven van de handelingen van historische personen of groepen, bijna regelmatig staat tegenover moeielijkheden van dezelfde soort, als volgens het voorafgaande somtijds de astronoom en de geoloog. Zooals daar nu en dan de physica en de chemie, zoo blijft hier telkens weer de psychologie in gebreke, in voldoende volledigheid en nauwkeurigheid de wetten te leveren, die voor eene exact-deductieve verificatie van hypothesen over de oorzaken der

gegeven verschijnselen noodig zouden zijn; en wanneer ook eene dergelijke verificatie zeer in 't ruwe, in de allergrootste lijnen, mogelijk is, dan laat toch nog altijd, hier als daar, de enorme complicatie van oorzaken en werkingen de vraag bestaan, of niet gewichtige medewerkende omstandigheden over het hoofd zijn gezien. Zooveel zal dus althans moeten worden toegegeven, dat, *wanneer* de historicus de gebrekkige deductieve verificatie zijner hypothesen door eene experimenteele kan aanvullen, dit voor de betrouwbaarheid zijner uitkomsten van de allerhoogste waarde zal zijn. Nu is vervolgens wel duidelijk dat, in het thans voor ons liggende gelijk in de vroeger besproken gevallen, zulke experimenten onmogelijk kunnen worden genomen op een schaal, overeenkomende met, of ook maar in de verte naderende tot dien, waarop zich de te verklaren verschijnselen hebben voorgedaan: zoomin als de astronoom sterrenstelsels of de geoloog aardbollen, heeft de historicus Caesars of Robespierres tot zijne beschikking, om ze aan den invloed van bepaalde motieven bloot te stellen, en te zien hoe zij daarop reageeren. Nu hebben zich evenwel, gelijk wij zooeven zagen, de astronoom en de geoloog weten te helpen, door de processen, die de werkelijkheid ons in reusachtige afmetingen voor oogen stelt, op zeer verkleinde schaal in hunne laboratoria na te bootsen; en de vraag dringt zich op, of ditzelfde hulpmiddel niet ook, mutatis mutandis, door den historicus zou kunnen worden toegepast. Het antwoord moet luiden: *dat het sinds lang regelmatig en met den besten uitslag door den historicus toegepast wordt.* Het werk van den historicus bestaat, gelijk wij zagen, voor een goed deel hierin: zich in te denken, te verplaatsen in anderen, zich voor te stellen, hoe die anderen denken, voelen en begeeren, derhalve in zijne fantasie zich een zooveel mogelijk gelijkend beeld van het zieleleven dier anderen op te bouwen. Nu is het van groot belang, zich van de eigenlijke natuur dezer op het zieleleven van anderen betrekking hebbende fantasiebeelden nauwkeurig rekenschap te geven. Zij verhouden zich tot het afgebeelde geenszins, zooals men bij oppervlakkige beschouwing

zou kunnen meenen, als een op papier of doek, in klei of marmer uitgevoerd portret tot zijn origineel, derhalve als een dood, werkeloos schema tot eene levende en werkzame realiteit; veeleer *zijn het nabootsingen in hetzelfde materiaal, en met dezelfde krachten uitgerust, die aan het oorspronkelijke toekomen.* De dagelijksche ervaring leert, en het psychologisch onderzoek heeft boven allen twijfel verheven, dat gereproduceerde (herinnerde of verbeelde) gedachten, aandoeningen en begeerten *werkelijke* gedachten, aandoeningen en begeerten zijn, van denzelfden aard, alleen maar zwakker, als de oorspronkelijke, en op dezelfde wijze, alleen maar in geringere mate, werkzaam als deze. Wanneer wij aan den smaak van citroensap denken, dan volgt evenzeer vermeerderde speekselafscheiding als wanneer wij feitelijk in een citroen bijten; stellen wij ons voor, dat wij bij eene of andere gelegenheid een gek figuur zullen maken of een beleediging ondergaan, dan treden gelijksoortige reacties van verwarring, schaamte of toorn bij ons op, als in het ondersteldé geval zich in sterkeren graad zouden voordoen; leven wij mede met den held van een drama of roman, dan deelen wij voor een oogenblik zijn haat en zijne liefde, zijn hoop en zijn vrees, zijne neigingen en hartstochten, en vullen zonder moeite uit eigen middelen aan, wat de dichter in zijne schildering niet of slechts aanduidenderwijze heeft opgenomen. Wat wij in al deze gevallen in ons zelf tot stand brengen, is dus niets anders dan eene verzwakte, maar overigens identieke herhaling van een stuk werkelijk of mogelijk bewustzijnsleven; *omdat en voor zoover evenwel deze verzwakte herhaling in wezen en werken gelijk is aan het oorspronkelijke, kunnen wij ook aan de eerste de verdere ontwikkelingen en verwikkelingen bestudeeren, die zich in het laatste hebben voorgedaan of zouden voordoen.* Inderdaad maken wij reeds in het dagelijksch leven op ruime schaal van dit hulpmiddel gebruik. Wanneer wij, om slechts een enkel voorbeeld te noemen, waar onze vrienden of bekenden voor een tweesprong staan, door ons in te denken in hunne karakters en omstandigheden trachten uit te maken, hoe de beslissing waar-

schijnlijk zal uitvallen; of wanneer wij ook maar, hun een genoegen willende aandoen, ons trachten voor te stellen wat hun 't aangenaamst zou zijn, dan experimenteeren wij met onze eigene voorstellingen betreffende andere persoonlijkheden, en bereiken langs dezen weg resultaten, die zeker niet onfeilbaar, maar toch ook evenmin geheel waardeloos zijn. Geheel hetzelfde werk evenwel, dat wij hier in het klein verrichten, verricht de geschiedvorscher in het groot. Ook hij experimenteert met zijne voorstelling van eene of andere historische persoonlijkheid; vraagt zich af, of hij, zóó zijnde, zóó denkende en zóó gesitueerd als hij zich haar voorstelt, zou handelen zooals zij gehandeld heeft; en completeert en corrigeert zijn voorstelling zoo lang, tot hij op deze vraag een toestemmend antwoord kan geven. Maar waardoor onderscheidt zich dit denkproces, anders dan door den bijzonderen aard van het object van onderzoek, van het analogie-experiment op verkleinde schaal in astronomie of geologie? Te verklaren is in beide gevallen een concreet gegeven feit: hier b.v. het besluit van Caesar om den Rubicon over te trekken, daar de inrichting van ons zonnestelsel; het nadenken over dat feit voert tot zekere onderstellingen aangaande zijne vermoedelijke oorzaken: in het eene geval tot eene bepaalde conceptie van Caesar's gemoedstoestand op het beslissende oogenblik, in het andere tot de hypothese van een draaienden nevelbol; om deze onderstellingen te toetsen, construeerde Plateau in zijn laboratorium een evenredig verkleinde nabootsing van den ondersteldden oernevel, en bouwt de historicus in zijn bewustzijn een evenredig verzwakte voorstelling op van den onderstelden Caesar; om dan ten slotte beide uit het verdere verloop der verschijnselen, die zich aan de nabootsing laten waarnemen, gevolgtrekkingen af te leiden betreffende de mate van waarschijnlijkheid, die aan de onderstelling mag worden gehecht. En in het laatste zoowel als in het eerste geval berust het goed recht van deze gevolgtrekkingen eenerzijds op de omstandigheid, dat origineel en nabootsing in alle wezenlijke punten, behalve in de quantiteit, overeenstemmen; en anderzijds op de

wetenschap dat, op geestelijk zoowel als op stoffelijk gebied, de wettelijke samenhang der verschijnselen in laatste instantie onafhankelijk is van de schaal, waarop zij zich voordoen. Eindelijk zijn ook de foutenbronnen, waartegen de onderzoeker zich in acht heeft te nemen, in beide gevallen van dezelfde soort: zij liggen hoofdzakelijk in de moeilijkheid, om in de nabootsing de te toetsen factoren in gelijke intensiteitsverhoudingen in te voeren als in het origineel zullen hebben bestaan, en in de kans, dat andere factoren, die in het origineel ontbraken, zich in de nabootsing niet volledig laten elimineeren. Het komt mij derhalve voor dat, uit een formeel oogpunt beschouwd, de fantasiewerkzaamheid van den historicus zich met den experimenteelen arbeid in de verklarende natuurwetenschappen volledig tot dekking laat brengen. Het verschil ligt uitsluitend in den aard der objecten, waarop zich het onderzoek richt; derhalve in de omstandigheid, dat het te verklaren feit, de oorzaken, die men onderstelt, en de andere, waarmede men experimenteert, in het eene geval stoffelijke, in het andere bewustzijnsverschijnselen zijn; waaruit dan onmiddellijk voortvloeit dat de historicus, aangezien hij het materiaal waarmede hij experimenteert aan zijn eigen zieleleven moet ontleenen, eigenschappen noodig heeft, die bij den experimenteerenden natuurvorscher zonder schade kunnen ontbreken: eene rijke en veelzijdige persoonlijkheid, en eene levendige, soepele, tot in de fijnste schakeeringen beheerschbare fantasie. Dit verschil is evenwel voor ons tegenwoordig onderwerp zonder belang; het kan de volstrekte identiteit der in beide gevallen in toepassing gebrachte methodische beginselen misschien maskeeren, maar niet wegnemen.

Ik sta aan het einde van mijn betoog, en heb nog slechts mijn resultaat in een korte formule samen te vatten. De wetenschap heeft een dubbele, misschien zelfs een driedubbele taak: wetten te zoeken, die wetten toe te passen op bijzondere gevallen, volgens die wetten gegeven verschijnselen te verklaren. Met deze derde taak, en wel in 't bijzonder met de verklaring

van verschijnselen, die op psychische oorzaken terugwijzen, heeft zich tot dusver de geschiedenis bijna uitsluitend bezig-gehouden. Zij heeft daarbij gebruik gemaakt van dezelfde methoden, die ook door de verklarende natuurwetenschappen worden aangewend: deductie uit de algemeene wetten van het door haar onderzochte gebied, en analogie-experiment. Of zij, naast de verklaring der tot haar gebied behoorende verschijnselen, ook eene samenvatting van eenige dezer verschijnselen in algemeene wetten zal kunnen tot stand brengen, moet aan de toekomst worden overgelaten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11en JUNI 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DER WIJCK, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, POLAK, SILLEM, BLOK, HOLWERDA, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEIJMANS, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, BREDIUS, KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, KRUYT Correspondent en KARSTEN Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn: Biographische aanteekeningen van Prof. Bavinck en een prijsvers uit Italie *„de conditionibus temporum* onder de zinspreuk *Non sine metu.*

Hierna krijgt de heer Heijmans het woord voor zijn beschouwing over „de Geschiedenis als Wetenschap".

De spreker stelt achtereenvolgens twee vragen. Op de

eerste, of de geschiedenis een wettenwetenschap zijn *kan*, acht hij het ondoenlijk a priori te antwoorden, daar de mogelijkheid van historische wetten zoo min een eisch is van het causaliteitsbeginsel, als op grond van de complicatie der verschijnselen volstrekt kan worden uitgesloten. De tweede vraag, of de geschiedenis, om wetenschap te mogen heeten, wettenwetenschap zijn *moet*, wordt ontkennend beantwoord. Naast de generaliseerende *wettenwetenschappen* is op elk gebied plaats voor de *verklarende wetenschappen* van de bijzondere feiten; bij deze sluit zich de geschiedenis aan, zoowel wat aangaat hare doelstellingen als wat aangaat hare methoden, die zich in hoofdzaak laten beschrijven als deductie uit algemeene psychische wetten, en uit analogie-experiment.

Nadat de spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de verslagen en mededeelingen, wordt daarover achtereenvolgens het woord gevoerd door de h.h. Van der Wyck, Blok, la Saussaye, Boissevain, d'Aulnis en Woltjer, wier vragen en bezwaren door den spreker uitvoerig worden beantwoord.

Bij de rondvraag biedt de heer Oppenheim aan voor de bibliotheek het IIe deel van zijn Nederlandsch gemeeenterecht en deelt de heer Asser mede, bij monde van den Secretaris, dat hij zijn voordracht van de vorige vergadering, wegens vele veranderingen die publiciteit daarvan medebrengt, liever afzonderlijk wenscht uit te geven dan haar af te staan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Na een woord van begroeting aan Dr. Snouck Hurgronje die voor het eerst aanwezig is, sluit de Voorzitter de vergadering.

PLANNEN VOOR EEN STAATS DOMEINBANK EN EEN STADS GIROBANK.

(Mededeelingen uit het Oud-Archief van de Nederlandsche Bank).

BIJDRAGE VAN DEN HEER

N. P. VAN DEN BERG.

De moeilijkheden en bezwaren aan elk begin veelal eigen zijn ook aan de Nederlandsche Bank niet bespaard gebleven. „De vooroordeelen, welke zich van alle kanten tegen de op- „richting eener Nationale bank lieten hooren," dus sprak de Directie in haar bij het eind van het eerste boekjaar (1814/15) aan Commissarissen uitgebracht verslag, „de vreeze van velen „dat weldra de door haar uit te geven bankbiljetten geene „andere dan eene representatieve waarde bekleeden zouden; „de nieuwheid en het geheel onbekende der inrichting, reeds „genoeg om eene natie daartegen in te nemen welke zoo zeer „en met zoo veel reden meermalen gewenscht had het oude „nimmer te hebben vaarwel gezegd; de geheel ongegronde „schoon dikwerf gemanifesteerde vrees, dat alle operatiën bij „haar te ondernemen eene meerdere publiciteit bekomen zouden „dan wanneer die onder de hand en bij particulieren gesloten „werden," dit altegader werkte mede om de ontwikkeling der operatiën in niet geringe mate te belemmeren; maar met dat al waren de uitkomsten van het nieuw aangevangen bedrijf voor de actionarissen niet onbevredigend. Dividenden van 6, 7 en 10 percent konden hun achtereenvolgens worden uitgekeerd, en toen in den loop van het zesde boekjaar (1819/20) het maatschappelijk kapitaal verdubbeld en tot *f* 10 millioen

uitgebreid werd, begon de nieuwe instelling van den kant van het publiek gaandeweg meer gewaardeerd te worden.

Aan waardeering van den kant van haren Koninklijken stichter heeft het haar van den aanvang af nooit ontbroken. In de jaarlijksche verslagen der Directie, die gedurende de eerste vijftig jaren van het bestaan der Bank alleen voor Commissarissen bestemd waren, [1]) wordt herhaaldelijk gewaagd van „de goede en gunstige gezindheid", van „de welwillendheid „en het machtig appui" van den Koning, van de niet genoeg te waardeeren medewerking van „een weldadig Gouvernement", en des te pijnlijker zal het der Directie dan ook geweest zijn, toen zij eerlang in de noodzakelijkheid kwam zich te moeten schrap zetten tegen het verlangen van den Koning met betrekking tot plannen, waaraan hem veel gelegen was, doch welker verwezenlijking de belangen der aan hare zorgen toevertrouwde instelling, naar haar oordeel, grootelijks zou hebben kunnen schaden.

Eerst, in 1822, gold het de door Willem I beoogde Domeinbank, die zich op uitgebreide schaal met credietoperatiën zou kunnen onledig houden, en welker biljetten aan toonder bestemd waren om naast die van de Nederlandsche Bank een plaats in het verkeer te gaan innemen; — vervolgens, in 1824, een op 's Konings last door de Stedelijke regeering van Amsterdam in het leven te roepen Giro-bank, die ten gerieve van den handel de voormalige Amsterdamsche Wisselbank zou moeten vervangen; — plannen, die wel geen van beiden tot uitvoering zijn gekomen, maar intusschen aanleiding gaven tot veelvuldige beraadslagingen en gedachtenwisselingen van het Bestuur der Bank met het Bestuur van Staat en Stad. Van een en ander is toen ter tijd, wegens het gestreng in acht nemen der bij art. 58 van het octrooi aan de Directie en alle beambten der Bank „geordonneerd en aanbevolen stipte geheim„houding omtrent alle zaken de Bank betreffende", natuurlijk

---

[1]) Het eerste in druk verschenen Verslag voor aandeelhouders loopt over boekjaar 1864/65.

niets uitgelekt. Ook in geschriften van lateren datum wordt er niet van gerept, en daarom kan eene nadere kennismaking met het toenmaals verhandelde over 's Konings plannen voor een Staats Domeinbank en een Stads Girobank, als eene bijdrage tot de nog weinig bekende geschiedenis der Nederlandsche Bank gedurende hare eerste bestaansperiode 1814—1839 [1]), misschien niet van belang ontbloot zijn.

I.

In de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van Woensdag 30 Januari 1822 werd de Minister van Financiën Elout plechtstatig ter vergadering binnengeleid door eene hiertoe aangewezen commissie, en nam hij het woord om op last van den Koning een ontwerp van wet in te dienen en toe te lichten dat strekken zou om zonder vermeerdering der nationale schuld en zonder bezwaring van den belastingdruk met

[1]) Hetgeen er over voorkomt in het in *de Gids* van 1863, deel II, opgenomen artikel van professor Vissering, *De Nederlandsche Bank gedurende haar vijftigjarig bestaan* (ook te vinden in den derden bundel van Vissering's *Herinneringen*, Amsterdam, P. N. van Kampen & Zn , 1872) kon uit den aard der zaak niet dan zeer onvolledig zijn, en hetzelfde geldt ook van de geschiedkundige mededeelingen in het door den heer G. M. Boissevain ten verzoeke van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek in 1903 uitgebracht *Praeadvies over de bankregeling*. Voor de geschiedenis der Bank gedurende de eerste bestaansperiode is trouwens haar eigen archief nog de eenig aanwezige bron, want „in de archieven van het Departement van financien", dus leest men in eene bij de Bank in afschrift berustende Nota door den toenmaligen Referendaris bij dat Departement Mr. J. G. Gleichman in Augustus 1862 aan Minister Betz ingediend over de voorgenomen regeling bij de Wet van het Octrooi der Bank, „zoekt men te vergeefs naar de bescheiden en correspondentiën, die bij de vestiging der Bank in 1814 hebben gediend en daaraan zijn voorafgegaan. Evenmin is eenig spoor te vinden van de betrekkingen gedurende het primitive octrooi door de Regeering met de Bank onderhouden. Het overzigt van de geschiedenis der Bank, voor zoover het dezerzijds te leveren is, kan dus uit den aard der zaak eerst aanvangen met het jaar 1838". Een op mijn verzoekt door den tegenwoordigen Minister van Financien op nieuw bevolen onderzoek heeft tot geen ander resultaat geleid.

goed gevolg de buitengewone uitgaven te dekken, waarin tot een geraamd bedrag van *f* 50 millioen dadelijk zou moeten worden voorzien. „De Koning", dus sprak Minister Elout, „heeft gemeend het redmiddel in de eigendommen van den „Staat, in de domeinen, te moeten zoeken. Die domeinen zullen „dienen tot onderpand en aflossing eener leening welke het „domeinbestuur in staat stelt om door eene langzame en doel-„matige afzetting van dezelve, door eene voorzigtige uitgifte „van papier, hetwelk ten allen tijde voor klinkende munt „verwisselbaar is, en door een voordeelig gebruik van de gel-„den, hetzelve aankomende, niet alleenlijk in de behoeften „van den Staat te voorzien, maar na afloop van alle betalingen, „nog een overschot te behouden, ruim geëvenredigd aan de „waarde der vervreemde eigendommen."

Maar aan een verkoop van domeinen viel in de gegeven omstandigheden niet te denken. Immers, „de tot nu gehouden „openbare veilingen van de domeinen hebben niet altijd eenen „evengewenschten uitslag gehad; en wanneer men uit de hoe-„veelheid, welke ter verkoop aangeslagen is, besluit tot de „veel grootere, welke te gelde zal moeten gemaakt worden, „dan schijnt de gewone wijze van verkoop niet die zekerheid „te geven, welke noodig is." Een andere uitweg moest dus gezocht worden, en die was te vinden in het ingediende ontwerp, krachtens hetwelk de vervreemding der domeinen zou geschieden niet door verkoop, maar door middel van vijf loterijen, telkens bij tusschenpoozen van niet langer dan één jaar. Elke loterij zou loopen over eene waarde van *f* 15 millioen in domeingoederen en van *f* 8 millioen in geldprijzen. Elke inlage zou bestaan uit *f* 20 millioen te verdeelen in 20000 loten van *f* 1000, en aan elk lot werd een prijs verzekerd van ten minste *f* 1000, in domeinen of in geld „of wel in beide te zamen." De inzet zou moeten geschieden in gereed geld, de betaling der prijzen in domeinbiljetten aan toonder. Deze biljetten zouden ten allen tijde door het domeinbestuur of zijne correspondenten op vertooning moeten worden ingewisseld tegen klinkende munt, terwijl die voorts in alle

rijksbelastingen tegen de nominale waarde als geld zouden moeten worden aangenomen. [1])

Zooals de Minister verder te verstaan gaf was het 's Konings voornemen om het domeinbestuur als eene op zich zelf staande instelling te Brussel te vestigen, en in verband nu met de krachtens art. 27 van het ontwerp aan dat bestuur te verleenen bevoegdheid om „de gelden en waarden onder hetzelve „berustende uit te zetten en vruchtbaar te maken, en met „bijzondere personen geldelijke handelingen aan te gaan", lag het voor de hand, dat het domeinbestuur zich ten opzichte van een en ander zou hebben te verstaan met de Nederlandsche Bank „om gezamenlijk ten algemeenen nutte, ten gerieve „van den Staat en van deszelfs ingezetenen te arbeiden". „Alzoo", dus besloot de Minister dit gedeelte van zijn rede, „zullen beider biljetten allerwege bekend en gangbaar worden, „en daarin weder zal een geschikt middel te vinden zijn om „den tegenwoordigen nadeeligen stand des *wissels* te ver„evenen". [2])

De belangen van de Nederlandsche Bank waren dus rechtstreeks betrokken bij het ingediende wetsontwerp, dat tegelijk

---

[1]) Behalve naar van Hogendorp's *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koningrijk der Nederlanden*, en wel naar deel VII, waar het ontwerp der domein-loterijwet in zijn geheel te vinden is, kan voor meer bijzonderheden ter zake verwezen worden naar Mr. J. T. Buys, *De Nederlandsche Staatsschuld sedert* 1814 (Voorlezingen gehouden in Felix Meritis) en Mr. G. H. Betz, *Financieele beschouwingen* in *Bijdragen tot de kennis van staats*, *provinciaal en gemeentebestuur in Nederland*, deel VII, blz. 124 vlgg. In (H. F. Osiander's) *Geschichtliche Darstellung der Niederländischen Finanzen*, (Amsterdam und Leipzig, 1829) wordt het domein-loterij plan genoemd „eine in der Geschichte „beispiellose Aufforderung zum Spiele, — ein die Law'sche Schule „verrathender Plan".

[2]) „De wisselkoers met de Zuidelijke Provinciën is ons niet min„der ongunstig dan die met vreemde landen, en wel om dezelfde reden, „namelijk de slechte gehalte of afslijting van onze munt; dus moeten „ook de bankbiljetten. welke deze munt vertegenwoordigen, noodzake„lijk hetzelfde lot ondergaan." Van Hogendorp's *Verhandeling over de Munt*, *de banken*, *den wissel in ons land*, opgenomen in deel VII van zijne *Bijdragen*, enz. bl. 81/97.

met 's Minister's rede ter kennis van het algemeen werd gebracht door opneming in de Staatscourant van 31 Januari 1822 N°. 27. Maar reeds eenigen tijd te voren moet de Directie der Bank onderricht zijn geweest van hetgeen er met betrekking tot het plan der Regeering gaande was, want reeds op dienzelfden 31 Januari gaf zij blijk van hare bezorgdheid door zich bij brief van haren secretaris Mr. W. Roell tot den advocaat-consulent der Bank Mr. Jan Bondt te wenden met de mededeeling, dat „de nieuw voorgedragen financieele wet „in verband beschouwd met art. 1 en 3 van het octrooi en „reglement der Bank bij President en Directeuren gewichtige „bedenkingen had doen ontstaan over het al dan niet raadzame „om dadelijk voor het belang der actionarissen op te treden", reden waarom hij verzocht werd om, „ingevalle het ook zijn „gevoelen mocht zijn dat hierin spoedig behoorde te worden „voorzien op morgen een conferentie aan het lokaal der Bank „te willen bijwonen".

Mr. Bondt nam in de toenmalige samenleving van Amsterdam eene zeer voorname maar tevens zeer eigenaardige plaats in. Als lid van de balie zich verheugende in eene uitgebreide en aanzienlijke praktijk was hij bovenal op handelsgebied veler gevierde raadsman, zoo zelfs dat „het bij de voornaamste „zijner medeburgers en de hoofden van handelshuizen eene „gewoonte was geworden in gewichtige en moeilijke geschil- „punten den rechtsgeleerden raad bij anderen ingewonnen aan „zijn beter oordeel te toetsen en te onderwerpen". Maar te gelijkertijd was hij medevennoot van de firma Determeyer Weslingh & Zoon, en dit niet alleen in naam, want „tot op „zijn overlijden bleef hij de alles bezielende geest, die al de „handelingen en verbintenissen, door de firma ondernomen en „aangegaan, beraamde, met de nauwkeurigste oplettendheid „gadesloeg, en tot de beste en dikwerf gelukkigste einden „wijselijk bestuurde". Aan de oprichting van de Nederlandsche Bank had Mr. Bondt een zeer werkzaam aandeel genomen, en hoezeer zijne te dier gelegenheid bewezen diensten door de Directie gewaardeerd werden, blijkt uit het feit dat hij op

haar voordracht bij besluit van den Souvereinen Vorst van 15 April 1814 N°. 21, onder toekenning als honorarium van een zeker aandeel in de winst der Bank, als permanent advocaat-consulent aan de Directie werd toegevoegd om „dezelve „in alle voorkomende zaken voor te lichten en mede te wer„ken tot bevordering en regelmatige behandeling van alle „zaken bij dezelve Bank voorvallende".

Ook bij de Regeering stond Mr. Bondt in hoog aanzien. Met Minister Elout verkeerde hij op gemeenzamen voet, en Koning Willem I schonk hem in den vollen zin des woords een onbeperkt vertrouwen door niet alleen in netelige gevallen met hem te rade te gaan, maar door hem herhaaldelijk de bewaring van aanzienlijke, in de millioenen loopende geldsommen op te dragen [1]).

Bevreemden kan het dan ook niet, dat Mr. Bondt insgelijks volledig was ingelicht omtrent de plannen en de bedoelingen van de Regeering met betrekking tot de op 30 Januari aan de Staten-Generaal ingediende loterij-domeinwet en hij zoodoende in staat was om zonder verwijl mede onder dagteekening van 31 Januari uit Santpoort, waar hij zich ophield, het volgende antwoord aan Mr. Roell te doen afgaan:

„Ik ben en blijf voor de Nederlandsche Bank geheel onbe„kommerd over de gevolgen van de geprojecteerde wet, omdat „het, mijn's oordeels, steeds en voor altijd van Heeren Pre„sident en Directeuren zal afhangen of en welke zaaken „hunne WelEd. met het domeinbestuur zullen gelieven te „doen. Uit dat oogpunt is ons Octroy en Reglement steeds „een zo vaste waarborg en een zoo sterk wapen, dat het mij „ten uitersten ongeraden zoude toeschijnen om bij voorraad „extra ordinaire middelen te beramen tegen een gevreesd „kwaad, waarvan de afkeering in onze eigen magt staat. „Bovendien is de wet nu eerst naar de secties verzonden en

---

[1]) Zie *Herinneringen betreffende Mr. Jan Bondt en zijn vader Mr. Nicolaas Bondt*, bl. 341—424 van Mr. M. C. van Hall's *Gemengde Geschriften betrekkelijk de geschiedenis, de letterkunde*, enz. Amsterdam, 1848.

„in dezelve zal daarover waarschijnlijk vrij wat voorvallen, „daar de publicke opinie zig naar mijne informaties al zeer „ongunstig bij de eerste bevatting begint te prononceeren.

„Ik houde het dus daarvoor, dat ons de ruimte van tijd „overig is om over het onderwerp rijpelijk te kunnen denken, „en daarover in de toekomende week eene bepaalde conferen- „tie te kunnen houden, waartoe ik van aanst. Dingsdag af „gaarne de ordres van Heeren Pr. en D. zal verwagten".

Ingevolge dit schrijven werd tegen Dinsdag 5 Februari eene, ook door Mr. Bondt bijgewoonde Directievergadering belegd ter nadere behandeling, zooals het in de notulen dier bijeenkomst luidt, van de „financieele wet, bepalende het daarstel- „len van een Domeinbank en houdende voorschriften ten aanzien „van derzelver aanstaande handelingen". Juist ten opzichte van den aard en den omvang dier handelingen tastte men, naar de meening van Mr. Bondt, nog geheel in het duister. Wel is waar konden zijns inziens de artikelen 17 en 27 van de „concept-wet" [1]) „geacht worden inbreuk te zullen maken „op het octrooi aan de Nederl. Bank verleend; doch juist in „het algemeene van de gebezigde bewoordingen kon ook het „tegendeel zijn opgesloten", en hij achtte het dan ook geenszins onmogelijk, doch veeleer waarschijnlijk, dat, „in de ad- „structive bijlagen der wet wel speciale verordeningen ter zake „zouden worden gevonden, welke alle twijfeling wegnemen en „de Nederl. Bank bij hare voorregten en privilegien zouden „handhaven". Daarom en bovendien ook „uit hoofde van het

---

[1]) „Art. 17: De geldprijzen zullen betaald worden in domeinbiljetten, aan toonder betaalbaar. Deze biljetten zullen ten allen tijde door het domeinbestuur en deszelfs correspondenten op vertooning moeten worden ingewisseld tegen klinkende munt, terwijl dezelve voorts in alle der Rijksbelastingen tegen de nominale waarde als geld zullen worden aangenomen."

„Art. 27: Ten einde, enz. zal het domeinbestuur de gelden en waarden onder hetzelve vruchtbaar maken; met bijzondere personen geldelijke handelingen aangaan en zich met de Nederlandsche Bank tot onderling voordeel verstaan, terwijl hetzelve voorts in de onderscheiden steden van het Rijk correspondenten zal kunnen aanstellen."

„gewigt hetwelk Z.M. de Koning zelve gezegd wordt aan den „voorgestelden financieelen maatregel te hechten", was de advocaat-consulent van oordeel, dat, „het ontijdig, zoo niet ongepast zoude zijn om tegen een gevreesd en nog niet dreigend „gevaar het harnas aan te trekken, en misschien daardoor zekere „vooringenomenheid tegen de Nederlandsche Bank te doen ge- „boren worden of toenemen".

Met dit advies, dat er blijkbaar op was aangelegd om tegelijker tijd de geit en de kool te sparen, kon de vergadering zich „eenpariglijk" vereenigen, en onder dankbetuiging aan haren consulent werd ten slotte goed gevonden om „bij „secreete missive aan den Minister van Financiën de bij de „Directie gerezen twijfeling eerbiedig voor te dragen, met verzoek dat dezelve onder het oog van Zijne Majesteit worde „gebragt, en, kon het zijn, uit den weg geruimd".

Het is onnoodig dit vrij uitvoerige schriftuur in zijn geheel weer te geven. De aan den Minister afgezonden missive is eene breedsprakige parafrase van het ter Directievergadering genomen besluit, en handelt, „om niet te gewagen van hetgeen „de emissie van domeinpapier gelijkvormig kan maken aan de „betaling met bankbiljetten", over de vrees, dat „de strekking „en de uitgebreidheid der geldelijke handelingen tot het be- „halen van voordeelen aan het Domeinbestuur vergund of op- „gedragen" te eeniger tijd misschien afbreuk zouden kunnen doen aan de bij art. 3 van het octrooi aan de Nederl. Bank onvoorwaardelijk gewaarborgde gunst, dat gedurende den loop van dat octrooi, dus tot 31 Maart 1839, „aan geene andere „corporatie, societeit of compagnieschap binnen deze landen, „zou worden verleend gelijk octrooi, nochte eenige der facul- „teiten, voorregten en gunsten aan deze (de Nederlandsche) „Bank verleend". „Maar", dus geeft hare Directie verder te verstaan, „mogten die geldelijke handelingen, welke de con- „ceptwet bedoeld, van eenen aard zijn, zooals b v. het voor- „schieten van gelden op hypotheek van onroerende goederen, „het beleenen van zoodanige fondsen, effecten of andere waarden, „welke bij het Reglement voor de Nederl. Bank onbeleenbaar zijn

„verklaard, dan voorzeker zouden wij, noch iemand met ons, „de vergunning van zoodanige operatiën kunnen beschouwen „als in de minste gelijkvormigheid te staan met de eigenlijke „operatiën van de Nederl. Bank aan haar „geoctroyeerd".

Niet om een rechtstreeksch verzet tegen de wet, maar alleen om de wegruiming van een bij haar gerezen dubium, was het der Directie van de Bank dus te doen, want alles lag er haar aan gelegen om „aan de publieke denkbeelden en „opinie die geruststelling te verschaffen welke zij behoeft om „geen collisie tusschen de faculteiten van het aanstaand Domein-„bestuur en die van de Nederlandsche Bank te duchten", hetgeen te meer noodig was nu „het vooroordeel hetwelk de „tegenstrevers van haar établissement, op den onwaarachtigen „grondslag van creatie van papieren geld, hadden getragt „te vestigen en propageeren" nog niet geheel was geweken.

Onder dagteekening van den 6den Februari ging de missive aan den Minister in zee, en niet lang behoefde de Bank op het antwoord te wachten, want zoo goed als per ommegaande ontving zij bij geheim schrijven van 7 Februari de mededeeling, dat haar verzoek om nadere inlichtingen „dade-„lijk ter voldoening aan haar begeerte ter kennis van den „Koning gebragt was", en Zijne Majesteit Hoogstdeszelfs verlangen had te kennen gegeven „dat de President en een der „Directeuren zich naar 's Gravenhage zouden begeven ten einde „aan Zijne Majesteit zelve het oogmerk van hun schrijven nader „te ontwikkelen".

Het onderhoud met den Koning, waartoe krachtens besluit der Directievergadering van 8 Februari met den President Hodshon de mede-directeur Mogge Muilman gedelegeerd was, had plaats op Maandag 11 Februari, en van het te dier gelegenheid verhandelde komt in de notulen der vergadering van den 12den d.a.v. een verslag voor, belangrijk genoeg om het hier woordelijk te laten volgen, want het bewijst, dat de veel bestreden domein-loterijwet van 1822 evenzeer aan staatkundige overwegingen als aan financieele zorgen haar ontstaan te danken had.

„De uit 's Hage geretourneerde Commissie verslag zullende „doen van hare verrigtingen", dus staat in het notulenboek opgeteekend, „geeft bij monde van den President de navol„gende communicatie:

„In de eerste plaats en kort na hare aankomst bij Z. M. „ten gehoor binnen gelaten, heeft Hoogstdezelve haar al dadelijk „te kennen gegeven:

„dat door de bewoners der Zuidelijke Gewesten meermalen „was aanzoek gedaan om te worden bevoorregt met eene „soortgelijke instelling als waarvan de Noordelijke door het „établissement der Nederlandsche Bank het genot hebben;

„dat dit établissement nimmer pogingen hebbende gedaan „om na de toevoeging der Zuidelijke Provinciën haar octrooi „ook op dat gedeelte des Rijks toepasselijk te zien verklaard „en geene succursale of correspondenten in die streken heb„bende gevestigd, door het als het ware vacant laten van die „gelegenheid geacht konde worden afstand te hebben gedaan „van hare eventueele regten op uitsluitende bankoperatiën ook „aldaar;

„dat Hoogstdezelve, uit hoofde daarvan is te rade gewor„den en gemeend heeft dat verlangen van de Zuidelijke Pro„vinciën te kunnen overeenbrengen met eene pecunieele behoefte „van de schatkist, uit welke beide oogpunten mitsdien het „aanstaande Domeinbestuur en deszelfs handelingen moeten „worden beoordeeld;

„dat intusschen, wel verre van immer de bedoeling ge„weest te zijn of te kunnen worden om de Nederlandsche „Bank in het minste te benadeelen, of haar niet te hand„haven bij hare verkregen voorregten, Hoogstdezelve de vaste „overtuiging meende te hebben dat beide de inrigtingen tot „wederkeerig nut en voordeel werkzaam zullen kunnen zijn;

„dat immers en in alle geval de Nederlandsche Bank in „de onafhankelijkheid van haar bestuur eenen vasten waar„borg had voor het vrij en onverlet bedrijf van hare hande„lingen, terwijl zij ten overvloede de overtuiging behoorde te „hebben, dat het bestaan van de oudste der beide zusteren

„nimmer aan de welvaart van de jongere zuster zou worden „opgeofferd".

Met dit Koninklijk bescheid kon de Commissie huiswaarts keeren, tevreden over „de alleszins minzame wijze waarop „Z. M. haar had ontvangen", en getroost door de verzekering „van de voortduring der protectie waarmede de Nederlandsche „Bank tot dusverre door Z. M. is begunstigd geweest". Maar van hunne aanwezigheid in den Haag meenden de heeren Hodshon en Mogge Muilman ook partij te moeten trekken om hunne opwachting te gaan maken bij Minister Elout, die intusschen eveneens bleek te volharden „bij zijne eenmaal „gevestigde opinie over de, ook voor de Nederlandsche Bank, „gunstige resultaten der instelling van het Domeinbestuur", en de Commissie haar afscheid gaf met de verzekering, dat hij hoopte nimmer in de „harde noodzakelijkheid" te zullen worden gebracht om krachtens art. 62 van het octrooi der Bank [1]) „eenige alteratie" in de haar toegekende voorrechten te zullen moeten in overweging nemen.

Maar Zijne Excellentie meende het zoo kwaad niet, want reeds een dag later schreef hij aan President Hodshon een particulieren brief om hem de verzekering te geven „hoe „wenschelijk hem eene minnelijke afdoening van alles wezen „zou" en „hoe aangenaam het hem ware daartoe persoonlijk

[1]) „Art. 62: Gedurende den loop van dit octrooi, kunnen, door de „Wet, in dit reglement zoodanige veranderingen gemaakt en hetzelve „zoodanig geampliëerd en gealtereerd worden, als voor de belangen van „'s Lands ingezetenen of de instandhouding der Bank zal noodig en „raadzaam geoordeeld worden, mits in het algemeen niet strijdig met „de bepalingen, waarbij de deelhebberen het genot van de hun daarbij „toegezegde faveuren wordt verzekerd, en speciaal niet met het aan de „directie toegezegd, vrij en onafhankelijk bestuur van de fondsen der „Bank; kunnende almede, gedurende den loop van dit octrooi, door de „Wet, wanneer daartoe, hetzij in de omstandigheden van tijden, hetzij „in de operatiën der Bank, termen van noodzakelijkheid worden ge„vonden, tot de verkleining van het fonds, of tot de algeheele dissolutie „der Bank worden besloten; dit laatste echter alleen, na dat alvorens „de directie der Bank in derzelver belangen zal zijn gehoord, en als„dan op den minst schadelijken voet voor de belanghebbenden."

„iets te hebben kunnen bijdragen." Mocht nu de Directie maar de goedheid willen hebben hem te doen weten wat haars inziens zou moeten gedaan worden om „tot bepalingen te „komen, die alle zwarigheden met betrekking tot de Neder„landsche Bank gerezen uit den weg zouden ruimen".

Dit schrijven van den Minister bracht de Directie in een moeilijk parket. Begeerig om tot een bevredigende oplossing van het hangende geschilpunt te geraken, mocht zij de haar toegestoken hand niet afwijzen; maar aan den anderen kant kwam zij na ernstige bespreking der zaak in hare vergadering van 16 Februari tot de slotsom, dat de Bank bezwaarlijk het initiatief kon nemen „tot het voorstellen van eenige wijzi„ging in een Reglement, waarvan de bijzondere bepalingen „haar ten eenenmale onbekend waren", zoodat de beantwoording van 's Minister's missive „zich enkel en alleen zou moe„ten bepalen bij het doen van een algemeen verzoek daarhenen „strekkende, dat van de handelingen aan het Domeinbestuur „te vergunnen diegenen mogten worden uitgezonderd waarvoor „de Nederlandsche Bank uitsluitend is geoctroyeerd". Doch ook uit anderen hoofde achtte de Directie zich bezwaard om reeds dadelijk met den Minister in nadere schriftelijke gedachtenverwisseling te treden, want het aanknoopen van onderhandelingen zou haar later wellicht kunnen belemmeren in hare vrijheid van handelen „wanneer het er toe komen mogt dat „Commissarissen, of ook het geheele ligchaam der actiehouders „tot handhaving van hunne rechten op de eene of andere wijze „zouden willen optreden".

Aan eene mondelinge behandeling moest dus de voorkeur worden gegeven, en aan niemand beter kon die taak worden toevertrouwd dan aan den advocaat-consulent Mr. Bondt, op wiens kompas men van den aanvang af steeds getrouw gezeild had. Gaarne stelde Mr. Bondt zich beschikbaar, en voorzien van de vereischte instructie begaf hij zich naar den Haag, waar hij, zooals in zijn aan de Directie ingediend schriftelijk verslag staat aangeteekend, op Zondag 17 Februari een onderhoud had met Minister Elout, dat van 's namiddags 6 uur

„zonder storing" tot half 10 's avonds duurde, en den volgenden avond nog eenigen tijd werd voortgezet.

Bij die gelegenheid verklaarde de Minister zich ten stelligste te moeten verzetten tegen een mogelijk beroep van de Directie op de „Hoofdparticipanten" der Bank [1]); doch tevens gaf hij te kennen, dat van zijn kant hoogstwaarschijnlijk geen tegenstand zou te wachten zijn ten opzichte van de volgende hem door Mr. Bondt overgebrachte wenschen der Directie:

„1°. dat het Demeinbestuur *geene* beleening of disconto te „Amsterdam zal doen, noch ook in zoodanige andere plaatsen „waar de Nederlandsche Bank *ad hoc* correspondenten zou „willen établisseeren";

„2°. dat, ingevalle onder de beleenbare voorwerpen aan het „Domeinbestuur veroorloofd zoodanige wierden aangetroffen „welke de Nederlandsche Bank zoude kunnen wenschen mede „voor haar *beleenbaar* te zijn, het Octrooi in Reglement van „de Bank daartoe in behoorlijke form zoude kunnen verwag„ten de vereischte uitbreiding te bekomen"; en

„3°. dat het Domeinbestuur opzigtelijk den koers van inte„ressen voor beleening en disconto's onder eene geobligeerde „gelijkheid met den tijdelijken cours van soortgelijke operatiën „van de Nederlandsche Bank zoude worden gebragt en ge„houden".

Intusschen was er voor het oogenblik geen haast meer bij de zaak, want het ten geleide van zijn verslag strekkend schrijven van 18 Februari besloot Mr. Bondt met de mededeeling zoo even te hebben vernomen „dat de Heer Graaf „van Hogendorp, als President zijner Sectie, tegen het ontwerp „is, en dat de leden van zijne Sectie met unaminiteit zijn „gevoelen hebben geadopteerd. Misschien dus wel", zoo eindigde Mr. Bondt's brief, „dat onze bezwaren eerlang van zelve ver-

---

[1]) Art. 53 van het Octrooi en Reglement der Bank luidde: „Alle „de deelhebbers in de Nederlandsche Bank gezamenlijk worden voor „hunne regten en belangen ten opzichte van dezelve gerepresenteerd „door zodanige vijftig personen uit hun midden, welke, respectievelijk „en in den tijd de bezitters zullen zijn van het grootste getal actiën."

„vallen door peremptoire oorzaken buiten ons, want ik heb „alhier nog geenen verdediger van dat ontwerp, in deszelfs „geheel, aangetroffen".

En zoo geschiedde ook inderdaad. Voor van Hogendorp was de aan de Staten-Generaal ingediende domein-loterijwet in alle opzichten uit den booze. Tegen het daaraan ten grondslag liggende denkbeeld om ter voorziening in de buitengewone behoeften der schatkist over te gaan tot vervreemding van een deel der Staatsdomeinen had hij geen bedenking; maar die vervreemding te doen geschieden niet door verkoop, maar door loterijen, door een beroep dus op de speelzucht, moest, zoo luidde het in het advies, waarmede hij de beraadslagingen in de door hem voorgezeten afdeeling der Kamer opende, „het „gevaarlijkste voedsel gegeven worden aan de onmaatschappe- „lijkste hartstocht." En niet minder gevaarlijk voor het welzijn van land en volk was in zijn oog de met het plan verband houdende uitgifte van het zoogenaamde domein-papier, waardoor „de massa van het in omloop zijnde contante geld" verre boven de behoefte van het verkeer moet aangroeien. „Er zal „een overvloed van papier in omloop komen, die de natuur- „lijke evenredigheid te buiten gaat, en ook met de behoeften „des koophandels niet overeenstemt," en nu scheen deze onvermijdelijke werking der uitgifte van papier aan van Hogendorp zoo noodlottig toe, en bevatte zij, naar zijn inzicht, „zulke ge- „vaarlijke kiemen van wantrouwen, misnoegen en discrediet", dat al mochten er voor den Staat millioenen mede te winnen zijn, niets hem zou kunnen overhalen „om de operatie te beproeven [1])."

Zooals Mr. Bondt reeds te verstaan gaf kon de door van Hogendorp voorgezeten sectie zich geheel met zijn advies

---

[1]) Bovendien was het voor van Hogendorp niet twijfelachtig, dat het Octrooi der Nederlandsche Bank zou „verkracht worden door de bevoegdheden bij het ontwerp aan het Domeinbestuur toegekend"; dat het dientengevolge „uit zou zijn met het Octrooi", en dat ieder, „die zijn geld meende geschoten te hebben op een Octrooi zich in zijne verwachtingen bedrogen zou vinden". *Bijdragen*, VII, bl. 68.

vereenigen, en toen nu in de avondzitting der Kamer van den 5en Juni 1822 het mondeling debat over het ontwerp werd voortgezet liet van Hogendorp opnieuw zijn waarschuwende stem hooren, en riep hij zijne medeleden toe: „Alle Gouver-„nementspapier is eene hoogst gevaarlijke zaak, en de voor-„beelden zijn verschrikkelijk. Rusland zwoegt nog onder zijne „assignaten. Oostenrijk heeft schier een geheel verderf onder-„gaan door zijne banknoten, en verbrandt dezelve met eenen „ijver, zeer leerzaam voor ons en anderen. Het lot der Fransche „assignaten is ons al te wel bekend, en nogtans hadden deze „in den beginne zulk een rijk onderpand van domeinen. En „nu hale men de Nederlandsche Bank niet aan tot een voor-„beeld, dat de uitgifte van papier voor millioenen zeer veilig „geschieden kan. Deze bank is een genootschap van particu-„lieren, waar de Staat een aandeel in heeft als particulier; „het is een genootschap onder de wetten staande, en bewust „van zijne verantwoordelijkheid aan dezelve; het geeft einde-„lijk geen stuk papier uit, dan aan degenen, die het verkiezen „boven geld."

Van Hogendorp had het geluk ditmaal niet aan eens dooven mans deur te kloppen, want nadat hij over het Regeerings-voorstel het woord had gevoerd werd de Domeinwet met 75 tegen 20 stemmen verworpen, en besloot de Kamer, „naar „aanleiding van art. 110 der Grondwet, Zijne Majesteit haren „dank te betuigen voor deszelfs ijver in het bevorderen van „'s Rijks belangen en Hoogstdenzelven eerbiediglijk te verzoeken „het gedane voorstel in nadere overweging te nemen."

Waartoe 's Konings nadere overweging leidde bleef niet lang in het onzekere. Vooreerst tot de door van Hogendorp als strijdig met de grondwet krachtig bestreden, maar door een zeer onvoltallige en dientengevolge meegaande Kamer met 39 tegen 21 stemmen aangenomen wet van 26 Augustus 1822 (Stbl. N°. 40), waarbij aan den Koning in vollen eigendom werden „overgegeven zooveel domeinen als een zuiver inkomen „van vijf tonnen gouds opbrengen," — en vervolgens tot het Koninklijk besluit van 28 Augustus d. a. v., dat voor van

Hogendorp, om zijn eigene woorden te bezigen, eene wezenlijke opbeuring was, in zooverre er uit bleek van 's Koning's bedoeling om de hem „als patrimonieel goed" afgestane domeingoederen te doen strekken „tot een fonds en onderpand" eener te Brussel op te richten „naamlooze maatschappij, ten doel „hebbende het gerijf van landbouw, fabryken en handel, en „om steeds, tegen een matigen interest, de gelden te verstrek„ken, welke tot het kweeken en uitbreiden dier gewigtige takken „van volksvlijt vereischt worden".

Dit Koninklijk besluit nu, waarop de Staten-Generaal „geen zeggen hebben gehad," is de grondslag geworden van de Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de Volksvlijt, die nog heden ten dage als Société Générale de Belgique eene voorname en eervolle plaats onder de credietinstellingen van onze zuidelijke naburen inneemt [1]).

Voor van Hogendorp, die in beginsel geen voorstander was van geprivilegieerde bankinstellingen [2]), kon de oprichting van de Bank van Brussel, zooals hij de nieuwe schepping van Willem I bij herhaling noemde [3]), al was zij hem in de gegeven omstandigheden eene wezenlijke „opbeuring", toch allerminst de verwezenlijking van een lievelingsdenkbeeld geweest zijn; doch van eenig verzet er tegen was bij hem geen sprake, want hoezeer aan den eenen kant de overeenkomst van de Algemeene Maatschappij met de zoo krachtig door hem be-

---

[1]) Nog altijd wordt in hare jaarverslagen de Société Générale omschreven als „Société anonyme établie à Bruxelles par arrêté royal du „28 Août 1822 sous la dénomination de Société generale des Pays-Bas „pour favoriser l'industrie nationale".

[2]) „Beter" (dan instellingen als de Nederlandsche Bank en de Algemeene Maatschappij) „is het zoovele bijzondere en onafhankelijke „banken te laten opstaan als de behoeften van den handel vereischen, „even zoo als er overal particuliere Bankiers opstaan, waar zij noodig „zijn. Zulke Banken, evenals de Bankiers, behooren slechts onder de „algemeene wetten gesteld te zijn, zonder eenig uitsluitend voorregt „van de eene boven de andere". *Bijdragen*, VII, bl. 264.

[3]) Vgl. van Hogendorp's *Brieven en gedenkschriften*, deel VI, bl. 438 en 448.

streden Domeinbank niet geheel kon worden geloochend, bestond aan den anderen kant in beider aard en wezen een ingrijpend en alles afdoend verschil, in zooverre door het Domeinbestuur, in casu den Staat, ongedekt papier tot een op ƒ 40 millioen bepaald bedrag aan het publiek zou kunnen worden opgedrongen, terwijl krachtens art. 58 harer bij Koninklijk besluit van 13 December 1822 N°. 9 goedgekeurde statuten de Algemeene Maatschappij alle betalingen had te bewerkstelligen „in contant geld en in species, gangbaar volgens de „wetten des Rijks," en van de haar bij art. 5 toegestane uitgifte van biljetten aan toonder slechts gebruik mocht worden gemaakt „met toestemming dergenen, die de betaling vragen."

„De behoefte aan papier in den loop des handels", dus besloot van Hogendorp zijne beschouwingen over de Bank van Brussel, „is de eenige onschadelijke mate voor de hoe„veelheid van zulk papier". Met die behoefte nu zou de Domeinbank geen rekening hebben te houden, terwijl de Algemeene Maatschappij bij hare emissie van papier onvoorwaardelijk er zich naar zou hebben te regelen.

Kon van Hogendorp zich dus rustig nederleggen bij de in het leven geroepen nieuwe bankinstelling, die te Brussel haar zetel hebben zou, nu in art. 2 der statuten geschreven stond, dat „de Maatschappij in hare handelingen nimmer inbreuk „zou mogen maken op de voorregten verleend bij Octrooi „van den 25 Maart 1814 aan de Bank, te Amsterdam opge„richt onder den naam van Nederlandsche Bank", bestond er van dezen kant evenmin aanleiding tot vrees en verzet, en hare bestuurderen leenden wel niet met ingenomenheid natuurlijk [1]), maar toch gewillig het oor aan het in art. 4 der statuten van hare zuidelijke zusterinstelling omschreven verlangen van den Koning, dat „de Maatschappij zal trachten „met de Nederlandsche Bank betrekkingen daar te stellen,

---

[1]) In haar verslag aan Commissarissen over boekjaar 1822/23 liet de Directie zich als volgt over de zaak uit: „Ten aanzien van de Al„gemeene Maatschappij is onze gezichteinder eenigszins beneveld. Dat „hare daarstelling ons trof, dat de beschouwing van hare Statuten ons

„welke het wederzijdsch voordeel der twee inrigtingen ten doel „hebben".

Spoedig kwam men dan ook tot eene gewenschte overeenstemming toen van den kant der Algemeene Maatschappij, die op 1 Febr. 1823 hare werkzaamheden had aangevangen, reeds weinig dagen later bij brief van haren secretaris Ch. Berenbroek van den 10den dier maand, het verlangen werd te kennen gegeven „hare betrekkingen met de Bank te Amsterdam op „den vriendschappelijksten voet in activiteit te houden". Aanvankelijk bleven die betrekkingen van weinig beteekenis, maar eerlang kregen zij een grooten omvang toen bij een op 15 September 1823 te Brussel met de Regeering gesloten conventie de Algemeene Maatschappij belast werd met het algemeene kassierschap van het geheele Rijk, en de Nederlandsche Bank „ter voldoening aan het stellig verlangen des Konings" door den Gouverneur der Maatschappij Zijne Excellentie den Minister van Staat Repelaer van Driel bij brief van den 14den October werd uitgenoodigd „op de bereids tusschen de Neder„landsche Bank en de Maatschappij bestaande voorwaarden [1]) „al de ontvangsten en uitgaven welke te Amsterdam aan de „Nederlandsche Bank door de Maatschappij zullen opgedragen „worden, voor haar te verrigten". Ook bij deze gelegenheid was Mr. Jan Bondt weder de als bemiddelaar optredende tusschenpersoon. Reeds lang vóór iets omtrent de bewuste conventie was uitgelekt, droeg hij er kennis van; maar ingenomen met den maatregel om al de in functie zijnde Ontvangers Generaal en particulier te vervangen door Agenten van de

„voor den bloei van onze Nederlandsche Bank doet bezorgd zijn, behoe„ven wij wel niet te verbloemen. Van hare operatiën is ons nog niets „bekend, en zoo iets in staat is ons uitzicht in dezen op te helderen, „het is de koninklijke bepaling, dat de Maatschappij nimmer inbreuk „zal mogen maken op de voorregten aan ons bij octrooi van 25 Maart „1814 verleend. Wij willen dan ook op grond daarvan de toekomst ge„rust te gemoet zien, en opregtelijk wenschen dat beiden de Etablisse„menten tot wederkeerig nut zullen kunnen werkzaam zijn."

[1]) Namelijk $^1/_{10}$ percent van alle ontvangsten.

Maatschappij was hij allerminst. [1]) In zijne zeer geheime correspondentie met de Maatschappij verzweeg hij zijne bezwaren niet, en van haar kant vonden die bezwaren gereeden ingang; maar, zoo uitte zich secretaris Berenbroek in zijn particulieren confidentieelen brief aan zijn „hooggeachten vriend" Bondt van 2 October 1823, „*hij*, bij wien sedert lang de „zaak uitgedacht was, heeft dezelve met al zijn magt gewild, „en alle tegenbedenkingen hebben voor dezen wil moeten „buigen". Met voorkennis van den schrijver kwam deze uitlating over 's Konings bemoeiingen met deze aangelegenheid ook ter kennis van de Directie der Nederlandsche Bank ter harer vergadering van den 17den October, die opzettelijk belegd was om te beraadslagen over het aanzoek der Maatschappij, vervat in haren zooeven aangehaalden brief van den 14den te voren, en hoezeer het nu niet met even zoovele woorden in de notulen dier vergadering staat aangeteekend, lijdt het wel geen twijfel, dat het zoo nadrukkelijk te kennen gegeven verlangen van den Koning van overwegenden invloed is geweest op het ter vergadering van Zondag 19 October geresumeerd rescript aan Zijne Excellentie den Gouverneur der Algemeene Maatschappij, waarbij, overeenkomstig het schriftelijk advies van Mr. Bondt om het voorstel der Maatschappij „op de eenvou„digste wijze te accepteeren", de Bank kennis gaf van hare

---

[1]) Ook van Hogendorp was over „de aanstelling van de Bank van „Brussel tot algemeen Kassier van het Rijk" slecht te spreken. Het voor den maatregel aangevoerde motief, besparing van uitgaven door „het vervallen van vele posten en het verminderen der belooningen van „vele andere" achtte hij onhoudbaar, en naar zijn inzicht was „de in„stelling van zulk een algemeen kassierschap, de opdragt van zulk „een ambt aan eene naamlooze Maatschappij (in elk geval) zoo gewig„tig voor 's Lands financiën en de Nationale belangen, dat zij het „waardig voorwerp zouden geweest zijn van eene wet. Tot nog toe „(echter) weten wij er niet veel van in het publiek, en bij de Staten „Generaal dragen wij er geen andere kennis van dan uit (een losse op„merking voorkomende in) de Memorie tot toelichting van het in Octo„ber 1823 aan de Kamer ingediend ontwerp van wet ter voorziening „in de buitengewone pensioenen, enz." — *Bijdragen*, IX. bl. 352 en 368/370.

bereidverklaring om de haar toegedachte taak van Agent der Algemeene Maatschappij te aanvaarden, onder inwachting van de van harentwege te geven instructiën [1]). Op dien voet bleef de Nederlandsche Bank voor de Algemeene Maatschappij werkzaam tot de gebeurtenissen van 1830 een eind aan de betrekking tusschen de beide instellingen maakten.

II.

Onder dagteekening van 30 September 1824 ontvingen President en Directeuren der Nederlandsche Bank van Burgemeester en Wethouders der Stad Amsterdam een brief van den volgenden inhoud:

„De Stedelijke Regeering een bijzonder belang stellende in „alles wat tot verbetering van den handel der Stad bevorder„lijk kan zijn, en tot het zoo mogelijk doen herleven van „zoodanige takken, welke thans bijna geheel vervallen zijn, „en overtuigd van de bereidwilligheid van U WelEdelen om „hiertoe mede te werken, vermeent, dat tot dat einde dienstig „zoude kunnen zijn, het openen van conferentiën met U Wel „Edelen over de middelen tot herstel en zoo mogelijk tot uit„breiding van den specie- en wisselhandel hier ter stede, en „verzoeken wij U WelEdelen eene personeele commissie uit „derzelver midden te willen benoemen, ten einde met de Com„missie uit den achtbaren Raad tot onderzoek van Stadsfinan„tien en bezuiniging der stedelijke uitgaven of eenige leden

[1]) In haar verslag aan Commissarissen over het boekjaar 1823/24 bepaalde de Directe zich tot de volgende mededeeling: „Onze betrekking „tot de Algemeene Nederlandsche Maatschappij te Brussel, hoezeer niet „van aard veranderd, is echter sedert 1 Januari 1824 veel uitgebreider „geworden ten gevolge van het aanzoek reeds in October door haar „gedaan, dat wij op de tusschen haar en ons bestaande voorwaarden „van $^1/_{16}$ % over de ontvangsten de bezorging op ons mochten willen „nemen van hetgeen zij als Algemeen Rijks Cassier te Amsterdam „zoude hebben te verrigten, waartoe wij om meer dan eene bedenking „gemeend hebben ons te moeten bereid verklaren; en zijn wij dan ook „belast met die ontvangsten en uitgaven welke aan de Agenten van „die Maatschappij zijn opgedragen."

„derzelve over dit belangrijk onderwerp te confereeren en tot „het aanhoren en bediscussieeren van zoodanige voordragten, „als dienaangaande zouden worden gedaan".

Aan dit verzoek werd door de Bank gaarne gevolg gegeven. Bij brief van 6 October deelde zij aan het Stedelijk bestuur mede, dat de president J. Hodshon, en de directeur J. Fock zich als hare gedelegeerden beschikbaar stelden voor de beoogde conferentie, die in den avond van den 12 October ten huize van den president voor het eerst bijeenkwam, en waaraan van stadswege werd deelgenomen door de heeren raadsleden A. van der Hoop en W. Willink Jr. „hiertoe expresselijk „afgevaardigd" uit de stedelijke Commissie in den brief van Burgemeester en Wethouders bedoeld.

Tenzij nu de beide leden der Bankdirectie kennis droegen van hetgeen er gaande was en dus niet te eenenmale vreemdelingen in Jeruzalem waren, zullen zij zeker vreemd hebben opgekeken toen hun ter inleiding der besprekingen bij monde van den heer van der Hoop mededeeling werd gedaan van eene door het stedelijk bestuur ontvangen schriftelijke lastgeving van den Koning om in overleg met het bestuur van de Nederlandsche Bank maatregelen te beramen tot herstel van de slechts weinig jaren te voren bij Koninklijk besluit van 19 December 1819 opgeheven Amsterdamsche Wisselbank.

Van algemeene bekendheid toch was het dat het van den kant van het stedelijk bestuur niet ontbroken had aan pogingen om, tegen 's Konings verlangen in, deze aloude instelling in stand te houden, en haar op te heffen uit den staat van kwijning en verval, waarin zij toen ter tijd verkeerde. Met dat doel was, in overleg met de Kamer van Koophandel, een nieuw en met de eischen des tijds beter verband houdend reglement ontworpen, dat in den aanvang van 1818 aan den Koning ter bekrachtiging was aangeboden, doch Zijner Majesteits goedkeuring niet mocht verwerven. Integendeel: bij Kon. besluit van 10 Mei van dat jaar werd aan heeren Burgemeesteren te verstaan gegeven, dat

„gelet op de berigten van de Kamers van Koophandel en

„Fabryken der steden Rotterdam, Dordrecht, Middelburg,
„Antwerpen, Brussel, Brugge en Ostende, en

„in aanmerking nemende dat tengevolge van het in den „handel aangenomen en gevestigd gebruik van wisselen in „kasgeld, de Wisselbank van Amsterdam als met de daad voor „vervallen moet gehouden worden, en derzelver wederoprich-„ting thans meer ongerief dan nut zoude voortbrengen,"

er geen termen gevonden waren om in te gaan op het verzoek tot bekrachtiging van het ontworpen reglement, maar Burgemeesteren daarentegen gemachtigd en gelast werden om de keuren en reglementen vroeger op het stuk der Wisselbank geëmaneerd, voor zooverre zij nog van kracht mochten zijn met de vereischte omzichtigheid in te trekken en buiten effect te stellen, en de werkzaamheden der bank geheel te doen ophouden „zonder intusschen stilstand of stremming in de ope-„ratiën van den handel te weeg te brengen."

Deze hunne plannen ten eenenmale omverwerpende beschikking was aan het dagelijksch bestuur der stad en aan den achtbaren Raad, die er ter vergadering van 1 Juni kennis van kreeg, zeer onwelgevallig. Men besloot de zaak commissoriaal te maken met opdracht aan de commissie om met de voornaamste kooplieden in nader beraad te treden, en zoo werd ter raadszitting van den 10 September ter tafel gebracht een door de firma Hope & C°. en 129 andere handelshuizen onderteekend adres, het verzoek inhoudende, dat het „de Re-„gering der Stad zou mogen behagen hunne wenschen, dat „met het supprimeeren der Wisselbank niet worde voortge-„gaan, aan de voeten des Troons van Zijne Majesteit te „brengen".

De door adressanten ter staving van hun verzoek aangevoerde bezwaren waren hoofdzakelijk van tweeërlei aard. Vooreerst kon in verband met den gebrekkigen toestand van het toenmalige muntwezen de van ouds bij alle wisseltransactiën gebruikelijke verrekeningen in bankgeld „dat steeds een be-„paalde hoeveelheid goud of zilver representeert" onmogelijk gemist worden, zoolang althans door intrekking en buiten

omloopstelling van alle de oude munten aan het courante of kasgeld niet de voor alle handelsverkeer onmisbare waardevastheid zou verzekerd zijn. Maar wat in zekeren zin nog zwaarder woog was het bezwaar, dat bij opheffing van de Wisselbank, alle de buitenlandsche wisselkoersen, die nog steeds in bankgeld genoteerd werden, zouden moeten worden veranderd. „Dit", dus merken adressanten op, „en het slopen „van een aloud établissement, dat vreemdelingen en ook de „kooplieden der andere handelssteden van Nederland gewoon „zijn met naijver en eerbied te beschouwen, zal allicht in „verafgelegen landen, waar men alleen bancoguldens kent, de „meening doen veld winnen, dat de geldsomloop in Amster„dam veranderd is en niet meer dezelfde waarborgen van „vroeger oplevert; en niet gering te achten is het gevaar, dat „de met Amsterdam mededingende handelssteden een dergelijke „opvatting zullen aanwakkeren en levendig houden om daar„door de weinige aan ons nog overblijvende bank- en specie„zaken naar hunnent te lokken".

Met de door den Koning bevolen opheffing van de Wisselbank stonden dus, naar beweerd werd, gewichtige handelsbelangen op het spel, en geen wonder dat de hangende quaestie de gemoederen der Amsterdammers zeer in beweging bracht. Dit bleek o. a. aan van Hogendorp toen hij op de terugreis van een bezoek aan Aken, waar hij zich in het belang zijner gezondheid een drietal maanden had opgehouden, in September 1818 eenige dagen in Amsterdam vertoefde, en er zich persoonlijk van kon overtuigen, dat „een zaak van gewicht", de Wisselbank namelijk, druk besproken werd. En zelf stond hij geheel aan de zijde van adressanten, in zooverre hij zich veel goeds voorstelde van het behoud der bedreigde instelling, mits slechts de, volgens hem reeds genoegzaam buiten gebruik geraakte ordonnantie op de betaling van wissels in bankgeld bleef gehandhaafd. Wordt aan die ordonnantie behoorlijk de hand gehouden dan moet ieder koopman zich van bankgeld voorzien, en dit is niet anders te verkrijgen dan door geld of staven in de bank te brengen. Zoo ontstaat een levendige

speciehandel, waartoe de Nederlandsche Bank den stoot niet geven kan, want hare beleeningen van specie, al zijn hare voorwaarden ook zeer matig, zijn van weinig beteekenis, en zullen ook niet toenemen, tenzij de wissels in hare biljetten betaald moeten worden, hetgeen intusschen uit den aard der zaak niet bij ordonnantie kan worden voorgeschreven wijl die biljetten niet ten volle door geld of staven gedekt zijn. Beidè banken, dus besluit van Hogendorp zijne opmerkingen, kunnen dus ook met groot nut naast elkander bestaan, en er is geen reden om de wisselbank aan de Nederlandsche Bank op te offeren [1]).

Ook Mr. Jan Bondt had indertijd, evenals zijn vader Mr. Nicolaas Bondt, „bij monde en in geschrifte" geijverd voor het ongeschonden behoud van de Wisselbank, „die schep- „ping van ons wijs en handeldrijvend voorgeslacht"; maar „sedert het bankgeld had opgehouden een circuleerend medium „voor den handel te zijn," waren zij beiden integendeel gaan inzien, dat er geen behoefte meer bestond „aan eene verza- „melplaats van gereede munten en metalen, en dus ook niet „aan het weleer zoo nuttig als onkostbaar bestaan der Wis- „selbank." [2])

De meeningen over het veel besproken vraagstuk liepen derhalve zeer uiteen; maar lettende op den aandrang van het meerendeel der „commercieerende ingezetenen", wier invloed

---

[1]) „Ik zeg dit met des te meer onpartijdigheid omdat ik bij de „oprigting der Nederlandsche Bank aanstonds tien actien in dezelve „heb genomen", *Bijdragen*, III, bl. 116. In de boeken der Bank komt van Hogendorp dan ook voor onder de „hoofdparticipanten" bedoeld in het boven aangehaald art. 53 van het Octrooi. Eenige jaren later, in October 1822, schreef van Hogendorp nog, dat de toen voltrokken vernietiging der Amsterdamsche Wisselbank verhaast was door de oprichting der Nederlandsche Bank, eene eigenlijke disconteer-bank, „die ten doel had te beletten, dat de disconto's en beleeningen niet „tegen een onmatigen tax mochten plaats hebben," maar „ondertus- „schen zou de oude Wisselbank, even zoowel als zij bestaan en gewerkt „had naast particulieren, die disconteerden en beleeningen op goederen „deden, ook nog heden ter zijde van de Disconteerbank kunnen bestaan."

[2]) Bl. 398 van Mr. M. C. van Hall's boven aangehaald geschrift.

bij de Rijksregeering dikwerf veel gewicht in de schaal placht te leggen, bestond er voor de Stadsregeering gereede aanleiding om een gunstige beschikking te mogen verwachten op het ter raadszitting van 10 September vastgestelde en door eene Commissie persoonlijk aan den Koning aan te bieden verzoekschrift tot schorsing van het besluit van 10 Mei te voren en tot voorloopige instandhouding der bank op den bestaanden voet.

Inderdaad scheen aan de wenschen van adressanten te zullen worden voldaan. Aan de bij hem toegelaten Commissie gaf de Koning te kennen, dat de Regeering de zaak in nader beraad zou nemen; maar de uitkomst van dat beraad, zooals zij bij Kon. besluit van 3 October 1818 ter kennis van Burgemeesteren gebracht werd, was teleurstellend, want met betrekking tot het besluit van 10 Mei tot opheffing der bank werden zij „provisioneel gehouden voor diligent, mits deze staat van „zaken geen bezwaar voor de ingezetenen van Amsterdam ten „gevolge hebbe, en dat dus geene stedelijke fondsen tot onder-„houd der instelling worden gebruikt."

Nu werd goede raad duur, want in de laatste jaren was de winst- en verliesrekening der bank vrij geregeld moeten worden afgesloten met een tekort van *f* 10 000, dat de stad steeds voor hare eigene rekening had bijgepast, en het kwam er dus voor de stadsregeering op aan om gegadigden te vinden, bereid haar voor verdere bijpassingen te vrijwaren. De hiertoe in het werk gestelde pogingen nu hadden het gewenschte gevolg.

Ter raadsvergadering van 20 Januari 1819 kon ter tafel gebracht worden een brief van de heeren A. van der Hoop, W. Willink Jr., Joh. Carp, M. P. Brants en Claude Crommelin als gequalificeerden door „een twintigtal huizen van „negotie," waarbij zij zich tegenover de stad aansprakelijk stelden voor het eventueel tekort gedurende het eerste halfjaar 1819 „mits niet te boven gaande het gestelde maximum uit-„komende op *f* 5000;" en in afwachting van de vereischte goedkeuring op een door dezelfde combinatie ontworpen en bij brief van 6 Mei aan het stadsbestuur nader ontwikkeld

plan tot reorganisatie van de Wisselbank op een „voor de „tegenwoordige omstandigheden en voor den thans plaats heb- „benden handelsomloop hier ter stede" meer geeigenden grondslag, werd bij datzelfde schrijven gelijke garantie ook voor het tweede halfjaar verleend.

„De grondslag der oude Wisselbank", dus heet het in het betoog van de heeren Van der Hoop c. s., „bestaat daarin, „dat men door inbrenging van 's lands grove muntspecie en „van vreemd muntmateriaal op recepissen een tot zekere prijzen „en gehalte berekende hoeveelheid banco guldens op zijn reke- „ning verkrijgt; doch wij geloven, dat hieromtrent eene wijzi- „ging zoude moeten worden voorgesteld, waardoor deze grond- „slag gelijk gesteld werd met de Hamburger girobank, en dat „derhalve aan die genen, die eene rekening in de bank „wenschen te openen, zulks alleen zoude worden vergund tegen „inbrenging van ongemunt zilver in baren tot een bepaalden „prijs, dien wij geloven dat veilig op vijf en twintig gulden „voor ieder mark fijn zilver zoude kunnen worden vastgesteld."

Thans, nu gemunt en ongemunt metaal volkomen dezelfde diensten bewijst als dekking van het door de groote circulatiebanken uitgegeven fiduciair papier, en het bij arbitrageoperatiën alleen eene quaestie van becijfering zijn kan wat het voordeeligst uitkomt, baren of muntspeciën valt het moeilijk in te zien dat er een meer dan spitsvondig onderscheid bestaan kan tusschen een wisselbank, die rekeningen opent tegen inbreng van gemunt geld, en een girobank, die alleen ongemunt metaal als tegenwaarde van hare boekcredieten aanneemt. Maar toch waren, naar het oordeel van de combinatie Van der Hoop c.s., „het nut, de zekerheid en de voordeelen" van eene hervorming der aloude Amsterdamsche Wisselbank op den voet van de Hamburger Girobank, „voor alle deskun- „digen zoo zeer in het oog vallende, dat zij door een sterke „overtuiging bezield waren, dat de Wisselbank al spoedig zal „herleven, en niet alleen zijne eigene kosten van beheer zal „kunnen goed maken, maar tevens voor de financien der Stad „een niet onaanzienlijk voordeel zal afwerpen". Bovendien

vleide men zich dat: „door het herleven der Wisselbank de „koophandel van Amsterdam eenige bemoediging zou vinden „in deszelfs tegenwoordigen benarden toestand, en daar dezelve „zulke donkere vooruitzichten voor de welvaart van stad en „handel oplevert, zoo wenschen wij hartelijk", aldus luidde woordelijk het slot van den aan Burgemeesteren gerichten breedsprakigen brief van 6 Mei „dat aan onze weleer zoo „machtige beurs deze althans onschadelijke opbeuring niet zal „worden geweigerd".

Minder hooggespannen echter waren de verwachtingen van Burgemeesteren zelf blijkens hun ter raadszitting van 14 Juli 1819 voorgelezen en goedgekeurden brief aan den Gouverneur van Noord-Holland door wiens bemiddeling zij ditmaal de zaak bij de Regeering aanhangig maakten. „Onbewimpeld' gaven zij in dien brief als hunne meening te kennen, dat omtrent den uitslag van de voorgestelde reorganisatie der Wisselbank „bij geen mogelijkheid vooraf iets met eenige zeker„heid te bepalen was", daar dit geheel zou afhangen niet alleen van het gebruik dat „door de commercie zoo binnen „als buiten 's lands" van de hernieuwde instelling zou gemaakt worden; maar bovenal van den loop des handels, van de min of meer gunstige of ongunstige omstandigheden waarvan de uitbreiding van het handelsverkeer steeds afhankelijk is. Zich dus onthoudende „van steeds gewaagde veronderstellingen" wenschten zij de ingediende voorstellen toch „aan het meer „verlicht oordeel van hooger autoriteit te onderwerpen" en eindigden zij derhalve hun schrijven aan den Gouverneur met het verzoek „het daarheenen te dirigeeren, dat de zaak op eene „favorabele wijze aan het Gouvernement worde voorgedragen".

Aan dit verzoek werd door den Gouverneur, Staatsraad van Tets van Goudriaan, bij zijn brief aan den Koning van 7 Augustus 1819 in zooverre voldaan, dat hij Zijne Maiesteit meende te mogen adviseeren om de regeling der zaak, zoolang daarbij geen sprake zou zijn van eenige aan den handel op te leggen verplichting tot het doen van betalingen in bankgeld, aan de beoordeeling van het Stadsbestuur over te laten „als consti-

„tutioneel gerechtigd omtrent zoodanige huishoudelijke belan-„gen de verlangde bepalingen te maken.” Maar verzwijgen voor Zijne Majesteit mocht hij niet, dat „eenig beduidend „succes van de Wisselbank aan het belang van de Neder-„landsche Bank zeker nadeelig zou kunnen zijn,” en op de als voor de hand liggende vraag nu „of de Wisselbank, bijna „zoo oud als Amsterdams bloeiende handel, en alleen ver-„achterd door den politieken invloed der noodlottige gebeur-„tenissen welke het jaar 1795 gevolgd zijn, door het Gouver-„nement geheel kan en zal worden opgeofferd aan eene latere „inrigting, welker goede Directie op zich zelve roem, achting „en bescherming verdient,” op deze vraag moest hij voor zich het antwoord schuldig blijven, in de hoop dat er een midden-weg zou te vinden zijn „om de belangen der beide instel-„lingen zoo weinig mogelijk te doen botsen, en de onderlinge „werkzaamheden zooveel doenlijk aan beider onderling belang „te doen dienstbaar zijn.”

Langer dan veelal het geval was hield Koning Willem I de zaak in beraad. Eerst bij besluit van 19 December 1819 viel de beslissing, eene beslissing die het doodvonnis uitsprak over de aloude instelling, en voor goed een einde maakte aan haar bestaan. Bij raadsbesluit van 30 December werden Burgemeesteren gemachtigd om voor de liquidatie van de Bank het noodige te verrichten, en bij bekendmaking van 10 Januari 1820 werd de gemeente van de sluiting der Bank onderricht.

Wat kan nu Willem I genoopt hebben om slechts weinige jaren later, in 1824, eene poging te wagen tot herstel van de op zijn bevel gesloopte en begraven instelling, en te dien einde de regeering van Amsterdam te gelasten om over „het „volbrengen van dezen (zijnen) wensch” in overleg te treden met de Nederlandsche Bank „en eenige handelshuizen te Amsterdam?” Het antwoord op deze vraag is in de ten gemeente archieve bewaard gebleven bescheiden niet te vinden. De Koninklijke lastgeving, waarmede de conferentie van de vertegenwoordigers van het stedelijk bestuur met de beide

gedelegeerden der Bank werd ingeleid, is niet meer aanwezig, en van het ter zake verhandelde wordt in het deliberatieboek van den Raad der stad Amsterdam met geen woord gerept, terwijl daarentegen al het boven medegedeelde over hetgeen met betrekking tot de Wisselbank in 1818 en 1819 is voorgevallen daaraan hoofdzakelijk ontleend werd. Het schijnt dus dat in 1824 de Raad buiten de zaak is gehouden, en dat de heeren Van der Hoop en Willink alleen krachtens een opdracht van het dagelijksch bestuur de onderhandelingen met de Nederlandsche Bank hebben aangeknoopt.

Het lijdt intusschen geen twijfel dat 's Konings lastgeving rechtstreeks verband houdt met het hoogst belangrijke en merkwaardige besluit van 26 Maart 1824 lett. A, tot het uitvaardigen waarvan het niet te loochenen verval van Amsterdams handel en de kwijnende toestand van de stadsfinanciën den Koning aanleiding gaven. „Overwegende", dus heet het in den aanhef van dat besluit, „dat, behalve al hetgeen van Onze „zijde reeds is geschied en nog gedaan zal worden tot weg„neming der bezwaren welke den handel van Amsterdam druk„ken, eigene medewerking der burgerij vereischt wordt, aan„gezien de voornaamste hulpmiddelen ten deze in den boezem „der stedelijke autoriteiten en van de belangbebbenden zelve „moeten gezocht en gevonden worden"; en

„in aanmerking nemende, dat sedert eene reeks van jaren „de financieele toestand van de stad Amsterdam steeds ongun„stig is geweest en uit de begrootingen over 1823 en 1824 „en de rekening van 1822 de gebiedende noodzakelijkheid is „gebleken eener herziening van de financieele aangelegenheden „der Hoofdstad zoowel met betrekking tot hare inkomsten als „tot hare uitgaven",

werd bij art. 1 bepaald, „dat uit het bestuur der Hoofd„stad door den Burgemeester zal worden benoemd een bijzon„dere Commissie door welke onder zijne voorzitting zullen „worden overwogen de middelen, die van Stadswege kunnen „worden in het werk gesteld ten einde het belang der inge„zetenen over het algemeen en van den handel in het bijzonder

„te vorderen, alsmede om aan de inwoners derzelve te verzekeren „alle de voordeelen der maatregelen, die in het algemeen „belang, doch nog meer bijzonderlijk in dat der Hoofdstad „van 's Rijkswege reeds zijn genomen en verder worden „voorbereid".

Waar het „ter verlichting der zooveel zwaarder lasten, die „te Amsterdam door den handel moeten worden gedragen dan „die welke in andere handelssteden des Rijks moesten worden „goedgemaakt", naar 's Konings inzichten vóór alles op aankwam ware „de vermindering der stedelijke belastingen op de „consumtieve middelen althans voor zooverre dezelve meer „bijzonderlijk op de minvermogende klasse der ingezetenen „drukken", zooals dit het geval was met de door de stad geheven opcenten op het gemaal, het geslacht, den turf en de steenkolen; maar hoe men nu aan den eenen kant 's Konings ernstige bezorgdheid voor het welvaren der hoofdstad ook moge gewaardeerd hebben, zijne bemoeiingen met hare huishoudelijke aangelegenheden waren voor velen een wezenlijke steen des aanstoots, en groote gevolgen heeft het besluit van Maart 1824 dan ook niet gehad. De overeenkomstig dat besluit benoemde commissie betoogde in een uitvoerig rapport van 26 Juli d. a. v. [1]) de onmogelijkheid om aan het verlangen van Zijne Majesteit met betrekking tot de verlichting van den stedelijken belastingdruk te voldoen, — en wat de hoofdgedachte van 's Vorsten besluit, het herstel namelijk van Amsterdam's vervallen handel aangaat, schijnt door de Commissie het eigenlijke zwaartepunt gezocht te zijn in eene her-

---

[1]) Dit rapport is in het Gemeente-archief niet meer aanwezig, evenmin als het aan den Burgemeester van Amsterdam toegezonden afschrift van het Koninklijk besluit van 26 Maart 1824, dat echter in zijn geheel openbaar is gemaakt door Mr. H. J. Koenen, als bijlaag tot zijne in 1855 bij H. M. Binger & Zoon uitgegeven *Voorlezingen over de geschiedenis der financiën van Amsterdam*, bl. 153/159, terwijl op bl. 91 het mij onbekend gebleven rapport der raadscommissie van 26 Juli 1824 met een enkel woord besproken wordt. Het verband tusschen dat rapport en den brief van B. en W. aan de Nederl. Bank van 30 September 1824 heb ik niet kunnen nasporen.

leving van den vroeger zoo belangrijken specie- en wisselhandel, waartoe het herstel, zij het ook op gewijzigden voet, van de inmiddels te gronde gegane Wisselbank een volstrekt onmisbaar vereischte geacht werd, — eene opvatting die blijkbaar bij den Koning ingang vond, want bij ampliatie vermoedelijk op het besluit van 24 Maart zal de Stedelijke regeering de Koninklijke lastgeving hebben ontvangen op grond waarvan zij zich bij brief van 30 September met de Nederlandsche Bank in betrekking stelde.

Toen nu in den avond van den 12 November ten huize van president Hodshon eene eerste conferentie tusschen gedelegeerden van Stad en Bank gehouden werd, vernam men, dat het ditmaal 's Konings „gemanifesteerd verlangen" was niet om de Wisselbank als eene geheel zelfstandige instelling, die naast de Nederlandsche Bank werkzaam zou zijn, in het leven terug te roepen, maar om onder het beheer van President en Directeuren der Bank „de oprichting te beproeven „van een girobank op den leest der te Hamburg bestaande „inrichting van dien aard", ten einde zoodoende „den geheel „naar Hamburg verlegden speciehandel weder herwaarts te „trekken, en hierdoor den koophandel te doen herleven".

Al dadelijk gaven de gedelegeerden der Bank te verstaan, dat zij met dit punt van uitgang niet konden instemmen. Huns inziens toch was de speciehandel „geenszins het begin„sel, maar alleen een uitvloeisel van den algemeenen handel", en zoolang die algemeene handel kwijnende bleef, zou naar hunne meening, van alle verdere pogingen tot herkrijging van den speciehandel nimmer eenig „gewenscht succes" te wachten zijn. Maar dit nog daargelaten, bestonden er bij hen ook uit anderen hoofde bezwaren van zoo overwegenden aard tegen het voorgestelde plan, dat zij verdere beraadslagingen er over te eenenmale nutteloos meenden te moeten achten. Op aandrang echter van de gecommitteerden der stedelijke regeering, dat gedelegeerden der Bank „nog niet stellig omtrent de „quaestie mochten beslissen", verklaarden dezen zich bereid tot nadere ruggespraak met de directie der Bank, die na eenig

beraad besloot om ter overlegging in eene tweede conferentie eene schriftelijke nota te doen gereed maken, waarin omstandig de gevaren werden uiteengezet, die met betrekking tot „den geregelden omloop van geld en geldswaarden, welke in „het tijdvak van de laatste tien jaren zoo gelukkig was ge„vestigd", noodwendig zouden te duchten staan bij eene verwezenlijking van het voorgestelde plan. Met tweeërlei betaalmiddelen toch zou bij het gelijktijdig bestaan van een giro- en een kasbank het verkeer te doen krijgen; er was geen voorbeeld te vinden „dat zoodanige inrichtingen te zamen ten „algemeenen nutte kunnen werken", en door het hier te lande te beproeven zullen „'s Konings heilzame pogingen ter bevor„dering van een regelmatigen omloop van geldswaarden, „pogingen welke ontegenzeggelijk met den besten uitslag zijn „achtervolgd geworden", slechts bittere teleurstelling baren.

„Het is op grond van een en ander", dus luidde het slot van de nota, „dat President en Directeuren der Nederlandsche „Bank besloten hebben de Commissie uit den Achtbaren Raad „tot onderzoek van Stadsfinanciën en bezuiniging der stedelijke „uitgaven door hunne gecommitteerden te kennen te geven, „dat zij zich niet kunnen vereenigen met het voorstel om de „oprichting van een Girobank onder hare directie hier ter „stede te beproeven, beschouwende zij zoodanige oprichting „evenmin doelmatig als noodig, en — hoezeer de denkwijzen „hieromtrent ook mogen verschillen — de proeve althans ge„waagd uit hoofde van het wisselvallige harer resultaten, ter„wijl reeds de poging zelve huns inziens onbestaanbaar is „met het behoud der grondslagen waarop algemeene gerustheid „en vertrouwen zijn gevestigd."

Over de gevolgen, die voor de Nederlandsche Bank zelve te wachten waren bij het tot stand komen der onder haar beheer te stellen afzonderlijke giro-instelling wordt in de nota slechts ter loops gerept. Zij bepaalt zich tot de opmerking, dat „het crediet der kasbank (d. w. z. der Nederlandsche Bank) „— het tegenwoordig aspunt van alle betalingen — er door „op losse schroeven wordt gesteld"; maar hoe ernstig aanzien

de zaak voor haar eventueel had, blijkt uit het door hare gecommitteerden uitgebracht verslag van het verhandelde ter eerste conferentie met de gedelegeerden der stad, waarin het volgende voorkomt: „Uwe gecommitteerden in de noodzake-„lijkheid gebracht om zich ter zake te verklaren hebben ge-„zegd, dat een maatregel als ten deze werd beoogd, altijd „nadeelige gevolgen voor de Nederlandsche Bank moest teweeg-„brengen, hetzij dan dat zij mislukt of met een gunstig resul-„taat werd bekroond; dat in het eerste geval de Directie een „gevoeligen schok zoude zien toegebracht aan het gevestigd „crediet der Bank 't welk zij nimmer in de waagschaal be-„hoorde te stellen, en dat uit het tegenovergesteld geval de „geheele ondergang der Nederlandsche Bank moest voortvloeien, „vermits haar kapitaal geëvenredigd scheen aan de publieke „behoefte en geen vermeerdering noodig had, moetende alle „emplooi van het te creëeren bankgeld de omzetting van hare „eigene fondsen grootelijks benadeelen". Aan welke beschou-wingen zij nog de opmerking vastknoopten, dat „de Neder-„landsche Bank eenmaal ingesteld zijnde, daaruit voor hare „Directie de bezworen plicht voortvloeide om haar bestaan „ongeschonden te bewaren en hare belangen te bevorderen, „evenzeer als aan de Stedelijke regeering zelve de zorg „voor de bescherming en beveiliging der Bank, zoowel als „voor de handhaving harer voorrechten ten duurste was „aanbevolen".

Zooals te verwachten was had de tweede conferentie van de wederzijdsche gecommitteerden een zeer kalm verloop. Het volgende staat er van opgeteekend in het notulenboek der Directievergadering van Maandag 29 November 1824:

„De President communiceert dat op Vrijdag l.l. den 26 „dezer andermaal ten zijnen huize eene conferentie heeft plaats „gehad tusschen Zijn Ed. en den heer Fock van wege deze „vergadering en de Heeren A. van der Hoop en W. Willink „Jr. afgevaardigden uit de Commissie van den Achtbaren Raad „tot onderzoek van Stadsfinanciën en bezuiniging der Stedelijke „uitgaven;

„dat de Heer Fock te dier gelegenheid de nota heeft voor-„gelezen waarin de motieven dezer vergadering ter difficul-„teering in het voorstel tot oprichting onder hare Directie van „een Girobank ontwikkeld zijn;

„dat deze nota vervolgens aan genoemde heeren afgevaar-„digden is ter hand gesteld en door dezen overgenomen onder „verklaring, dat zij het er voor hielden de zaak niet tot stand „zoude komen, en de beraadslagingen deswegens geëindigd „waren.

„Voor welke mededeeling de gecommitteerde Heeren door „de vergadering worden bedankt.”

Hoe nu de Commissie uit den achtbaren Raad aan het dagelijksch bestuur van de stad rekenschap heeft gegeven van den uitslag harer bemoeiingen, en hoe dat bestuur zich tegenover den Koning verantwoord heeft over het schipbreuk lijden van zijn verlangen om het handelsverkeer van de hoofdstad op te beuren door de voormalige Wisselbank te doen herleven, noch het een, noch het ander is uit de ter gemeente-archieve nog aanwezige bescheiden na te gaan; maar dat Willem I aan dat verlangen steeds indachtig bleef, leert het archief van de Nederlandsche Bank, want toen veertien jaren later, op den 25 April 1838 de President der Bank Muilman bij Zijne Majesteit was ontboden ter bespreking van de aanhangige verlenging van het octrooi der Bank werd hem o.a. ook de vraag voorgelegd „of er niet bij de Nederlandsche Bank een Wis-„selbank konde gevoegd worden.” Ook toen meende de heer Muilman te mogen opmerken, dat van een dergelijke samenkoppeling van heterogene werkzaamheden geen voorbeeld te vinden was, terwijl hij verder als zijne persoonlijke meening, „doch geenszins als de denkwijze van de Directie der Bank” te kennen gaf, „dat het denkbeeld weinig ingang bij den han-„del vinden zou.”

Hierbij bleef het en sedert geraakte de zaak voor goed van het tapijt. Naarmate de Nederlandsche Bank het vertrouwen en de welwillendheid van het publiek in het algemeen en van den handel in het bijzonder meer deelachtig werd, kon zij

ook de vleugelen breeder uitslaan, en kon zij aan de behoeften van het verkeer van de hoofdstad des lands althans, ook met betrekking tot den speciehandel, op voldoende wijze te gemoet komen.

Intusschen heeft haar kort vóór de octroois-verlenging van 1838 toch nog een ernstig gevaar boven het hoofd gehangen wegens het indertijd zooveel beroering teweeg gebracht hebbend plan van de heeren Santhagens, Mr. Brugman en professor Bake tot oprichting van eene nieuwe, grootsche crediet-instelling, die, na aanvankelijk als Giro- en Wisselbank bij het publiek te zijn ingeleid, onder de latere benaming van Handelsbank met hare operatiën het geheele handelsverkeer van het moederland en ook „den handel in en met onze O. I. be-„zittingen" zou omvatten. Ook over dit op eene zeldzame miskenning van de leer van het geld en van de grondslagen van het credietwezen berustende plan is bij de Directie der Nederlandsche Bank heel wat te doen geweest; maar het valt buiten het bestek van dit opstel om er opzettelijk bij stil te staan, en wie er meer van mocht willen weten raadplege het boven aangehaalde praeadvies van den heer G. M. Boissevain over de bankquaestie, waarin de plannen van het genoemde driemanschap uitvoerig worden besproken [1]). Alleen zij hier nog aangeteekend dat de door hen ontworpen criediet-instelling niet bestand bleek tegen het verzet, dat de daaraan ten grondslag liggende denkbeelden van alle kanten uitlokten, en waarvan o. a. volgender wijze getuigd werd in een ter zake uitgebracht advies van een der directieleden van de Bank, den heer J. van Eeghen;

„De algemeene kreet van afkeuring, die tegen dit project, „in weerwil eener in het licht verschenen Verhandeling ter „verdediging van hetzelve [2]), is opgegaan; — de sterke en

---

[1]) Ook in het door Professor Vissering voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bewerkt *Levensbericht van Mr. W. C. Mees* worden die plannen ter sprake gebracht.

[2]) Bedoeld wordt de in 1836 bij van Meurs & Co. te Amsterdam uitgegeven *Verhandeling over eene op te rigten Handelsbank* (125 bladz.

„ondubbelzinnige wijze waarop die algemeene afkeuring door „de talrijke geteekende requesten alhier en te Rotterdam is „kenbaar geworden; — de adviezen der Kamers van Koop„handel en van de Directie der Nederlandsche Handel-Maat„schappij, die deze afkeuring op eene nog meer officieele wijze „hebben uitgedrukt; — de in druk uitgegeven Toetsing einde„lijk van den bekwamen advocaat Mr. F. A. van Hall, waarbij „deze ongunstige opinie is gemotiveerd en ontwikkeld; — dit „alles te zamen genomen heeft bereids een zoodanig beslissend „vonnis over het onderhavig ontwerp geveld, dat deszelfs „verwezenlijking alleen dan zou kunnen plaats hebben, wanneer „hetzelve even gunstig en algemeen werd geaccueilleerd als het „nu eenparig wordt verworpen door diegenen zelven ten wier „behoeve men zegt de zaak tot stand te willen brengen.''

Ook deze derde onweersbui dreef dus af, zonder de Nederlandsche Bank in eenig opzicht te schaden!

---

met een voorrede van XXIII bl.), die aanleiding gaf tot het in 1837 bij Gebr. Diederichs verschenen geschrift van Mr. F. A. van Hall (den lateren Minister) onder den titel: *De Verhandeling over eene op te rigten Handelsbank getoetst aan wetenschap en ondervinding* (134 bladz.), waarop in hetzelfde jaar mede bij van Meurs & Co. eene ditmaal door de heeren Santhagens, Bake en Brugman onderteekende bestrijding volgde onder den titel: *Vervolg op de Verhandeling over een op te rigten Handelsbank* (75 bladz.).

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{en} SEPTEMBER 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DEN BERG, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, QUACK, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, PIERSON, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, J. J. M. DE GROOT, VAN HELTEN, ROËLL, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, KUIPER, SIX, BOER, BAVINCK en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Brieven van de HH. G. A. J. Hazeu te Weltevreden, Ph. S. van Ronkel te Batavia, M. J. van Baarda te Halmaheira, mededeelende dat zij het Correspondentschap der K. A. met ingenomenheid aanvaarden.

Brief van de Keiz. Akad. van Wet. te Weenen, inhoudende bericht dat de Keiz. Akad. van Wet. te Tokio in de Association des Académies wenscht te worden opgenomen.

Brief van den heer Avramoff te Sofia (Bulgarije) met bericht over zijn collectie Balkan-munten, statuetten, enz., waar-

van hij aan belangstellenden gaarne een catalogus zal toezenden.

Een vers voor den Hoeufftwedstrijd zonder titel, onder het motto „Tum vero adsurgunt irae”.

Daarna leest de heer van den Berg zijn stuk voor over Plannen voor een Staatsdomeinbank en een Stadsgirobank, geput uit mededeelingen uit het oud-archief van de Nederlandsche Bank.

Niettegenstaande den steun en de medewerking, die de Nederlandsche Bank gedurende haar eerste bestaansperiode (1814/1839) in ruime mate van den kant van haren Vorstelijken stichter genoot, heeft hare Directie zich toen tot tweemalen toe ernstig bezorgd moeten maken over plannen van Koning Willem I, waaraan hem veel gelegen was, doch welker verwezenlijking de belangen der Bank grootelijks zou hebben kunnen schaden.

Eerst was dit het geval met de door den Koning beoogde te Brussel te vestigen Domeinbank, die, in verband met de ontworpen loterij-domein-wet, in Januari 1822 bij de Staten Generaal in behandeling gekomen, zich op uitgebreide schaal met crediet-operaties en ook met het uitgeven van fiduciairpapier zou bezig houden, en met wier instelling de Koning meende te gemoet te komen aan de pecunieele behoeften van de schatkist, en tevens aan den wensch van de bewoners der Zuidelijke Provinciën om te worden bevoorrecht met eene soortgelijke instelling als waarvan de Noordelijke Provinciën door de oprichting der Nederlandsche Bank het genot hadden. 's Koning plannen leden echter schipbreuk op den tegenstand van de Staten Generaal, die in Juni 1822 de ingediende ontwerp-wet met 75 tegen 20 stemmen verwierp.

Het tweede geval gold den door Willem I aan de stedelijke Regeering van Amsterdam gegeven last om zich met de Nederlandsche Bank te verstaan over de oprichting van eene stedelijke giro-bank die op den voet van de Hamburger girobank, ten behoeve van den handel van Amsterdam weder de plaats moest gaan innemen van de aloude Amsterdamsche Wisselbank, aan wier bestaan, tegen het herhaaldelijk gema-

nifesteerd verlangen der „commercieerende ingezetenen", het Koninklijk besluit van 19 December 1819 een eind had gemaakt. Ook dit tegen de vroegere inzichten van den Koning lijnrecht indruischende plan ontmoette van den kant der Bankdirectie het meest ernstige verzet, en tot eene verwezenlijking kwam het evenmin als dit met de ontworpen Domeinbank het geval was geweest.

Ettelijke jaren later had de Bank ook nog strijd te voeren tegen het plan van de heeren Santhagens, mr. Brugman en professor Bake tot oprichting van een nieuwe grootsche credietinstelling, die onder den naam van Handelsbank het geheele handelsverkeer van Nederland en Koloniën beiden zou omvatten, een plan dat echter niet bestand bleek tegen het verzet, dat de daaraan ten grondslag liggende erroneuse denkbeelden over geld en crediet van alle kanten uitlokten.

De spreker staat zijn verhandeling af voor de Verslagen en Mededeelingen en treedt in kort debat met de HH. Pierson en Asser over het gehoorde.

Bij de rondvraag deelt de heer de Goeje mede dat hij zijn 70e jaar is ingetreden, geeft de heer Kluyver verslag over het 29e Congres te Brussel, dat hij als gedelegeerde der Regeering bijwoonde, welk verslag in de Versl. en Meded. zal worden opgenomen, biedt de heer Kern aan uit naam van Prof. van Herwerden diens uitgave van *Quinque Dialogi Platonici* en de Secretaris uit naam van den heer A. Leesberg, diens werk over Semitische elementen in de oude talen van Zuid-America.

VERSLAG

VAN DEN HEER

A. KLUYVER

OVER HET 29ste NEDERLANDSCH TAAL- EN LETTERKUNDIG CONGRES.

Het 29ste Nederlandsch Taal- en Letterkundige Congres is van 27 tot 30 Augustus l.l. te Brussel gehouden, onder voorzitterschap van den heer Mr. H. de Hoon, Advocaat-generaal bij het Hof van Beroep aldaar. De werkzaamheden waren eenigszins anders geregeld dan bij vorige gelegenheden. Reeds voordat het Congres bijeenkwam, had de Commissie van Voorbereiding een eerste deel van de Handelingen uitgegeven, bestaande uit een aantal verslagen en mededeelingen, die nu niet in extenso behoefden te worden voorgelezen, en waarvan de leden vooraf kennis konden nemen. Men hoopte daardoor meer tijd voor de gedachtenwisseling over te houden. Eene tweede verandering bestond daarin, dat er geene algemeene vergaderingen waren, maar dat in plaats daarvan de afdeeling voor de zoogenaamde stambelangen iederen middag bijeenkwam, op een tijd dus waarop geene vergaderingen van andere afdeelingen werden gehouden. In die middagvergaderingen zijn belangrijke mededeelingen gedaan b.v. over Zuid-Afrika, en de Hollanders hebben hier zeer veel kunnen leeren omtrent Belgische toestanden. Minder dan vroeger bepaalde men zich tot beschouwingen over de taal, en de groote aandacht, die hier aan economische en andere maatschappelijke belangen werd besteed, deed zelfs de vraag opperen of de naam *taal- en letterkundig* voor deze congressen in het vervolg nog wel gepast zou wezen. Zelfs over zaken van politiek, als b.v. het

zoo vaak besproken denkbeeld van een verbond tusschen Nederland en België, werd met meer vrijmoedigheid dan vroeger gehandeld. Meer in den geest van vroegere Congressen was eene rede van prof. Te Winkel over *Rubens en Vondel*, die zeer werd toegejuicht. In de vergaderingen der afdeelingen voor Taal- en Letterkunde, voor Geschiedenis, voor Boekhandel en Tooneel, voor Onderwijs en Opvoeding, werden verschillende besluiten genomen. In de eerste b.v., dat aan verschillende Vlaamsche steden en Provinciale Raden het verzoek zou worden gericht het voorbeeld van Antwerpen te volgen door steun te verleenen aan het Nederlandsch Woordenboek. In de afdeeling voor Onderwijs werd o. a. besloten dat het wenschelijk zou zijn, dat de Regeeringen van Nederland en van België het eens werden over de erkenning van eene vereenvoudigde spelling. De ontvangst te Brussel zal zeker bij alle leden van het Congres aangename herinneringen achterlaten, en ook Z. M. de Koning nam deel aan het eerbetoon door de leden van het Bestuur in zijn paleis bij zich te ontvangen. Waar het volgende Congres wordt gehouden is thans nog niet bepaald.

DE SUPREMATIE DER GRONDWET.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. OPPENHEIM.

I.

„Uwe burgerlijke vrijheid zal door eene, die vrijheid waarborgende, constitutie, zekerder dan ooit gegrondvest zijn!" beloofden in 1813 Kemper en Fannius Scholten, de „commissarissen-generaal van het algemeen bestuur der Vereenigde Nederlanden, residcerende te Amsterdam," toen zij, in den nacht van den 1sten December, den prins van Oranje, als Willem den Eersten — in eene vijf dagen te voren door het algemeen bestuur uitgevaardigde proclamatie was nog van Willem *den Zesde* gesproken [1]) — „naar den wensch der Nederlanderen", uitriepen tot souvereinen vorst [2]). De prins zelf, na eene scheiding van negentien jaren in den laten namiddag van 30 November te Scheveningen geland, had, in zijne proclamatie door H. Fagel gesteld, „eene proclamatie zonder houvast" [3]), niet van eene constitutie gerept. Maar door de beide kloeke mannen, die de amsterdamsche proclamatie voor hunne rekening namen, werd de stellige toezegging van eene grondwet vastgesmeed aan de groote gebeurtenis, die door

[1]) De Bosch Kemper, de staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830, blz. 384.

[2]) Zie de proclamatie bij Lipman, Nederlandsch constitutioneel archief, 1e verz., blz. 3.

[3]) Dr. H. T. Colenbrander, Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn rijpen leeftijd, Onze Eeuw, derde jaargang, 1903.

hunne moedige daad werd voltooid: „Nederland vrij en Willem de Eerste souvereine vorst van dat vrije Nederland.”

Kemper, de steller der proclamatie, had het doen van de belofte noodig geoordeeld. Hij had, verklaarde van Hogendorp, daardoor „zich op dien tijd allerverdienstelijkst gemaakt bij het vaderland [1].” Blijkbaar had hij ook er door gehandeld in den geest van den prins. „Ik aanvaarde wat Nederland mij aanbiedt. Maar ik aanvaarde het ook alleen onder waarborging eener wijze constitutie, welke uwe vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken verzekert!” betuigde de prins in *zijne*, door v. d. Duyn van Maasdam medegeteekende, amsterdamsche proclamatie van 2 December 1813 [2]). In de publicatie, eerst vier dagen later te 's Hage afgekondigd, waarbij de prins zelf de teugels der regeering opnam, werd nog weder de nadruk gelegd op de constitutie, die in aantocht was [3]). De zorg voor hare totstandkoming werd in het souverein besluit tot instelling van de grondwetscommissie eene „verplichting” genoemd, die rustte op den souvereinen vorst [4]). En te oordeelen naar 's vorsten, door Falck medegeteekende, proclamatie van 2 Maart 1814 [5]), reikhalsde niemand zoozeer als hij zelf naar het oogenblik waarop de grondwet haar stralen zou doen schijnen.

Zoo stond van meet af vast, dat het herboren Nederland naar eene te maken grondwet zoude worden geregeerd. Maar wat zoude daarin worden opgenomen? Hoe zoude zij in het leven treden? Zoude zij een band, eene grens vormen voor de gewone wetten, in rang daarboven komen te staan? Het mocht zijn, dat van Hogendorp, die „Napoleons val meer nabij zag,

---

[1]) Brieven en gedenkschriften van G. K. van Hogendorp, uitgegeven door Mr. H. Graaf van Hogendorp, 5e deel; 1813—Maart 1815, blz. 44.

[2]) De Bosch Kemper, de staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830, blz. 386.

[3]) Lipman, t. a. p., blz. 4.

[4]) Van Maanen, aanteekeningen van het verhandelde over de grondwet van 1814, blz. V.

[5]) Lipman, t. a. p., blz. 8.

naarmate hij meer landen veroverde" [1]) en die in de stilte van het studeervertrek alles voor de wedergeboorte van den staat had voorbereid, omtrent deze punten met zich zelven tot klaarheid was geraakt. Maar stellig had het amsterdamsch tweemanschap, dat de belofte der grondwet aandurfde, had de souvereine vorst, in den eersten roes met deze vragen zich het hoofd niet gebroken. Voor het oogenblik was niets anders beslist, dan dat wij met eene *geschrevene* grondwet gelukkig zouden worden gemaakt.

Geschreven tegenover *ongeschreven*: de tegenstelling spreekt niet zóó aan, dat de oningewijde haar bij het eerste hooren moet vatten. Zij sluit misverstand ook niet uit. De termen „geschreven" en „ongeschreven" geven de bedoeling bij uitstek gebrekkig terug. Er komt bij, dat het begrip grondwet, constitutie, staatsregeling, allerminst — ik zal daarop hebben terug te komen — nauwkeurig is omlijnd. Maar daarom is het niet minder waar, dat in alle beschaafde staten rechtsregels zijn aan te wijzen — in de eerste plaats wel die, welke op den regeeringsvorm en het recht van wetgeving betrekking hebben — die door allen worden beschouwd als uit te maken de grondslagen van het staatsgebouw; hoofdlijnen van den bouw en de organisatie van het staatsbestuur, die de pijlers zijn waarop al het andere rust, die het gestel vormen van den staat. Deze hoofdlijnen kunnen zijn saamgevat in éénе daartoe in het leven geroepene oorkonde, of, zooals in Frankrijk en in Oostenrijk, in verschillende zoodanige staatsrechtelijke bescheiden; men heeft dan eene *geschrevene* grondwet vóór zich. Of hun geboortedag en jaar is niet met mathematische zekerheid te bepalen, omdat zij niet, of goeddeels niet, zwart op wit zijn vastgesteld, maar zijn gegroeid; omdat hun begin is te zoeken in vaak vage gewoonten en gebruiken en zij bij voortduring verspreid blijven liggen in eene massa van, mede en vooral, door gewoonte, precedent en rechterlijke beslissingen gevormde regels, en dan wordt de

[1]) Van Hogendorp, Brieven en gedenkschriften, 5e deel, blz. 8.

staatsregeling in de categorie der ongeschrevene ingelijfd.

Ik heb wel niet noodig te zeggen, dat het beroemde type van de *ongeschrevene* grondwet is te vinden in het land, dat voor het staatsrecht is geweest wat Rome is geweest voor het privaatrecht: in Engeland. Wie — zegt Boutmy — zich den tekst der engelsche grondwet wenschte te zien voorgelegd, zoude even teleurgesteld worden heengezonden als Hérault de Séchelles, de radicale voorzitter van de nationale conventie, toen hij op de bibliothèque nationale te Parijs een exemplaar vroeg van de wetten van Minos [1]). Er zijn teksten, teksten van alle tijden. Maar zij vormen allerminst te zamen wat men mag aanmerken als de engelsche constitutie. Voor een zeer aanzienlijk deel en in de eerste plaats moet deze uit de „general custom'' en de „particular customs of the realm [2]), uit de common law, worden opgebouwd. Van een kabinet bijv. — ce pivot du régime parlementaire — gewaagt het geschreven recht in het geheel niet. Het is evenmin de bron van de ministerieele verantwoordelijkheid of van het tweekamerstelsel, instellingen die het vaste land van Europa aan Engeland heeft ontleend. In Hongarije is de observantia juris ook een voorname bron van grondwettelijk recht. De constitutie klimt hier op tot het einde der 10e en het begin der 11e eeuw [3]), toen Stephanus de Heilige de christianiseering van het hongaarsche volk bewerkte; zich tot koning liet kronen en, met behoud van de levensvatbare bestanddeelen van de oer-staatsregeling der Hongaren, de receptie tot stand bracht van de westersche staatsrechtelijke beginselen.

Maar Engeland en Hongarije vormen de uitzondering. Regel in de moderne europeesche en andere staten is de *geschrevene* grondwet. Haar leidde de fransche revolutie in het europee-

---

[1]) Boutmy, études de droit constitutionnel, blz. 3.

[2]) Englisches Staatsrecht von Dr. Julius Hatschek, in Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart begründet von von Marquardsen und von Seydel, Band IV, Halbband II, Abtheilung 4—I, blz. 94 v.

[3]) Akon v. Timos, Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte, blz. 93 v.

sche staatsleven binnen. De nationalistisch-philosophische richting van de 18de eeuw was bij uitstek bevorderlijk aan de opvatting, dat de gewichtigste aller regelingen, die welke moest worden aangemerkt als een soort van staatsverdrag, in eene opzettelijk daartoe vastgestelde en uitgevaardigde oorkonde moest worden neergelegd. Dat beloofde ook een uitstekend middel van staatkundige opvoeding te worden. Dat zoude liefde voor de staatsinstellingen aankweeken en onderhouden [1]). Toch was de geschrevene grondwet niet eene schepping van de Franschen. De constitutie van de noordamerikaansche unie was aan de fransche omwenteling voorafgegaan. En ook haar had de conventie van 1787 niet „in historische isoleering" tot stand gebracht [2]). De genesis der geschrevene staatsregeling is te vinden in de „covenants", in de 17e eeuw vastgesteld door de kolonisten van Nieuw-Engeland. Foster [3]) stempelt tot de eerste in de rij het beroemd Mayflower-Compact van de engelsche „pelgrimvaders", die met de leer en instellingen der anglicaansche kerk zich niet wilden conformeeren, hun vaderland niet langer „a tolerable home" [4]) oordeelden en, aangegrepen door de hervormingsbeweging van het vaste land, in 1608 uitweken naar ons land. Na een verblijf van een jaar te Amsterdam, van elf jaren te Leiden, scheepten de meesten van hen zich in naar de noordkust van Noord-Amerika, om daar „voor de glorie van God en de bevordering van het christelijk geloof en de eer van hun koning en hun land" de kolonie New-Plymouth

---

[1]) Esmein, Eléments de droit constitutionnel français et comparé, 3e ed., blz. 405.

[2]) Ellis Stevens, Sources of the constitution of the United States, blz. VIII. Zie ook William C. Morey, the genesis of a written constitution in: Annals of the American academy of political and social science, April 1891, blz. 529 v. en Borgeaud, Etablissement et révision des constitutions en Amérique et en Europe, c. II.

[3]) Commentaries on the constitution of the United States, historical and juridical, I blz. 33, noot 13.

[4]) The England and Holland of the Pilgrims, bij the late Henry Martyn Dexter and his son Morton Dexter, boek V en VI.

te vestigen. In de kajuit van de Mayflower teekenden zij een stuk, waarbij zij zich vereenigden „into a body civil politick", dat door Foster tot de eerste geschrevene staatsregeling wordt gepromoveerd. Ik zoude betwijfelen dat dit stuk als eene soort grondwet kan worden aangemerkt. Veel eerder naderden daartoe de regelingen — ik denk aan de elf fundamental orders voor de kolonie Connecticut, straks gevolgd door eene fundamenteele regeling voor Rhode-Island — die de, vooral uit godsdienstige overwegingen uit Engeland geëmigreerde, kolonisten zich gaven en waarin de democratische geest, die hen op godsdienstig terrein onderscheidde, was terug te vinden. Geschrevene grondwetten in den volsten zin waren de constituties van de dertien, tot onafhankelijke staten opgeklommene, noordamerikaansche kolonies, die in 1776 van het britsche moederland zich los scheurden. De noordamerikaansche unie volgde. Straks zoude de nieuwe vorm op Frankrijk zijne bekoring gaan uitoefenen. Van hier uit doet in de 19e eeuw de geschrevene staatsregeling haar triomftocht door de oude en de nieuwe wereld. Dat het haar niet is gelukt Engeland voor zich te winnen, maar dit land er van blijft afzien zijne constitutie „in groot costuum te doen paradeeren vóór het bataillon van statuten" [1]), is hierom te opmerkelijker, omdat juist Engeland eerder dan één andere moderne staat de geschrevene grondwet als voorbijgaande instelling heeft gekend. Ik herinner de wet van 19 Mei 1649 [2]), die van Engeland eene republiek maakte en het hoogerhuis afschafte. Kort daarna wordt Cromwell Lord General van het leger. Op 20 April 1653 ontbindt hij het parlement met geweld. Geene andere macht is nu meer over dan die van het leger, vertegenwoordigd door den raad van officieren, met Cromwell aan het hoofd. De band met het verleden is volledig ver-

---

[1]) Boutmy, t. a. p., blz. 77.

[2]) Gardiner, the constitutional documents of the puritan revolution, 1625—1660, 2e ed., blz. 388.

broken [1]). Want van de door Cromwell ingestelde vergadering van „divers persons fearing God and of approved fidelity and honesty", bekend als het Barebone-parlement, kon allerminst worden gezegd dat het den samenhang met de geschiedenis en traditie in eere hield. Trouwens: na een bestaan van weinige maanden ontbond deze vergadering zich zelve. Als dientengevolge de volheid der macht is komen te liggen in de handen van den Lord Protector geworden Cromwell, verklaart deze te zullen regeeren naar de, door een aantal officieren, onder leiding van kolonel Lambert, opzettelijk opgestelde „Instrument of Government" [2]).

Ik moet de verzoeking weerstaan in te gaan op den merkwaardigen inhoud van dit, 42 artikelen lange, staatsstuk [3]). Het was niet de eenige geschrevene grondwet, die Engeland heeft gekend. De „humble petition and advice", door het tweede protectorate-parlement aan Cromwell aangeboden [4]), waaraan de opkomeling den 25^{en} Mei 1657 zijn „consent" gaf, was de tweede. Zij was tegelijk de laatste. Nog geen drie jaren later volgde de restauratie. Hoe volledig zij was bedoeld, bleek uit de declaratie van Breda [5]), bij welke Karel II het recht hernam, dat, naar hij verklaarde, hem „van Godswege en naar de natuur toekwam." De declaratie werd gezegd te zijn uitgegeven „in het twaalfde jaar van onze regeering." Zij vaagde de geschrevene grondwet, door de revolutionnaire beweging gedragen, van den engelschen bodem weg. Tot heden heeft deze vorm niet er in mogen slagen er andermaal zijne intrede te doen. Met des te vollediger gevolg daarentegen heeft hij het verstaan zich in de overgroote meerderheid der overige moderne staten als den bevrienden vorm toegang te verschaffen.

---

[1]) Rothschild, der Gedanke der geschriebene Verfassung in der englischen Revolution, blz. 143 v.

[2]) Gardiner, t. a. p., blz. 405 v.

[3]) Zijn volledige titel was: the government of the commonwealth of England, Scotland and Ireland and the dominions thereunto belonging.

[4]) Gardiner, t. a. p., blz. 447 v.

[5]) Gardiner, t. a. p., blz. 465.

Ongetwijfeld moet deze goede ontvangst mede op rekening worden gesteld van een trek, wel niet noodwendig en volstrekt aan de geschrevene grondwet eigen, maar dien zij toch pleegt te vertoonen. Een trek, die den ondergrond heeft geleverd voor eene klassificatie van de staatsregelingen, van óneindig meer gewicht voor het staatsleven dan de traditioneele in geschrevene en ongeschrevene. Het belang van deze indeeling is problematiek. Zij is ook alles behalve scherp. Wat is het geval? De ongeschrevene staatsregeling moge wortelen in gewoonte en precedent, zij wordt gaandeweg met geschreven recht gedrenkt en voor een telkens grooter deel daardoor vervangen, zoodat in geen beschaafden staat het grondwettelijk recht ongeschreven is in vollen omvang. De geschrevene staatsregeling op hare beurt ontsnapt niet aan de ontwikkeling, die uitgaat: eensdeels van hare interpretatie, voor een ander deel van de conventioneele regels, die naast de geschrevene opgroeien en waarvoor de eerbied nauwlijks minder groot is dan voor de in de wet gegrifte; regels van constitutioneele ethiek, door Freeman, maar vooral door Dicey in hunne groote beteekenis ontleed, die dermate medewerken aan die vervorming der constitutie, welke Jellinek dezer dagen tegenover de „Verfassungsänderung" als *Verfassungswandlung* heeft onderscheiden en ontleed [1]), en die een zoo breede kloof graven tusschen tekst en toepassing van menige geschrevene grondwet — ik noem als voorbeeld die voor de noordamerikaansche Unie — dat van haar met volkomen hetzelfde recht kan worden getuigd wat Sidney Low [2]) niet lang geleden van de ongeschrevene engelsche constitutie verklaarde, dat het met haar beschrijving gaat als met eene photografie, die eene goede twintig jaren geleden is genomen: men zal daarop niet mogen afgaan, zoo men zich eene ware voorstelling wil vormen van den in beeld gebrachten persoon. Daarom: de indeeling in geschrevene en ongeschrevene grondwetten is eene oppervlakkige, onzekere, die het

[1]) Jellinek, Verfassungsänderung und Verfassungswandlung, Berlin 1906.

[2]) The Governance of England, blz. 5.

niet haalt in gewicht bij de klassificatie, waarvoor het lid van het huidig engelsch kabinet James Bryce [1]) de teekenende namen: „rigid" en „flexible" heeft uitgedacht en die ik zoude willen aanduiden als eene verdeeling in *stroeve* en *lenige* grondwetten. Voor haar vormt den grond en het punt van uitgang de rang, dien de constitutie, in verband met haar wijze van tot stand komen en veranderen, inneemt in het recht van een gegeven staat.

Laat ik nog eens op de engelsche constitutie mogen wijzen. Haar karakteristieke trek, uit legaal oogpunt, is wat door Dicey [2]) is aangeduid als de „parlementaire souvereiniteit", parlement genomen voor het complex: kroon, hoogerhuis, lagerhuis. Als deze drie te zamen en in overeenstemming handelen, vermogen zij, naar het overbekend woord van Delolme, *wettelijk* alles, behalve van een man eene vrouw, of van eene vrouw een man te maken. *Wettelijk*, niet ook feitelijk en daadwerkelijk. Alle macht, zelfs de meeste absolute, steunt in laatste instantie op wat door David Hume „opinion" is genoemd; vindt haar natuurlijke grens in het, in zich zelf beperkt, „instinct van subordinatie"; [3]) in de zekerheid, of hooge waarschijnlijkheid, dat zij zal stuiten op verzet. Vattel dacht hieraan, toen hij opkwam tegen de leer van het alvermogen van den engelschen wetgever. „'S il prenait envie" — schreef hij [4]), sprekende van les lois fondamentales de l'Angleterre — 's il prenait envie aux deux chambres de se supprimer elles mêmes et de revêtir le roi de l'empire plein et absolu, certainement la nation ne le souffrirait pas". Vooral in onze dagen zou dit met geene mogelijkheid zijn tegen te spreken. Maar het doet

---

[1]) Studies in history and jurisprudenee, deel I, blz. 145 v.

[2]) Introduction to the study of the law of the constitution, 5e ed. c. I.

[3]) Leslie Stephen, Science of Ethics, aangehaald bij Dicey t. a. p., blz. 78.

[4]) Le droit des gens, ou principes de la loi naturelle, appliquée à la conduite et aux affaires des nations et des souverains, nouvelle édition, par Pradier Fodéré, deel I, boek I, c. III, blz. 168.

niet de geringste afbreuk aan het feit, dat theoretisch, *rechtens*, het engelsche parlement — verstaan in den zin waarin ik het zooeven aanduidde — morgen den dag iedere denkbare staatsinstelling, het tweekamerstelsel, ja het koningschap, kan afschaffen met even groot gemak, met dezelfde weergalooze spoed en dezelfde volmaakt bindende kracht als waarmede bij voorbeeld het vorig jaar hier te lande de geboorte in haar werk ging van de wet van 17 Juni 1905 (*Staatsblad* n°. 211), waarvan het ontwerp op één en denzelfden dag bij de tweede kamer inkwam, in de afdeelingen onderzocht, met een verslag uitgedost, in openbare beraadslaging gebracht en aangenomen werd, om met haast evenveel spoed de wijding te ontvangen van de eerste kamer en de sanctie van de kroon en te worden afgekondigd. Technisch, formeel, is het samenstel van ongeschrevene en geschrevene regels, dat voor de engelsche constitutie doorgaat, noch in wijze van tot stand komen en veranderen, noch in kracht of rang, kortom in niets, van andere wetten onderscheiden. In *dezen* zin — maar ook alleén in dezen — kon de meesterlijke schrijver van „De la démocratie en Amérique" van de engelsche constitutie verklaren: „elle n'existe point". [1]) En alweder in dezen zin kan eene grondwet, die tot de overige wetten en tot den wetgever in de geschetste verhouding staat, lenig worden genoemd.

Intusschen: de gewone, de meest voorkomende, is deze vorm van grondwet niet. Zij is, wel niet noodwendig maar bij voorkeur, *stroef*. Stroef, dat wil zeggen, dat haar totstandbrenging en verandering moeilijker loopen dan bij gewone wetten en dat zij, hiermede in verband, in rang gaat boven deze wetten, wier sfeer door haar wordt omlijnd en ingetoomd en die geene, met haren inhoud strijdige, voorschriften mogen bevatten.

Van dezen eigenaardigen, zij het niet onvermijdelijken, trek is alweder in Noordamerika de oorsprong te zoeken, n'en déplaise Sieyès, die voor Frankrijk de eer der uitvinding op-

---

[1]) Alexis de Tocqueville, De la démocratie en Amérique, I, blz. 167.

eischte. In de vergadering der convention nationale van 2 Thermidor l'an III de la république francaise une et indivirible [1]) verheerlijkte Sieyès de „division du pouvoir constituant et des pouvoirs constitués" als „une idéee saine et utile" in 1788 aanvaard. Zij zoude — profeteerde hij — mede tellen „parmi les découvertes, qui font faire un pas à la science". En met trots liet hij er op volgen: „elle est due aux Français". In zijn „notice sur la vie de Sieyès [2]) weerlegde Lafayette deze voorstelling, herinnerende „que plus de deux ans avant 1788 les Américains non seulement avient eu cette ideé, mais l'avaient appliqueé dans des conventions d'état". Hij had er nog op kunnen wijzen, dat Cromwell's Instrument of Government evenzeer als stroeve, gedeeltelijk zelfs onveranderlijke, grondwet was bedoeld. In de rede, die Cromwell den 12^den September 1654 in het eerste Protectorate-parlement uitsprak, [3]) scheidde hij de artikelen van de Instrument zeer beslist in zulke „which are fundamental" en andere „which are not, but are circumstancial". En hij drukte er op, dat in ieder staatsbestuur „there must be somewhat fundamental", zoo iets, zeide hij als een magna charta, dat aan de nakomelingschap moet worden overgeleverd „as the fruits of our blood and travail", dat „should be standing, be unalterable". Aan dit standpunt getrouw, sloegen de artikelen 24 en 39 van de Instrument banden om den gewonen wetgever heen.

Het amerikaansch voorbeeld heeft er toe geleid, dat aan de geschrevene grondwet de gedachte der stroefheid als het ware werd verknocht; dat zij aan deze soort van grondwet het cachet ging geven. In de zeer lange rij van geschrevene staatsregelingen zijn de lenige heel spoedig geteld. In Europa zijn het die van een

---

[1]) Moniteur universel van 25 Juli 1795, vieux style.

[2]) Mémoires, correspondance et manuscrits du général Lafayette, publiés par sa famille, IV, blz. 36.

[3]) Oliver Cromwell, Letters and speeches, with elucidations, by Thomas Carlyle, third edition, vol. III, blz. 390 en 391.

viertal bescheidene duitsche staatjes [1]), van Spanje en van Italië.

In de spaansche grondwet van 1876 komt geen titel over veranderingen voor. Maar terwijl artikel 23 uitdrukkelijk den gewonen wetgever bevoegt verklaart de grondwettelijke voorschriften over de verkiesbaarheid voor den senaat te wijzigen, vindt het geen betwisting, dat de tekst der constitutie door dien wetgever, met de meerderheid die voor gewone wetten geldt, kan worden herzien. Alleen de vraag, of de zittende Cortes ook eene wet tot verandering der grondwet in behandeling mogen nemen, dan of opzettelijk daarvoor saamgestelde Cortes tot de behandeling moeten worden geroepen, is een betwist punt.

Lenig is ook het statuto fondamentale van Italië. Zeker: de proclamatie, waarbij Koning Karel Albert van Sardinië den 4den Maart 1848, „met volkomen zekerheid op zijn koninklijk gezag, gehoord zijnen raad", de grondwet uitvaardigde, die, uitgestrekt tot de toegevoegde landen, voor het tegenwoordig koninkrijk Italië geldt, gaf aan dit staatsstuk, dat zelf van de wijze zijner verandering zwijgt, kracht van statuut en grondwet „perpetua et irrevocabile". Maar noch dit koninklijk verlangen om de dooden te doen heerschen over de levenden, noch de eed, dien senatoren en afgevaardigden, krachtens artikel 49 der grondwet, moeten afleggen „di osservare lealmente la statuto dello stato", is aangemerkt als een hinderpaal om de grondwet door middel van de gewone wet tot verdere ontwikkeling te brengen en haar aan te passen aan de behoeften des tijds. Wel gaan in den regel aan de behandeling van een wetsvoorstel tot verandering der grondwet nieuwe algemeene verkiezingen vooraf, maar grondwettelijke eisch is dit niet.

De schrale oogst der lenige europeesche staatsregelingen is hiermede binnengehaald. Stroef zijn zij in alle overige constitutioneele staten van Europa. Laatstelijk nog zijn de nieuwe

---

[1]) De Hertogdommen Sachsen-Meiningen, Sachsen-Altenburg en Anhalt en het vorstendom Reuss, jüngerer Linie, Zie Jellinek, das Recht des modernen Staates, erster Band, zweite Auflage, blz. 518. Zie ook zijne rede: das Recht der Minoritäten, blz 16.

russische rijksgrondwetten, zooals zij in één staatsstuk gecodificeerd en krachtens keizerlijke proclamatie van 23 April 1906 afgekondigd zijn, in den stroeven vorm gegoten, kenbaar aan artikel 65, dat den rijksraad en de rijksdoema bevoegd maakt „Anträge" — ik citeer de duitsche vertaling — „betreffend die Aufhebung oder Aenderung bestehender und den Erlasz neuer Gesetze, *mit Ausnahme der Reichsgrundgesetze*, zu stellen". In verband hiermede vindt men voor den keizer, van wien artikel 4 zegt, dat God zelf beveelt dat men „seiner Gewalt nicht bloss aus Furcht sondern dem Gewissen nach gehorchen muss", in artikel 8 bepaald: „Einzig auf seine Initiative hin können die Grundgesetze in der Reichsdoema und im Reichsrat revidiert werden". Stroef is de constitutie van Japan van 1889. Amerika is vol van stroeve staatsregelingen. Van de twee onafhankelijke republieken, die Afrika heeft gekend, werd de Oranje-Vrijstaat door eene, het laatst in 1898 herziene, stroeve grondwet bestuurd. Die van de Zuid-Afrikaansche republiek was lenig, het is waar. Maar had niet het sympathieke land zijne zelfstandigheid moeten inboeten, dan zou meer dan waarschijnlijk de „hooggerechtshofkwestie in zake het toetsingsrecht" [1]) en de „wet n°. 1, 1897", waartoe deze geruchtmakende aangelegenheid den stoot gaf, er toe hebben geleid den lenigen vorm tegen den stroeven te verwisselen bij de voorgenomene herziening der tranvaalsche grondwet, waarvoor de herzieningscommissie reeds was ingesteld. De koloniale republiek van Australië ga ik, evenals de andere zich zelve besturende engelsche koloniën voorbij. Want hoe ver hare zelfstandigheid ook mag gaan en zelfs zoo zij — gelijk het geval is met de australische koloniën — den naam „states" dragen, zij blijven ten slotte staats*deelen* en hare bestuursregelingen — al zijn zij met den naam van „constituties" uitgedost — behooren eerder in de rij der regeeringsreglementen te huis.

Dus is bij de geschrevene grondwet stroefheid de schier

1) Zuid Afrikaansche republiek, n°. 1, 1898, Correspondentie met betrekking tot de hooggerechtshofkwestie in zake het toetsingsrecht, Gedrukt ter staatsdrukkerij van de Z. A. Republiek, 1898.

algemeene regel in al de werelddeelen. Maar allerminst mag hieruit worden afgeleid, dat de geschrevene constituties, bezien uit het oogpunt van dezen gemeenschappelijken trek, alle kunnen worden geplaatst in hetzelfde gelid. Stroef en stroef zijn twee. De stroefheid drukt niet altijd even zwaar. Wat als stroef uitgaat, is het soms, op de keper beschouwd, te nauwernood. Natuurlijk komt voor de bepaling van haren graad de meerdere of mindere strengheid en omslachtigheid van het veranderingsproces in aanmerking in de eerste plaats. Maar ganschelijk niet alleen. Nauwlijks van minder gewicht voor het meten van den stroefheidsgraad is de meerdere of mindere uitgebreidheid van het staatsstuk. Ik heb in den aanvang reeds er op indachtig gemaakt, hoe vaag en onvast het begrip „grondwet" is. Voor de landen met ongeschrevene constitutie valt het zwevende en vluchtige onmiddellijk op. Het is hier vrij wel onmogelijk tusschen de grondwettelijke en de andere rechtsstof eene scheidingslijn te trekken, al is er daarom ook in deze landen wél eene constitutie, wél een samenstel van voorschriften en praktijken, die het fundamenteele in zich omdragen en zijn aan te merken als de vitale ordening van het staatsbestuur. Maar, wat niet zoo dadelijk in het oog springt, men staat ten aanzien van dit punt even goed voor een puzzle bij de geschrevene grondwet. Wat behoort zij in te houden? Wat is er niet op zijne plaats? Het is er ver van af, dat daarover eene communis opinio zoude heerschen. Integendeel: geen twee grondwetten lijken, uit dit gezichtspunt beschouwd, op elkaar. Hoe kleiner de staat, hoe meer vaak in de grondwet is onder gebracht. Er is niet een juridisch criterium, dat over het grondwettelijke van zekere stof, in tegenstelling van die welke tot het domein van wet of verordening behoort, eens voor altijd beslist. Ten slotte zijn alleen, maar ook al zulke bepalingen grondwettelijke, die en omdat zij, door hare inlijving in de grondwet, daartoe zijn gestempeld. Het begrip is zuiver formeel. Burckhardt [1]) merkt die voorschriften aan als grondwet in

[1]) Kommentar der Schweizerische Bundesverfassung, Einleitung, blz. 3.

materieelen zin, die log'sch moeten voorafgaan aan de wet en aan het recht van wetgeving. „W e n n a u c h" — schrijft hij — „der Gesetzgeber alle andern staatlichen Funktionen von sich aus durch Gesetz bestimmen kann, so kann es sich doch nicht selber durch Gesetz schaffen; wenn es denkbar ist, dass die gesetzgebende Behörde die Kompetenz habe die Organisation und die Befugnisse aller andern, sowohl der executiven wie der richterlichen Behörden zu bestimmen, so ist es doch nicht denkbar dass die gesetzgebende Behörde sich selber die Grundlage ihrer rechtlichen Existenz unter die Füssen gebe." Maar hoe staat het dan — mag men vragen — met den grondslag der „rechtlichen Existenz" van het orgaan van hetwelk *de wetgever* zijn recht afleidt? Aan wie of wat ontleent dan die grondwetgevende macht haar bestaansrecht, zoo dikwijls de grondwet niet is ontstaan krachtens de wilsverklaring van het geheele volk, niemand uitgezonderd, maar op de wijze waarop, zooals ons geëerd medelid de Savornin Lohman in zijne studie over „beteekenis van gezag" heeft doen uitkomen [1]), de moderne constituties in het leven zijn getreden, „ontworpen en ingevoerd door den wil van eene kleine groep menschen, die tijdens haar invoering de macht in handen hadden?" Met Burckhardt's theorie van den logischen grondwetsinhoud wordt de moeilijkheid slechts verlegd; treedt voor de onzekerheid van het steunpunt van den wetgever het wankele van des grondwetgevers houvast in de plaats, en hij gevoelt dit zelf, als hij erkent, dat de „Entstehung der Verfassung nicht juristisch konstruirbar ist" [2]). Desniettemin kan worden toegegeven, dat de instelling van het wetgevend orgaan, trouwens ook die van de andere hoogste staatsorganen, en de regeling en afbakening van hunne bevoegdheden — de „frame of government" — als het merg van eene constitutie mag worden beschouwd. Maar verder? In het voortreffelijk voorloopig verslag van onze eerste kamer over de

---

[1]) Beteekenis van gezag, in Onze Eeuw, 2e jaargang, 1e deel, blz. 383 v.
[2]) T. a. p., blz. 9.

ontwerpen van de herziening der grondwet van 1887 vindt men de meening [1]), dat eene grondwet, ja ook wel de bevoegdheden der staatsorganen moet omschrijven, maar „bovenal" de rechten der ingezetenen tegenover de staatsmachten moet waarborgen. De staatscommissie voor de grondwetsherziening van 1887 zocht hierin ook het kenmerk bij uitnemendheid eener grondwet [2]). Uit de déclaration des droits de l'homme et du citoyen van 1789 klonk eene zelfde beschouwing tegemoet. „Toute société", verkondigde haar artikel 16, „dans laquelle la garantie des droits n'est pas assurée, ni la séparation des pouvoirs déterminée, n'a point de constitution." Toch zal men in de lois constitutionelles van 1875, die te zamen de tegenwoordige fransche constitutie uitmaken, vruchteloos zoeken én naar grondrechten én zelfs naar de organisatie en de attributen van de rechterlijke macht. Grondrechten ontbraken een tijd lang ook in de constitutie van de noordamerikaansche unie. De duitsche rijksgrondwet houdt ze ook niet in. Zoo stuit men keer op keer op voorschriften, die hier tot grondwettelijke zijn verheven, elders buiten de grondwet zijn gehouden. Ten spijt van de uitspraak van Thomas Payne, dat eene grondwet dien naam niet verdient zoo men haar niet in den zak steken kan; in strijd ook met het voorbeeld van de constitutie der unie zelve, die men in drie-entwintig minuten overluid kan doorlezen [3]), zijn er onder de, zonder uitzondering stroeve, constituties van de afzonderlijke staten van Noordamerika, die allengs van eene bedenkelijke uitvoerigheid zijn geworden, gevolg hiervan, dat het grond-

---

[1]) Arntzenius, handelingen over de herziening der grondwet, IX, blz. 420. Zie ook het voorloopig verslag der tweede kamer over het regeeringsontwerp tot herziening van hoofdstuk VIII der grondwet, Arntzenius, t. a. p., II, blz. 406 en Rudolf Smend, die preussische Verfassungsurkunde in Vergleich mit der Belgischen, eine von der juristischen Fakultät der Universität Göttingen gekrönte Preisschrift, in erweiterten Form, Göttingen 1904, blz. 10.

[2]) Arntzenius, t. a. p., I blz. 10.

[3]) Bryce, the american commonwealth, in 2 vol., I blz. 372.

wetgevend orgaan den wetgever is gaan wantrouwen en daarom is gaan stroopen op het gebied, dat tevoren stellig gerekend werd den wetgever toe te komen [1]). De inhoud van de zwitsersche grondwet is er ook niet korter of kieskeuriger op geworden, sedert daar in 1891 het volksinitiatief voor grondwetsherziening is ingevoerd. De zwitsersche constitutie bevat in allen ernst het volgend artikel 25*bis*, dat geen sterveling in eene staatsregeling, zelfs niet in eene wet, maar hoogstens in eene verordening zou gaan zoeken en dat er in is gebracht door het initiatief van 83.149 baloorige burgers, die ontstemd waren over een besluit der bondsvergadering: „das slachten der Thiere ohne vorherige Betaubung ist bei jeder Schlachtart und Viehgattung ausnahmslos untersagt." De zwitsersche bondsraad heeft in Maart van dit jaar aan de bondsvergadering eene aanvulling der federale grondwet voorgesteld, die de strekking heeft het volksinitiatief, voor grondwetsherziening erkend, ook voor de federale wetgeving toe te staan. Dit voorstel wordt mede hierop gegrond, dat daardoor de kluchtige toestand zal ophouden, dat in de grondwet allerlei voorschriften worden binnengeloodst, die in de wet, of liever nog in de verordening, eene plaats behooren te vinden. Natuurlijk laat de bondsraad niet na op het curieuse slachtartikel te wijzen. „Es gibt" — schrijft hij sarkastisch — „keine andere Verfassung, die eine so eigenartige Verfassungsbestimmung kennt" [2]).

Genoeg om de stelling te staven, dat eenheid en éénstemmigheid op het punt van den inhoud der grondwet ver zijn te zoeken. Joseph de Maistre, de vurige apostel van de „sainteté et immuabilité des lois véritablement constitutionelles", legde den vinger op de wond: „la constitution est l'ouvrage des circonstances, et le nombre des circonstances est infini" [3]).

---

[1]) Adolphe de Chambrun, Droits et libertés aux états-unis, blz. 214 v.

[2]) Botschaft des Bundesrates an die Bundesversammlung betreffend Einführung der Volksinitiative für die Bundesgesetzgebung (vom 6 Marz 1906), blz. 5.

[3]) Essai sur le principe générateur des constitutions politiques et des autres constitutions humaines, in zijne Oeuvres, VII, blz. 175.

Ook door Laband [1]) is er op gewezen, dat de vraag, wat in eene grondwet zal worden opgenomen, niet wordt getoetst aan de „logische postulaten van eene staatkundige doctrine", maar aan de practische behoefte en de historische verhoudingen, zooals deze zich vertoonen op het tijdstip dat de constitutie wordt gemaakt of veranderd. Maar dan is het ook duidelijk dat, bij het bepalen van den stroefheidsgraad, de meerdere of mindere wijdloopigheid der grondwet vooral geen geringere factor is dan haar veranderingsproces. De inhoud kan zóó sober zijn, dat de moeilijkheid van het veranderen practisch weinig gewicht legt in de schaal. Of de verandering kan zoo weinig moeilijk zijn gemaakt, dat een rijke inhoud niet meer een hinderpaal is van belang. Of ook, aan een soberen inhoud paart zich eene weinig bezwarende veranderings-procedure, in welk geval de grens der lenigheid wordt genaderd. Heeft bij voorbeeld de stroefheid van de constitutioneele wetten der fransche republiek veel te beduiden, waar zij niet het tiende gedeelte inhouden van onze grondwet en toch — behoudens het in 1884 ingelascht, ten slotte ijdel, verbod om den republikeinschen vorm van regeering te maken tot onderwerp van een herzieningsvoorstel — voor hare verandering niets meer wordt geëischt dan dat kamer en senaat ieder afzonderlijk met volstrekte stemmenmeerderheid verklaren dat er grond is om over te gaan tot de verandering, en deze vervolgens in de, in assemblée nationale omgezette, vereenigde vergadering van de beide kamers de volstrekte meerderheid verkrijgt van het getal leden waaruit deze vergadering is saamgesteld? Bereikt niet de pruisische grondwet, die uitvoeriger is dan de fransche, maar soberder weer dan de onze, de grens der lenigheid, waar zij bij gewone wet mag worden veranderd, met dit eenig voorbehoud, dat, in de plaats van de ééne stemming over wetten, over grondwetsverandering twee stemmingen moeten plaats hebben, tusschen welke ten minste 21 dagen moeten verloopen? De stroefheid der duitsche rijksgrondwet

---

[1]) Archiv für öffentliches Recht, IX, blz. 274.

mag evenmin hoog worden aangeslagen. Want aan bijzondere uitvoerigheid laboreert zij niet, al komt men enkele zuiver administratieve bepalingen tegen. En hare verandering doorloopt in het algemeen den gewonen weg der wetgeving, behoudens deze, ik erken het, belangrijke, maar voor een bondsstaat verklaarbare, beperking, dat het voorstel tot grondwetsverandering wordt geacht te zijn verworpen, als het in den bondsraad, die achter slot en grendel vergadert en waarin Pruisen 17 van de 58 stemmen uitbrengt, 14 stemmen tegen zich heeft.

Ik heb getracht het twijfelachtig voordeel van het stellen der geschrevene- tegenover de ongeschrevene grondwet aannemelijk te maken; van het waardevollere van de stroefheid of lenigheid als uitgangspunt eener indeeling te overtuigen, en in het licht te stellen, dat, bij het meten van den stroefheidsgraad, aan den factor der uitgebreidheid van de grondwet vooral niet minder dan aan dien van haar veranderingsproces volle aandacht moet worden geschonken. Laat mij thans mogen terugkeeren naar de onvergetelijke dagen, die de getuigen waren van onze nationale zelfbevrijding, van het heuglijk einde onzer omzwerving en ballingschap.

II.

De geschrevene grondwet stond — dit zagen wij — in 1813 van den aanvang af vast. Maar nopens hetgeen zij zoude inhouden was geen, althans niet dan een nevelachtig uitzicht geopend. Over de wijze waarop zij zou tot stand komen en in het vervolg van tijd zou worden aangepast aan gewijzigde toestanden en nieuwe behoeften, was in de proclamaties, die haar voorspel vormden, geen woord losgelaten.

Van Hogendorp had zijne denkbeelden over inhoud en verandering uitgewerkt in de „Schets eener grondwet voor de Vereenigde Nederlanden,” die hij met eenige vrienden [1]) ontworpen en

[1]) Van Hogendorp, Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koningrijk der Nederlanden, 2e uitgave, onder toezicht van mr. J. R. Torbecke, VIII, blz. 313.

aan den souvereinen vorst, dadelijk na diens terugkomst uit Amsterdam, voorgelegd had. De grondwetscommissie nam de Schets tot leiddraad harer beraadslagingen aan [1]), waardoor de stof, die de grondwet onder hare hoede nam, voor een zeer groot deel overeenkwam met die, welke in de Schets was verwerkt.

Hoe zag deze stof er uit? Van Hogendorp had met doctrines, met theoriën over een materieel grondwetsbegrip, het zich niet druk gemaakt. Hij, die in de grondwetscommissie verklaarde, dat „de leer der theoriën ons ongelukkig had gemaakt" [2]), — hij had aan het opstellen van zijne „Schets" zich nedergezet met deze hoofdgedachte: „het meest mogelijk behoud van oude gewoonten, regten, ampten en zelfs namen" [3]).

Ook in den boezem der grondwetscommissie — haar opvolgster van 1815 constateerde het [4]) — heerschte „zeker mistrouwen voor loutere bespiegelingen." De grondwet, die uit den smeltkroes harer overwegingen te voorschijn kwam, was niet eene vrucht van het vernuft, maar berekend naar de behoeften der natie in het begin der 19e eeuw." Zoo kwam het, dat haar inhoud niet werd beperkt tot de „frame of government," maar dat allerlei andere organisatiën eveneens bij haar onder dak werden gebracht. De godsdienst, de waterstaat, het openbaar onderwijs, het armbestuur en de opvoeding der armkinderen, dit alles werd grondwetfähig geoordeeld. De com-

---

[1]) Zie het besluit van 21 December 1813 tot instelling der commissie voor het samenstellen der grondwet. Van Maanen, t. a. p., blz. V. In het besluit werd tot twee malen toe (artikelen 1 en 6) van de samenstelling „der constitutionele wetten" gewaagd. Dacht men aan meerdere wetten en niet aan een enkel stuk? In de commissie zelve schijnt, van het eerste oogenblik af, stilzwijgend te hebben vast gestaan, dat, op het voetspoor der Schets, de volledige regeling in éène wet moest worden neêrgelegd.

[2]) De Bosch Kemper, staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830, blz. 409.

[3]) Van Hogendorp, aanmerkingen op de grondwet, Van Maanen t. a. p., blz. XXIV, v.

[4]) In haar rapport aan den koning van 13 Juli 1815. Zie handelingen van de regeering en de staten-generaal over de herziening der grondwet, Belinfante, 1842, 4e deel, blz. 426 v. en Van Maanen, Aanteekeningen van het verhandelde over de grondwet van 1815, blz. XXVI.

missie dreef de zucht om de grondwet te maken: niet slechts tot eene staatsregeling in den engen zin, maar tot een compendium van administratief recht tegelijk, verder nog dan de Schets. In hare vergadering van 11 Februari 1814 opperde Repelaer het denkbeeld „eenige bepalingen omtrent de landmilitie en de landstorm in de grondwet te brengen" [1]). Hij kreeg gewonnen spel, zoodat de acht hoofdstukken der Schets in de grondwet uitdijden tot negen, vermeerderd als zij werden met een hoofdstuk van de defensie, dat ook voorkwam in het ontwerp van eene grondwet voor de Vereenigde Nederlanden, op uitnoodiging van Willem I in December 1813 of Januari 1814 door Niebuhr opgesteld en op het gewicht van welk hoofdstuk van Maanen den nadruk legde in zijne toespraak tot de notabelen, die als de memorie van toelichting bij de grondwet moest worden aangemerkt.

Dit over den inhoud der grondwet. En hare totstandkoming en verandering? Op de comedie harer aanneming door de notabelen heeft Tellegen het licht doen vallen [2]). De „hoogste staatsvergadering welke in Nederland immer bijeen kwam", zooals van Maanen de vergadering betitelde van de 474 heeren notabelen die opkwamen, wier arbeid, naar de voorzitter in zijne sluitingsrede verzekerde, „nog door het jongste nageslacht met een traan van dankbaarheid zoude worden verjaard", had eenvoudig te stemmen; stond tegenover „vele solemnia en weinig zaken".

Ik sta stil bij de veranderingsvraag. Van Hogendorps Schets had over dit onderwerp, dat in Niebuhrs ontwerp was voorbijgegaan, een afzonderlijk hoofdstuk. Van Hogendorp was van eene lenige grondwet niet gediend. Maar hij was aanvankelijk — het zou anders worden — ook niet blind voor de gevaren van de stroefheid. In de „algemeene gronden van de constitutie", die hij aan zijne medeleden in de grondwetscom-

---

[1]) Officiëele notulen der grondwet van 1814, mij welwillend ter inzage verstrekt. Zie ook Van Maanen t. a. p., blz. 128 v.

[2]) De wedergeboorte van Nederland, blz. 29.

missie voorlegde, dadelijk nadat zij, op drie na, den 27sten December 1813 zijn huis aan den Kneuterdijk betreden en hem met algemeene stemmen tot voorzitter gekozen hadden, was ten aanzien van het hoofdstuk der Schets van veranderingen, het achtste, aangeteekend: „dezelve noch te gemakkelijk, noch te moeilijk te maken". Een recept, dat licht genoeg was neer te schrijven, maar dat niet zoo licht te kruiden viel. Hoe stelde hij zich voor het kunststuk te volbrengen? De wet zou te allen tijde mogen verklaren, dat verandering noodig was. Zij zou de voorgenomene verandering duidelijk moeten aanwijzen. Was dit geschied, dan zouden de staten der provinciën — kiescollege voor de uit ééne kamer bestaande staten-generaal — aan hunne afgevaardigden een gelijk getal nieuwe toevoegen. Deze dubbele vergadering zou dan de aangelegenheid met den souvereinen vorst afdoen „op dezelfde wijze als de gewone wetten gemaakt worden".

Den 3den Februari 1814, tegen het einde van eene vermoeiende vergadering, kwam dit voorstel bij de commissie ter tafel. „Is het wel goed dit aan zulk een klein deel der natie over te laten?" vroeg Elout. Daar waren de geesten opgeroepen. De twijfel bleek door anderen, onder wie Röell, te worden gedeeld. En ziet: dadelijk was Van Hogendorp gereed de leer, die hij in zijne „algemeene gronden" had voorgestaan, prijs te geven met huid en haar. Ofschoon geen mindere dan Van Maanen de stroefheid der Schets voldoende rekende, kwam de president zelf voorstellen voor het veranderingsbesluit eene meerderheid van $^2/_3$ te eischen. Volgens Van Maanens Aanteekeningen [1]) zou de beslissing over dit voorstel verdaagd en den volgenden dag tot aanneming besloten zijn. De officieele notulen maken van de aanneming melding als nog denzelfden 3den Februari geschied.

Daarmede was niet slechts voor den stroeven vorm partij gekozen, maar, in aanmerking genomen de uitvoerigheid der grondwet, een hooge stroefheidsgraad aanvaard. Niet hoog

---

[1]) T. a. p., blz. 104 en 105.

genoeg nog in de schatting der heeren, die bij koninklijk besluit van 22 April 1815 waren saamgebracht tot eene staatscommissie, belast met het voorbereiden der grondwetsherziening, noodig geworden na de vereeniging van België en Nederland door een, zooals het destijds heette „onverbreeklijken band." Deze commissie maakte geen moordkuil van haar hart. Zij sprak het in haar rapport aan den koning uit zonder er doeken om te winden, dat „eindelijk een tijd moet geboren worden, na welke de gestadige begeerte tot verbetering niet behoort te worden ingewilligd, daar de vastheid en zekerheid van hetgeen goed bevonden is verkieslijk is boven de ijdele pogingen om zonder ophouden naar volmaaktheid te streven." Zij verklaarde onomwonden niets dermate te duchten als „het gevaar van tot alle verkeerde nieuwigheden te vervallen." Wat in zulk een atmosfeer aan het hoofdstuk van veranderingen zou zijn beschoren, laat zich gissen. Hoe Van Hogendorp in zijne „Bijdragen tot de huishouding van staat"[1]) heeft kunnen schrijven, dat de geest der grondwet van 1815 op het stuk van veranderingen was, die „min of meer" moeilijk te maken, blijft mij onverklaarbaar. Min of meer? De nieuwe grondwet was nog aanzienlijk uitgebreider geworden dan haar reeds uitvoerige voorgangster. De invoering van het tweekamerstelsel; de, met de meerderheid van ééne stem in de commissie veroverde, openbaarheid van de vergaderingen der tweede kamer — van haar alleen; de opneming van een aantal nieuwe voorschriften over de uitoefening der wetgevende macht, en de uitvoerigere regeling van het begrootingsrecht hadden alleen het hoofdstuk van de Staten-Generaal met een-en-dertig artikelen doen toenemen. Door den aandrang van de zuidelijke leden der commissie kregen wij onze „bill of rights", over verschillende hoofdstukken verspreid. Een nieuw eerste hoofdstuk kwam voor den dag. Het hoofdstuk van de defensie werd zeer belangrijk uitgebreid, over den waterstaat in nog veel meer bijzonderheden getreden, enz.

[1]) Deel VIII, blz. 405.

Welnu: ondanks deze grootere uitvoerigheid, die tot meerdere lenigheid had moeten voeren; ondanks de omstandigheid dat voortaan over de verandering mede zou moeten worden geoordeeld door den nieuwen tak der vertegenwoordiging, die uitsluitend aan den koning zijn samenstelling zou hebben te danken en welks leden, bezadigd door hun leeftijd, voor het leven zouden zitten, ondanks dit alles werden nieuwe voetangels gelegd. Roerende eenstemmigheid heerschte in de vergadering der grondwetscommissie van 16 Juni 1815, waarin het slothoofdstuk der grondwet van 1814 onder handen werd genomen. „Moet men thans niet liever $^3/_4$ der leden," — het cijfer was $^2/_3$ — „bepalen? Er zijn zulke delicate punten, bij voorbeeld die van de vrijheid van het geweten; zulke punten moeten niet door $^2/_3$ der leden kunnen in den wal geschoven worden". Zoo maande en drong de president, de man van het „noch te gemakkelijk, noch te moeilijk" van weleer. „Was het dan tevens niet van belang te bepalen het getal leden, dat ter gelegenheid van soortgelijke deliberatiën behoorde ter vergadering tegenwoordig te zijn?" opperde Leclerc. Wel ja, dat was gemakkelijk tegelijk te doen. „De vergadering" — teekent van Maanen aan —[1] „concludeert *unaniem* conform het geproponeerde door den president en Leclerc." Daarmede was artikel 232 der grondwet van 1815 in dichte vaten. Aan de dubbele tweede kamer verboden om bij de tweede behandeling van het voorstel tot grondwetsverandering te besluiten tenzij twee derde gedeelte der leden tegenwoordig zouden zijn. En voor het opmaken van de besluiten eene meerderheid verlangd van drie vierde der tegenwoordige leden.

Een stroefheid van belang. Eene, die Thorbecke de onderstelling deed neerschrijven, dat „het vooruitstreven, of de veranderlijkheid der zuidelijke broeders vrees aanjagend had gewerkt"[2]. Een stroefheid, die verandering slechts doorliet als zij de vrucht was eener „bijkans algemeene overtuiging". Een zóo onmogelijke stroefheid, dat in het vernietigend verslag

[1]) T. a. p., blz. 227.
[2]) Aanteekening op de grondwet, 2e uitgaaf, II, blz. 312.

der tweede kamer over den mageren schep uit den ketel der negen mannen, dien de regeering in 1848 opdischte, niets zoo natuurlijk klonk als het daarin uitgedrukt, „nagenoeg algemeene", verlangen naar „gezuiverde voorschriften over verandering der grondwet" [1]. Buys meent [2], dat de wijzigingen dientengevolge in 1848 in de herzieningsprocedure gebracht, in strijd met de bedoeling, de zaak nog moeilijker hebben gemaakt dan zij was. Ik kan dit niet toegeven. De uitgebreidheid der grondwet bleef dezelfde. Maar door de nieuwe voorschriften, haar herziening rakende, werd inderdaad in de richting der meerdere lenigheid gestuurd. In 1884 op nieuw, doordien uit de grondwet het verbod werd verwijderd gedurende een regentschap aan hare bepalingen te raken. En feitelijk en onbewust in 1887 andermaal. Aan de voorschriften zelve, die van verandering handelen, is bij de toen ondernomene herziening niet getornd. Men had een anderen gang van zaken mogen verwachten, waar Heemskerk aan deze herziening zijn naam verbond, de staatsman, die als schrijver de geduchte stroefheid der grondwet ook nog na '48 met roeden had gekastijd [3]. Men had het te eerder mogen verwachten, nu ook de staatscommissie voor deze herziening in hare meerderheid [4] — van Nispen dacht er anders over en de meest mogelijke stroefheid was hem niet te veel [5]; naar Tellegens smaak was de commissie den weg der lenigheid wat heel ver opgehold [6]; naar dien van Beelaerts van Blokland had zij nog verder moeten gaan [7] — nu ook de staatssommissie het aanbrengen van meerdere lenigheid had geraden en de heer van Houten, in zijn zelfstandig voorstel

---

[1]) Handelingen over de herziening der grondwet, 1847—1848: I, blz. 98.

[2]) De grondwet, 2e deel, blz. 798.

[3]) Heemskerk, de praktijk onzer grondwet, 2e deel, blz. 173 v.

[4]) Arntzenius, t. a. p., I, blz. 37 en 72.

[5]) Arntzenius, t. a. p., I, blz. 81.

[6]) Arntzenius, t. a. p., I, blz. 106.

[7]) Arntzenius, t. a. p., I, blz. 126.

tot grondwetsherziening van 1884, mede op dit aambeeld had geklopt [1]). Maar zoo al de bepalingen zelve, die over verandering handelen, in 1887 ongewijzigd zijn gebleven; zoo ook de verhouding van stroefheid tot uitgebreidheid geene noemenswaarde verandering heeft ondergaan, toch is bij de jongste herziening *feitelijk* in de richting der lenigheid eene verdere schrede afgelegd. In de eerste plaats hierdoor, dat de wetgever met betrekking tot de regeling van sommige aangelegenheden — ik herinner het kiesrecht en de defensie — van de banden werd bevrijd, waarin hij tot toen toe was bekneld. En hierdoor — de heer de Savornin Lohman heeft daarop terecht gewezen [2]) — bovendien, dat de periodieke aftreding van alle leden der tweede kamer tegelijk is in de plaats getreden van aftreding bij de helft, waardoor het mogelijk is geworden de voor grondwetsherziening voorgeschrevene ontbinding der staten-generaal — de nachtmerrie van Heemskerk [3]) en van Beelaerts van Blokland [4]) — te doen tegen den tijd dat de algemeene verkiezingen in aantocht zijn, zoodat het, voor vele parlementsleden misschien te zware, offer van den politieken zelfmoord, althans wat de leden der 2e kamer betreft, niet meer op het altaar der grondwetsherziening behoeft te worden geplengd.

Met dit al heeft de nederlandsche grondwet de stroefheid geducht vastgehouden. Eerst eene wet, die de voorgestelde verandering uitdrukkelijk aanwijst. Dan een referendum, in den vorm van nieuwe verkiezingen voor de staten-generaal. Dan in ieder van de nieuw gekozene kamers eene meerderheid van tenminste $^2/_3$, zoodat eene minderheid in de eerste kamer van zeventien leden, of van nog geringere sterkte als er zieken of door andere beletselen teruggehoudenen zijn, beschikt over een absoluut veto-recht. En alsof hiermede de maat niet reeds boordevol was, deze trits van geduchte

---

[1]) Arntzenius, t. a. p. I, blz. 132 v.

[2]) Onze constitutie, blz. 375 en 396.

[3]) De praktijk onzer grondwet, t. a. p. en Arntzenius, t. a. p., III blz. 11.

[4]) Arntzenius, t. a. p., I, blz. 126.

obstakels gepaard: eerst aan een zoo rijken inhoud, dat deze door zich zelven werkt als belemmerende kracht, en vervolgens aan eene additioneele bepaling, die een goed deel van het ten doode opgeschrevene in stand houdt voor onbepaalden tijd: waarlijk in het gild der stroeve zusteren handhaaft de nederlandsche grondwet hare vorname plaats.

Is er reden voor dit optrekken, rondom haar, van eene zooveel steens muur? Ja, is de stroefheid in het geheel wel noodzakelijk, wel in staat te beantwoorden aan haar doel; wel bevorderlijk aan den eerbied voor de grondwet en aan haar aanzien?

„Het begrip eener grondwet" — schreef Tellegen [1]), ter rechtvaardiging van zijn verzet tegen de meerdere lenigheid, voorgestaan door de staatscommissie waarvan hij deel uitmaakte — „eischt vastheid en duurzaamheid". Hij omringde dit argument met het gezag van Thorbecke's bekend gezegde in de dubbele kamer van 1840 [2]): „dat waarop al het andere rust, kan, dunkt mij, niet aan gestadige beweging zijn blootgesteld". Deze uitspraak evenwel moest bij Thorbecke niet den dienst doen van steunsel voor het goed recht der stroeve grondwet, maar van waarschuwing tegen eene steeds aangehoudene, voort te zetten herziening; eene, die, zooals de in 1840 aanhangige, „den noodzaak tot verandering laat voortduren". Afgescheiden hiervan, kan de thorbeckiaansche waarschuwing met den besten wil niet worden voorgehouden aan den ganschen inhoud onzer grondwet, rijk als zij is aan voorschriften, die allerminst de dragers van „al het andere" kunnen heeten. Zij zou alléén tegenover eene geducht ingekorte constitutie indruk kunnen maken. En zelfs dan is het de vraag of, als de schaduwzijden der stroefheid tegenover de lichtzijden worden geplaatst, niet de balans overslaat naar den kant van de schaal waarin de eerste zijn neergelegd.

[1]) Arntzenius, t. a. p. I, blz. 110.

[2]) Parlementaire redevoeringen van mr. J. R. Thorbecke, I, 1840—1 November 1849, blz. 8.

Ongetwijfeld: aan de duurzaamheid en vastheid der staatsinstellingen is alles gelegen. De boom kan niet groeien als telkens de wortel wordt ontbloot. En er is hooge waarschijnlijkheid, dat het binden van de verandering der grondwet aan meer bezwarende voorwaarden dan voor de wijziging van gewone wetten zijn gesteld, haastige, ondoordachte sprongen van den wetgever zal voorkomen; verrassingen zal afsnijden; den tijd voor kalm beraad als het ware zal opdringen; den ernst van de verandering, die staat voorgenomen te worden, nadrukkelijk onder de algemeene aandacht brengen zal. Deze voordeelen mogen stellig niet worden weggecijferd. Maar wat staat niet aan bezwaren daartegenover, als de stroefheid werkelijk dien naam verdient, als zij meer is dan vorm en schijn? Ik denk aan het bezwaar, dat de moeilijkheid om tot verandering te geraken de *tijdige* totstandkoming van wenschelijke wijzigingen ernstig belemmert, met het gevolg dat de grondwet zich zelve overleeft; dat het geslacht waarmede zij de voeling heeft verloren zich onbehaaglijk gaat gevoelen en beklemd in de kluisters waarin het te kwader ure is vastgekneld door een wetgever, die zich verbeeldde de wijsheid in pacht te hebben en de rechtsvorming te kunnen monopoliseeren; met het gevolg ook, dat de aandrang tot wijziging een veel feller karakter dragen gaat dan zoo iedere verandering had kunnen komen op haren tijd.

Dit nadeel is niet eens het ernstigste. Er is een veel grooter. Ik heb in den aanvang er op gewezen, dat de geschrevene grondwet de onvermijdelijke inwerking ondergaat van eene langdurige toepassing; dat „om het solide legale geraamte heen allengs zich een woekergroei ontwikkelt" van regels van constitutioneele praktijk [1]), die tempering der stroefheid met zich voert. Maar de wetgever, die desondanks de pijn van den band blijft gevoelen en duurzaam daaronder lijdt, komt er ten laatste toe te grijpen naar het redmiddel, dat, als extensieve interpretatie binnengeleid, uitloopt op grondwetsafbrok-

[1]) Bryce, the american commonwealth, in 2 vol. I blz. 396.

keling. Het bloed kruipt waar het niet kan gaan. En in landen als het onze, waar de regels voor grondwetsverandering voorgeschreven niet zijn geplaatst onder de hoede der rechterlijke macht, zoodat zij geene rechtsregels zijn in den strengsten zin, maar zulke waarvan de eerbiediging aan het geweten van den wetgever is overgelaten, wier schennis „a breach of trust" oplevert waartegen niet verder valt te doen — in zulke landen is tegen eene interpretatie, die eindigt in evasie, in het op zijde schuiven der grondwet, geen kruid gewassen. Er zijn uit het nederlandsche staatsblad een heele reeks van wetsbepalingen op te delven, die een zwaren dobber zouden hebben, werden zij uit het oogpunt harer grondwettigheid in Themis' weegschaal gewogen; bepalingen, die moeilijk te verduwen kost zijn ook voor diegenen, die in den wetsuitlegger, in den rechter in de eerste plaats, iets anders en beters zien dan — naar de vergelijking van Bruno Schmidt [1]) — een „Subsumtionsatomaut", waarin men aan den eenen kant het Zehnpfenningstück van de concreete feiten werpt, om, dank zij het in stilte werkend wetsapparaat, aan den anderen kant de beslissing kant en klaar er te zien uitvallen. In zijn advies aan de koningin van 4 October 1904 over de bij de tweede kamer aanhangige wetsontwerpen tot regeling der administratieve rechtspraak [2]), heeft de raad van state zijn ernstigen twijfel uitgesproken over de grondwettigheid van het daarin neergelegd stelsel van organisatie der administratieve rechtsmacht. Maar — schreef het hooge staatslichaam — het wilde tot deze bedenking, die toch de deur dicht behoorde te doen, zich niet bepalen, omdat — zoo luidt het woordelijk — „de ondervinding leert, dat een beroep op de grondwet niet gereedelijk ingang vindt, wanneer groote belangen eene zoogenaamde breede uitlegging wenschelijk maken". Een niet malsch verwijt van zoo hooge en bedachtzame zijde, ook aan de stroefheid. Een verwijt, wel is waar door ons geëerd medelid,

[1]) Aangehaald bij Hatschek, t. a. p., blz. 154.
[2]) Bijlagen 2e Kamer, 1905—1906, n°. 63.

den staatsraad Asser, „zoo algemeen voorgedragen'', als „geheel ongemotiveerd'' afgewezen in zijn afzonderlijk advies, maar dat toch ook hij niet beslist tot onverdiend durfde stempelen. Een verwijt, dat ook niet alleen staat. Van Hogendorp klaagde er reeds over, dat hij, niettegenstaande hij „bij alle gelegenheden de grondwet had gehandhaafd volgens zijnen eed, in drie gewichtige deliberatiën" — zooals hij schreef — niet was geslaagd in zijne pogingen, zoodat op drie zoo gewichtige punten als de financie, militie en wetgeving, de grondwet zijns inziens „schade geleden had". [1]) Ons geëerd medelid de Savornin Lohman spreekt in zijn werk „Onze constitutie" [2]) van herhaalde blijkbare verkrachtingen aan de „letter der bestaande grondwet" gepleegd, „niettegenstaande de staatslieden, die haar begingen, voor de grondwet diepen eerbied hadden", alleen omdat „het bijna niet anders kon", omdat „de feiten, de omstandigheden het grondwettelijk keurslijf als het ware verscheurden". Krasse beschuldiging alweder. Maar die niet maar uit de lucht is gegrepen. Het *is* — om een heel enkelen greep te doen — zwaar te verduwen, dat de grondwet in hare lezing van 1848 een vernietigingsrecht toekende aan de kroon voor de *verordeningen* van de gemeenteraden en dat de wetgever, wijl hij anders geen kans zag de kerk te houden in het dorp, in de gemeentewet het begrip „verordeningen", uitbreidde tot alle voorschriften en beschikkingen van den raad en van burgemeester en wethouders. [3]) Dat de wetgever op opportuniteitsgronden de goedkeuring van de gedeputeerde staten op besluiten van gemeentebesturen, de beschikking over gemeente-eigendom rakend, beperkte tot die over *on*roerend goed onder eene grondwet, die geen enkele beschikking over gemeente-eigendom van dit toezicht uitzonderde, is even sterk, als dat hij brokstukken burgerlijk recht in afzonderlijke wetten neerlegde, toen de grondwet nog uitdrukkelijk eischte dat *het*

---

[1]) Bijdragen tot de huishouding van staat, V, blz. 64.
[2]) Blz. 45. Zie ook zijne rede in de tweede kamer van 7 Maart 1905.
[3]) Zie Oppenheim, het nederlandsch gemeenterecht, 3e druk, I, blz. 93.

burgerlijk recht in een algemeen wetboek zou worden vervat. Ik zou ook niet gaarne de opdracht ontvangen het voor het aangezicht van de grondwet rein te pleiten, dat de zoogenaamde belemmeringenwet van 1899 de werking der verordeningen van provinciale staten en gemeenteraden onder omstandigheden opheft, al geef ik onmiddellijk toe, dat de uitvoering van hoog noodige openbare werken ernstig in het gedrang ware gekomen, zoo de wetgever niet den moed had gehad dit paardenmiddel te decreteeren. Het op dit oogenblik bij de tweede kamer aanhangig regeeringsvoorstel om de leden den rechterlijke macht, aan wie de grondwet de aanstelling „voor hun leven" waarborgt, door den koning te doen ontslaan „zoodra zij den vollen ouderdom hebben bereikt van vijfenzestig", of, zoo zij het hermelijn dragen, „van zeventig jaren", is ook eene verrassende proeve van uitlegging van de grondwet waartoe de nood aanzet. Meer ingrijpende voorbeelden staan ter beschikking, maar er is daaraan een politieke bijsmaak vast, zoodat ik ze liggen laat. In de eerste kamer der staten-generaal is in het afgeloopen jaar door den heer van Welderen Rengers van de grondwet gezegd, dat zij moet worden beschouwd als een „leiddraad" en niet mag worden tot een „keurslijf" [1]). Maar de werkelijk stroeve grondwet *wil* „keurslijf" zijn; is daartoe bestemd; is dit willens en wetens. Hierin steekt het bedenkelijke. Want hierdoor wordt de geregelde aanpassing der staatsinstellingen aan de veranderde omstandigheden en aan het voortschrijdend rechtsgevoel belemmerd op allerbedenkelijkste wijs. En hierdoor wordt — de ervaring leert het — de wetgever schier uitgenoodigd het aan de stroefheid te vergelden dat zij zeer noodzakelijke regelingen tegenhoudt; schier aangemoedigd het met den „eersten plicht van den publieken man: eerlijk te wezen ten aanzien van de uitlegging van de wet", niet *al* te streng te nemen; recht te scheppen praeter et contra legem fundamentalem, zijn geweten tot zwijgen brengende met de redeneering, die aan president

[1]) Handelingen eerste kamer, 1904—1905, blz. 488.

Lincoln voor dergelijke gevallen vrede schonk: I felt, that measures, otherwise unconstitutional, might become lawful by becoming indispensable to the preservation of the constitution through the preservation of the nation [1]), maar op deze wijs aan den eerbied der burgers voor de grondwet, die hij zelf tot speelbal maakt, een knak toebrengende, waarvan zij zich niet herstelt, en die grooter kwaad brouwt dan hare openlijke schennis. De heer Lohman besluit zijne forsche teekening van wat hij onverholen als „grondwetsverkrachtig" brandmerkt, aldus: „zoo men waarlijk eerbied wil kweeken niet speciaal voor de grondwet, maar voor de wet in het algemeen, en alleen onder die voorwaarde kan een volk zijn vrijheid behouden, moet men niet in aanbidding neervallen voor de grondwet als zoodanig, maar liever zorgen, door tijdige grondwetsherziening, de grondwet en alle wetten in overeenstemming te brengen met de steeds voortgaande rechtsontwikkeling". Bij uitstek behartigingswaardige raad, maar van welken mag worden betwijfeld of hij voor opvolging vatbaar is onder ons stroeve régime.

Wordt het gevaar waaraan dit stelsel in tijden van krisis bloot staat ook wel genoeg geteld? Het is zelfbedrog in de hechtheid van den waarborg te gelooven, als de wrevel over instellingen waaraan de natie is ontgroeid, maar die door de kracht van een grondwetsartikel blijven voortbestaan, zijn hoogtepunt heeft bereikt. Groen van Prinsterer zeide het in de vereenigde vergadering der staten-generaal van 2 Mei 1850, toen hij het destijds in de grondwet gehuldigd principe van hare niet-herzienbaarheid gedurende een regentschap aantastte: er is een rust, die bedriegelijk is en verderfelijk, een rust, die de voorbode en de voorbereiding is van den storm en „in de buigzaamheid zelve ligt een waarborg tegen de gevaren van den storm". En Krabbe heeft het onlangs treffend voor oogen gehouden [2]): der Wille des Gesetzgebers, auf Pergament gemalt oder in

---

[1]) Bryce, the american commonwealth in 2 vol., I, blz. 398, noot 1.
[2]) Die Lehre der Rechtssouveränität, blz. 175.

steinerne Tafeln eingegraben, wird, wie die Geschichte aller Zeiten beweist, zum leeren Schall, wenn er nicht wiederklingt in die Seele der Menschen". *Of* de instellingen vinden in hare beproefdheid, hierin dat zij bij voortduring bevrediging schenken aan de rechtsovertuiging der natie, haar steunpunt en hare soliditeit, en dan is de stroefheid gevaarlijke weelde. *Of* zij bevredigen het rechtgevoel niet meer, en dan is het papieren staketsel er allerminst zeker van dat het niet plotseling naar den grond wordt gehaald. Geene stroevere is er geweest onder de stroeve constituties, die Frankrijk na de omwenteling van 1789 heeft versleten, dan de eerste, die van 1791. Vier jaren lang mocht aan haar in het geheel niet worden geraakt; daarna niet dan met eene macht van voorzieningen. Toch was zij nog geen vol jaar na hare inwerkingtreding geoordeeld en afgeschaft. De tegenwoordige fransche constitutie is van de stroeve fransche de minst stroeve, en ook, zooals ik reeds deed uitkomen, op zich zelve eer aan den lenigen kant. Zij heeft desondanks reeds veel langer geleefd dan ééne harer zusteren. De eerste staatsregeling van onzen eenheidsstaat verbood iedere verandering tot op het einde van het jaar 1803 der gemeene tijdrekening. Wat heeft het verbod gebaat?

Stroefheid waarborgt duurzaamheid onder alle omstandigheden niet. Indien nu nog de lenigheid onvermijdelijk tot bedenkelijke beweeglijkheid moest voeren! Tot het door Tellegen zoo gevreesde „een paar jaren later weder afbreken van het zooeven vastgestelde"! Maar ook dit leeren de feiten anders. Ik sprak er van, dat in Engeland het heiligste niet te heilig is voor den gewonen wetgever; dat hij, ware zoo zijn welbehagen, de magna charta, de bill of rights, den act of settlement even gemakkelijk en snel zou kunnen afschaffen of veranderen als een wetje over de nietigste aangelegenheid. Maar doet hij het? Is het hem ooit onder normale omstandigheden in den zin gekomen? Blijkt niet veeleer telkens weder, dat het voeten in de aarde heeft den doortocht te banen zelfs aan onbeteekenende veranderingen, die als *constitutionneele* worden

aangemerkt? De twee ingrijpendste wijzigingen, die de ordening welke is aan te merken als de engelsche constitutie in den loop der eeuwen heeft ondergaan: de beperking van het prerogatief der kroon en het betrekken van de bevolking in al hare lagen in de deelneming aan het staatsbestel, hebben langs lijnen van geleidelijkheid, stap voor stap, haar beslag gekregen. Met de merkwaardige hervorming van het zelfbestuur is het niet anders gegaan. Dicey heeft, in het boek [1]) waarin hij het verband naspeurt tusschen eene eeuw van engelsche wetgeving en den loop dien de openbare meening in dat tijdvak achtereenvolgens heeft genomen, in het licht gesteld, hoe in de geschiedenis van de bijzondere wettelijke engelsche hervormingen de traagheid en onvolledigheid, die hare totstandbrenging te aanschouwen geven, veel meer treffen, dan dat de snelheid en verregaandheid waardoor haar gang zich heeft gekenmerkt zouden opvallen. Men zal voor dit verschijnsel een beroep doen op den nationaal-conservatieven karaktertrek die het engelsche volk eigen is, op zijn schier bijgeloovigen eerbied voor- en vereering van het eeuwen oude, op zijn gehechtheid aan het nolumus leges Angliae mutari. Maar nu is het toch opmerkelijk, dat Brusa voor de werking der lenigheid van de italiaansche grondwet niets over heeft dan lof [2]). Dieser zur Verwirklichung gebrachte Grundsatz — schrijft hij — schon durch einfache Gesetze verfassungsgesetzliche Bestimmungen zu änderen, erwies sich vortheilhaft für das Land. Van de feitelijk lenige pruisische grondwet kan ook niet worden beweerd, dat zij telkens op losse schroeven wordt gezet.

Waar de lenigheid in eere is, stelt zij niet teleur. Zou zij hier te lande zich geheel anders ontpoppen? Is onze volksaard

---

[1]) Lectures on the relation between law and public opinion in England during the nineteenth century, blz. 320.

[2]) Das Staatsrecht des Königreichs Italiën, in Marquardsens Handbuch, t. a. p., IV, 1e Halbband, 7e Abth., blz. 15.

zoo roerig? Zijn wij geheel ongevoelig voor de traditie? Onverschillig voor het ons door de vaderen overgeleverde [1])? Heeft bij ons de wetgever neigingen aan den dag gelegd te gaan over ijs van één nacht, zoodat wij het hart moeten vasthouden bij de gedachte aan het wegvallen van de grondwetsbarrière? De klachten van iederen nieuwen dag luiden in tegenovergestelden zin. Zij hebben grond onder de voeten. Twintig jaren om en bij is het geleden dat de grondwet het laatst is herzien, nadat zij veertig jaren achtereen met rust was gelaten. Maar zoo men meent, dat wij al de regelingen reeds deelachtig zijn geworden, over wier aankondiging in de grondwet wij in 1887 vreugdevuren hebben ontstoken, dwaalt men schromelijk. Ja, hoe ongelooflijk het klinke, zelfs de in 1848 door de grondwet gedecreteerde veranderingen zijn op den dag van vandaag nog niet alle werkelijkheid geworden [2]). Daarom, als heet gebakerd, als in staat te loopen in zeven slooten tegelijk, heeft de nederlandsche wetgever zich niet doen kennen. De nederlandsche volksaard is evenmin gebleken aan zorgwekkende onstuimigheid te lijden.

Het duurzaamheidsargument is in den dienst der stroefheid een tweesnijdend zwaard. Er is te haren gunste een ander argument, ontleend aan de onschatbaarheid van de vrijheden der burgers. In het voorstel tot grondwetsherziening van den heer Van Houten, van hetwelk ik reeds melding maakte [3]), was er van uitgegaan, dat de eischen, die thans voor verandering van de grondwet zijn gesteld, moesten worden verlaagd. Maar het afdalen tot de regels, die voor verandering van gewone wetten gelden, werd door den voorsteller ontraden. Om geen andere

---

[1]) Zie Muller, Onze wijze van grondwetsherziening, Leiden 1883, blz. 92 v. en Dijckmeester, Grondwetsverandering, Leiden 1871.

[2]) Artikel 60, 2e lid, der grondwet in hare lezing van 1848 bleef tot heden onuitgevoerd voor Suriname en Curaçao. De wet geëischt door artikel 150, lid 2, dier grondwet is nog niet tot stand gekomen. Een deel van de door artikel 73 der grondwet in hare lezing van 1848 voorgeschrevene wettelijke regeling der ministerieele verantwoordelijkheid bleef ook nog achterwege.

[3]) Zie blz. 271.

reden dan deze, dat dan de zoogenaamde grondrechten, die in de grondwet verspreid liggen, niet meer eene bijzondere bescherming zouden genieten; en dientengevolge — schreef mr. Van Houten — „feitelijk alle waarde zouden missen." [1]) Maar is deze gevolgtrekking gewettigd? Ik ontken alweder niet, dat voor het bemoeilijken van het tornen aan deze rechten iets te zeggen valt, al bewijst bij voorbeeld de omschrijving, die de wetgever durfde geven aan het begrip „heete daad" onder de grondwet in hare lezing van 1815, die inhechtenisneming anders dan op rechterlijk bevel alleen bij betrapping op heeterdaad veroorloofde, dat het vastmetselen in de grondwet van de vrijheden waarom het hier gaat, nog niet een volledig dekkend pantser verschaft tegen de vrijheden van den wetgever. Maar ik zou willen vragen, of in ons land en in onzen tijd, terwijl de rechtsvorming niet alleen wordt voltrokken onder het oog der natie, maar met hare medewerking, en terwijl de rechtstreeksche inwerking der bevolking op het staatsbestel aldoor intenser wordt, zich een wetgever denken laat, die de schennende hand zoude willen, althans zou durven uitsteken naar deze rechten. Ik kon er reeds op wijzen dat het land, 't welk meer dan één ander heeft gestaan op hunne luide proclameering, het niet meer noodig heeft gerekend ze onder de hoede der constitutie te plaatsen. Dat ook in de duitsche rijksgrondwet de grondrechten ontbreken, verklaart Laband zóó [2]), dat in het jaar 1871 niet meer in eene grondwet behoefde te worden neergeschreven dat de gewetensvrijheid werd erkend, de censuur zou zijn afgeschaft, „das waren historisch überwundene Dinge." Uit bezorgdheid voor de vrijheid der burgers acht men het noodig des wetgevers almacht in te toomen en men sluit daartoe een aantal rechten in de alles behalve brandvrije grondwetskast weg. Maar dat diezelfde wetgever — de heer Farncombe Sanders maakte indertijd de juiste opmerking [3]) —

---

[1]) Arntzenius, t. a. p., I. blz. 136 en 158.
[2]) Archiv für öffentliches Recht, t. a. p., blz. 274.
[3]) Arntzenius, t. a. p., I, blz. 117.

gelijk de grondwet nu luidt, drie grondinstellingen der samenleving, het eigendomsrecht, het familieleven en het erfrecht, „zóódanig kan vervormen, dat van de tegenwoordige gestalte der burgerlijke maatschappij zoo goed als niets overblijft", blijkt, terecht, niet de minste schrik aanjagende gedachte te verwekken en geenerlei drang naar bijzondere beveiliging op te roepen. Is het gevaar van het brengen onder 's wetgevers bereik van rechten waaraan alle volksgenooten even oprecht zijn gehecht en die gemeen goed zijn geworden van de beschaafde volken, zooveel meer nabij, dat het beroep daarop bij machte is elken aanval op de stroefheid met lamheid te slaan?

Maar de eerbiediging van de rechten der minderheid? Eischt zij niet de handhaving van het stroeve stelsel volstrekt? „Le boulevard des minorités", dat moet in de oogen van de Laveleye de grondwet zijn [1]). Tellegen drukte ook daarop. En ik zou niet gaarne tegenspreken, niet slechts, dat de minderheid hare rechten heeft, maar evenmin, dat voor hunne eerbiediging niet uitsluitend mag worden vertrouwd op den zin der meerderheid om persoonlijk en partijbelang ondergeschikt te maken aan de werkelijke belangen van den staat. Het is ook niet voldoende, de minderheid te paaien met het werkdadig middel dat haar tegen de tyrannie der meerderheid ten dienste staat: te trachten op hare beurt meerderheid te worden, van de overwonnene van heden zich op te werken tot de overwinnares van morgen. Jellinek sprak in 1898 in de juristische Gesellschaft te Weenen niet te boud, toen hij daar betoogde [2]), dat naarmate het proces der demokratiseering in alle staten voortschrijdt, het vraagstuk van het zeker stellen van de rechten der minderheid toeneemt in gewicht. Iets anders echter is het dit toe te stemmen zonder voorbehoud, iets anders nu ook vrede er mede te hebben dat, zooals onze grondwet doet, in laatste instantie in zake grondwetsherziening aan de minderheid *de beslissing* in handen wordt

[1]) Le gouvernement dans la démocratie, I, blz. 202.
[2]) Das Recht der Minoritäten.

gespeeld. „The power of a minority to place a veto for a period of many years on a reform desired by the nation, provides an excuse or a reason for revolution", meent Dicey [1]). En Buys [2]) zag van eene afstemming van grondwetsherziening door het veto van de minderheid „een tijdvak van politieke ellende en machteloosheid tegemoet", dat, dacht hij, „niemand zijn vaderland zal willen toewenschen". Hij aarzelde dan ook niet te verklaren, dat hij, gesteld voor het alternatief van te moeten kiezen tusschen tweeërlei kwaad: herziening van de grondwet met eene kleine meerderheid, of niet herziening in weerwil dat de meerderheid dit bepaald verlangt, naar het eerste als het minste euvel zoude grijpen.

In den tweeden van vier brieven met „observations sur le gouvernement et les lois des états unis d'Amérique", die Gabriel Bonnot de Mably in Augustus en September 1783 van Passy uit richtte aan John Adams, den lateren president van de vereenigde staten van Amerika, toen hun gevolmachtigd minister hier te lande, noemde de Mably het „un axiome reconnu sur toute la terre, que la puissance législative ne doit être bornée par rien, si on ne veut pas la détruire ou rendre son action inutile" [3]). De uitspraak mag te ver gaan, er schuilt in haar deze ware kern, dat de grondwet „niet is eene mystieke macht, die zweeft boven den staat" [4]); dat haar geene hoogere autoriteit toekomt dat aan andere wilsverklaringen van den wetgever; dat er geen plaats is voor de opvatting, die ook nog doorstraalt in de koninklijke boodschap van 1863 ten geleide van het wetsontwerp tot stichting van een paleis voor de statengeneraal [5]), dat de grondwet zou moeten worden aangemerkt als een verdrag tusschen vorst en volk en hare herziening

[1]) The law of the constitution, 5e ed., blz. 408.

[2]) De Grondwet, II, blz. 803.

[3]) Collection complète des Oeuvres de l'Abbé de Mably, deel VIII, blz. 369.

[4]) Laband, das Staatsrecht des Deutschen Reiches, 4e uitgaaf, deel II, blz. 35.

[5]) De parlementaire redevoeringen van Mr. J. R. Thorbecke, ministerie van September 1863—September 1864, blz. 3.

als eene vernieuwing er van. [1]) Willem II mocht met recht grondwetsherziening verheffen tot „het grootste werk van wetgeving, dat een vorst in overleg met zijn volk kan tot stand brengen [2]). Maar werk van wetgeving blijft niettemin ook de grondwet, al is de inkleeding van haar elfde hoofdstuk bij machte een anderen indruk te vestigen, zoodat dan ook Thorbecke ten aanzien van artikel 232 der grondwet van 1815 leerde, dat „eene verandering of bijvoeging in de grondwet niet den naam draagt van wet" en „meer is" dan dit [3]). Ik vind geen enkelen grond voor de bewering van Borgeaud [4]), dat het eene „degradatie" van de grondwet zoude zijn: haar in rang te plaatsen op ééne lijn met de wet. De suprematie, die wordt ontleend aan een papieren voorschrift, 't welk de normen, die de fundamenten zijn van al het andere, waarop het gebouw van den staat rust, kunstmatig van de andere scheidt, is de ware niet. Neen, hunne suprematie moeten deze normen ontleenen hieraan, dat zij bevrediging schenken aan — in harmonie zijn met hetgeen omgaat in het leven en het geweten van het volk, en dat dit volk de wetgeving legt in eerlijke, vertrouwde, onbaatzuchtige handen. Eene der bepalingen van de volledig lenige fransche charte constitutionelle van 1830 droeg die constitutie en de rechten die zij consacreerde op „au patriotisme et au courage de tous les citoyens." Als deze de staatsregeling schragen, staat zij vast als een eik. Maar wankel en bedriegelijk is de stevigheid, die eene verzwarende herzieningsclausule verschaft. Het standpunt, dat te haren aanzien het alleen juiste schijnt, vertolkte Wallon, de vader der tegenwoordige fransche constitutioneele wetten, geestig aldus: l'idéal pour moi, c'est que le révision soit toujours possible et qu'elle ne se fasse jamais.

---

[1]) Van Hogendorp, Bijdragen tot de huishouding van Staat, VIII, blz. 317.

[2]) Publicatie van 14 October 1848 (Staatsblad n°. 71).

[3]) Aanteekening op de grondwet, 2e uitgaaf, II, blz. 311.

[4]) T. a. p. blz. 153.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten OCTOBER 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, S. A. NABER, DE PINTO, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE HARTOG, VAN DER WYCK, DE GOEJE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, POLAK, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMANN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, KRUYT, Correspondent en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is alleen de mededeeling van de Heeren Röell en Van Ronkel dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Daarna leest de Heer Oppenheim zijn mededeeling over „de Suprematie der Grondwet".

Na zijn gehoor te hebben herinnerd aan de belofte tot invoering van eene geschrevene grondwet, door commissarissen-

generaal van het algemeen bestuur der Vereenigde Nederlanden in 1813 gedaan, stond hij stil bij de klassificatie der grondwetten in ongeschrevene- en geschrevene en bij den oorsprong en de verbreiding dezer laatste. Hij vergeleek de beteekenis van deze indeeling met die in stroeve en lenige grondwetten. De waarde van deze laatste indeeling boven die van de eerste werd uiteengezet. Nadat vervolgens de geschiedenis en het gebied der stroeve grondwet waren in het licht gesteld en de factoren, die bij het bepalen van den stroefheidsgraad een rol spelen, waren nagegaan, keerde de spreker tot de dagen van 1813 terug. Hij schetste thans de wording van het hoofdstuk der Nederlandsche grondwet dat over verandering handelt en de geschiedenis die het hoofdstuk heeft doorloopen van 1814—1887. Hij kwam daarbij tot de slotsom dat in de Nederlandsche grondwet het stroefheidsstelsel van den aanvang tot het eind geducht is vastgehouden en vond hierin aanleiding ten slotte de vraag te stellen of dit stelsel voor ons land aanbeveling verdient, eene vraag die èn op algemeene gronden èn op gronden aan de praktijk der Nederlandsche grondwet ontleend ontkennend werd beantwoord.

Nadat spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen vraagt de Heer de Savornin Lohman het woord en vraagt den Heer Oppenheim of hij niet wat te ver is gegaan waar hij de grondwet leniger wenschte te maken. Wij missen wat Engeland heeft in zijn Hoogerhuis, en ook Amerika in zijn Senaat, namelijk een hecht bolwerk om eventueele overijling en uitspatting van de volksvertegenwoordiging te stuiten; onze Eerste Kamer is dat niet, zij zou zelf, als Grondwetswijziging gemakkelijk werd gemaakt, bij verzet harerzijds allicht zelf verdwijnen. De Heer de Louter beschouwt de Grondwet, als eene van hooger orde dan elke andere, die alle op haar berusten. Zij is een product van historische ontwikkeling, zelf als 't ware een stuk gestolde historie, iets fundamenteels, dat pal moet staan tegenover de wisselende meeningen van den dag; de andere wetten zijn niet fundamenteel en bevatten de Staats*regeling* „Verfassung" die lichter gewijzigd mag wor-

den. Spreker zou bij Grondwetsverandering ook de hulp van krachten uit de natie willen inroepen.

Na een enkele opmerking van Prof. de Hartog, beantwoordt de Heer Oppenheim voornamelijk de twee eerste sprekers.

Aan den Heer Lohman die vreesde dat zijn systeem zou kunnen leiden tot afschaffing der Grondwet, antwoordt hij: maar wij behouden dan toch nog onze „Verfassung”, Staatsregeling, die de Heer de Louter afscheidde van de Grondwet, een serie van regels die door hun gewichtigen inhoud (denk aan Koningschap, Tweede Kamer, enz. enz.) door ieder worden beschouwd als wetten van het hoogste belang. Engeland doet het zonder Grondwet en is het Hoogerhuis wel zulk een veel vaster instelling dan onze Eerste Kamer? De koning kan zijn verzet breken door nieuwe Pairs te benoemen en deed dat herhaaldelijk. En zal, ingeval een 2e Kamer geneigd is te veel uit te spatten, een geschreven Grondwet haar tegenhouden? Het onderscheid door den Heer de Louter gemaakt acht hij het stuk gestolde geschiedenis en de Staatsregeling tusschen een *petitio principii*; hij zelf maakt dat onderscheid niet. Maar aangenomen dat het bestaat, moet dan de Grondwet daarom onveranderlijk blijven, als de tijden veranderen? Een oogenblikkelijke meerderheid van overijlde richting doet minder kwaad dan het schijnt en duurt niet lang, getuige de werking van het Zwitschersche referendum, die vaak reactionair is.

Bij de rondvraag bieden de volgende HH. werken aan ter opneming in de Handelingen: Prof. van Helten een Verzameling van woord en zinsverklarende commentaren op Oostfriesche Rechtsdocumenten, en Prof. Uhlenbeck een Vergelijkende vormleer der Eskimotalen. Voor de Bibliotheek schenkt Prof. J. V. de Groot een exemplaar van zijn *Summa apologetica de eccl. cathol. ad mentem S. Thomae Aquinatis* en de Heer A. C. Kruyt van zijn boek over *het Animisme in de Nederlandsche Archipel*.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^en NOVEMBER 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE HARTOG, DE GOEJE, ASSER, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, I. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, I. I. P. VALETON JR., KUIPER, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, Leden, KRUYT en VAN RONKEL, Correspondenten en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn drie gedichten voor den Hoeufftwedstrijd, met de titels *Excidium Correrianum*, *Carmen parochi valedicentis*, *Rufius Crispinus*.

De heer Kruyt erlangt het woord voor zijn mededeeling, over „de Indonesische Rechter in het hiernamaals."

Bij de volken van den Indischen Archipel vinden wij het geloof in het voortbestaan van de ziel des menschen in het hiernamaals. Deze ziel doet in het doodenland verschillende ervaringen op, waaronder ook die behoort, dat zij ondervraagd wordt door een geest, die als rechter optreedt. (Bij de Toradja's heet hij Langkoda bij de Dajakkers Koekang, bij de Minahassers Makawalang enz.). Deze rechter doet bij de ziel onderzoek naar verschillende dingen: meestal laat hij de zielen van rijken toe, terwijl die van armen worden buitengesloten. Behalve rijkdom, strekken dapperheid, mildheid, onkuischheid tot aanbeveling. Een veel voorkomende trek ten opzichte van dezen rechter is, dat de ziel hem om den tuin tracht te leiden, en hem zóó voorbij tracht te komen.

Eene eigenaardigheid, welke wij bij sommige volken vinden, is, dat iedere mensch zijn *eigen* rechter in het hiernamaals heeft, zijnde zijn geleigeest gedurende het leven. Zoo noemen de Sangireezen hun rechter de *kahĕduang*, zooveel als het duplicaat, van den mensch. De Minahassers spreken van den *ĕmpung rĕnga-rĕngan*, den geleigeest, dien ieder mensch heeft, terwijl de Bataks eene uitgewerkte leer hebben omtrent den *sandara* des menschen). Deze geleigeesten treden na den dood (van den mensch) de ziel in den weg als haar rechters. (Bij andere volken) zijn die verschillende als rechters optredende geesten soms samengesmolten tot één rechterfiguur, maar hier en daar worden nog trekken opgemerkt, die het waarschijnlijk maken, dat ook bij die volken eertijds ieder mensch zijn eigen rechter had.

Die geleigeesten spelen ook tijdens het leven van den mensch op aarde eene rol; zij waarschuwen hun beschermelingen voor naderend gevaar, zij verwijten hun iets verkeerds gedaan te hebben. Uit al deze trekken moet men besluiten, dat deze geleigeest niet anders is, dan het geweten, evenwel niet in zedelijken zin opgevat; zoo kan men hierbij bijv. ook niet spreken van een goed of een kwaad geweten.

De stem, die naar de voorstelling van den Westerling *in* den mensch spreekt, stelt de Indonesiër zich *buiten* zichzelven

voor. Dit komt omdat hij dien geleigeest, die na den dood des menschen als zijn rechter optreedt, heeft vereenzelvigd met de ziel, die hij aan de placenta toeschrijft. Bij die volken, die het minst in aanraking zijn geweest met Mohammedanen en vreemdelingen draagt de placenta namen, die terug te brengen zijn tot het grondwoord *buni* of *wuni*, dat „kamertje" beteekent. Bij bedoelde volken is van de placenta alleen sprake in animistischen zin, men onderstelt alleen een geheimzinnige betrekking tusschen placenta en kind; wat met den een gebeurt, geschiedt ook met den ander. Naast deze eenvoudige benamingen vindt men dien van „ouderen broeder" van het kind, waaruit blijkt, dat men aan de placenta en aan de ziel van meer als eene persoon is gaan denken. Het persoonlijk karakter der placenta blijkt uit allerlei gebruiken, die aanduiden, dat men haar gelijkwaardig achtte aan den mensch, wien zij toebehoorde.

Wanneer het nu inderdaad het gepersonifieerde geweten van den mensch is, dat zijne ziel in het hiernamaals tegemoettreedt, moeten ook de deugden, waarnaar de rechter onderzoek doet, die zijn, welke ook naar het volksgeweten van den Indonesiër deugden zijn. Deze deugden zijn: dapperheid, het verkrijgen van kinderen, en mildheid. Inderdaad vindt men steeds van de primitieve volken opgeteekend, dat zij de drie genoemde eigenschappen als deugden beschouwen. Vele gebruiken wijzen er op, dat de overlevenden aan den overlevende het cachet van dapperheid willen geven. Het verkrijgen van kinderen speelt zulk een rol bij primitieve volken, dat het kinderloos blijven van een huwelijk reden genoeg is om zulk een huwelijk te ontbinden. Later is in de plaats hiervan de huwelijksgemeenschap en vervolgens onkuischheid getreden. Mildheid is mede een groote deugd bij die volken, alleen door mildheid kan iemand zich invloed verschaffen. En aangezien alleen iemand die rijk is, mild kan wezen, trad langzamerhand rijkdom in de plaats van mildheid).

Deze drie deugden staan in nauw verband met den toestand, waarin primitieve volken zich in de oudheid moeten hebben

bevonden. Door ingeschapen zucht om te blijven bestaan, was de stam genoodzaakt zich naar buiten te verdedigen tegen andere stammen en daarom werd dapperheid eene deugd. Naar binnen bleef de stam sterk door het verwekken van veel kinderen, waardoor dit tot eene deugd werd. Voorts was in den communistischen staat geen sprake van individueel bezit: iets, dat één zich verwierf, werd gedeeld onder allen. Toen het individueel bezit zich meer ontwikkelde, bleef het mededeelen aan de stamgenooten van het zijne eene gewoonte en dit werd tot deugd.

Op deze lijn voortgaande zou men kunnen aannemen, dat de honden en varkens, die in de verhalen der Indonesiërs de ziel in de weg treden, moeten beschouwd worden als personificaties van dapperheid (de hond) en gastvrijheid = mildheid (het varken als oudste huisdier).

Nadat de spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, maken de H H. Speyer, Symons en Caland eenige opmerkingen, die door hem worden beantwoord.

Hierna spreekt de Heer Kern over de uitdrukking Vaitulya-Sūtra in verband met Vetulla-vāda, naar aanleiding van een fragment dat met een groot aantal andere Sanskrit Hss. ontdekt is in Kashgar, die het eigendom zijn van den Heer Petrowsky te Petersburg, die ze den spreker welwillend ter kennisneming afstond.

De Heer Speyer wijst daarna op het belangrijke van deze mededeeling en de gewichtige resultaten, welke die vondst kan opleveren.

Bij de omvraag worden de volgende boeken voor de Bibliotheek aangeboden.

Een uitgave der Avadançataka door den Heer Speyer, Untersuchungen über Ursprung und Entwickelung der Nibelungen Sage II deelen door den Heer Boer, Het oud-nederlandsch burgerlijk recht in II deelen door den Heer Fockema Andreae, de Eddaliederen IIIe deel door den Heer Symons.

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

DE INDONESISCHE RECHTER IN HET HIERNAMAALS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

ALB. C. KRUIJT.

Van den aanvang af mijner arbeidzaamheid op Celebes hebben mij de godsdienstige voorstellingen der Inlanders het grootste belang ingeboezemd. In Indië komende koesterde ik geene hooge gedachte van den godsdienst der natuurmenschen, waartoe men de meeste stammen van het Maleisch-Polynesische volk rekent. Maar hoe meer ik doordrong in de gebruiken en voorstellingen dier menschen, hoe meer ik mij verbaasde over de diepe gedachten, welke in vele heidensche ceremoniën verborgen liggen, gedachten, die dezelfde zijn als bij onze groote mannen zijn opgerezen, maar die zich niet in de breedte hebben kunnen uitstrekken, omdat het gezichtsveld der natuurvolken en hun kennis van de verborgen natuur zoo klein zijn.

Om mijne studie van het Indonesisch heidendom aan te vullen, had ik het voorrecht om, voordat ik mij hierheen begaf, eene reis door den Archipel te maken van ongeveer 14 maanden. Ik strekte mijn onderzoek uit tot verschillende volken in Indië, en het is mij mogen gelukken op eenige voorstellingen der heidenen eenig meerder licht te werpen. Ik zal u niet behoeven te zeggen, dat nog veel onverklaard is gebleven, en nu mij de eer en het voorrecht te beurt is gevallen in uwe geëerde vergadering eene spreekbeurt

te vervullen, zij het mij vergund een van de nog niet geheel opgehelderde punten in de godsdienstige voorstellingen der Indonesiërs onder uwe aandacht te brengen. Wellicht, dat hierdoor meerder licht over het te bespreken punt zal worden verspreid.

Het is u bekend, dat de Indonesiërs gelooven aan het voortleven van de ziel na den dood. Na het volbrengen van de noodige plechtigheden en offers door de bloedverwanten van den overledene gaat diens ziel naar het zielenland, maar zij komt niet tot hare bestemming, dan nadat zij eerst op den weg daarheen eenige wederwaardigheden heeft ondervonden. En nu is het opmerkelijk, dat de voorstellingen, welke de verschillende volken in Indië hebben, niet alleen merkwaardig veel met elkaar overeenkomen ten opzichte van dat zielenland, maar ook ten opzichte van de wederwaardigheden op den weg daarheen.

Bij eene van deze wederwaardigheden nu wilde ik uwe aandacht bepalen.

De Toradja's van Midden-Celebes vertellen het volgende: Wanneer de ziel van een overledene op weg is naar de zielenstad, komt zij op een zeker punt aan eene smederij. De smid heet Langkoda; hij is lam, aan welke omstandigheid hij zijnen naam te danken heeft. Volgens mededeeling van dr. Adriani toch is *langko* in een der Toradja-dialekten (Poe'oemboto'sch) „lam". Het achtergevoegde *a* (in andere Indonesische talen *an* en *ang*) duidt dan iemand aan, die met een gebrek, hier met lamheid, behept is. Langkoda kan dus ook „de verlamde" beteekenen. Waarom hij juist het smeedvak uitoefent, is niet te verklaren. Wat de Toradja's aangaat, is het zeer wel mogelijk, dat in den ouden tijd kreupelen en lammen bij voorkeur de smeedkunst beoefenden, omdat zij hierbij hunne beenen niet behoeven te gebruiken (de Toradja's zitten of hurken bij het smeden). Wij werden op deze gedachte gebracht, toen een jonge Toradja, die zich, tengevolge van den beet van een krokodil in zijn knie moeielijk meer bewegen kon, zich aan het smeden zette.

Indien deze onderstelling waarheid bevat, zou het smeden van Langkoda eene bijkomstige omstandigheid zijn, tot welke voorstelling het lam zijn aanleiding kan hebben gegeven. Inderdaad is het „lam zijn" van Langkoda van meer belang dan zijn handwerk, zooals wij straks zullen zien. In het voorbijgaan vestig ik er nog even de aandacht op, dat bij die Indonesische volken, die tot het Mohammedanisme zijn overgegaan, de ijzersmeden doorgaans heidenen, of ten minste de representanten van het heidendom, zijn gebleven. Men moet zich reeds vroeg eenige geheimzinnige betrekking hebben gedacht tusschen het ijzer met zijne zeer krachtige zielestof en den smid, die met het ijzer omgaat.

De Langkoda der Toradja's nu zit vóór zijne smederij, en wacht daar de zielen op, die naar het zielenland trekken. Kinderen laat hij ongehinderd voorbij, maar de zielen van volwassenen houdt hij aan, en dan doet hij hoofdzakelijk naar twee dingen onderzoek: of zij getrouwd zijn geweest, en of zij (dit bij zielen van mannen alleen) wel eens iemand gedood hebben. Krijgt hij eene ziel in handen, die nimmer geslachtelijke gemeenschap heeft uitgeoefend, of die nimmer een vijand heeft verslagen, dan gelast hij zijnen metgezellen die ziel te grijpen, haar op het aanbeeld te leggen, en met de hamer op de knieën te slaan, zoodat zij niet meer loopen kan en in de smederij blijft. De kunst is dus om tegenover Langkoda flink op te geven van zijn eigen heldendaden, en hem liefdesavonturen zoodanig te vertellen, dat hij uitbarst in lachen, waardoor zijn groote bovenlip hem tegen de oogen slaat. Dan is het oogenblik gekomen om ongemerkt voorbij te gaan.

In de Minahassa vinden wij dezen rechter terug in de gedaante van den geest Makawalang, die de zielen der rijken trakteert op een stukje varkensvleesch, en hun daarna eene aanbeveling medegeeft, waarmede zij in de verblijven der goden kunnen komen. De zielen van armen stuurt hij in het woud, waar zij blijven rondzwerven (N. Graafland, de Minahassa I, 247).

„De heidensche Sangireezen, vertelt dr. N. Adriani, ge-

looven, dat zij na hunnen dood bij het aankomen in de onderwereld worden ontvangen door hun *kakĕduang* (een soort duplikaat van den mensch) en door Mongkaroe, van wien de Sangireezen verder niets weten te vertellen. Deze twee vragen hem rekenschap van zijne daden op de wereld. Hij kan zich met slimme antwoorden door dit onderzoek heen helpen, en wordt, indien hij niet kan antwoorden, gestraft met loon naar werken." (N. Adriani, Sangireesche teksten, 228). Pasgenoemde Mongkaroe is de engel Moengkar, die volgens de moslims met zijn gezel Nakir de gestorvenen omtrent hunne kennis van den Islam ondervraagt. Moge deze naam al zijn aangenomen, het geloof aan den hemelwachter is Indonesisch.

Ook bij de Makassaren vinden wij hem terug: Op den berg Bawo Karaeng, waarheen de zielen gaan, is een hemelwachter, die aan de zielen vraagt, of zij gevast hebben, de armen hebben bedacht en dergelijke. Iedere doode krijgt in het graf een briefje mee voor dezen hemelwachter, waarop de woorden staan: „Salahu ta' allah". De weg leidt door een bosch, en als de ziel dit is doorgegaan, ziet hij eene brug vóór zich. Zij vraagt dan den wachter om terug te mogen gaan naar de aarde, maar dit wordt geweigerd. De slechten slaat de rechter met een ijzeren hamer op rug en hoofd. Men tracht hem ook om den tuin te leiden door hoog op te geven van zijne goede daden, maar de ziel wordt gewogen, en al kwamen alle engelen om tegenwicht te geven, dan is de ziel van een slecht mensch toch zwaarder dan al die engelen (dit wegen van de ziel is natuurlijk van de Mohammedanen overgenomen).

Bij de Olo Ngadjoe op Borneo heet de rechter Koekang, zoo genoemd, omdat hij verschijnt in de gedaante van de *kukang*, een soort luiaard, de Nycticebus tardigradus. Met een lans gewapend houdt hij de zielen, die op weg zijn naar het zielenland, tegen. Hij vraagt haar, of ze geslachtelijke gemeenschap heeft uitgeoefend, en met wie; kan de ziel daarop flink antwoord geven, dan laat hij haar voorbijgaan; heeft echter de overledene kuisch geleefd, dan steekt Koekang hem (nl. zijne ziel) met zijn lans dood; maar hij wordt dan na

eenigen tijd weer levend (Hardeland, Dajacksches Wörterbuch, i. v. *kukang*, 274).

Een andere Dajaksche stam, de Olo Doesoen, noemt dezen Koekang: *kaka ukang* „grootvader oekang"; men stelt zich hem voor als een man van gewone lengte met een zeer lange speer. De mannelijke ziel, die kuisch geleefd heeft, stoot hij in eene diepe sloot, terwijl op eene vrouwelijke ziel, die geen man gekend heeft, een doode boom valt; zij kan er niet onder vandaan komen; hoogstwaarschijnlijk stelt de sloot een vagina en de boom een penis voor.

Op Bangka onder de Orang Lom komt een priester in het huis van den overledene, en fluistert het lijk iets in het oor; niemand verstaat het, maar het moet dienen om de ziel in te lichten, dat zij aan een tweesprong zal komen. Op dien tweesprong staat het huis van Ake Antak, die de ziel ondervraagt. Heeft deze veel zonde gedaan, dan wijst die geest hem den weg naar de hel. Het gefluister nu dient om de ziel te waarschuwen niet den weg naar de hel te volgen (Orang Lom, 392).

In Angkola vertelde men mij, dat de vorst der zielenstad Nai padengkar alĕm heet, d. i. „die de kunst van tandakken verstaat.'' Hij speelt geen rol, maar wel zijne twee gezellen, Sinang bela djambang-djambang en Djĕlma sibegoe geheeten. Zij worden afgeschilderd als twee menschengedaanten met breede tanden als bijlen, groote uitpuilende oogen, lang haar, zwarte lippen en tong; zij zouden langer zijn dan gewone menschen. Deze twee geesten nu houden de wacht bij eene val, waar alle zielen onder door moeten kruipen. Deze geesten vragen de ziel, wat zij komt doen, waarom haar lichaam is gestorven, wat zij zooal gedaan heeft. Verkocht de ziel mallepraat, of beloog zij de geesten, dan lieten zij de val op de ziel neervallen, en was zij dood. Bekende de ziel alles oprecht, wat zij tijdens haar leven op aarde had gedaan, dan kwam zij ongehinderd onder de val door, maar zij moest dan, in de zielenstad gekomen, haar oordeel van de daar wonende geestenhoofden vernemen.

Ook op Nias vinden wij den rechter in het hiernamaals.

In Midden-Nias heet hij Kalekamô, een mannelijke geest, gewapend met speer en schild. Hij zit aan het einde der brug over de rivier in het zielenland; bij de voorbijgaande zielen doet hij onderzoek naar het aantal feesten, dat zij op aarde hebben gevierd, en naar de bedreven zonden (hiertoe worden gerekend: overspel, verraad, omkooping, diefstal en moord). De brug nu over de geestenrivier is een zwaard; dit is op zichzelf ongetwijfeld overgenomen; de zielen van goede menschen, die mild en dapper zijn geweest, laat Kalekamô langs den rug van het zwaard passeeren, de zielen van slechte menschen, en van hen, die geen feesten hebben gegeven en voor wie geen doodenfeest is gevierd, moeten echter over het scherp passeeren. Zij verwonden zich de voeten, en worden door honden en katten, die de dienaren zijn van Kalekamô, in het water gestooten.

Ik zal u niet vermoeien met het opsommen van meerdere gegevens, of met het aangeven van de bewijzen, waaruit wij mogen opmaken, dat het geloof aan den hemelschen rechter vroeger bij meerdere volken moet hebben bestaan. Alleenlijk wensch ik u nog mede te deelen, hoe dit geloof ook in het Oosten van den Archipel bij de Papoea's bestaat. Die van Rhoon noemen den hades *suruga*, een overgenomen woord, afgeleid van het Maleische *sorga* (Sanskrit *swarga*) hemel of godenverblijf. Niet overgenomen is echter de figuur van Inkakoemi, die de zielen der afgestorvenen in den hades opwacht. „Deze onderzoekt of de oorlellen en 't middenschot van den neus doorboord zijn, zoo niet, dan doet hij dit. Vervolgens wordt een bewoner van dezen hades geroepen, en naast den nieuw aangekomene geplaatst, om de lichaamslengte te bepalen. Een houtje, op beider hoofd gelegd, maakt de lengte gelijk." Daarna treedt de ziel de woonplaats zijner overleden familieleden en vrienden binnen (J. L. van Hasselt, Gedenkboek, 253). Volgens eene andere mededeeling heet die geest Imbiasi; deze vrouwelijke geest zit op een tweesprong. Zij onderzoekt, of de zielen getatoueerd zijn; dezen mogen doorgaan, nadat zij van de teekens zijn ontdaan, maar de niet

getatoueerde zielen worden teruggewezen (Ber. Utr. Zend. Ver. 1902, 147). Wij komen op dit tatoueeren beneden terug.

Bij de Papoea's in Duitsch Nieuw-Guinea heet de hemelwachter Notoka. De ziel, die zonder offers (dus de ziel van een onaanzienlijk mensch) voorbij wil gaan naar het zielenland, geeft hij menschelijke uitwerpselen te eten; de zielen van hen, die nog niet moeten sterven, drijft hij met stokslagen terug (Ber. Rhein. Mis. Ges. 1902, 14; der kleine Missionsfreund 1905, 45). Over dezen Notoka vinden wij nog de volgende bijzonderheden: Komt de ziel voor de deur van de onderwereld aan, dan neemt de oude, grijze Notoka haar in verhoor. „Hoe heet gij?" vraagt hij. De ziel antwoordt: „ik heet Moka" (dit was de naam van den overledene). „Waar komt gij vandaan?" vraagt de oude verder. „Ik kom uit het dorp Loeloe" (zoo heet het dorp, waar de overledene woonde). „Waarheen wilt gij gaan?" „Naar de doodenstad." „Wat brengt gij met u mede?" „Ik breng veldvruchten." „Anders niet." „Neen" (de verwanten van Moka hadden namelijk verzuimd bij zijnen dood honden en varkens te slachten, zij hadden slechts de vruchten des velds afgeoogst). Dan kan ik u niet binnenlaten, antwoordt de oude, neemt woedend zijn speer op en jaagt de arme ziel op de aarde terug. Dan maakt deze het haren verwanten des nachts lastig, totdat deze gedaan hebben, wat zij doen moeten en honden en varkens slachten. Komt er echter eene ziel in het doodenland aan met vele honden en varkens in haar gevolg, dan is de oude deurwachter tevreden. Hij opent dan de zware deur en de ziel treedt het gebied van het doodendorp binnen (der kleine Missionsfreund 1901, 158).

Uit het medegedeelde hebben wij gezien, hoe algemeen het geloof aan een rechter in het hiernamaals bij de Indonesiërs is, en nu vragen wij ons af: hoe kunnen de Indonesiërs aan deze voorstelling zijn gekomen? Of met andere woorden: Wie is deze rechter?

Om tot eene mogelijke oplossing van deze vraag te komen

moeten wij letten op een trek in de voorstellingen bij de Sangireezen en de Dajaks van de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. Aangaande de Sangireezen toch hebben wij gezien, dat de ziel ontvangen wordt door haar *kakĕduang*, haar tweede ik, waarvan de Sangirees zegt, dat zij zich bij de geboorte reeds van den mensch afscheidt. Van de Dajaks heet het ook, dat ieder mensch zijn eigen Koekang, zijn eigen rechter, heeft.

Ofschoon bij de meeste volken in Indië de rechters van de afzonderlijke individuen zich hebben geconcentreerd in één enkele figuur, is toch het geloof aan een tweede ik, buiten den mensch staande, bij velen levendig gebleven. De Minahassers spreken van de *ĕmpung rĕnga-rĕngan* „begeleidende geest"; de Bataks van een *saudara* „broeder". De *saudara* der Bataks past op den mensch gedurende diens leven. Wanneer hij den mensch niet beschermt, is deze ongelukkig. Deze *saudara* ontmoet de ziel in het hiernamaals en spreekt met haar af, of zij in het zielenland zullen blijven of teruggaan. Dit is dus weer een trekje, dat kan wijzen op een vroeger geloof, dat ieder mensch zijn eigen rechter heeft.

De Karo-batak roept, voordat hij gaat slapen, zijn *saudara* aan om over hem te waken. Dan zal die *saudara*, wanneer iemand hem bestelen of op andere wijze benadeelen wil, wakker maken door hem aan een zijner teenen of duimen te trekken. Von Brenner vertelt nog van diezelfde Bataks, dat de *saudara* naar boven bij de Deibata (goden) gaat om voor zijn broeder, den mensch, te bidden (Von Brenner, Unter den Kannibalen Sumatra's, 239).

Iets dergelijks vertelt de Javaan van Oost-Java. Het gebeurt, zegt hij, dat de ziel op hare reis naar het zielenland, de ziel van de nageboorte ontmoet. Deze vraagt aan den overledene, waarom hij de aarde verlaten heeft. Is dit antwoord niet bevredigend (bijv. wanneer hij zegt, dat groote armoede hem gedreven heeft zijn adem in te houden en zoo de aarde te verlaten), dan ontstaat er een strijd tusschen de ziel en de ziel van de placenta, die daarmede eindigt, dat het doode

lichaam weer levend wordt, dikwijls met schokken (Mede deeling van den heer A. Kruyt te Modjo-warno).

Van sommige volken vernamen wij, dat de begeleidende geest, dien men niet verwarren moet met de min of meer persoonlijke zielestof van den mensch, gedurende zijne omwandeling op aarde „als eene stem in zijn binnenste", waarschuwt. Er is een voortdurend contact tusschen den mensch en zijn geleidegeest.

En wie is nu die geleigeest, die *Koekang* der Dajaks, die *rĕnga-rĕngan* der Minahassers, die *saudara* der Bataks enz.? Hierop is maar één antwoord: dit is het geweten des menschen, de stem, die in hem spreekt. Dat de zeker onder U niet geheel onbekende zendeling Nommensen van dezelfde meening is, blijkt hieruit, dat hij in zijne Bataksche Bijbelvertaling „geweten" heeft overgezet met *saudara*. Dat men bij dit begrip van geweten niet kan spreken van een goed en een kwaad geweten, behoeft nauwelijks gezegd.

Dat deze geleigeest van den mensch, die in het hiernamaals zijn rechter wordt, inderdaad 's menschen geweten is, zal aanstonds nog duidelijker worden, wanneer wij de vraag hebben beantwoord, waarom de Indonesiër zich dat geweten buiten zichzelf voorstelt. De geboorte van een kind moet op den natuurmensch een grooten indruk hebben gemaakt, en toen hij zich meer rekenschap ging geven van hetgeen hij om zich heen zag en hoorde, toen hij niet anders kon denken of alles was bezield met de alziel, met zielestof, begon naast het kind ook de placenta eene rol te spelen in zijne voorstellingen.

Dat er evolutie heeft plaats gehad in de gedachten, welke men aan de placenta verbond, blijkt uit de taal, uit de woorden, welke men heeft voor de placenta. Dit woord is in het Maleisch *tĕmbuni*, Bare'e *towuni*, Mak. *tai buni*, Madoereesch *tamone* enz., alle woorden met den grondvorm *buni*, *wuni*, dat naar mededeeling van Dr. Adriani in het Tontemboansch nog voorkomt in de beteekenis van: „kamer, afgesloten vertrek".

De heer Adriani maakte mij nog op eene andere groep van benamingen voor placenta opmerkzaam, welke namen meer wijzen op de ligging der placenta, zooals het Jav. *ĕmbing-ĕmbing* „wat ter zijde of aan den kant van iets is," dus zooveel als „zijdestuk", als men het ten minste gelijkstelt met *ĕmbik* „zijde, kant." V. d. Tuuk verwijst echter in zijn Kawi-woordenboek naar den wortel *bing*, die „in, buiten, te" beduidt. Dr. Adriani wil dus *ĕmbing-ĕmbing* eerder opnemen onder de benamingen, die „bergplaats, huisje, kamertje" beteekenen. En zoo ook het Talaoetsche *babàli*, dat een werktuignaam is van den stam *wali*, eene algemeene benaming voor „kleed" of „weefsel".

Hierbij behoort dan ook nog de Tontemboansche benaming *teintengan*. Dit woord komt van den stam *teinteng* „op het hoofd dragen." De Minahassische vrouwen zijn daarin zeer bedreven, maar zij leggen steeds een netjes opgerolde sarong, die er als een plat kussen uitziet, op het hoofd als onderlaag, en deze heet *teintengan*. Voor de nageboorte is dit wel een vreemde naam, maar hij moet dan blijkbaar worden genomen in de beteekenis van „sarong", en wel van „oude, opgerolde sarong", wat de *teintengan* doorgaans is. Het kan ook zijn, dat men de *teintengan* beschouwt als een kwab, die op het hoofd van het kind heeft gelegen in den moederschoot. Een enkele keer wordt de nageboorte in het Tontemboansch ook wel met *karaina* „zijne bekleeding, zijne omkleeding" aangeduid, doch dit is met recht de benaming voor de baarmoeder.

Ik heb juist eenigszins uitvoerig bij deze namen voor de placenta stilgestaan, omdat men hieruit zien kan, dat deze namen de zaak zeer natuurlijk weergeven. Naast deze namen staan die van „ouderen of jongeren broeder," welken men overal in den Indischen Archipel aan de placenta heeft gegeven. Deze naam wijst op de innige betrekking, welke men zich tusschen het kind en zijne nageboorte denkt, eene betrekking, die eerst recht tot ontwikkeling moet zijn gekomen onder vreemde invloeden, voornamelijk Mohammedaanschen invloed. De heidenen gelooven in zielen en geesten, zij vreezen die en vereeren die, maar overigens hebben zij van de natuur-

lijke dingen, die gebeuren, ook eene natuurlijke opvatting. Wij hebben echter steeds opgemerkt, dat waar heidenen veel in aanraking kwamen met Mohammedanen, het aantal particuliere geloofjes, die wij met den naam van „bijgeloof" onder de heidenen zouden willen bestempelen, aanstonds aanmerkelijk toenam.

Ditzelfde verschijnsel zien wij voorkomen ten opzichte van de placenta. Heidenen, die weinig onder vreemde invloeden hebben gestaan, stellen zich de betrekkingen tusschen het kind en zijne placenta meer animistisch voor: wat met de placenta gebeurt, zal ook met het kind geschieden. Daarom worden bij het wegbrengen van de placenta allerlei voorzorgsmaatregelen in acht genomen, die alle van animistischen aard zijn; degene, die haar wegbrengt, mag bijvoorbeeld niet rechts of links kijken, anders zal het kind scheel worden en dergelijke meer. Bij de Mohammedanen heeft deze betrekking tusschen placenta en kind haar animistisch karakter grootendeels verloren, en men denkt meer aan een persoonlijke zielestof van de placenta, gelijkwaardig aan die van het kind. Vandaar dat de Mohammedanen een licht branden op de plek, waar de placenta is begraven, en er offers op plaatsen, ja soms het graf van de nageboorte met een hutje voorzien, als ware daar een mensch begraven.

Zoodra men tot zoover was gekomen, was het slechts een kleine stap verder om de waarschuwende stem, welke men dikwijls in zichzelf waarnam, en de verschijnselen, die niet langs natuurlijken weg te verklaren waren, toe te schrijven aan de ziel of de persoonlijke zielestof van de placenta, en zoo vinden wij verklaard, waarom de Indonesiërs zich het geweten buiten den mensch zijn gaan voorstellen. Hiermede stemt geheel overeen, wat de heer Warneck mededeelt omtrent de Toba-bataks: Een der zeven zielen van den mensch wordt te zamen met de nageboorte van het kind begraven; op deze plaats blijft zij, maar zij kan haar ook verlaten om den mensch te waarschuwen of hem aan te moedigen, wanneer hij goed doet. Zij doet dus min of meer den dienst van het ge-

weten. Men noemt haar de jongere zuster van de ziel, gelijk men de nageboorte den jongeren broeder van het kind noemt. Men offert veel aan haar. In den oorlog doet zij den mensch moed toestroomen om op den vijand los te gaan (Warneck, die bataksche Ahnen- und Geisterkult, Allg. Miss. Zeitschrift, Band 31, 10).

De Dajaks van de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo geven eene rechtstreeksche aanwijzing, dat de rechter in het hiernamaals de ziel van de placenta is. Wij herinneren ons, dat deze rechter verschijnt in de gedaante van een *kukang* of luiaard. Nu zegt men, dat deze *kukang* ontstaat uit de *parambaran*, de aarden pot, waarin het harslicht staat, dat gedurende den eersten nacht bij het lijk gebrand wordt. Deze aarden pot kan wel niet anders doelen dan op het gelijke voorwerp, waarin de placenta wordt begraven. Dat er eenige verbindende gedachte moet bestaan of bestaan hebben tusschen den *kukang* en de nageboorte vindt zijn grond in eene overlevering, welke ik bij de Bataks van Angkola vond, die vertellen, dat de *kukang* uit een weggeworpen placenta zou zijn ontstaan (Hardeland, Dajacksches Wörterbuch, 274).

Is onze onderstelling juist, dan wordt hierdoor ook nog de lamheid van den rechter Langkoda bij de Toradja's verklaard. Deze moet dan daarin worden gezocht, dat de placenta wel eene persoonlijke ziel heeft, maar deze ziel kan niet loopen, omdat de placenta zelf niet loopen kan. De ziel toch is als het ware een afgietsel van het lichaam, of van het voorwerp, waartoe zij heeft behoord.

Wanneer ons betoog tot nu toe juist is geweest, moet het ook, bij wijze van proef op de som, waar zijn, dat de rechter in het hiernamaals alleen die ondeugden bestraft, welke naar het volksgeweten te veroordeelen zijn. Om uwe aandacht niet te lang in beslag te nemen, zal ik er mij van onthouden uit te weiden over de voorstellingen omtrent vergelding, die de verschillende Indonesische volken er op nahouden, en mij alleen bepalen tot de algemeene trekken, die deze voorstellingen kenmerken.

In de voorstellingen omtrent de vergelding in het hiernamaals bij de hedendaagsche Indonesische volken, herkennen wij dadelijk veel, wat overgenomen is van Mohammedanen om van den invloed des Christendoms in deze niet te spreken. Ontdoen wij al deze voorstellingen van hetgeen met zekerheid als overgenomen mag worden aangewezen, dan blijft van het Indonesische begrip van vergelding niet veel over. Er zijn zelfs ethnologen geweest die hebben ontkent, dat de Indonesiërs oorspronkelijk eenige voorstelling omtrent vergelding in het hiernamaals zouden hebben gehad. Andere geleerden, onder wie ik alleen Mr. Steinmetz noem, zijn hier tegen opgekomen. De Indonesiërs laten wel degelijk een zedelijken maatstaf gelden voor het binnengaan in het doodenrijk; maar deze maatstaf is geheel anders de onze.

Gaan wij bijvoorbeeld eens na wat de Indonesische rechter doet, en wel bij die volken, die het minst met vreemdelingen in aanraking zijn geweest, van wie wij dus mogen aannemen, dat zij het meest hun oorspronkelijke denkbeelden hebben bewaard. Bij de Toradja's vraagt hij naar dapperheid en onkuischheid, en met snedige antwoorden raakt men hem voorbij. Ditzelfde vinden wij van den Koekang der Dajaks opgeteekend. Bij nagenoeg alle stammen vinden wij gegevens, waaruit blijkt, dat de rijken, die dus mild kunnen zijn, en dapperen worden toegelaten.

Aangaande Nieuw-Guinea zagen wij, dat zij, die niet getatouëerd zijn, teruggewezen worden. Daar het tatouëeren meestal in verband staat met de puberteit, met het geslachtsleven, met dappere daden en andere voorvallen uit het leven (bijv. ook offerfeesten, dit is mildheid), mogen wij aannemen, dat het leidend motief bij het al of niet toelaten is: het voldoen aan pasgenoemde eigenschappen.

Wij hebben elders aangetoond, dat een der eerste motieven, welke geleid moeten hebben tot het menschenoffer, moet geweest zijn: den overledene het cachet te geven van dapperheid, hem in staat te stellen door zijne dappere daden eene goede plaats in het zielenland te krijgen.

Van de Kajan-dajaks in Serawak wordt gezegd, dat zij, die veel koppen hebben gesneld, in het hiernamaals worden gerespecteerd. Wanneer zulk een dappere sterft, worden de trommen geslagen en zijn naam wordt uitgeschreeuwd, opdat men in het hiernamaals wete, dat hij komt, en men hem kan tegemoet gaan, wanneer hij over de rivier Bintang Sikopa gaat (Furness, the homelife of Borneo headhunters, 62). Zelfs bij de vredelievende Bahau-dajaks in Midden-Borneo moest ieder jongeling een bewijs van dapperheid hebben gegeven. Om een storm te bezweren plaatsen zij een menschenschedel buitenshuis of rennen er mede naar buiten om den geesten de bewijzen hunner dapperheid te toonen en hen hierdoor van verder molest te doen afzien. Bij een feestmaaltijd wordt zelfs de rijst voor de oude dappere mannen anders toebereid, dan die, welke voor den grooten hoop is bestemd (Nieuwenhuis, Quer durch Borneo I, 93, 97, 118).

De Galelareezen op Halmahera zeggen, dat in het zielenhuis de geest Wongé woont, die alleen zielen van helden ontvangt. Iedere menschenziel wordt door de priesters opgevangen en naar Wongé gebracht. Dat men een held moet zijn is geen bezwaar, daar er geen Galelarees is, die niet zijn heldendaden kan aanwijzen (Ber. Utr. Zend. Ver. 1885, 52—53).

En wat de mildheid aangaat herinneren wij aan de groote hoopen voedsel en de talrijke offerdieren, die bij het doodenfeest worden gebruikt. Dit alles, ook de betoonde mildheid, komt den overledene ten goede. Wat zendeling Koolen vertelt van de Papoea's van Duitsch Nieuw-Guinea geldt voor alle volken, met wie ik kennis maakte in Indië: „De hoofdzaak voor een Papoea is, dat bij zijn dood een paar varkens en honden geslacht worden, opdat hunne zielen de zijne naar den hemel vergezellen. Gebeurt dit laatste, is de stervende overtuigd, dat zijne vrienden daarvoor zorgen, dan sterft hij getroost; of hij dan goed of slecht geleefd heeft, of hij zijn plicht in het dorp vervulde of een groote schurk was, dat doet er niet toe, hij verschijnt als een rijk man aan de hemelpoort, en de inwoners zullen hem met blijdschap opnemen."

Drie deugden treden dus uit deze beschouwingen op den voorgrond, deugden, die in het hiernamaals geëerbiedigd worden, terwijl de mensch, die deze deugden niet bezit, uit het zielenland wordt geweerd. Deze deugden zijn: dapperheid, mildheid, en het verwekken van kinderen. De beide laatste deugden zijn langzamerhand een weinig gewijzigd: aangezien de rijken het mildst konden zijn, bleef niet mildheid de deugd, maar werd rijkdom beschouwd als het voornaamste. Zoo ook moet de gedachte, dat het verwekken van veel kinderen eene deugd is, langzamerhand ontaard zijn in onkuischheid. Niet op het verkrijgen van kinderen werd de nadruk gelegd, maar op de huwelijksgemeenschap, zoodat men hoe langer hoe meer in onkuischheid eene deugd ging zien.

Wij vragen ons nu af: zijn dapperheid, mildheid en het verwekken van kinderen algemeen erkende deugden onder de natuurvolken, en hoe is men er toe gekomen juist deze drie eigenschappen als deugden aan te merken.

Mijne ervaring als zendeling heeft mij geleerd, dat onder Inlanders naar verhouding evenveel verschil bestaat in zedelijke ontwikkeling bij de individuen, als dit bij ons, Nederlanders, het geval is. Er zijn in dit opzicht Inlanders, die ver boven hunne omgeving staan. Maar de deugden en denkbeelden van die enkelen worden niet door de groote menigte erkend. Aangaande dapperheid, mildheid en het verwekken van kinderen evenwel merken wij op, dat het geweten van den natuurmensch spreekt.

Waarom toch trekken allen uit, wanneer de stam in oorlog is gewikkeld? Velen, wij willen aannemen de meesten, omdat zij lust hebben om te vechten, uit dierlijken aandrang in den mensch. Maar mijne ervaring heeft mij geleerd, dat primitieve volken in Indië van nature niet bloeddorstig zijn; integendeel zijn zij min of meer goedig van aard, en wij kunnen getuigen, dat velen van de Toradja's liever thuis zouden zijn gebleven dan mede te gaan ten oorlog. En toch gaan allen. Waarom? de hoofden hebben geen macht hen te dwingen, maar het geweten dier menschen dringt er hen toe. Wanneer zij niet

mede uittrokken, zouden zij beschaamd gemaakt worden, en juist de mogelijkheid om beschaamd gemaakt te worden bewijst, dat het geweten hier spreekt.

En nu mildheid! Van nagenoeg alle Indonesische volken vinden wij opgeteekend, dat mild zijn een der eerste middelen is om zich aanzien te verschaffen in den stam. Uit dezen algemeen erkenden trek moeten wij verklaren de lastige gewoonten der Inlanders om alles te vragen wat zij zien, wanneer zij dit nog niet hebben afgeleerd door den omgang met Europeanen. En onderling vragen zij nagenoeg alles van elkaar af. Hoe menigmaal hebben Toradja's niet een of ander bij ons ter bewaring gebracht, opdat hunne stamgenooten het hen niet zouden afvragen! En men weigert bijna nooit, in elk geval niet rechtstreeks, maar men geeft allerlei redenen op om het „niet geven'' te verontschuldigen, of men liegt er om, dat men het niet heeft. Waarom dit? Men heeft toch recht op zijn eigendom? Eenvoudig omdat hun eigen geweten hen dan zou aanklagen. Het geweten dezer menschen zegt, dat zij niet mogen weigeren, dat zij mild *moeten* zijn. Er zijn Toradja-stammen in Midden-Celebes (en wij hebben grond te gelooven, dat het eertijds bij alle stammen zoo is geweest), die in eene weigering tot het geven van iets, dat gevraagd is, gegronde aanleiding hebben om den weigeraar te straffen. Gulheid en gastvrijheid vindt men meestal opgegeven als deugden van primitieve volken.

Ook het verwekken van kinderen behoort tot de deugden der natuurvolken. Wie veel kinderen heeft, wordt geëerd, en dat het geweten hierin meespreekt, blijkt wel hieruit, dat bij alle Indonesische volken het niet krijgen van kinderen een zeer geldige reden is om een huwelijk te ontbinden.

Waarom zijn het nu juist deze drie trekken, die als deugden worden beschouwd? Tot verklaring hiervan heb ik u alleen te herinneren aan den aard van den oorspronkelijken staat der primitieve volken. Wij zien daar eene vereeniging van menschen, alleen door den band der bloedverwantschap aan elkaar verbonden, een stam dus. Niet ver van dien stam

wonen andere stammen, en al die stammen leven in vijandschap met elkaar. De mensch heeft een ingeschapen zucht om te blijven leven, maar om dit te kunnen moet de stam verzorgd worden en bewaard blijven; de stam moet zooveel mogelijk versterkt worden om zich zijn bestaan te verzekeren. Twee wegen voeren tot dit levensdoel: naar buiten om de andere stammen te bestrijden, zich te verdedigen tegen hunne aanvallen, en hierdoor werd dapperheid eene deugd. En naar binnen door het aantal leden van den stam zooveel mogelijk te vermeerderen; zoo werd het verwekken van kinderen als eene deugd aangemerkt.

Voorts breng ik in herinnering, dat de leden dezer stammen communistisch leefden. Individueel eigendom kende men niet. Verschafte eenig lid van deze gemeenschap zich eenig voordeel, bijv. op de jacht, zoo was de buit niet *zijn* bezit, maar dat van de gemeenschap, en hij deelde aan allen mede. Ieder vroeg en had een recht op den buit, al had hij er persoonlijk niets toe bijgedragen om hem machtig te worden. Langzamerhand ontwikkelde zich het individueel bezit meer en meer, maar steeds bleven de leden van den stam daarbij gevoelen, dat hun eigendom niet alleen aan henzelven toekwam, maar aan al de leden van den stam. Het mededeelen van het zijne bleef als een plicht beschouwd worden, en zoo werd mildheid eene deugd.

In den communistischen staat van een natuurvolk is van stelen natuurlijk geen sprake. Waar alles beschouwd wordt algemeen eigendom te zijn, valt er niets te stelen: men zou zijne eigen bezitting stelen. Wij vinden dan ook, dat bij Indische volken, die niet door den Islam zijn gedemoraliseerd, of door andere invloeden uit hun evenwicht zijn gelicht, van stelen geen sprake is. Reizigers onder de Dajaks hebben geroemd over de veiligheid voor hunne goederen, en wij kunnen ook van ons leven en reizen onder de Toradja's in Midden-Celebes getuigen, dat wij zelden iets hebben vermist! Zoodra het individueel bezit zich sterk heeft ontwikkeld, en de leden van den stam gaan stelen (de redenen waartoe wij hier niet nader

kunnen onderzoeken), wordt het eigendom beschermd door het leerstuk, dat de dieven in het hiernamaals voor hun euveldaad worden gestraft. Dan moeten zij altoos dragen, wat zij hebben gestolen, en dergelijke straffen worden hen opgelegd.

Wanneer het waar is, wat ik in den loop van het betoog heb trachten aan te toonen, dat de Indonesische rechters in het hiernamaals het gepersonifieerde geweten zijn, dat men zich tezamen met den mensch geboren denkt in de placenta, om te oordeelen over de drie deugden van dapperheid, mildheid en het verwekken van kinderen, — dan worden ons enkele kleine trekken in de algemeene voorstellingen omtrent het hiernamaals ook duidelijk.

In de verhalen der Indonesiërs omtrent het leven hiernamaals is dikwijls sprake van een varken of een hond. Zoo staat volgens de Minahassers een groot varken bij de paal, waarop de aarde rust, en de zielen der afgestorvenen moeten trachten dit varken voorbij te komen. — Hetzelfde vinden wij bij de Toradja's. Zij gelooven, dat de ziel langs een arecapalm afdaalt in de onderwereld. Aan den voet van dien palm staat een varken, dat de ziel wil bijten; het vereischt dus veel vlugheid en handigheid om dit nijdige dier voorbij te komen. Om deze reden geeft men aan lijken van kinderen eene noot van de Aleurites Moluccana in de hand. Deze zeer harde noot werpen zij dan het varken toe, en terwijl het dier er op staat te kauwen, glipt de ziel hem voorbij.

De Zee-dajaks van Serawak hebben in de plaats van dit varken een hond met twee koppen. Deze is alleen tevreden te stellen met een kostbare kraal, die aan den rechterarm van het lijk wordt vastgebonden (Ling Roth, The natives of Sarawak and British North Borneo, I, 140). — Ook bij de Olo-Ngadjoe is sprake van een hond, die de deur van het zielenland bewaakt. Later vernamen wij nog, dat een hond den weg naar het zielenland op de Kinibaloe bewaakt, en deze hond neemt alle maagden tot zijn eigendom (Ling Roth, als

boven, I, 220). Ook in de verhalen der Niassers is voortdurend sprake van honden in het zielenland.

De hond nu is naar de voorstellingen van de Indonesiërs de gepersonifieerde dapperheid. Hondenoffers hebben bij tal van volken in Indië plaats bij het ten strijde trekken. Velen eten hondenvleesch met de uitgesproken bedoeling om dapper te worden. Tot deze gedachte moet de mensch zijn gekomen in den tijd, toen hij nog geheel van de jacht leefde, en dagelijks de dappere eigenschappen van zijne honden, op welke hij voor zijn onderhoud geheel aangewezen was, kon bewonderen. De hondengestalte in het hiernamaals is dus niet anders dan de dapperheid zelve, het geweten van den mensch dus, dat hem straft om zijne lafheid.

En wat het varken betreft, het is vrijwel zeker, dat het varken het eerste huisdier is geweest, en in dien ouden tijd maakte het varken den rijkdom der Indonesiërs uit. Bij feesten, waarop vooral de mildheid der menschen aan het licht kwam, speelde het varken eene groote rol, en zoo mogen wij veilig aannemen, dat het varken de gepersonifieerde mildheid is. In dit varken dus zou weder het geweten van den mensch den overledene in den weg treden, om hem te straffen voor zijn gebrek aan deze deugd, of om hem eenvoudig den toegang tot de zielenstad te weigeren.

VAITULYA, VETULLA, VETULYAKA.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

H. KERN.

Door de vrijgevigheid van den Heer Petrowskij en de welwillendheid van Prof. Oldenburg, secretaris der Keizerlijke Academie van Wetenschappen te Petersburg ben ik in de gelegenheid gesteld geweest kennis te nemen van een groot aantal fragmenten van Sanskrit Hss., ontdekt in Kashgar. Het zijn fragmenten van meer dan één Hs. van 't Saddharma-Puṇḍarīka, doch alle blijkbaar afkomstig van één hoofdbron. Ze vertegenwoordigen een redactie van 't boek, welke in menig opzicht afwijkt van den tekst die ons bekend is uit de Nepālsche en Tibetaansche Hss., en vertoont, wat niet te verwonderen is, de kenmerken van veel ouder te wezen, ten minste wat de eigenaardigheden van 't Buddhistisch Sanskrit betreft.

Het ligt niet in mijn bedoeling thans over die eigenaardigheden hier uit te weiden; ik wensch alleenlijk, één uitdrukking tot voorwerp mijner beschouwingen te maken, een uitdrukking die mij in meer dan één opzicht merkwaardig toeschijnt.

Gelijk men weet, is 't Saddharma-Puṇḍarīka een der hoofdwerken van den Mahāyānistischen kanon der heilige schrift. Het behoort tot de klasse der Vaipulya-sūtra's. Daar *vaipulya* de beteekenis heeft van „ruime omvang, uitgebreidheid, uit-

breiding", laat zich *Vaipulya-sūtra* (ook wel *Vaipulya-sūtrānta* genoemd) vertalen met „Sūtra van ruimen omvang". De toevoeging van *vaipulya* kenmerkt dan de boeken waarvan de titels met dit woord zijn samengesteld als Mahāyānistisch, zoodat *Vaipulya-sūtra* en *Mahāyāna-sūtra* feitelijk op hetzelfde neêrkomen.

In plaats nu van Vaipulya-sūtra heet het in de Kashgar-redactie *Vaitulya-sūtra*. Terwijl de gewone titel in de tot nog toe bekende Hss. is *Saddharma-Puṇḍarīka dharmaparyāya*, hebben de Kashgar-fragmenten *Saddharma-Puṇḍarīka Mahāratna Vaitulya-sūtra*. *Vaipulya* komt in de fragmenten ook wel een enkele maal voor; eens heeft een onhandig afschrijver *vaitupulya*, zeker wel omdat hij een aan den rand of boven *vaitulya* door een of ander lezer aangeteekend *pu* ten onrechte als aanvulling der in zijn origineel staand *vaitulya* beschouwde. Hoe het zij, het is duidelijk, uit de fragmenten zelve, dat *vaitulya* en *vaipulya* synoniem zijn. *Vaitulya* ontbreekt in de woordenboeken, doch het is naar den vorm blijkbaar een abstractum gevormd van *vitula*. Ook dit laatste heeft men nog niet gevonden in de beteekenis van een adjectief; wel komt *Vipula* voor als eigennaam van een koning, Mahā-bhārata I, 5636, Calcutta-uitgave, waar de Bombay-druk heeft *Vipula*. Dit is een indirect bewijs dat *vitula* en *vipula*, en dus ook *vaitulya* en *vaipulya* gelijkwaardig zijn.

Aan *vaitulya* beantwoordt in 't Pāli *vetulla*, terwijl in 't Singhaleesch de Sanskritvorm onveranderd in gebruik is. *Vetulla* maakt deel uit van *vetulla-vāda*, Vetulla-leerstelsel, en *Vetulla-vādin*, aanhanger van dat stelsel, hetwelk van een rechtzinnig Singhaleesch-Buddhistisch standpunt een verderfelijke ketterij is. Voor de eerste maal wordt van die ketterij gewag gemaakt in de kronieken Dīpavaṁsa en Mahāvaṁsa ten tijde van Koning Tissa, die in de eerste helft der 3de eeuw van onze jaartelling regeerde. In Dīpavaṁsa 22 43 vgg. wordt verhaald dat men onder de regeering van Tissa veel ongeoorloofds verkondigde en door 't verbreiden van sophistische leerstellingen (*vitaṇḍa-vāda*) de leer van den Buddha bezoedelde; dat

de Koning, ziende hoe slechte monniken de ware leer bederven, met behulp van den minister Kapila de slechtaards bedwong. Daarop volgt een versregel die volgens de lezing van eenige Hss. aldus luidt:

vetullavādaṁ madditvâ jotayitvāna sāsanaṁ.

D. i. „Na het Vetulla-leerstelsel onderdrukt en de (ware) leer in luister hersteld te hebben."

In de gedrukte uitgave heeft de tekst *vitaṇḍavādaṁ*, doch de uitgever, Prof. H. Oldenburg, vermeldt in een noot de lezing *Vetullavādaṁ* en maakt daarbij terecht de opmerking: „This may be the correct reading (see Mahāv., p. 227, l. 6)." Aan de juistheid dezer opmerking valt niet te twijfelen; het gezag van den Mahāvaṁsa is voldoende om ons te overtuigen dat de ketterij, welke Tissa wist te onderdrukken, de Vetullavāda was. Dezelfde ketterij stak in later tijd nog meermalen 't hoofd op [1]). De laatste maal wordt, voor zoover mij bekend, er gewag van gemaakt in de 6[de] eeuw. In Mahāvaṁsa 42, 35 leest men:

tadā eko mahāthero Jotipālakanāmako,
parājesi vivādena dīpe Vetullavādino.

D. i. „Toen ter tijd was er een voorname Thera, Jotipālaka genaamd, die de Vetullavādins op 't eiland in een dispuut overwon."

Als men bedenkt dat de Singhaleesche Buddhisten, prat op hun rechtzinnigheid, zulke Mahāyānistische boeken als Saddharma-Puṇḍarīka niet als kanoniek beschouwen, zal men de vraag voelen oprijzen, of er tusschen Vaitulya-sūtra en Vaitulya-vāda eenig verband bestaat. Waarin de Vaitulya-ketterij bestaat, leeren wij uit den Commentaar, Aṭṭhakathā, op Kathāvatthu, een der 7 boeken van 't Abhidhamma-Piṭaka. In dit

---

[1]) Vgl. Lassen, Indische Alterthumskunde II, 1005, 1007.

kanoniek geschrift wordt o. a. polemiek gevoerd [1]) tegen degenen die staande houden, dat de Heere Buddha zelf in werkelijkheid niet in de menschenwereld verwijld heeft, maar slechts een door bovennatuurlijke macht te voorschijn gebracht (*abhinimmito*) alwijze leeraar, en dat de leer eigenlijk door Ānanda verkondigd is geworden. Tot nadere toelichting nu hiervan zegt de Commentaar [2]), dat in den tekst bestreden worden degenen die tengevolge van een verkeerde exegese aannemen, zooals ook *thans* (wij onderschrappen) de Vetulyaka's, dat de Heere in den Tuṣita-hemel geboren (*nibbatto*) is en dáár alleen woont, slechts in schijngestalte zich hier op aarde vertoont, en dat Ānanda de van deze ontvangen leer verkondigd heeft.

Uit de bewoordingen van den Commentator moet men opmaken dat in *zijn* tijd de Vaitulyaka's als vertegenwoordigers der bestreden dwaalleer op den voorgrond stonden. Het is onbekend wanneer de Commentaar geschreven is; in allen geval na, en misschien lang na Kathāvatthu, welke polemisch-dogmatische Abhidharma-tekst volgens de Singhaleesche overlevering heet voorgedragen te zijn door Tissa Moggaliputta bij gelegenheid van 't Derde Concilie onder Açoka om de kettersche gevoelens die de zuiverheid der leer bedierven te bestrijden en te onderdrukken. Wat men ook denken moge van de volstrekte betrouwbaarheid der Singhaleesche overlevering, het is aan geen redelijken twijfel onderhevig dat de Abhidharmateksten lang vóór de 2de eeuw onzer jaartelling werden opgesteld, hoewel eerst in een tijdperk toen allerlei ketterijen de eenheid der Kerk verstoorden [3]). Het spreekt van zelf dat de dwaalleer, in Kathāvatthu bestreden, vóór den tijd dat dit geschrift in de wereld kwam reeds bestond. Nu is ons van verschillende zijden bekend dat het leerstuk van het boven-

---

[1]) Kathāv. XVIII, 1. 2 (in de Siameesche uitgave p. 656 vgg.).

[2]) Aṭṭhakathā (Journ. Pāli T. S. 1889, p. 171).

[3]) Men mag namelijk niet uit het oog verliezen dat de 7 Abhidharmaboeken niet enkel bij de Zuidelijke Buddhisten, maar ook bij de Noordelijke als kanoniek erkend werden en thans nog in Chineesche vertaling over zijn.

aardsche wezen van den Buddha, volgens de orthodoxe dogmatiek een dwaalbegrip, aangehangen werd in den boezem van een groote afdeeling der Kerk, die samengevat wordt onder de benaming van Mahāsāṅghika's, een term dien men kan vertalen met „Groot-Kerkelijken". Een van de scholen of onderafdeelingen der Mahāsāṅghika's vormen de „*Lokottaravādins*", d. i. zij die volhouden dat de Buddha een bovenwereldsch (*lokottara*) wezen is. Aangaande de opkomst der Mahāsāṅghika's, die als de eerste groote scheurmakers bij de orthodoxen te boek staan, weten de Singhaleesche monniken in hoofdzaak het volgende te vertellen. Ten tijde van het 2[de] Concilie, honderd jaar na 't Nirvāṇa, werd door de monniken wier stellingen op dat Concilie veroordeeld waren geworden, een tegen-Concilie gehouden, bekend als „'t Groote Concilie"; vandaar de naam Mahāsaṅgītika's, d. i. zij van 't Groote Concilie, benevens die van Mahāsāṅghika's. Aan deze scheurmakers wordt ten laste gelegd dat zij de ware leer, als ook de teksten van den Vinaya en de Sūtra's vervalschten; nieuwe Sūtra's opstelden; zes boeken van den Abhidharma en nog enkele andere geschriften, die de orthodoxen erkennen, verwierpen; en zich niet ontzagen zelfs het grammatisch geslacht der substantieven, de regelen der compositie en de stijlsieraden te veranderen [1]).

In hoeverre de voorstelling die hier van 't ontstaan en den voortgang der scheuring gegeven wordt met de ware toedracht der zaak overeenkomt, is moeielijk te zeggen. Er is wel 't een en ander in, wat verdacht lijkt, maar de hoofdzaak, welke wij als waar mogen aannemen is, dat de richting door de Mahāsāṅghika's voorgestaan zich reeds vóór de tijden van Açoka openbaarde. Ook mogen wij als waar aannemen dat de Mahāsāṅghika's nieuwe Sūtra's vervaardigden, d. i. met behoud van oudere kanonieke geschriften, voor zooverre deze niet in strijd waren met hun eigen inzichten, nieuwe kanonieke Sūtra's opstelden.

---

[1]) Dīpavaṁsa V, 32—38; vgl. Bodhivaṁsa 96.

Het wordt algemeen erkend, en aan de Noordelijke Buddhisten zelven was het niet verborgen, dat er een nauw verband bestaat tusschen de Mahāsāṅghika's en de Mahāyānisten; met andere woorden, dat het Mahāyāna een latere, om zoo te zeggen een geleerder, meer wijsgeerige ontwikkeling is van de leerstellingen en geestelijke richting waardoor de verschillende afdeelingen der Mahāsāṅghika's zich van de oudgeloovigen onderscheidden. Daarom waag ik de gissing dat de Commentaar op Kathāvatthu met zijn Vetulyaka's bedoelt de Mahāyānisten, onder wier kanonieke boeken de Vaitulya-sūtra's de voornaamste plaats innemen, en dat de Vetulla-vāda, welke 't eerst in de 3de eeuw na Chr. zich op Ceilon vertoonde, niets anders is dan 't Mahāyānisme, dat, volgens Buddhistische geschiedbronnen, in de 2de eeuw onzer jaartelling vooral door de werkzaamheid van Nāgārjuna, zich krachtig ontplooide.

Zonder twijfel zijn er tegen deze gissing wel eenige bedenkingen te opperen. Vooreerst plaatsen de Vaitulyaka's, volgens het getuigenis van de Commentaar op Kathāvatthu, het verblijf van den Buddha in den Tuṣita-hemel, terwijl de Heere in het Puṇḍarīka voorgesteld wordt als tronende op den Gṛdhrakūṭa, den Giertop, omgeven door eene luisterrijke, onnoemelijke schare van allerlei wezens die begeerig zijn de heilleer te vernemen. Als voorbode van 't onderricht hetwelk de Buddha zal uitdeelen, zendt hij van tusschen zijn wenkbrauwen een straal die 't gansche wereldrond verlicht. De Gṛdhrakūṭa, waar dit wonder plaats grijpt, is natuurlijk niet de aardsche berg van dien naam, maar een bovenaardsche plaats, een hemelsch verblijf, hetgeen bewezen wordt door het feit dat in 't gezelschap van hoorders aanwezig is Maitreya, de toekomstige heiland, die, gelijk men weet, tot heden toe nog niet op aarde is verschenen, nog steeds zich in den hemel bevindt. Een wezenlijk onderscheid tusschen het Tuṣitaverblijf van den Commentaar en den Gṛdhrakūṭa is er niet. Wat nu de verkondiging der leer door Ānanda betreft, zij hier medegedeeld een uiterst merkwaardige plaats

die men aantreft in de Kashgarsche redactie, nagenoeg aan 't einde van 't Saddharma-Puṇḍarīka [1]). Ze luidt aldus:

„Atha khalu Bhagavān yathāsukhavihāraṁ teṣā(ṁ) tathāgatānām ārocayitvā āyuṣmantam Ānandam āmantrayāmāsa: Udgṛhṇa tvam Ānandemaṁ dharmaparyāyaṁ dhāraya vācaya deçaya paryāpnuhi pareṣāṁ ca vistareṇa samprakāçaya. Evam uktvā [2]) āyuṣmān Ānando Bhagavantam etad avocat: udgṛhīto me Bhagavann ayaṁ dharmaparyāyo — vismarāmi ko nāmāyam Bhagavan dharmaparyāyaḥ kathaṁ cainaṁ nāma dhāra (yiṣyāmi. Bha) gavān āha tasmāt tarhi tvam Ānandemaṁ dharmaparyāya(ṁ) mahānirdeçam apiti (l. apīti?) nāma (dhārayāhi. . .)ha, Saddharma-Paṇḍarīkam iti nāma dhārayāhi."

Hier zien wij dus dat de Heer na zijne lessen uitgedeeld en de aanwezige Tathāgata's bestendig welzijn toegewenscht te hebben, Ānanda opdraagt de door hem verkondigde leer te verbreiden, welke taak Ānanda op zich neemt. Dit is nu wel niet geheel en al hetzelfde als wat de Aṭṭhakathā als de meening der Vaitulyaka's opgeeft, maar in 't wezen der zaak is er geen verschil. In beide gevallen is Ānanda, niet de hoofdbron der leer, maar de verkondiger op aarde. In de gewijde overlevering der rechtzinnige secten is Ānanda in zooverre de verkondiger van den Dharma, de geloofsleer, dat hij op 't eerste Concilie, kort na den dood des Meesters gehouden, op voorstel van Kāçyapa, den voorzitter der vergadering, de Sūtra's, de leerredenen des Meesters, waarin de Dharma vervat is, uit zijn geheugen opzegt, terwijl Upāli hetzelfde doet ten opzichte van den Vinaya, de regelen der tucht. Men behoeft slechts deze voorstelling zich voor den geest te roepen, om de overtuiging te erlangen dat het onderscheid tusschen de theorie der Vaitulyaka's en de zooeven aangehaalde uit de Kashgar-redactie van 't Saddharma-Puṇḍarīka niet noemenswaard is.

Hetzij de hier geopperde gissing omtrent het verband tus-

[1]) Onmiddellijk na regel 3 v. o., blz. 441 der Engelsche vertaling.
[2]) Ongrammatisch voor *ukte*.

schen Vaitulya-sūtra en de Vetulyaka's of Vetullavādins door 't vinden van nieuwe gegevens zal bevestigd of onhoudbaar bevonden worden, in allen geval leek het mij der moeite waard de aandacht te vestigen op 't woord *vaitulya*, welks bestaan in 't Sanskrit tot nog toe niet bekend was [1]).

---

[1]) Wat de etymologie van *vitula* enz. betreft, weet ik uit het Sanskrit niets anders aan te voeren dan *tūlayate*, vullen, opgegeven in den Dhātupāṭha, maar nog niet aangetroffen in teksten. Aan *tulya* beantwoordt, oogenschijnlijk althans, Iersch *tuile* (*tuli*, o. a. in 't Boek van Leinster 168, *b*; 206, *a*), overvloed; verwant is *tola*, overvloed, groote menigte (zie o. a. Saltair na Rann, ed. Whitley Stokes, Glossaar). Voorts komt in aanmerking Litausch *túlas*, dat Kurschat vertaalt met „so mancher, d. i. ziemlich viele;" de lange *u* hierin komt overeen met die in *tūlayate*. Wat de samenstelling *vitula* betreft, is te vergelijken Skr. *vimahant*, zeer groot.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10en DECEMBER 1906.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE HARTOG, ASSER, VERDAM, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, I. M. I. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, CALAND, BOISSEVAIN, HEIJMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, HARTMAN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., BREDIUS, KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, Leden, VAN RONKEL, Correspondent en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een mededeeling over de eerstvolgende bijeenkomst der Association des Académies.

Vijf gedichten voor den Hoeufftwedstrijd, getiteld: *Lex Veientium*, *Lacrymae*, *Ad matrem*, *Bethulia ab obsidione liberata*, *Caecus et Surdus*.

De Heer Asser maakt een aanmerking op hetgeen omtrent

zijn laatste voordracht geschreven staat in de Notulen van 11 Juni jl. Hij wenscht die aldus gewijzigd te zien: De Heer Asser heeft zich de beslissing voorbehouden en meende later, om de op blz. 204 t. a. p. medegedeelde reden, zijn bijdrage niet voor de Versl. en Mededeelingen te moeten afstaan.

Nadat de familieleden zijn binnengeleid leest de Heer Blok zijn levensbericht voor van wijlen het medelid H. C. Rogge.

Bij de rondvraag biedt de Heer Boissevain een exemplaar aan van het door hem met twee duitsche geleerden uitgegeven werk *Excerpta de Sententiis*, behoorende tot de *Historica jussu Imper. Constantini Porphyrogeneti confecta.*

Hierna wordt de vergadering gesloten.

KEIZER DOMITIANUS UIT EEN NIEUW OOGPUNT BESCHOUWD.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. J. HARTMAN.

Een halve eeuw geleden ongeveer, bestond er bij beoefenaars der oudheid een merkbare voorliefde voor het behandelen en onderzoeken dier tijdperken, die gelegenheid schenen te bieden voor wat men meestal met een Duitsch woord „eine Ehrenrettung" noemt. Men schepte er behagen in historische personen, die door de overlevering wat al te zwart waren gemaakt, schoon te wasschen. Die neiging kwam ontegenzeggelijk voort uit een krachtig werkende waarheidsliefde en een daaraan nauw verwant gevoel van ridderlijkheid: twee drijfveeren waartegen de strengste eischen der wetenschap geen bezwaar mogen doen gelden. Toen was dan ook dat woord Ehrenrettung populair. Wat zijn de tijden veranderd! Dat Tacitus tegenover keizer Tiberius schandelijk, ja belachelijk onbillijk is, is klaar als de dag. Een paar bewijzen, die nog in den allerlaatsten tijd toegevoegd konden worden aan den stapel van reeds voorhandene. In Tiberius' tweede regeeringsjaar wordt Rome gekweld door een Tiber-overstrooming. Asinius Gallus stelt voor hieromtrent de Sibyllijnsche boeken te raadplegen. Die A. G. is een gemeene en dwaze intrigant. Dat hij het door Virgilius in zijn beroemde ecloga bedoelde kind was dat den heilstaat der wereld zou inleiden is een gerucht door hem zelven verzonnen. Dat hij gehoopt had Augustus' opvolger te worden stond door Augustus' eigen getuigenis vast; de vrouw, die Tiberius op last van Augustus had verstooten, had hij ten

huwelijk genomen om zóó min of meer in de keizerlijke familie te komen. Wat hij nu met zijne Sibyllijnsche boeken wil, begrijpt een kind: hij zal er wel voor hebben gezorgd dat daar op een geschikte plaats iets gelezen werd van een ezelsveulen, bestemd om keizer te worden. Maar Tiberius doet alsof hij van die bedoeling niets merkt en geeft, zonder zich in 't minst boos te maken op zijn mededinger, die trouwens die eer niet waard was,... aan twee waterbouwkundigen in den Senaat last het kwaad te keeren. Kan het verstandiger en bezadigder? Tacitus voelt daar niets van, maar declameert in zijn bekende orakeltaal: „rennuit Tiberius perinde divina humanaque obtegens".

„Na slechts even in de buurt der stad geweest te zijn en zijn villa te hebben bezocht keerde Tiberius weer terug naar zijn rotsen en zijn eenzaam verblijf in zee", heet het in een verhaal tot Tiberius' laatste jaren behoorend. Wat wordt bedoeld met die rotsen, met dat akelig oord van eenzame ballingschap? Het eiland Capri, die droom, dat ideaal aller reislustigen en natuurvrienden. „Ja maar, de Ouden hadden niet ons hedendaagsch natuurgevoel". Die deftige bewering wordt hier dan al heel aardig te niet gedaan door Tacitus zelven, die in een vroeger boek van datzelfde eiland een aanlokkelijke beschrijving geeft. Doch nu komt het er op aan Tiberius voor te stellen als den door de goden verlatene, door de menschen verafschuwde, die zich zelven te afgrijselijk vindt om zich aan zijn volk te vertoonen.

Intusschen, men moet niet bang wezen tegen den stroom op te roeien, om nu dergelijke plaatsen in 't volle licht te stellen. Anders ziet men in een benauwden droom zijn werk aldus aangekondigd: „Eine Ehrenrettung Tibers! Stahr redivivus. De schrijver betreedt wegen reeds 40 jaar verlaten: Tacitus een declamator, Suetonius een leugenaar, Dio Cassius een wauwelaar, we weten er alles van..." En zulk een aankondiging alleen is reeds bijna voldoende om het heele werk ten ondergang te doemen. Want, bedrieg ik mij niet, dan behoort het tegenwoordig in onze studie tot den goeden toon conservatief

te zijn of althans te schijnen, en met voorname minachting de vermetele aanranders der „overlevering” dood te zwijgen.

Hoe 't zij: ik voel dat ik den stroom tegen heb, maar roei onvervaard voort. Ook ik heb 't verzien op een Ehrenrettung en wel, schrikt niet, van het monster, in vergelijking met wien de Tiberius der overlevering nog maar een beginner, de vader-, broeder-, moedermoorder Nero een speelsche kwajongen is, Domitianus van wien Brandt zong:

Domitiaan tyran, die zonder mededoogen,
Tgeen Nero slechs geboodt aanschouwde met Uw oogen;
Al wie uw wreedheit zagh en loosde traan of zucht,
Most strax bij U in 't oogh omhals of op de vlucht.

Hollandsche berijming van het Taciteische: „Nero tamen subtraxit oculos, iussitque scelera, non spectavit”.

Hoe ik zoo op Domitianus gekomen ben ga ik u verhalen.

Toen ik al de dwaasheden, onnoozelheden vaak, overdacht door Tacitus omtrent keizer Tiberius te berde gebracht, stelde ik mij de vraag: „wat mag toch Tacitus hebben verleid tot zoo belachelijke partijdigheid tegenover een man van wien noch hij zelf noch zijn voorzaten iets te lijden hebben gehad?” en ik herhaalde die vraag bij mij zelven totdat mijn aandacht viel op een zinsnede in Boissiers laatste werk: „Tiberius is noch een idioot als Claudius, noch een waanzinnige als Nero, hij heeft meer het gesloten, geheimzinnig karakter van Domitianus”. Daar had ik het antwoord: Tacitus vereenzelvigt Tiberius met zijn eigen doodsvijand Domitianus, van daar die persoonlijke verbittering tegen dien keizer uit lang vervlogen jaren. Die gedachte werkte ik in mijn Tacitea uit.... en tegelijkertijd deed dat de Engelsche historicus Tarver, wiens boek over Tiberius verscheen in den tijd tusschen mijn Mnemosyne-artikelen en mijn Analecta. Gij begrijpt licht hoezeer mij dat samentreffen verheugde. Maar niet minder verblijdde mij de instemming, die ik o. a. ondervond van den geleerde, die onder onze landgenooten misschien wel het allerbest van het onderhavige onderwerp op de hoogte is, en die zelf ook reeds met schitterend vernuft Taciteische verhalen naar het

fabelrijk had verwezen.... ik bedoel onzen geëerden vicevoorzitter. Maar in den brief, waarin hij mij die instemming betuigde, deed hij mij ook de vraag: „Wat weten wij eigenlijk van Domitianus? Is misschien hij evenzeer als Tiberius... enz.?"

Die vraag van prof. Naber was voor mij als een lichtstraal: ik zag het te voren donker gebied helder vóór mij, want, zonder het te weten, stond ik sedert eenigen tijd op een standpunt, waarop noch Merivale zich had geplaatst noch H. Schiller noch Gsell. Dat ik dat wel heb gedaan noem ik een gelukkig toeval, waarop ik mij niet zal verhoovaardigen; want had prof. Naber mij met zijn electrisch lampje niet wakker gemaakt, ik was er blijven staan droomen. Wat dat standpunt is, en wat ik van daaruit gewaar werd deel ik u eerst in het tweede deel mijner voordracht mee, want 't is noodig dat we vooraf beproeven of we van het van ouds bekende standpunt uit door onze oogen in te spannen en een onbevangen blik te bewaren iets meer kunnen waarnemen dan men tot dusverre wel heeft gezien of liever gelieven te zien.

Wat zijn, in den gewonen zin des woords genomen, onze bronnen? Opzettelijk en geregeld handelt over Domitianus alleen Suetonius; Tacitus en de jonge Plinius [1]) zien maar eens bij gelegenheid naar hem om, of liever geven hem achteruit een schop. Ze spreken over hem op een toon van zoo verwoede vijandschap, dat een niet geheel onbezonnen historicus al lang reeds door dien toon alleen moest gewaarschuwd zijn om op hun mededeelingen te veel acht te geven. Trouwens zijn biograaf is niet beter over hem te spreken. En toch ook hij is gedwongen van den gehaten, verafschuwden, vervloekten keizer 't een en ander te berichten dat ons, als we 't even op zich zelf beschouwen, een goeden dunk van hem geven moet.

We beginnen met het eind. Hoe is D. aan zijn eind gekomen? Vermoord. Men wilde hem dus uit den weg hebben. Dat ging niet gemakkelijk, want de keizer verwachtte dien toeleg en had een zwaard zelfs onder zijn hoofdkussen liggen. Dat moest eerst worden weggenomen en de verdere bewaarplaatsen van wapenen op slot gedaan, en ook toen betoonde

zich de keizer een pootig heerschap, zijn boersche afkomst waardig, die hoewel gewond en ongewapend zijn aanrander op den grond wist te krijgen en deerlijk toe te takelen. Reeds dat wekt bij een gezonden lezer eenige sympathie. Maar er komt heel wat belangrijkers bij. Wie is die moordenaar, tevens de hoofdaanlegger van het heele plan? Een zekere hofbeambte Stephanus, die juist in dien tijd voor 't gerecht was gedaagd — wegens „malversaties en financieele onregelmatigheden". Door zulk volkje vermoord te worden is nooit een schande, en als 't op de dusdanigen was dat de keizer het oog had, wanneer hij zei: „een keizer is er toch maar ongelukkig aan toe, want dat hij een aanslag op zijn leven heeft ontdekt, gelooft men eerst als hij vermoord *is*," dan hebben we eenigen grond om in hem een regent te zien, zooals 't betaamt, onverbiddelijk streng tegen alle mogelijke dieven, maar vooral tegen hooggeplaatste.

„Op 't oogenblik dat Domitianus werd vermoord," zoo verhaalt Philostratus in zijn leven van Apollonius van Tyana „hield de toen in ballingschap te Ephesus levende wijsgeer een wijsgeerig betoog, maar op eens werd zijn stem zwakker, vervolgens zweeg hij geheel, toen sloeg hij de oogen neer met iets ijselijks in zijn blik, deed twee of drie stappen en schreeuwde luid: „Vel neer den tiran," eindelijk tot de omstanders zich richtende sprak hij: „Weest gerust mannen, heden, neen in deze ure, is de tiran vermoord."

Ik weet het niet... maar als zoo iets tegenwoordig in ons land gebeurde, dan zou wel geen officier van justitie zóó bang zijn voor den naam „rationalist" of hij liet dien Apollonius maar eens even in hechtenis nemen. Mij althans komt bij dit stichtelijk sprookje vooral in de gedachte het tweede lid van Merivales niet onaardige verklaring: „D. had twee machten tegen zich: den adel en... de geestelijkheid." Want met den naam van geestelijkheid mogen we schertsenderwijze wel noemen die wijsgeeren, die Domitianus uit zijn residentie verdreef, op 't voorbeeld trouwens van zijn vader, den door en door verstandigen, nuchteren, guitigen Vespasianus, van wien nooit

door iemand kwaad is gesproken. (Zijn regeering heeft ook maar half zoolang geduurd als die van den jongsten zoon; de oudere, de ideaal-mensch Titus, heeft slechts twee jaar op den troon gezeten — en we kennen den locus communis der Romeinsche historieschrijvers over de slechte keizers —): die stoïsche ridders der absolute deugd, die tooverende en wonderdoende boetgezanten, beste brave lieden, maar weé dengene die ze tegen zich krijgt!

Als de scholiasten op Aristophanes van een der vijanden van den Comicus de grootste gruwelen hebben opgesomd, dan weten ze bovendien altijd nog van hem te vermelden dat hij een wet heeft voorgesteld, waarbij persoonlijke hatelijkheden op het tooneel werden verboden... dat hoort er nu eenmaal zoo bij. Op gelijke wijze is 't bij kerkelijke schrijvers iets van zelf sprekends dat een „booze" keizer... de Christenen heeft vervolgd. De vrouw-, broeder-, moedermoorder Nero — natuurlijk Christenvervolger; Domitianus heeft *bijna* zijn broer vermoord... ook Christenvervolger, 't kan niet anders. In die hoedanigheid ontbreekt hij dan ook niet bij Tertullianus, Lactantius, Orosius en Eusebius, al berust hun oordeel ook op letterlijk geen enkel vertrouwbaar gegeven. Nu ja, Dio [2]) insinueert zoowat wat in de verte op Christenvervolging lijkt; maar dien bloedverwant dien D. veroordeelde nu maar tot een Christen te maken omdat hij volgens Suet. was „contemptissimae inertiae" is toch wel wat voorbarig. Die lat. woorden te vertalen met: „hij onttrok zich aan de publieke zaak" acht ik een bezwaarlijk verdedigbare vrijmoedigheid van omgaan met teksten. Ook zonder Suetonius' woorden te verdraaien kan men er kwaad genoeg uit halen: hij is een meester in 't insinueeren en heeft succes met zijn kunst gehad.

En mag ik nu bij deze gelegenheid eens voor goed zeggen hoe ik over die oudste Christenvervolgingen denk? Ik geloof er niets van. Voor die onder Domitianus is geen schaduw van een authentieke mededeeling aan te voeren, en die onder Nero.... ik weet zeker dat ze gelogen is. Met mijn beste bewijs kan ik zelden of nooit succes hebben: 't is dit dat

wie Tacitus zoo goed als van buiten kent, proeft, voelt, hoort, dat dat heele vermaarde caput Ann. XV, 44 een mystificatie is, [3]) niet minder tastbaar dan de mededeeling dat Nero de Christenen heeft laten ter dood brengen zooals die bij Suetonius onmiddellijk volgt op het bericht van Nero's heilzaam verbod.... tegen 't verstrekken van warm vleesch in de gaarkeukens. Maar dat kan men zoo niet overal zeggen: vooreerst klinkt het aanmatigend, al is er zeer weinig roemrijks in dat men na een jaar of vijf achtereen Tacitus van alle kanten te hebben bezien, uitgeplozen, beredeneerd bij zich zelf en in dispuut met schrandere jongelui, hem eindelijk en ten laatste goed kent. En zegt men 't toch, dan trekt de tegenstander per se aan 't langste eind: hij heeft maar te antwoorden: „ik proef, voel, hoor het niet", om het laatste woord te houden. Daarom een ander, voor mij niet minder afdoend, waarvan 't mij verbaast dat ik het nog nooit door anderen heb aangevoerd gezien. Het Christendom van 65 na Chr. of liever reeds eenige jaren vroeger, (want volgens het zotte verhaal in Tacitus had men de Christenen voor 't oppakken bij hoopen) dat zal toch wel het oorspronkelijke, onbedorven Christendom zijn geweest. En nu ben ik doodsbang voor theologische disputen, maar dit weet ik zeker: geen Romeinsch magistraat zou hun een haar hebben gekrenkt die verklaren konden: wij zijn de jongeren van den Meester die leerde: mijn koninkrijk is niet van deze wereld, en vermaande: geeft den keizer wat des keizers, en Gode wat Godes is. Ieder Romeinsch praetor zou hun hebben toegevoegd: „lieve vrienden, zulke menschen moeten we hier juist hebben, gaat in vrede, of liever blijft in vrede". In Rome zelf zou voor den profeet van Nazaret nooit het kruis zijn opgericht, ook in een provincie niet waar een zoo typisch Romeinsche landvoogd het bewind voerde als Senecas broeder, de Gallio van Hand. XVIII.

Suetonius is, zeide ik, meester in 't insinueeren. Nu voeg ik er bij: juist waar hij insinueert is zijn lof van Domitianus het welsprekendst. Minder sprekend zijn de goede maat-

regelen van Domitianus, die hij *als zoodanig* opsomt: dat hij om graangebrek te voorkomen den wijnbouw beperkte, dat hij, om tegenover zijn eigen soldaten zich wat veiliger te gevoelen, het samenzijn van twee legioenen in ééne legerplaats verbood, [4]) dat hij liederlijk levensgedrag strafte, met de uiterste strengheid tegen Vestalinnen optrad, die haar eed van kuischheid hadden geschonden, [5]) dat hij een eind maakte aan den gruwelijken handel in verminkte knapen, dat hij eindelijk — en hier wordt Suetonius ook in zijn positieven lof welsprekend in de hoogste mate: „streng was in zijn rechtspraak, en in 't binnen de perken houden der stedelijke en provinciale overheden zulk een ijver aan den dag legde dat er nooit rechtvaardiger en meer aan de wet gehoorzame magistraten zijn geweest, [6]) terwijl wij *na hem* (let wel onder de modelregeering van Nerva en Trajanus) zoovelen (van die zelfde personen, die zich onder Dom. zoo goed gedroegen) hebben gezien schuldig aan allerhande misdrijven.” [7])

Behalve de „geestelijkheid” had Dom. den adel tegen zich. Het heet bij Suet. dat Dom. vooral na den opstand van L. Antonius in Germanie streng en hard ging worden tegen de senatoren. H. Schiller in zijn welbekend geschiedboek vat de zaak aldus op: „de senaat was door Dom.s' regeering tot het uiterste gebracht, vooral echter door twee maatregelen. Dom. nam jaar in jaar uit zelf de censuur waar, had het daardoor in zijn macht den senaat te bezetten naar hem goed dacht; en ten tweede hij tastte den grooten heeren diep in hun financiën. Bekend met de te Rome heerschende ontevredenheid had nu Antonius van Germanie uit, dat reeds meermalen een tegen-keizer had geleverd, zich aangegord tot omverwerping van het gehate regiment; het mislukken van dien aanslag maakte het lot der verdrukten en ontevredenen slechts te zwaarder.” Dat ziet er lang niet onaannemelijk uit; ik moet echter toegeven dat we op die wijze een vrij lugubre voorstelling krijgen van Domitianus' regeering vooral van zijn latere jaren. Doch ik breng u door Domitianus' eigen woorden:

„het lot van een vorst is wel hard, want dat hij een aanslag op zijn leven heeft ontdekt gelooft men eerst als hij vermoord *is*" het feit in de herinnering dat er tegen Domitianus' leven herhaaldelijk aanslagen *zijn* gepleegd en dan vraag ik u: gesteld dat in ons gezegend vaderland telkens en telkens weer het leven onzer vorstin werd belaagd en dat de doodstraf nog bestond, zouden dan niet ook hier talrijke doodvonnissen worden voltrokken? Dan zou 't er ook in onze omgeving ongemoedelijk gaan uitzien, misschien zou men *terecht* klagen over de regeering, maar zou 't niet een belachelijk onrecht wezen van al dat kwaad de persoon onzer koningin te beschuldigen? En toch, zóó handelen de geschiedschrijvers van Domitianus, Suetonius voorop. [8])

Eveneens is 't gesteld met een andere zeer voor de hand liggende groepeering der ons medegedeelde feiten. „Domitianus" (zegt men, kan men zeggen althans) had geld noodig (ik voeg er bij: niet het minst door de kostbare regeering van zijn broer). Daarom moesten den rijken zware belastingen worden opgelegd; rijken ter dood veroordeelen was een radicaler maatregel: het goed van den veroordeelde werd in zijn geheel verbeurd verklaard". Aangenomen, dat het zóó gegaan is. Dan verzoek ik u wel te bedenken dat het niet mijn doel is u het *tijdvak* van Dom. als een voor alle menschen zonder onderscheid even voorspoedig tijdvak te schilderen. Mij houdt alleen de vraag van prof. Naber bezig: „Wat weten wė eigenlijk van Domitianus?" En dan moet ik ook al weer hier het feit vaststellen dat van de zooeven gegeven, voorloopig door ons aanvaarde, voorstelling Suetonius juist het tegenovergestelde geeft: „Dom." zegt hij „werd eerst wreed, en heel wat later hebzuchtig". En elders nog nadrukkelijker: „in den beginne was Dom. zeer afkeerig van bloedvergieten, van hebzucht werd hij ook zelfs niet verdacht. Zijn leus was: „een vorst die de aanbrengers niet straft, moedigt hen aan''. Van die aanbrengers gewaagt Suet. bij gelegenheid van „fiscales columniae", chicanes tegen beweerde schuldenaars van den fiscus. Domitianus was niet zoo gelukkig als zijn vader dat

hij met allerlei meer lachwekkende dan hinderlijke belastingen geld in de schatkist wist te brengen en ik wil het er gaarne voor houden dat men onder zijn regeering zwaar gebukt ging onder de staatslasten. Was dat Dom.s' eigen, persoonlijke schuld? De Joden werden verdrukt en uitgezogen [9]. 't Zal wel zoo zijn, maar al hebben zij (wat óók kan zijn) het er naar gemaakt, al hebben redenen van staat de regeering tot hardheid gedwongen — ik geloof gaarne dat voor velen het leven te Rome in dien tijd weinig behagelijk was: wat leeren ons de mannen die 't weten kunnen, de tijdgenooten Suetonius, Tacitus, Plinius met hun bakerpraatjes over den éénen boozen man Domitianus? Niets en nog eens niets.

Eén tijdgenoot is er die Domitianus prijst, nl. de krijgskundige Frontinus. Die roemt Dom.s' krijgsbedrijven in Germanie [10]) en gewaagt met lof van zijn rechtvaardigheid tegenover vijanden [11]). Doch ik bedenk me, Frontinus was krijgsman, zal wel Dom. als raadsman hebben bijgestaan bij zijn veldtochten: dus is hij een „vleier", zooals (mutatis mutandis), Vellejus een vleier van Tiberius is, wiens getuigenis wij niet mogen laten gelden — tegenover de stichtelijke verhalen van Tacitus over den gruwelijken tiran. Ik ben echter zoo brutaal op te merken dat Frontinus voortdurend spreekt in 't verleden, dus wsch. na Domitianus' dood, toen het vleien hem geen voordeel meer geven kon. En tot de hoogste eer, die van het consulaat, schijnt hij het eerst onder Trajanus gebracht te hebben.

Nogmaals kom ik op de vraag van prof. Naber terug: wat weten we eigenlijk van Domitianus? En ik antwoord: „behalve hetgeen wij door eigen nadenken en redeneeren vinden kunnen — niets". Of ja, toch één ding, dat echter weinig positief is: hij is het slachtoffer geworden van twee bizonder Romeinsche neigingen. De eerste is echter (men denke aan Dante) misschien wel algemeen Italiaansch: een sterke voorliefde voor harde kleuren, schokkende gebeurtenissen, ijzingwekkende tafreelen, althans in de literatuur (meer modern uitgedrukt: in de roman-literatuur); in 't werkelijke leven

hielden de Romeinen, althans die uit Dom.'s tijd, meer van kalmte en rust. En dan de met hun militaire geaardheid samenhangende zin voor orde en regelmaat. Tot de grammatici toe, op wie onze systematiseering der Romeinsche literatuurgeschiedenis terug gaat, hebben alles mannetje aan mannetje gezet, met bepaald het cijfer 2 tot grondslag hunner rangschikking: twee groote dichters der comoedia palliata, Plautus en Terentius; twee der togata, Afranius en Titinius; twee Atellanendichters Pomponius en Novius, twee mimendichters Laberius en Syrus; twee groote oratoren van den ouderen tijd Crassus en Antonius, twee van den nieuweren Cicero en Hortensius; twee redenaars bepaald in 't grappig genre sterk Titius en Julius; twee groote tragici Pacuvius en Accius [12]). Zoo zijn ook de Romeinsche keizers niet alleen òf goed òf boos, maar van de boozen bestaan er weer twee typen, het Nero-type der waanzinnige moordlustigen, het Tiberius-type der harde, berekenende, gesloten tirannen. Tot dat laatste hoorde Domitianus: zijn eenige lectuur waren de dagboeken van Tiberius. Met alle door den senaat of diens toedoen vermoorde keizers had Domitianus verder dit gemeen, dat de senaat uitgelaten van vreugde was over zijn dood, maar de soldaten woedend. Het volk heet het verder „trok er zich niets van aan". Domitianus was een soldatenkeizer — goed. Misschien had in dien tijd het Romeinsche rijk juist zulk een keizer noodig; neen, misschien is te zwak: mag ik er even aan herinneren dat de limes Germaniae voor een goed deel onder zijn regeering is tot stand gekomen [13]) en dat zijn eenige lofredenaar is de strategicus Frontinus? En nu mag men anti-militarist zijn zooveel men wil, 't gaat toch niet aan Domitianus een *persoonlijk verwijt* te maken van zijn militaire eigenschappen: zijn broer, de ideaal-mensch Titus, bezat die in de hoogste mate, hun vader, de sympathieke Vespasianus, niet minder.

De eenige, uit wien we Domitianus zouden *kunnen* kennen, is Suetonius; maar, nog eens, aan zijn mededeelingen op zich zelf hebben wij niets. Hij spreekt kwaad en nog eens

kwaad om kwaad te spreken, maar nog meer *insinueert* hij, een kunst waarin hij zich een niet onwaardig leerling betoont van den grooten meester Tacitus. Wat hebben we aan beider gedeclameer over den blos', dien Domitianus steeds wist aan te nemen? Is veelvuldig blozen ook al een teeken van boosaardige arglist en sluwe, geheimzinnige berekening? Men zou 't zoo oppervlakkig niet zeggen.

Het leelijkste wat Suetonius omtrent Dom. insinueert is wel dat hij zijn broeder, den edelen Titus, heeft vermoord: hoe Suet. dat doet en met hoe goeden uitslag verhaal ik aanstonds. Nú vermeld ik in 't voorbijgaan nog dat Suetonius wél aan Domitianus liederlijkheid verwijt *zonder feiten te noemen*, maar in dit opzicht geen enkel kwaad woord zegt van Titus, wiens leven, gelijk uit dat, wat diezelfde Suetonius van hem weet te vertellen, blijkt, tamelijk wel dat van een losbol is geweest: kan 't onbillijker? Of liever valsch-systematischer? Titus behoort tot het type der keizers, die in hun jeugd slechte verwachtingen wekten, maar op later leeftijd die verwachtingen heerlijk beschaamden. De moraal der schoolboekjes: de menschen zijn òf volstrekt boos òf volstrekt braaf; er hebben met de menschen òf volledige bekeeringen plaats òf volledige ontaardingen. Naar dit systeem is den kerkelijken schrijvers de methode aan de hand gedaan om hun christenvervolging te plaatsen.

Trouwens, 't is alsof Suetonius reeds in den aanvang zijner levens der Flavii ons verzoekt: „gelooft mij niet, maar bedenkt dat ik *literatuur* maak naar vaste regelen en algemeen aangenomen voorschriften". „Na den strijd der drie pretendenten" verhaalt hij „kwam het plebeisch geslacht der Flavii aan de regeering; men heeft zich over die verandering niet te beklagen gehad, *constet* licet, Domitianum cupiditatis et saevitiae merito poenas luisse". Wie latijn leest, zoo'n beetje op den gis, vertaalt: „al *staat het vast* dat Dom. *wreedheid* en *hebzucht* met den dood heeft geboet", en zelfs die zal nog vragen waartoe die heele draai dient, waarom de schrijver niet liever eenvoudig zegt: „slechts één van hen was een wreedaard en

hebzuchtige". Doch de philoloog van professie denkt aan het gewone verband waarin *constat* voorkomt (constat inter auctores), aan *constituo* „afspreken" en dgl. en 't is hem als hoorde hij in die woorden de bekentenis: „al is 't een onder onze kunstbroeders afgesproken thema dat Dom. enz." Niet waar: één brave keizer met twee brave zoons, daar is niets van te maken; maar één volmaakt brave keizer met twee zoons waarvan de een volmaakt braaf, de ander volmaakt snood is dat is de juiste symmetrie, dat is een dankbaar onderwerp en dgl. Ik voor mij vind nu nog den oplichter en dief Stephanus als voltrekker der goddelijke wraak een zonderlingen godsgezant voor mijn gevoel. Blijkbaar niet voor dat van den vromen wonderdoener Apollonius van Tyana.

'‌t Is treffend om te zien zoo gehoorzaam als de latere schrijvers op Suetonius' insinuaties ingaan. Alleen de drie eeuwen later levende Ammianus Marcellinus is een beetje ondeugend. Evenals de „vleiers" van Dom. prijst hij den keizer nog eens extra om zijn verbod van handel in verminkte knapen, wat blijkbaar een opzienbarend flinke maatregel is geweest tegen 't insluipen van Oostersche misbruiken. Maar overigens, wat Suet. fluisterend te verstaan geeft dat galmen zij uit en maken 't heel wat erger. Dat Dom. zijn broer Titus heeft vermoord, Suet. past wel op het te zeggen, hij geeft het net eventjes te verstaan. Dat spelletje begint zoo: tegenover de roemrijke krijgsbedrijven van Titus wilde Dom. ook wat stellen. Suet. denkt er niet aan dit in een jeugdig officier zeer begrijpelijk te vinden: neen, dat is maar jaloezie. Dom. beweerde, toen hij aan de regeering kwam, dat hij de regeering aan zijn vader en broer gegeven had en zij die hem hadden teruggegeven. Feitelijk is dat een absolute waarheid: om Primus Antonius, die inderdaad de zaak voor Vesp. had uitgevochten, te beletten in de stad een te hoogen toon te voeren, had Mucianus, de eigenlijke schepper der Flavische dynastie, den jongen Domitianus, die te Rome aanwezig was, als den wettigen regent vooruitgeschoven. Volgens Suet. is die bewering van Dom. een domme aanmatiging. Nu ga ik uit ondeugenden lust tot tegenspraak vermoeden dat er ook wat

aan geweest is van die andere bewering van Dom. dat zijn vader bij testament ook hém zijn deel der regeering had nagelaten maar dat dat testament was vervalscht. Zeker bevindt zich Suet. in open strijd met zijn vriend Tac., waar hij vertelt: „in den burgeroorlog vluchtte Dom. met zijn oom Sabinus naar het Capitool". Tac. beschrijft hoe Sabinus daar reeds was met Dom. en, terwijl de zegevierende troepen van Primus Antonius aanrukten, daar door de soldaten van Vitellius, die nog meester waren in de stad, werd belegerd. En zoo is het: Flavius Sab. was als praefectus urbi op het Capitool op zijn post met den jeugdigen kroonprins bij zich. Dat, toen door de verwoede Vitelliani het Capitool in brand gestoken en Sabinus vermoord was, Dom. zich schuil hield en in een vermomming ontsnapte, hem daarvan een verwijt te maken is toch wel wat heel onbillijk. 'k Had de heeren Suetonius, Tacitus en andere brave senatoren wel eens in 't geval willen zien. De „vleiers" maken later Dom. tot den verdediger van 't Capitool — best mogelijk dat ten slotte zij gelijk hebben.

Nu goed dan: Dom. staat vóór ons als de op de regeering beluste broer des keizers. We behoeven nú maar weinig tusschen de regels te lezen om Suet.'s bedoeling te verstaan als hij ons eerst vertelt hoe keizer Titus voortdurend door zijn broer werd belaagd maar toch nooit ophield hem tot zijn opvolger te bestemmen, en hoe hij hem herhaaldelijk onder vier oogen bad en smeekte toch eindelijk *mutuo erga se animo* te zijn. (Tusschen twee haakjes: wat dunkt u van den historicus die weet wat een keizer in *geheim* gesprek met zijn broer heeft verhandeld?). Onmiddellijk volgt dan: maar de dood overviel Titus — dan de beschrijving van zijn dood en 't verslag zijner laatste woorden: „Onschuldig *word* ik van het leven *beroofd*; slechts één ding is er waarover ik berouw heb." Wat dat éene ding is zegt Suet. niet te weten (kom, hij verzint het zelf!) Nu Dio of zijn epitomator weet het wel, nl. dat hij (Titus) den belager niet is vóór geweest. Maar die Dio weet ook alles: Tacitus zegt dat er *vermoedens* bestonden dat *Agricola* op last van Dom. was vergiftigd,

Dio maakt er flinkweg van: Agr. werd door Dom. *geslacht.* Maar om op den dood van Titus terug te komen: de vrome Suidas weet zeker, evenals vóór hem de geschiedschrijver (!) Aurelius Victor dat Titus is vergiftigd. Hoewel, die laatste is 't met zich zelven niet eens, want op een andere plaats bericht hij dat Titus aan de koorts is gestorven. à Propos van die koorts: Suet. verhaalt óók: „Titus ging naar de bergen, naar de baden" (ja, ja dat wil wel eens heilzaam wezen voor levenslustige officiertjes die in de Oost gediend hebben), „maar kreeg onderweg een hevige koorts". Van typheuzen aard? Volgens vriend Dio niet, want dan had de snoode moordaanslag van zijn broer hem misschien radicaal genezen. Immers Dio weet ons nog dít er bij te vertellen: „toen Titus nog leefde, ja gered had kunnen worden, liet Domitianus hem in een bak vol sneeuw stoppen opdat hij wat spoediger den laatsten adem zou uitblazen." Waarlijk, 't heeft een haar gescheeld of de nieuwe therapie van typhus is niet door een negentiende-eeuwschen patholoog uitgevonden maar door den braven senator Cassius Dio Cocceianus. [14])

Met opzet, met stelselmatig overleg heeft men Dom. gemaakt tot den vergaarbak van alle denkbare boosheid, Christenvervolgingen incluis. En 't is onze edele Dio Cassius alweer, die mij van het bestaan van zulk een stelselmatig overleg het stellig en zeker bewijs aan de hand doet. Titus de volmaakt brave, Domitianus de volmaakt snoode zoon van Vespasianus — wat wordt dat kindersprookje heerlijk te niet gedaan.... door Vespasianus zelven, dien braafsten, guitigsten, echtsten Romein, of wilt gij Sabijn, dien de wereld ooit heeft gezien, dien nuchteren, verstandigen, vertrouwbaren boerenman met zijn kerngezonde grappen. [15]) Welnu, die Cato redivivus zag tusschen zijn jongens geen onderscheid: toen hij eenige malen aan een aanslag was ontsnapt verklaarde hij *aan den Senaat:* „mijn jong*ens* zullen mij opvolgen of niemand". Och och, die brave senatoren van Tacitus en Suetonius! Ze hebben dus ook Vespasianus naar 't leven ... moeten staan met bloedend hart natuurlijk. Want welken zin hebben Vesp.s'

woorden zoo niet dezen: „Heeren doet maar geen moeite om mij te laten vermoorden, het helpt U toch niet, zoo komt toch geen van uw vriendjes aan de regeering?" Maar we hebben 't over Vespasianus en Dom. Dat mijn jong*ens*, wat heeft dat voor Dom. een machtige verdediging en vrijspraak *in* zich. Dat voelt vriend Dio of liever zijn epitomator de monnik Xiphilinus drommels goed; hij laat Vesp. zeggen: mijn *zoon* zal me opvolgen. Of de goede man daarmede een *pia fraus* meende te begaan weet ik niet, een *fraus* is het zeker.

Ten slotte nog dit, en dan ga ik naar dat nieuwe standpunt, waarover ik sprak: het verhaal van den tarbot leest men alleen bij Juvenalis [16]), dat van het doodenmaal alleen bij Dio [17]). Ik houd het laatste voor een melodrama à la Höllenschiff van Nero, het eerste voor een dolle charge van den satiricus; als 't ware gebeurtenissen waren, zouden ze bij Suet. niet *kunnen* ontbreken. Maar gesteld 't zijn *toch* ware gebeurtenissen: wien strekken ze dan tot schande, Dom. of den senaat? Toen Tiberius, het senaatsgebouw verlatend, omzag en „slaven-zielen" mompelde, beschuldigde hij toen zich zelven of den ordo amplissimus van zijn tijd?

Mijn standpunt is een uitzichtspunt, van waar ik het algemeen oordeel over Dom.s' regeering en persoon waarneem, zooals dat bij zijn eigen tijdgenooten vaststond. Het wordt mij gewezen door den dichter Statius. „Een vleier" roept men mij toe: zeker ook in dit opzicht wordt de menschheid in twee soorten verdeeld: vleiers en waarheidsprekers. Ik houd het liever met den Griekschen Macchiavelli, den auteur van het op Xenophons naam staand boekje over den Staat der Atheners, hetzij die auteur Aristoteles zelf is of een ander theoreticus uit Aristoteles' tijd: dat niemand in theorie aanhanger van een bepaalde politiek is, maar dat hij ingenomen is met die staatsregeling, waaronder hij zich rustig en veilig gevoelt. Dit is geen zeer hooge, ideëele, opvatting, ik geef het gaarne toe, maar werkelijk is 't de opvatting der meeste menschen, ook van Statius en juist daarom (dat hadt gij misschien niet verwacht) kan hij mij als getuige uitnemende diensten bewij-

zen. Laat mij er echter bijvoegen dat we van Statius niet de laagheid kunnen constateeren (misschien heeft dáárvoor een tijdige dood hem behoed) die ons in zijn concurrent Martialis zoo pijnlijk treft: van denzelfden vorst voor wien hij bij diens leven gekropen heeft, na te blaffen als hij gestorven is. [18]) Nu maar Statius is dan een vleier van Domitianus! Juist als zoodanig kan hij mij van dienst zijn. Doch 't is noodig vooraf iets te zeggen over Statius als dichter. Statius heeft een groot heldendicht vervaardigd over den Thebaanschen oorlog. 't Valt zeer gemakkelijk op dat gedicht uit de hoogte critiek uit te oefenen, daarvoor behoeft men geen regel er van te lezen. Statius heeft den oorlog der zeven vorsten tegen Thebe niet zelf meegemaakt — evenmin als gij of ik, of de heer Leon Legras, die onlangs een geleerde verhandeling over de Thebais heeft uitgegeven, of Martin Schanz of Friedr. Leo of wie zijner veroordeelaars gij maar wilt. Mag ik vragen of die heeren wel eens ooit een latijnsch versje hebben gemaakt? Dan zouden ze weten hoe men latijnsche, vooral later-latijnsche, poëzie moet bekijken. 't Is eenvoudig belachelijk met stapels bewijsplaatsen te komen aantoonen dat Statius van zijn voorgangers afhankelijk is — hij ontveinst het nergens dat hij Virgilius nastreeft, dat hij niet eens onafhankelijk zou willen zijn. 't Is volmaakt verloren moeite te bewijzen dat het gedicht als geheel genomen slecht in elkaar zit: kennen die heeren soms een heldendicht der oudheid dat goed in elkaar zit? De Aeneis? De Ilias? Ja die zit prachtig in elkaar — voor wie er nooit iets anders van gezien heeft dan de stevige band waarin een of ander exemplaar is gebonden. Maar vooral is 't een grove onbillijkheid Statius allerlei onjuistheden en ongerijmdheden te verwijten waarin we ons bij de Grieken zoo heerlijk weten te schikken. Een aardig voorbeeld. Hypsipyle de Lemnische, die den smachtenden troepen van Adrastus de zoolang te vergeefs gezochte bron aanwijst, is de voedster van den kleinen koningstelg Opheltes, maar ze is de moeder van twee zonen van boven de twintig. „Étonnante nourrice" roept de heer Legras uit — en dadelijk heeft hij de lachers op zijn

hand. Maar de Helena zooals *men* die kent, is dat een bestaanbaarder wezen, of Iocaste of Penelope? En dan — o zeker, als ík voor mijn genoegen iets lezen ga, dan neem ik liever Pickwick ter hand of de „gedroogde kruiden", dan Statius' hard getint verhaal van ijselijkheden. Maar dat is de vraag hier niet. De vraag is: wat verlangden Statius' tijdgenooten van hem, en hoe heeft hij die eischen beantwoord? En dan antwoorden wij vooreerst: twaalf jaren lang heeft hij aan zijn gedicht hard gewerkt, uit boeken natuurlijk en met boeken. Nu weten we al van te voren — het deftig, wetenschappelijk te willen bewijzen is eenvoudig belachelijk — dat er iets zal voor den dag komen niet naar onzen smaak. Wie nú Latijn kan dichten en een eigen ideetje heeft, maakt daarover een gedichtje van 150 verzen in één dag, een gedichtje dat bij hedendaagsche lezers in den smaak valt. Had diezelfde par impossible een *eigen* plan voor een groot heldendicht in 't hoofd, dan had hij er een van den omvang der Thebais klaar in twee maanden. Doe daar den dubbelen tijd bij voor vijlen en polijsten en 't heele werk, zooals 't ons 't best zou behagen, is klaar in een half jaar. Een gedicht, waaraan twaalf volle jaren is gewerkt zal, we weten 't van te voren, overladen met geleerdheid zijn. Doch zóó verlangde men het toen. Eerst zóó bereikte Statius dát, wat hij had gewenscht:

Italies jongelingschap leert mijn gedicht van buiten. [19])

En dan, ook zelfs in de compositie is 't Statius mogen gelukken hier en daar zijn illustre voorbeelden te overtreffen. Ik wil u een paar treffende bewijzen aanhalen. Waarom Creon verbiedt de lijken der afgeslagen belegeraars te begraven is ons bij 't lezen van Sophocles niet zoo heel duidelijk. Statius geeft een echt menschelijke reden aan: Creons eigen zoon Menocceus heeft zich, overeenkomstig de godspraak van Tiresias, opgeofferd voor het vaderland: zijn diepbedroefde vader begraaft *hem* met koninklijke eer en al de teekenen der vorstelijke waardigheid, en om nu die onderscheiding meer in 't oog te doen vallen gelast hij dat de gevloekte vijanden, die schuld zijn aan den dood van dien edele, onbegraven zullen blijven

liggen. Zie, dat is een opwelling van wreedheid en hardheid, maar die wij in dien vader volmaakt begrijpelijk vinden.

Bij Sophocles is 't Antigone, die dat gebod overtreedt: bij Statius is 't niet alleen Polynices' zuster die zich om diens lijk bekommert, maar ook zijn vrouw. De nachtelijke tocht dier echtgenoot, haar ontmoeting met de zuster bij 't lijk van den geliefde, beider wedstrijd om als *de* schuldige te mogen boeten, dat alles is heerlijk geteekend, en dat alles is eigen inventie van Statius.

Wat de nachtelijke krijgstocht van Nisus en Euryalus wil is in de Aeneis niet heel klaar, het doel der Dolonie zoeken we geheel vergeefs. Statius heeft ook een nachtelijken krijgstocht, maar die is uitnemend gemotiveerd. De Argiven zijn van Thebes muren teruggeslagen en teruggedrongen naar hun legerplaats, waar zij door de Thebanen zijn omsingeld. Maar in dien tusschentijd hebben de vrouwen van Argos Juno's hulp voor hare mannen ingeroepen en deze laat, door dat gebed overreed, den slaapgod zijn macht uitstorten over de belegerende belegerden. Nu trekken ondernemende Argivische jongelingen uit, niet alleen om de nederlaag van den dag te wreken, maar ook om de lijken der vorsten te bemachtigen en bij te zetten en onder deze jongelingen zijn een andere Nisus en Euryalus: Hopleus de vriend van den gesneuvelden Tydeus, Dymas de trouwe gezel van den schoonen, ook gesneuvelden, jongeling Parthenopaeus. Zit dat niet aardig in elkaar? Zoo is niet alleen boek X, maar ook boek VI der Ilias in verband met zijn omgeving gebracht.

Maar om de compositie behoefde Statius zich nog het minst te bekommeren. Zijn werk werd door niemand achtereen uitgelezen, maar door hemzelven in een kring van uitverkorenen voorgelezen, boeksgewijze, één boek per jaar. Naar samenhang en plan vroegen zijn hoorders niet, konden ze niet vragen: zij wachtten slechts op pakkende, op treffende passages, op nieuwe beelden, vernuftige wendingen, puntige uitdrukkingen. Doen wij eigenlijk wel anders, zelfs als wij Dante lezen, wiens Divina Commedia misschien het eenig ons bekende groote gedicht is

dat sluit als een bus? O, ja — van Dante gesproken — die Heeren, die Statius zoo veroordeelen, op een toon waarop hun het enkele feit dat ze landslui van Goethe zijn toch wel geen recht geeft, moesten ook eens bedenken dat door Dante aan geen dichter grooter lof wordt toegezwaaid dan aan Statius en dat Dante bewijzen geeft dat hij Statius goed heeft gelezen. Nu, treffende detail-schoonheden leverde Statius zijn hoorders bij de vleet. Daar is dat beeld waarmee hij beschrijft hoe de beide broeders elkaar te lijf gaan, van twee schepen in holle zee die in stikdonkeren nacht op elkaar afvaren, wel een beeld van éénige griezeligheid. Daar is — want vooral in 't kleine, in 't genrebeeld, is Statius meester — de kleine Opheltes die, slechts even door de slang aangeraakt, sterft zooals hij geslapen heeft met zijn knuistjes het gras omklemmend: *prensa manus haeret in herba*. Daar zijn die Thebaansche moeders aan hare spruiten hun vreeselijke vaders met helmen op het hoofd wijzend.

Arma nitentia natis
Et formidandos monstrant sub casside patres.

Daar is eindelijk, want ik moet me beperken tot een paar voorbeelden uit honderden, de oude vrouw Iocaste uitgaande om haar zonen met elkaar te verzoenen, zich voortspoedend met haar oude lijf voorover en *harder* loopend *dan ze kan*.

Aniles
Praecipitantem artus et plus quam possit euntem.

Zie, zóó meen ik moet men een dichter behandelen: in 't licht stellen wat hij eigens heeft; het samenzoeken van wat hij gemeen heeft met anderen kan men overlaten aan zijn oppasser.

Nu, kortom, Statius heeft zeker in zijn kring een welverdiend succes genoten. We voelen dat aan de steeds toenemende gemakkelijkheid waarmee hij dicht: zijn eerste boeken zijn stroef en moeielijk; de drie laatste niet alleen glad maar zelfs gemakkelijk te verstaan. Maar 't grootste succes voor Statius is natuurlijk geweest dat de keizer zich heeft verwaardigd hem te komen aanhooren. Ik heb u immers al gezegd

dat ik Statius juist in zijn kwaliteit van vleier noodig heb!

En dat hij op die eer gesteld is geweest verbaast ons wel het allerminst. Zoo iemand, dan was Dom. een beschermer der schoone kunsten, niet voor niet had hij zich Minerva tot schutsgodin gekozen. De groote meester der welsprekendheid, de eenige die in staat was Cicero te doen herleven, Quintilianus, was zijn beschermeling. En dan hij stelde den Agon Capitolinus in, dien Romeinschen Olympischen wedstrijd der poëzie, waarin te overwinnen het hoogste streven was aller dichters, ook van Statius; hij heeft het trots alle inspanning zoover niet mogen brengen. Nu weten we wel, Domitianus was een slechte keizer, dus moet die Agon Capitolinus een tirannendwaasheid zijn geweest. Edoch tot in de 5e eeuw heeft die dwaasheid zonder onderbreking voortbestaan!

We hebben van zoo'n openlijke voordracht een duidelijke voorstelling. Van een rijk begunstiger krijgt de dichter een prachtige, daarvoor opzettelijk ingerichte gehoorzaal in gebruik, of zoo hij geen begunstiger heeft, hij huurt een zaal, soms voor grof geld. Uitnoodigingen, smeekbeden gelijk, zijn bij de grooten der stad rondgezonden, de plechtigheid is lang te voren op de meest aanlokkende wijze afgekondigd, eindelijk is de groote dag daar: voorname heeren vormen een kring van streng oordeelende, scherp critiseerende hoorders, vele kenners en fijnproevers zijn daaronder; en terwijl vrienden en familieleden het angstzweet parelt op het voorhoofd heft de zanger aan. Hoort nu Statius aanheffen:

Ik zing van broederkrijg, afwisslend koningschap
Omstreên met helschen haat.

Hemelsche goedheid! stelt u Domitianus voor, als hij, zwichtend voor nederige smeekbeden, ook ter vergadering is opgekomen en dan *zóó* wordt *begroet* mag ik wel zeggen, altijd aangenomen dat er in zijn ziel ook maar 't minste vermoeden bestaat dat men aan zijn volmaakt goede verstandhouding met zijn broer en voorganger Titus wel eens een oogenblik heeft getwijfeld!

En kort daarop, die woorden die misschien nóg duidelijker

Titus en Domitianus den hoorders vóór den geest zouden hebben gebracht, zoo die hoorders van al de fabeltjes omtrent die prinsen iets hadden geweten. „Hic imperat ille minatur" mort het volk van Thebe, als 't verneemt van het plan der broeders om bij beurt te regeeren; woorden die eerst in een gemeenzame, ietwat platte, vertaling volkomen hun eisch krijgen.

„Doch", zegt gij misschien, „'t is Statius niet *dadelijk* ten deel gevallen dat de keizer hem kwam hooren; die zal bij de *eerste* voordracht wel niet tegenwoordig zijn geweest." Welnu, ik wil dit rijtje onwaarschijnlijkheden aannemen: dat er een aasje, een atoompje is aan geweest van wat Suetonius insinueert en anderen vertellen, dat er in Statius' tijd ooit iets is gemompeld van de geringste verwijdering tusschen de twee keizerszonen, dat niemand van Statius' vrienden, die toch wel eens iets van zijn gedicht vooraf zullen hebben gehoord (zijn eigen vrouw b.v.) hem heeft gewaarschuwd: „mensch wat ga je beginnen? met die ééne versregel beneem je je niet alleen voor goed de kans van ooit in 's keizers gunst te komen, maar breng je je leven in gevaar — je weet toch wat er wordt gemompeld: laat liever dat, voor onzen tijd wel allerongeschiktste, plan van een Thebais varen", dat geen enkele aanbrenger den keizer iets heeft verklapt van die maar al te duidelijke zinspeling, waarmee die Thebais aanhief, dat de argelooze dichter (wel met recht „van den prins geen kwaad wetend") den keizer voor zijn tweeden zang heeft uitgenoodigd, dat de keizer toen is verschenen: hoe moet 't hem te moede zijn geweest, hem, die toch bij de geringste aanduiding wel zijn geweten voelde knagen, als hij den dichter hoorde declameeren ('t is Laius, die, als Sisyphus in Vondels Palamedes, uit de onderwereld opgeroepen, zijn nazaat Eteocles boosheid inblaast):

II, 116 Behoud uw koningrijk, den scepter in úw hand,
Wie naar dien scepter streeft verdrijf hem uit het land,
Beneem hém alle hoop die naar den dood durft smachten
Zijns broeders — want wat staat ú niet van hém te wachten?

En zoo ga ik voort, bijna boek voor boek:

Boek III, 369 Polynices heeft zijn boezemvriend Tydeus naar Thebe gezonden om het koningschap op te eischen. Eteocles heeft niet alleen dien eisch met verachting afgewezen maar zelfs den terugkeerenden gezant een hinderlaag gelegd, waaruit deze wel als overwinnaar, maar met wonden overdekt naar Argos terugkeert. Op 't zien van wat gevaar zijn vriend voor hém heeft doorstaan roept Polynices uit:

O ik rampzaalge die, zelf ongedeerd, die wonden
Aanschouw! o 't moest op mij, op mij zijn afgezonden
Dat moordnaarsheir, 'k ontnam, ik krijgsmàn zonder moed
Mijn broer zijn grootst genot: het zien van broederbloed.

't Zelfde boek, 380:

Gij Tydeus, gij mijn stad, gij eischt van mij mijn leven,
Gij, broeder, bovenal — welnu ik kom 't u geven.

Boek IV, 307. Aan den tocht tegen Thebe nam geen deel Mycene; daar had toen plaats:

het gastmaal dat de zon door zijn afgrijslijkheid
deed keeren op haar baan.... ook daar was broederstrijd.

Zelfde boek (392). De aanvoerder der Bacchanten jammert:

God Bacchus! ach uw volk, niet in d' aloude reien
Zwaait het uw waapnen thans, het gaat zich niet vermeien
In reidans maar in krijg, in broederslachterij:
Die vrucht draagt voor uw stad een booze heerschappij:
O monsterlijk gebroed van vorsten, 't ijzig noorden
Het woest barbarenland ontrukke m' aan uw moorden!

Onthoudt, bid ik u, eenige oogenblikken die combinatie van „booze heerschappij" en „broedermoorderij", wij komen er aanstonds op terug.

Boek VI, 491. In den wagenwedstrijd was Polynices bijna door een ongeluk omgekomen; dat geeft den dichter gelegenheid om te jammeren:

Thebaansche prins, helaas, de wreede schrikgodin,
Hield daar een schoone kans van sterven voor u in.
Ach waart gij tóen gedood, gij waart in vrêe gescheiden
Beweend door heir en stad, door vriend en *broeder* beiden.

(tusschen twee haakjes: zoo zou Domitianus niet noodig hebben gehad Titus door vergif of wat ook om 't leven te brengen zoo deze te Jeruzalem bv. een dakpan op 't hoofd gekregen had).

Zelfde boek, 894. Polynices wil aan een wat al te gevaarlijken wedstrijd (dien met het bloote zwaard) deelnemen; Adrastus weerhoudt hem met deze opmerking:

Wil toch niet vóór den tijd uws broeders beê vervullen!

Zevende boek, 467. De schrikgodin gaat van legerplaats tot legerplaats en terwijl beide broeders slapen

fratrem huic fratrem ingerit illi

blaast elk 't woord „broeder" in: want dat woord alleen wekt al woede en moordlust.

Zelfde boek 508. Iocaste in de legerplaats der vijanden gekomen, smeekt Polynices

ga met mij, zie de stad en spreek uw broeder toe
opdat mijn rechterspreuk hem voor u wijken doe.

(te vergeefs: evenzoo had ook Vespasianus zoo vaak te vergeefs beproefd de strijdende broeders tot een vergelijk te brengen!)

't Zelfde boek, 540. Wat, verdragen met Eteocles, roept Tydeus uit, met hem die mij

Zoo trouwloos heeft belaagd — en 'k was niet eens zijn broêr.

Achtste boek 69. De hellegod, woedend dat de rust in zijn rijk verstoord is door 't levend er in afdalen van Amphiaraus beveelt aan Tisiphone ongehoorde gruwelen

en broeder — broedermoord zij teeken van *mijn* toorn

twist van broeders (b.v. van den keizer en Titus) wordt in de *hel* zelve aangestookt.

Zelfde boek 687. Met vreeselijke kracht slingert Tydeus zijn speer naar Eteocles die hém zoo verraderlijk naar 't leven heeft gestaan; zoowel Argiven als Thebanen volgen de vlucht

van het wapen met gunstige blikken; daar komt de wreede Erinnys

Zij komt Eteocles bewaren voor zijn broeder.

Ach, ach! dat toch ook geen enkele der Joodsche krijgshelden Titus met zijn lans heeft doorboord en hem zóó onttrokken aan Domitianus' lagen.

Ziet ge, 't is me onmogelijk niet eens hier en daar mij zelven te onderbreken, anders ware 't beleefder het maken van gevolgtrekkingen aan mijn lezers over te laten en die taak zou waarlijk niet zwaar zijn. Overal moest Domitianus in de Thebais insinuaties hooren, tenzij zijn geweten ten opzichte van Titus volmaakt zuiver en rustig was. In zijn bijzijn de Thebais voor te dragen (dat gedicht voortdurend en doorloopend, op de episode na, over broedertwist handelend, dat gedicht waarin, om ten slotte nog deze éene bizonderheid te vermelden, die nog iets sprekender is dan alle reeds opgenoemde te zamen, de dichter *twee* furiën aan 't werk zet om den broederstrijd te doen ontbranden, daar voor zulk een gruwel, de vreeselijkste aller gruwelen, éene furie niet voldoende, is B. XI, 55—113), dat zou een levensgevaarlijke onderneming zijn geweest tenzij de dichter en met hem geheel Rome overtuigd was dat tusschen deze twee broeders, den tegenwoordigen en den vorigen keizer, *onafgebroken* had bestaan een nooit door iets verstoorde, innige, broederlijke genegenheid, een piëtas zooals op de bronzen munt uit de verzameling van koningin Christina op last van den Senaat is afgebeeld.

Maar, hoe hoogst onwaarschijnlijk ook, mogelijk is het dat de keizer niets heeft gehoord wat hem kon toeschijnen een toespeling op zijne oneenigheid met zijn broeder te zijn (aangenomen dat die oneenigheid bestaan heeft, niet alleen in de verhalen van na zijn dood hem belasterende sprookjes-vertellers); 't is mogelijk dat de keizer maar eens, een korten tijd, bij een enkele voordracht is tegenwoordig geweest, zelfs dat hij juist op 't rechte oogenblik is ingedut; hoewel ondenkbaar, 't is niet bepaald in strijd met de wetten der natuur dat nooit

iemand den achterdochtigen, wraakgierigen keizer (zou een broeder-moordenaar *niet* achterdochtig en wraakgierig kunnen zijn?) een zóó welkomen prooi heeft aangewezen: een dichter die het waagde zijn gruweldaad op de meest in 't oog loopende wijze te veroordeelen, er is een andere, niet minder gehate hoedanigheid waarin 't bepaald onmogelijk was dat Domitianus bij 't aanhooren eener voordracht van welk gedeelte der Thebais ook zich zelven *niet* hoorde hekelen, tenzij — en dat is naar mijn stelligste overtuiging de waarheid, die wij moeten aannemen — de keizer geweten heeft niet alleen dat die hoedanigheid hem geheel vreemd was, maar ook dat te Rome iedereen dat wist, de dichter Statius in de eerste plaats: de hoedanigheid van tiran. Als zoodanig *moest* de keizer zich zelven aan den haat en de verachting van allen hooren prijsgeven, tenzij in dit opzicht zijn geweten volmaakt zuiver was. Het aantal plaatsen waar tegen tirannie en tirannen wordt uitgevaren is eenige malen grooter dan dat der boeken van de Thebais. Ik wil u de meest treffende doen hooren — als 't u dan niet duidelijk is dat die in geen kring van Rome hebben kúnnen worden voorgedragen onder een vorst, van wien ook zelfs maar ééne kleine partij vond dat hij *iets* van zulk een tiran had — nu ja dan weet ik het niet meer.

Al dadelijk, vrijwel in 't begin van 't eerste boek, een zeer pakkend voorbeeld, bewijs voor Domitianus' goeden naam én als broeder én als vorst. „Veiligheidshalve" zoo verhaalt de dichter overeenkomstig de overlevering „besloten de twee broeders dat, terwijl de een regeerde, de ander op een afstand zou blijven." „Ach", jammert hij, „zóó was 't reeds toen tusschen broeders gesteld":

Ach broeders, die slechts zóó den jammerlijken strijd
Vertragen kondet, ach — en voor hoe korten tijd!
En toch, toen dekte nog de vorstelijke zalen
Geen gouden zoldering, geen marmer zag men pralen
In 't heerlijk vóórportaal, voor den klientenstoet
Hoe ruim ook, nóg te klein; de slaap werd niet behoed
D' onrustige koningsslaap, door wisselende wachten
Het *pilum* aan den voet, doorwakend bange nachten.

Hier hebt gij nu toch wel (let vooral op dat echt Romeinsche *pilum*) Rome naar Thebe overgebracht, maar dan met de stellige wetenschap er bij dat op 't oogenblik Rome in zooverre van 't Rome van vroegere tijden verschilt dat daar nú met macht bekleed is één die die veiligheidsmaatregelen niet noodig heeft, die rustig slapen kan o.a. ook omdat hij weet hoe goed hij voor zijn broer geweest is. Deze en vele andere plaatsen had ik zooeven op het oog, toen ik u verzocht een poos die combinatie van booze heerschappij en broedermoorderij in gedachte te houden.

Derde boek. Van den verraderlijken aanslag op Tudeus komt slechts één Thebaan Macon levend terug. In heftige bewoordingen verwijt deze Eteocles zijn laaghartige daad, die den dood van zoovele helden heeft veroorzaakt. Reeds maken trawanten des konings zich gereed den al te vrijmoedige gevangen te nemen, daar trekt deze zijn zwaard en met de woorden: „over mijn leven zult gij nooit macht krijgen" doorboort hij zich zelven. De dichter prijst hem met deze woorden:

O held die den tiran zoo dapper hebt gehoond,
Tot edele vrijheid hebt g' aan elk den weg getoond.

De wijze, die sterven durft, die niet schroomt zich zelven het leven te benemen, handhaaft ook onder een tiran zijn vrijheid. Maar dat Statius, die van den regeerenden vorst alles verwacht, die tirade hier uitspreekt is wèl een bewijs dat noch hij noch iemand anders Domitianus houdt voor den tiran onder wien zulke uiterste maatregelen kunnen voorkomen.

Zelfde Boek. Bij den brandstapel der door de schuld van den trouweloozen Eteocles gevallenen vaart de oude Aletes in een heftige rede tegen den tiran uit. „Wat," vraagt de dichter:

Wat schenkt dien vrijheidsgeest? Nabijheid van den dood.

De grijsaard en verder ieder ander die voor den dood niet bang is voelt zich vrij ook onder een tiran. „Hoe gelukkig leven wij toch onder onzen goeden vorst" denkt de dichter hierbij in 't diepst van zijn hart en met de volste overtuiging. . .

anders had hij 't wel gelaten die versregel neer te schrijven. Zoo'n goede vorst was Thoas, van wien zijn dochter verhaalt:

> Ik trof hem wakend aan — slaapt ooit een trouwe vorst?

Die dochter Hypsipyle heeft niet met de andere vrouwen van Lemnos aan den mannenmoord meegedaan, integendeel ze heeft haar vader heimelijk in veiligheid gebracht. „Mijns vaders troon" verhaalt zij verder, „wordt mij ter strafplaats aangewezen." Vaders troon... strafplaats, moest niet Domitianus daarin hooren de hatelijkste beschrijving van zijn eigen deerniswaardig lot, tenzij noch hij, noch iemand anders dat lot deerniswaardig vond, tenzij m. a. w. hij zich zelven hield en door zijn volk gehouden werd voor den waardigen opvolger van een algemeen geachten vader?

Achtste Boek. Allen slapen, de eenige die waakt is de opperaanvoerder Adrastus.

> Bejaard reeds, doch 't bezit der deerniswaardge macht
> Brengt bij elk onheil hem een slapeloozen nacht.

Macht bezitten dat is iets deerniswaardigs, dat is een bewijs van door de goden, zoo niet gehaat, dan voor 't minst verlaten te zijn. Tot zulke rampzaligen wordt Domitianus *niet* gerekend, dus is Domitianus... ik zal zoo aanstonds mijn gevolgtrekking maken, die van nog heel wat wijder strekking zijn moet dan die ik zooeven maakte.

Zelfde Boek. Na Amphiaraus' dood wordt de jongere Thiodamas tot waarzegger bij het leger verkozen. Deze is natuurlijk met die hooge waardigheid wel zeer vereerd, maar tevens beangstigt hem het besef der groote verantwoordelijkheid, die thans op hem komt rusten. Die tweestrijd in 't gemoed van Thiodamas geeft den dichter deze vergelijking in de pen:

> d' Achaemenidenknaap, die bij zijns vaders leven
> Zoo heerlijk veilig was, wordt hém de kroon gegeven
> En 't vaderlijk bewind, hoe blijd' ook, bange vrees
> Ontrust de vreugde van den koninklijken wees.

Waarom, zoo vraag ik, hier niet Domitianus ter ver-

gelijking aangevoerd? Dat had de dichter toch veilig kunnen doen, hier spreekt hij geen kwaad. Omdat... ik zal 't zoo aanstonds zeggen, want ook in mijn antwoord op deze vraag komt die wijdere strekking van zooeven te pas.

Zelfde Boek. Tydeus stormt op Eteocles los, dien Eteocles die hem door verraad heeft trachten om te brengen, en dondert hem toe:

Nu 't zwaard *getoond* — 't heeft uit uw nachtelijk geheim!

Dat is nu een versregel die Domitianus, als er van al den laster van Suetonius, Tacitus, Plinius iets was aan geweest, onmiddellijk had moeten *voelen* als op *hem* en op hem alleen gemunt. De meest eigenaardige griezeligheid nl. die er over Dom. wordt verteld, is wel deze dat hij zich nu en dan in de eenzaamheid afzonderde, maar dat hij daaruit te voorschijn kwam — schrikkelijke tegenstelling van den vrome, die tot zich zelven inkeert in zijn binnenkamer — met een gruwelijk moordplan. Dat is dat *terribile Domitiani secretum*, dat, als 't ooit bestaan had, hier den aanwezigen keizer met de duidelijkste bewoordingen zou zijn naar 't hoofd geworpen. Dat den *afwezigen* al spoedig bericht van die vijandige toespeling moest zijn gebracht laat zich denken onder de regeering van een tiran. 't Is hier de plaats een tweetal opmerkingen, die gemaakt zouden *kunnen* worden, vooraf te weerleggen. Vooreerst kan men zeggen: we hebben uw heele betoog niet noodig, want 't is van algemeene bekendheid dat men onder Dom. vrijelijk mocht schelden op Nero, en 't is ook, al was Dom. de gruwelijke tiran, die hij heet geweest te zijn, ja juist áls hij dat was, zeer begrijpelijk dat hij dat schelden gaarne hoorde, en er voor zich een compliment in zag. Ik antwoord: zóó wart men geheel ongelijksoortige dingen dooreen: 't is iets geheel anders op den tiran Nero te schelden terwijl men duidelijk te kennen geeft dat men den tiran Nero bedoelt, ja hem zelfs met name noemt, en in 't algemeen, in bedekte termen, den tiran en de tirannie te verwenschen: hier bestaat gevaar, groot gevaar, dat de regeerende vorst dat alles als op

hém bedoeld zal opvatten, tenzij die regeerende vorst iemand is als Dom. blijkt geweest te zijn. En ten tweede kan wie de mededeelingen omtrent dit tijdvak in 't hoofd heeft trachten mij aldus te weerleggen: „de echte wreedheid van Domitianus, zooals die in Tacitus' Agricola wordt beschreven, toen hij niet meer bij buien woedde maar in éénen door, die is eerst in zijn latere regeeringsjaren begonnen: Statius is met zijn Thebais waarschijnlijk in 80 aangevangen, was dus in 92 klaar — derhalve." Waarde ridder der overlevering! Uw beeijfering komt prachtig uit, ook met de voorstelling van Merivale (die — 't zij tusschen haakjes gezegd — althans zoo verstandig is van Domitianus' gruwelen minder aan hem persoonlijk dan aan de omstandigheden en de heele regeering te wijten): Merivale vraagt nl. waarop had Dom. te wachten vóór hij zich vrijelijk aan zijn booze neigingen overgaf? En hij heeft het antwoord gereed: op den dood van den grooten veldheer Agricola A. 93. Prachtig! Zoo krijgen we ook omtrent Dom. de schoolboekjes-moraal die ons omtrent Tiberius wordt verkondigd in 't versje van Brandt:

Zoo lang gevaar en schaamte u inbondt, scheent gij vroom,
Maar slaakte, in 't hoogh bewindt gesteegen, strax dien toom,
Toen zagh men den tyran, en 't veinzen sloeg aan 't woeden,
Wie kon voor zulk een leeuw in 't vossevel zich hoeden.

Waarlijk 't is aandoenlijk, zoo'n overeenstemming als er toch tusschen Domitianus en Tiberius bestaat! Maar uw troetelkind, de overlevering, is hiermede niet gebaat. Dat allerergste van Dom.s' wreedheid, dat *terribile secretum*, begon volgens Suetonius al *inter initia principatus*, ja zelfs in Dom.s' kindsheid, toen hij vliegen aan spelden stak. Wat dat aangaat, ik zou ze niet graag onderhouden al de brave mannen, die wreed waren als kinderen!

Tiende Boek. De door Adrastus in plaats van de gesneuvelde aangestelde koningen:

Staan treurend aan zijn zij, bejammrend hun verhooging.

Koning zijn is een vloek!

Zelfde Boek. Als Menoeceus zich voor 't vaderland wil opofferen, tracht zijn vader Creon hem daarvan af te brengen met de opmerking dat die heele eisch der goden misschien een verzinsel van den koning is, want

„onze adel is voor hem het allergrootst gevaar"

de *tiran* ruimt uit den weg wie zijn troon het naast staan.

Elfde Boek. Als Menoeceus zich *heeft* opgeofferd vaart Creon tegen den koning, ter wiens wille dat offer heeft plaats gehad, uit: „zoo'n vrijheid schenkt de krijg" nl. onder een tiran; in vredestijd heerscht dof en angstig zwijgen.

Zelfde Boek. Als de twee vijandige broeders elkaar hebben gedood, barst de dichter uit:

Rampzaalge zielen gaat, uw moord bevlekk' de hel!
Gij God van 't duistre rijk, ik bid u geef bevel
Uw dienaressen dat zij deez' onz' aarde sparen
Voor zulk een gruwel, dat, hoe groot getal van jaren
Ons wachte, deze dag alleen een broedermoord
Aanschouw': in 't vorstenras leev' die erinn'ring voort.

Erinnring, gemeenzamer uitgedrukt: traditie. Kon de dichter duidelijker op de vijandschap der twee prinsen, onder wie hij leefde, zinspelen.... gesteld dat er van die vijandschap zelfs een zwak gerucht heeft bestaan? Wordt niet door deze ééne plaats én Dom.s' tirannie én zijn broedermoord naar 't fabelrijk verwezen?

Zelfde Boek. Na Eteocles' dood bestijgt Creon

den troon, die strafplaats steeds bestemd voor den tiran.

Tirannie haar eigen straf. Heerlijk voor een tiran dát aan te hooren!

Zelfde Boek. Oedipus, door den nieuwen koning verbannen, voegt dezen o. a. toe: „dood mij liever, wat gij mij nu aandoet is wreedheid van een angstigen *tiran!*"

Daarop vloekt hij hem in alles ook in zijn *huwelijk*. Denk aan de praatjes omtrent Dom.s' schandelijke verhouding met zijn nicht! [20])

Laatste Boek. Gaat gij, zegt Polynices' weduwe, tot de

andere vrouwen der vóór Thebe gevallenen recht voor uw geliefde dooden vragen te Athene, ik trek naar Thebe zelf en trotseer daar de woede des tirans, zijn eerste bliksemschicht.

De tiran is steeds aan een verwoestend onweer gelijk, maar vooral in 't begin. Doch tirannie, koningschap behoort altijd tot de plagen der menschheid. Het altaar van het Medelijden te Athene is een toevlucht der menschen, daar heeft geen toegang: bedreiging, wraak en koningschap.

Als Theseus, door de vrouwen der onbegraven koningen om bijstand aangezocht, hoort van Creons goddeloos verbod roept hij uit:

Wat hellemonster voert die koningszeden in?

Koningszeden de sterkste benaming voor al wat gruwelijk is.

Als ten slotte Theseus, zeker van zijn zaak, zijn doodend wapen slingert naar Creon, den goddeloozen verkrachter van 't heilig recht der dooden op hun rustplaats in het graf, roept hij de onderaardsche goden aan met woorden, wier juiste kracht wij in onze taal het best weergeven door kortweg te zeggen: „hel, open u, daar komt de tiran!"

Ach ach wat maakt ons vrome monnikje Xiphilinus of zijn zegsman Dio Cassius een mal figuur — om deernis mee te krijgen — als hij ons van Curiatius Maternus, den rhetor-philosoof-dichter (kortom een man van 't zelfde soort als Statius) verhaalt dat deze op last van Dom. werd gedood omdat hij kwaad had gesproken van tirannen, 't zij we hierbij nu nog moeten lezen wat overgeleverd is *ἀσκῶν* zoodat Maternus dat kwaad heeft gesproken in een schoolrede, 't zij we moeten lezen wat mij 't eenig mogelijke schijnt *ἀστεῖον*, zoodat Maternus over tirannen een *hatelijke grap* heeft ten beste gegeven. Goed dat ons monnikje niet van Statius heeft geweten of niet aan hem heeft gedacht: hoeveel dooden had hij dan wel moeten verzinnen voor den dichter, die niet ééns maar twaalf jaren lang kwaad van tirannen heeft gesproken, waarlijk niet voor de grap maar in droeve, bittere ernst, en ook niet onder knapen in de rhetorenschool, maar in een achtbaren

kring van groote heeren, *zóó* achtbaar dat zelfs de keizer 't niet beneden zijn waardigheid vond daar te verschijnen.

De tiran, het monster door de hel uitgebraakt, de tiran, het kort begrip van alle menschelijke boosheden. Hij is bekwaam tot alle gruwelen; één gruwel is er waartoe hij alleen in staat is: broedermoord. Dat is van het heele gedicht de schering en inslag. Dat gedicht was bestemd om het letterkundig monument te zijn van Dom.s' regeering gelijk de Aeneis het geweest was van die van Augustus. Wat het ons leert aangaande Dom.s' verhouding tot zijn broeder zagen wij reeds: het *bewijst* ons, zoo er ooit in de geschiedenis iets bewezen is, een nooit door iemand betwijfelde, uitnemende broederliefde tusschen Titus en Dom. En aangaande Domitianus als keizer? Dit natuurlijk dat niemand *hem* voor een tiran gehouden heeft. Veel meer nog (dat is die wijdere strekking): Dom. is (dit slechts in 't voorbijgaan) ook geen koning, geen rex: dát woord heeft bij de Romeinen zijn alouden slechten klank behouden, wie zich zoo noemde veroordeelde zich ter dood. Neen, hij is zelfs geen alleenheerscher: de Romeinsche vrije republiek bestaat nog, en aan haar hoofd staat een wettig magistraat; wettig d.i. overeenkomstig de wetten van den alouden Romeinschen staat: imperator perpetuus provinciarum et legionum Caesaris, princeps Senatus, censor, tribunus plebis. 't Is de wet die hem macht verleent, en dat die macht een almacht is, wat nood? Zoo ze maar berust bij een princeps, die wijs is en rechtvaardig. En voor zoover 't een mensch gegeven is was Domitianus dat, dat wist hij, hij wist dat alle Romeinen dat wisten, en Statius wist weer dat de keizer dat wist... anders zouden we tot het besluit moeten komen dat de Thebais, die wij hebben, *niet* onder Domitianus' regeering is gedicht, en dat zou nu een afbrekende critiek zijn, die ik *niet* voor mijn rekening zou willen nemen. [21])

AANTEEKENINGEN.

[1]) Het is hier de plaats voor eene beschouwing van den Panegyricus van Plinius als bron voor de geschiedenis van Domitianus. (De Brieven van Plinius komen herhaaldelijk ter sprake). Welnu: veel geeft die redevoering niet; 't is een verheerlijking van Trajanus in den zelfden stijl, waarin b.v. Martialis en Statius Domitianus verheerlijkten. Wel staat bij Plinius Trajanus niet — zooals Domitianus bij Martialis — zelfs boven den opperste der goden, maar hij is toch wel op aarde de plaatsvervanger van Jupiter (§ 80), die zich nu alleen met den hemel heeft te bemoeien. 't Is dus billijk aan dit geschrift alle bewijskracht *tegen* Domitianus te ontzeggen, zooals we b.v. aan de vleierijen van Martialis alle bewijskracht *voor* Domitianus ontzeggen.

Eens zelfs ontneemt de schrijver *zich zelven* alle bevoegdheid om tegen Domitianus te getuigen, nl. § 46. Daar wordt Trajanus geprezen omdat hij de pantomimen heeft afgeschaft. Maar niet minder wordt Nerva geprezen dat hij ze weer heeft hersteld: immers ze waren afgeschaft door Domitianus:

„Nam et restitui oportebat quos sustulerat malus princeps et tolli restitutos: in iis enim quae a malis bene fiunt hic tenendus est modus ut appareat auctorem displicuisse, non factum".

Dat is toch wel het toppunt van onbillijkheid, en de vraag komt nu op of de „slechte" keizer Domitianus misschien niet nog heel wat meer *goede* maatregelen heeft genomen, die door zijn tegenstanders, de verheerlijkers van Trajanus, verdraaid zijn tot boosaardigheden. Over een onbeschaamde leugen van Plinius komen wij aanstonds te spreken.

Overigens zijn de verwijten aan Domitianus in dit geschrift dezelfde, die wij uit de brieven van Plinius, den Agricola van Tacitus en dgl. kennen. Het is het welbekende, afgezaagde relletje:

a. Zijn wreedheid en „secretum": Domitianus een verscheurend dier in zijn hol § 48 en 90.

b. Zijn inhaligheid § 36 en 94.

c. Zijn blos § 48.

d. De algemeene angst door hem verwekt § 2 en 76. „Onder Domitianus zou niemand het hart hebben kwaad te spreken van Nero § 53". Dat is die onbeschaamde leugen waarvan ik sprak: Men behoeft Martialis er maar voor op te slaan bv. VII, 34 „quid Nerone peius." en IV, 63 Nero de moeder-moordenaar. vgl. Stat. Silv. II, 7, 118. Martialis blijft

ten opzichte van Nero zich zelven gelijk als hij Domitianus na diens dood Nero noemt 1, 33.

e. Het zich als god laten vereeren § 2. Ik ben zoo vrij op te merken dat reeds Titus *deus* wordt genoemd Mart. Epigr. 17. De kliënt noemt zijn patronus al *regem et dominum* Mart. VI, 88.

Dat is nu een van die dingen, waarover werkelijk de Ouden „anders dachten dan wij": althans hun spraakgebruik is anders: overigens zijn menschen altijd menschen.

f. Zijn slecht oorlogsbeleid § 12, 14, 16, 20. Men zie echter wat aanstonds zal worden opgemerkt over Frontinus (Aant. 10 en 11). Dan zal men wel niet veel waarde meer toekennen aan des schrijvers spot over „den keizer in de trekschuit § 82": wij kennen de nadere omstandigheden niet, en op zich zelf is welk schuitjevaren ook geen bewijs van lafhartigheid.

g. Zijn argwaan tegen al wat uitmunt § 18 bis, 90.

h. Zijn tweede termijn toen hij *odium bonorum professus est* § 95. De systematiseering in twee deelen stond hier voor een moeielijk geval: Tiberius, dat ging nog: die had gedurende de eene helft van zijn regeering althans goed geschenen, daartegenover stond nu de tweede, waarin hij ook dien schijn van zich wierp. Maar omtrent Domitianus had niemand zich ooit ook maar verbeeld dat hij goed was; dus hoe nu te doen? O ja: gedurende de eerste helft zijner regeering was hij slecht geweest — omdat hij nu eenmaal slecht was; gedurende de tweede *streefde* hij er naar om *zoo slecht mogelijk* te zijn.

i. De overmacht van slaven en vrijgelatenen § 42. Wat hier tegenover staat zie Aant. 6.

Doch de kracht van al de beschuldigingen tegen Dom. gaat voor een groot deel hierdoor verloren dat de redenaar eigenlijk over geen enkelen keizer vóór (Nerva en) Trajanus te spreken is. „'t Waren allemaal tirannen; met Trajanus is de oude republiek teruggekeerd":

§ 64 Si principem cogitares.

§ 93 licet quantum ad principem tales consules agere quales *ante principes* erant.

§ 2 arrogantia priorum principum.

(Zelfs met Nerva was men, te recht, niet tevreden: § 5 motus castrensis; § 8 Nerva gedwongen om Trajanus te adopteeren.)

§ 11 ongunstig oordeel over Tiberius, Claudius, Nero; zelfs over Vespasianus en Titus.

§ 45 priores principes — excepto patre tuo, praeterea uno aut altero et nimis dixi.

§ 47 De vroegere keizerlijke *burg* is nu een openbaar gebouw. Vgl. Mart. XII, 15, en zie Aant. 18.

§ 63 Superbissimis dominis; plerique.

§ 66 principum, § 67 idem, § 68 idem (mooie plaats), § 71 illos, § 72 priorum principum, § 74 apud malos-illi, § 82 de andere keizers liederlijk, § 88 plerique principes.

[1]) Dio C. 67, 14 *ἐπηνέχθη δ'ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος, ὑφ'ἧς καὶ ἄλλοι ἐς*

τὰ τῶν Ἰουδαίων ἔθη ἐξοκέλλοντες πολλοὶ κατεδικάσθησαν, καὶ οἱ μὲν ἀπέθανον οἱ δὲ τῶν γοῦν οὐσιῶν ἐστερήθησαν. ἡ δὲ Δομίτιλλα ὑπερωρίσθη μόνον ἐς Πανδατερίαν. Maar: *Christen*vervolgingen zijn vervolgingen van Christenen: martelaren, op wie een *kerk* van *Christus* zich als op hare helden kan verheffen, moeten gestorven zijn voor de eer van Christus, niet gedood omdat *zij* toevallig *ook* vielen onder een zekere algemeene beschuldiging. Die Glabrio, die door Dio *onmiddellijk daarop* (dat is de eenige betrekking die er tusschen hem en de twee vroeger genoemden bestaat) wordt genoemd, die zoo knap met wilde beesten kon vechten en dat deed ook.... heeft al heel weinig van een Christen of een Jood. De inscriptie *Acilio Glabrioni filio* in 1888 in de katakombe van Priscilla gevonden bewijst absoluut niets. De plaats over hem bij Xiphilinus (Dio C. 67, 14): *τὸν δὲ δὴ Γλαβρίωνα τὸν μετὰ τοῦ Τραιανοῦ ἄρξαντα* (a. 91) *κατηγορηθέντα τά τε ἄλλα καὶ ὅτι καὶ θηρίοις ἐμάχετο ἀπέκεινε* en dan, hoe juist die handigheid van Glabrio Dom.s' afgunst had gewekt. Wat heeft dat alles met Christendom te maken?

[3]) Caput 38 heet het: forte an dolo (nam utrumque auctores prodiderunt) en 40 „videbaturque Nero condendae urbis novae et cognomento suo appellandae gloriam quaerere", beide plaatsen in dien welbekenden, echt Taciteischen insinueer-stijl. Hoe kakelbont steekt daar tegen af het pompeus gedeclameer van C. 44: „Sed non.... decedebat opinio quin iussum incendium crederetur," en vooral die geheel onverwachte, door niets gerechtvaardigde uitbarstingen van woede: *exitiabilis-superstitio* en *cuncta atrocia aut pudenda.* Ik koester tegen dat C. 44 dezelfde kwade vermoedens als.... tegen de fameuze correspondentie tusschen Plinius en den keizer over de Christenen: de brief van Plinius ziet er mij uit alsof er oorspronkelijk van heel andere menschen is sprake geweest: er staat niets in wat karakteristiek is voor Christenen. Diezelfde Plinius schrijft (Ep. III, 7) ter gelegenheid van den dood van Silius Italicus († 101) „An non videtur tibi Nero modo modo fuisse?" En die zou zich dan een paar jaar later niets herinneren van een Christenvervolging onder Nero! Want *als* hij zich er iets van herinnerde, dan zou hij er zeker in zijn brief aan Trajanus wel van gewagen.

[4]) Een andere zeer practische maatregel van Dom. wordt door Mart. VII, 61 geprezen: de keizer verbood uitstallen en neringdoen op de straat:

vs. 9 Tonsor, copo, cocus, lanius sua limina servant.
Nunc Roma est, nuper magna taberna fuit.

[5]) Die op last van Domitianus „more maiorum" ter dood gebrachte Vestaalsche maagd Cornelia zal wel schuldig zijn geweest: althans haar medeplichtige Licinianus leeft nog onder Trajanus in ballingschap; wel is hij uit zijn, toch reeds *molle*, exilium door Nerva naar Sicilië overgebracht, maar dáár is hij dan ook gebleven, volledig begenadigd heeft zelfs Trajanus hem niet Plin. Ep. IV, 11.

[6]) We hebben dus wel reden ook als welverdiend te beschouwen den

lof door Martialis aan den keizer geschonken dat nú de keizerlijke hofbeambten geschikte lieden zijn IX, 79:

Oderat ante ducum famulos turbamque priorem
  Et Palatinum Roma supercilium:
At nunc tantus amor cunctis, Auguste, tuorum est,
  Ut sit cuique suae cura secunda domus.
Tam placidae mentes, tanta est reverentia nostri,
  Tam pacata quies, tantus in ore pudor.
Nemo suos — haec est aulae natura potentis —
  Sed domini mores Caesarianus habet.

Zoo iets kan zelfs de laaghartigste vleier niet beweren.... tenzij er heel wat van aan is. Omtrent de strengheid in de rechtspraak, die onder Dom. werd betracht, is onder de vele getuigenissen geen sprekender dan dat van.... Juvenalis S. XIII, 157 sq. „Denk u" zegt de dichter zoovele misdaden gij wilt:

Haec quota pars scelerum quae custos Gallicus urbis
  Usque a lucifero, donec sol occidat, audit.

Die (Rutilius) Gallicus was praefectus urbis 89—91 en staat hier als het type van een man, die veel misdaden te hooren krijgt. De strengheid der rechtspraak onder Domitianus was dus wél spreekwoordelijk geworden: immers, gelijk uit vs. 17 blijkt, is deze satire gedicht na 127, dus meer dan 30 jaar na Domitianus' dood.

[7]) De geheele plaats bij Suetonius, waarop wij hier doelen (Dom. c. 8) luidt aldus:

„Magistratibus quoque urbicis provinciarumque praesidibus coercendis tantum curae adhibuit ut neque modestiores unquam neque iustiores extiterint; e quibus plerosque post illum reos omnium criminum vidimus". Hoe kluchtig klinkt tegenover hetgeen hier over de provinciale magistraten wordt gezegd het betoog van Julius Jung Italiën und die Römische Weltherschaft p. 428 (in Weltgeschichte herausg. von Helmolt):

„Das Misstrauen des Kaisers gegen alle senatorischen Würdeträger hatte zur Folge dass er strenge Kontrolle über die Provincialverwaltung übte. Da dies den Unterthanen zu gute kam, darf man sein Regiment keineswegs auf eine Stufe mit dem eines Gaius oder Nero stellen." Plinius redivivus: als Domitianus iets goeds doet is het toch slecht, want hij doet het uit slechtheid. Want natuurlijk waren die „senatorischen Würdeträger" allen modellen van rechtschapenheid en eerlijkheid.

[8]) Geen welsprekender getuige *voor* Domitianus toch maar dan.... zijn doodsvijand Plinius met zijn heerlijke naïviteit! In Ep. I, 12 lezen wij het verhaal van den wijzen Corellius, die, hoewel door hevige lichaamssmarten gefolterd, toch zich het leven niet benam omdat hij den „bandiet Domitianus" al was 't ook maar één dag wilde overleven. En toen Domitianus was vermoord, stierf hij een vrijwilligen honger-

dood. Blijkt niet glashelder uit het heele verhaal en vooral uit Plinius' ontboezeming over dezen stoischen held „dedisses huic animo par corpus, fecisset quod optabat" dat den keizer vermoorden een soort van „sport" was onder sommige aanzienlijken? Denk verder aan Vespasianus' gezegde: „mijn jongens zullen wij opvolgen — of niemand".

[9]) Over de Joden-belasting een cynische uiting bij Martialis VII, 55.

[10]) Front. I, 1, 8 en II, 3, 10.

[11]) Front. IV, 3, 14. Dat dit een plaats is uit den onechten Frontinus doet in dit geval niet veel ter zake. Weer bewijst ons hier, waar wij Frontinus als getuige à décharge oproepen, de naieve Plinius tegen wil en dank een gewichtigen dienst, als hij (IX, 19) ons Frontinus voorstelt als, met of na Virginius Rufus, den grootsten man van zijn tijd.

[12]) Dit alles was reeds lang geschreven vóór Bacha zijn geestig boek „le genie de Tacite" in 't licht gaf.

[13]) Ten minste Front. I, 3, 10 zegt dat toch wel heel duidelijk.

[14]) Volgens Plut. (Mor. I p. 302 Bern.) is Titus gestorven doordat hij, lichtelijk ongesteld zijnde, het baden vóór 't eten niet laten wilde.

[15]) Grappen van Vespasianus bij Suet. 22 en 23.

[16]) Iuv. Sat. IV, 37 sqq.

[17]) Dio C. 67, 9. Ik stel tegenover dit en andere soortgelijke verhalen over Domitianus' wreedheid een paar regels uit de Silvae van Statius V, 1, 165 sqq. Abascantus roept, als zijn vrouw ziek is, alle goden aan, ook den keizer:

Heu durus fati tenor! estne quod illi
Non liceat? quantae poterant mortalibus annis
Accessisse morae, si tu, pater, omne teneres
Arbitrium? Caeco gemeret Mors clausa barathro
Longius et vacuae posuissent stamine Parcae.

Wat zou die ontboezeming een bittere hoon zijn, als er ook maar eenige kans bestond dat Domitianus werd aangezien voor den menschenwegmaaier, waarvoor Tacitus en Plinius hem willen laten doorgaan!

[18]) Martialis *bedelt* bepaald om geld bij den keizer Ep. V, 19 en VI, 10. Na zijn dood dicht hij o. a. het bekende: „Flavia gens, quantum tibi tertius abstulit heres" (Schol. ad Inv. 4, 38). Hoe Plinius (III, 21) dezen dichterlijken clown kan prijzen als iemand die „plurimum in scribendo et salis haberet et fellis *nec candoris minus*" is mij zelfs bij een zóó naïeven schrijver raadselachtig. Bij het neerschrijven van bldz. 333 laatste al. en vlg. (over den aanhef van de levens der Flavii bij Suet.) dacht ik zeer bepaaldelijk ook aan dat „Flavia gens etc." van Martialis.

[19]) Hoe ontzettend beroemd Statius in zijn tijd was, daarvan weet nog Juvenalis te getuigen S. VII, 82 sqq.

[20]) Die nicht (Julia) is in 89 gestorven. Volgens Suetonius heeft Domitianus haar na den dood van haren vader en haren man openlijk tot maitres gehad (Dom. 22 ardentissime palamque dilexit.) En Juvenalis barst uit (S. II, 29 sqq.)

Qualis erat nuper tragico pollutus adulter
Concubitu, qui tunc leges revocabat amaras
Omnibus alque ipsis Marti Venerique timendas,
Quum tot abortivis fecundam Julia vulvam
Solveret et patruo similes effunderet offas.

Als daar iets van was aan geweest, dan zou de lage vleier Martialis deze keizerlijke concubine wel eens in die kwaliteit hebben verheerlijkt. Maar.... VI, 3 is 't natuurlijk Domitia, van wie een zoontje wordt verwacht, Julia is reeds een *numen*, en eveneens VI, 13 en IX 1. Er wordt *absoluut niets* over haar door Martialis gezegd dan dat ze *diva* is en een eerbiedwaardig lid van het Flavische geslacht.

Summa summarum blijft van al het kwaad over Dom. gesproken niets over dan de plaag van het denuntiantendom. Nu die kan erg genoeg geweest zijn. Alleen door Domitianus' persoonlijke schuld? En dan: de allergruwelijkste delator Aquilius Regulus was nog onder Trajanus een machtig heerschap blijkens Plin. Ep. I, 5 § 15.

[21]) Het door mij over Domitianus naar aanleiding van Statius betoogde is een kleine aanduiding van de richting, waarin zich een zeer uitvoerig onderzoek, dat hoop geeft op zekere en treffende uitkomsten, zou hebben te bewegen. Telkens en telkens weer wanneer ik lees wat allerlei dichters en prozaschrijvers, Grieksche zoowel als Latijnsche, onder „goede" zoowel als „slechte" keizers zooal durven zeggen over allerlei zaken o. a. over tirannie, komt de vraag bij mij op hoeveel er overblijft van het sprookje over de gruwelijke eerste eeuwen onzer jaartelling. Het lijkt mij wel eens dat het onder de Romeinsche keizers juist een „zeer goede" tijd is geweest, zich vooral kenmerkende door vrijheid van het woord, iets waaraan nog wel in onzen tijd voor zinspelingen gevoelige vorsten zich zwaar hebben vergrepen.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den JANUARI 1907.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WYCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, I. M. I. VALETON, POLAK, HOLWERDA, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMANN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, Leden, KRUYT en VAN RONKEL, Correspondenten en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een mededeeling van de Keizerl. Russische Geographische Vereeniging, inhoudende dat de Heer Pierre de Séménow op 15 Jan. dezes jaars zijn 80sten geboortedag zal herdenken, en van de Koninkl. Akademie van Wetenschappen te Berlijn dat deze met de Kopenhaagsche Koninkl. Akademie plannen beraamd „zur Herstellung einer Corpus Medicorum Antiquorum".

Voor den Hoeufft-wedstrijd zijn ingekomen de volgende

27 gedichten: Fumus, Duo Magi, Ultima linea, Marinum ad hospitium, Delia, Pax, Nevia, Nautica pyxis, Rivus, Dolor docet, Singulare certamen, Italiae Pannoniaeque musea, Rex Vejentium, Rusticatio, Ancilla, Aegon, Λαμπαδηφορία, Nais novissima, Conditiones temporum, Poeta et Anus, Excidium Corrierianum, Ad matrem, Bethulia, Lacrymae, Rufus Crispinus, Caecus et Surdus, Carmen Plebani.

Twee gedichten: ad Hugonem Edm. de Amicis filium en Humaniores litterae instauratae, zijn te laat ingezonden om aan dezen wedstrijd te mogen deelnemen.

Hierna leest de Heer Hartman over „Keizer Domitianus uit een nieuw oogpunt beschouwd".

Domitianus staat bij het nageslacht te boek als het kort begrip van alle mogelijke boosaardigheden. Maar wat *weten* we omtrent hem met voldoende historische zekerheid? De drie voornaamste schrijvers van Dom.' eigen tijd, aan wie wij de meeste mededeelingen over dien keizer danken, Tacitus, Suetonius en Plinius jr., betoonen zich te veel zijn persoonlijke, verbitterde, vijanden dan dat wij op hun getuigenis zouden durven afgaan. Volgens Tacitus heeft Dom. nooit *iets* verricht wat *niet* gruwelijk was; Suetonius en Plinius moeten, huns ondanks, heel wat goede maatregelen en prijzenswaardige daden van hem vermelden, die ze dan òf zooveel mogelijk verstoppen òf in een ongunstig licht stellen. Dat er omtrent Dom. ook wel wat goeds te vermelden valt getuigen ons onomwonden: Zijn tijdgenoot, de beroemde krijgskundige, Frontinus en de veel later levende Ammianus Marcellinus. Maar over 't algemeen kan men zeggen dat de kennis aangaande Domitianus, die wij putten kunnen uit wat men gewoon is „de bronnen" te noemen, al zeer gering is. Vooral geldt dit van Suetonius. Hoe onbetrouwbaar het getuigenis van dezen biograaf is, bewijst ons de dichter der Thebais, Statius. Het is ondenkbaar dat deze dat onderwerp zou hebben gekozen voor het gedicht, waarvan hij voor zich zelven alles, in de eerste plaats de gunst des keizers, verwachtte, indien er ook maar een klein gedeelte van al het

kwaad, door Suetonius vermeld, zelfs bij geruchte was bekend geweest aan des keizers tijdgenooten. Dan toch had bij den keizer telkens en telkens weer het vermoeden moeten opkomen dat hij op iets gruwelijks van hem zelven hoorde zinspelen, vooral op zijn twist met zijn broeder, ja op door hem bedreven *broedermoord*: die toch wordt hem door Suetonius, hoewel in bedekte termen, met ontwijfelbare duidelijkheid te laste gelegd.

De Thebais van Statius verbiedt ons nadrukkelijk Suetonius te beschouwen als een bron, waaruit wij werkelijke kennis kunnen putten van Domitianus persoon of regeering.

Nadat spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, vraagt de Heer Valeton het woord voor eenige deels waardeerende deels corrigeerende opmerkingen, vooral meenende dat de Heer H. te ver gegaan is in zijn poging om door aanhalingen uit de Thebais van Statius Domitianus schoon te wasschen van de beschuldiging van tirannie; daarna maakt de Heer de Groot aanmerkingen op de eigenaardige wijze waarop Spreker een zekere kategorie van stoische filosofen met den algemeenen naam van Geestelijken bestempelde en op hetgeen hij zeide over de Christenvervolgingen in den eersten keizertijd, die wel soms overdreven worden voorgesteld, maar toch niet weggecijferd kunnen worden. Eindelijk meent de Heer Boissevain, dat de Spreker Domitianus niet uit een nieuw, maar reeds lang bekend, oogpunt heeft beschouwd en ligt toe, hoe hij meent dat men het eigenaardig standpunt van Suetonius e. a. berichtgevers heeft te verklaren. De Heer Hartman beantwoordt de verschillende sprekers.

Voor de Bibliotheek worden aangeboden, uit naam van den Heer Bredius zijn prachtwerken over het Museum van Oldenburg en over Rembrandt, benevens kleinere geschriften; door den Heer van Leeuwen ook namens den Heer Mendes da Costa de 3e druk van hun Ilias-uitgave; door den Heer Bavink de 2e druk van zijn Gereformeerde Dogmatiek deel I en door den Heer Hartman zijn dichtbundel getiteld *Decennium poeticum*.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11en FEBRUARI 1907.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, S. A. NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, SYMONS, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, HAMAKER, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, VAN HELTEN, BOISSEVAIN, HEIJMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, I. I. P. VALETON JR., UHLENBECK, SIX, BOER, J. C. NABER, BAVINCK, en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Bericht van het overlijden van Ritter von Hartel vice-voorzitter van de Akademie van Wetenschappen te Weenen.

Mededeeling van den heer Couturat dat de Association des Académies zal worden aangezocht om de wenschelijkheid eener algemeene taal te bespreken op de aanstaande bijeenkomst te Weenen, en uitnoodiging om dat verzoek onzerzijds te ondersteunen. Besloten wordt dat onze afgevaardigde zich niet zal verzetten tegen het bespreken van die vraag.

Hierna erlangt de heer Verdam het woord voor zijn mededeeling over de woorden *schaats* en *zerk*.

Spreker behandelt vooreerst den ouderdom van het woord *schaats* in het Nederlandsch; het oudste voorbeeld is uit de 16[de] eeuw. Hij toont aan, dat er uit het Mnl. geen enkel voorbeeld van het woord is opgeteekend, hoewel er bij Maerlant wel een paar plaatsen zijn, waar naar alle waarschijnlijkheid op schaatsenrijden wordt gedoeld; en dat het oudste woord, dat voor „schaats" bekend is, aan het Oudfransch is ontleend, n.l. *schalootse*, hetwelk van het woord *galoche* afstamt, terwijl het woord *schaats* zelf één in oorsprong is met het fr. *échasse*. Den oorsprong van dit laatste woord zoekt hij in het Germaansch, n.l. in het ogerm. w.w. *skakan*, zich haastig wegpakken, er van door gaan, en hij wijst enkele sporen aan die er van dit w.w. in het Mnl. zijn overgebleven.

Daarna overgaande tot de geschiedenis van het woord *zerk* toont hij aan dat de hedendaagsche beteekenis slechts eene der vele opvattingen is, die het woord in verschillende ogerm. talen, ook in het Mnl., heeft gehad, en dat zij waarschijnlijk alle tot een en denzelfden wortel zijn te brengen, die in een slavisch w.w. is bewaard, ook de zeer uiteenloopende beteekenissen „hemd" en „rots". Van de eerste opvatting die in het Oudnoordsch zeer bekend is, brengt hij eene plaats bij uit het Mnl., en van de tweede, die eveneens uit het Mnl. is bewezen, meent hij, dat zij ook waarschijnlijk in het Oudnoordsch is bekend geweest, en voor ons bewaard in den naam van een der kleinere Normandische eilanden, n.l *Sark*.

Nadat de spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, worden verschillende punten van zijn betoog besproken en gedeeltelijk weersproken door de heeren, Naber, van de Sande Bakhuyzen, van Helten, Kluyver, Uhlenbeck en den voorzitter, en in repliek door den spreker.

Bij de rondvraag biedt de heer van de Sande Bakhuyzen aan voor de Bibliotheek het 1[e] deel der Oudchristelijke Geschriften in Nederlandsche vertaling, uitgegeven door het Haagsch genootschap en door hem bewerkt.

Sluiting.

OVER HET WOORD *SCHAATS.*

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. VERDAM.

Het zal wel overbodig zijn opzettelijk de aandacht of ook verontschuldiging te vragen voor de behandeling der geschiedenis van een woord, dat de uitdrukking is voor een begrip, waardoor het gemoed van een rechtgeaard Nederlander even gemakkelijk in gloed wordt gezet, als zijn lichaam dóor de praktische beoefening der schaatsenrijkunst zelve. Reeds sedert eeuwen hebben verschillende Germaansche stammen, vooral natuurlijk de noordelijker wonende, die meer van nabij met het ijs in aanraking kwamen, zich toegelegd op het wegnemen der belemmeringen, door het ijs ontstaan, en zich geoefend in het „hard loopen" (hd. *laufen*) of „rijden" op het ijs, oorspronkelijk op beenen schaatsen of schenkels, waarvan hier en daar in onze musea enkele exemplaren worden bewaard. Afbeeldingen van zulke beenen schaatsen vindt men bij bl. 76 van het aangenaam geschreven boek van Mr. J. van Buttingha Wichers over het „Schaatsenrijden" [1]). Wanneer juist de ijzeren de beenen schaatsen hebben vervangen, is onzeker, doch wel dit staat vast, dat het niet overal in denzelfden tijd is geschied: het verwondert ons niet, bij Wichers te lezen, dat onze voorvaderen in het schaatsenrijden en in de ontwikkling dier kunst zelve andere volkeren zijn voor geweest. Doch wij zouden wenschen aangaande de bijzonderheden van het schaatsenrijden in de middeleeuwen wat beter te zijn ingelicht

[1]) 's-Gravenhage, W. Cremer, 1888.

dan in werkelijkheid het geval is. Oude houtsneden en miniaturen, waarin het hedendaagsche ijsvermaak is afgebeeld, zijn niet bekend [1]), en ook het woord „schaats" komt in mnl. geschriften niet voor. Toch is er alle reden om met Collot D'Escury in *„Hollands roem"* (1824), 1, Aant. bl. 239 vlg. te meenen, dat „het rijden op het ijs met een soort van gladde en scherpe ijzers voorzien, een kunst is, welke [hier bepaald thuis hoort en] reeds in de 14de eeuw beoefend werd". Ja, men zou geneigd zijn uit een paar plaatsen bij Maerlant af te leiden, dat men in dezen tot in de 13de eeuw mag opklimmen. De eerste is te vinden in de 4de strophe van den Tweeden Martijn, waar de dichter de voorstelling geeft alsof Maarten, door zijn vriend aangepord om het in den Eersten Martijn gehouden gesprek voort te zetten, zich gewillig schikt naar den op hem geoefenden drang, omdat hij geen kans ziet aan zijn van ijver brandenden vriend te ontsnappen. Hij drukt dit aldus uit (vs. 45):

> Doch willics mi ghenenden [2])
> Ende steken af minen caproen
> Ende horen watti hiertoe spoen [3]),
> Dattu den onbekenden [4])
> Martine niene laets gheroen:
> Al haddic ane twee *iserine scoen*,
> In mochte di niet ontwenden [5]).

Ik voor mij kan niet zien, dat hier een ander schoeisel bedoeld zou kunnen zijn, dan een zoodanig dat aan iemand eene zekere mate van vlugheid verleent en daardoor kans om aan iemand te ontkomen, en dat denkbeeld kan ik alleen in den tekst uitgedrukt zien, indien ik mag aannemen dat „iserine scoe" mag worden weergegeven door „schaats" [6]). Het is ook

---

[1]) Ook niet uit het Breviarium Grimani (trouwens uit de 16de eeuw).

[2]) „mij er toe zetten". — [3]) dreef, noopte.

[4]) „onontwikkelden". — [5]) „ontgaan, ontkomen".

[6]) Vgl. in het Diarium van Arent van Buchell (Hist. Genootsch., 3de Serie, n°. 21, 1907), bl. 311: „volabant alii *ferreis* suis *calceïs*". Dat „iserine scoe" hier zou beteekenen „met ijzer beslagen schoen" en dus „stevige schoen", komt mij, hoewel de woorden zelve deze opvatting toelaten, om den samenhang onaannemelijk voor.

zeer natuurlijk dat men, in de noodzakelijkheid om aan het voorwerp in zijn nieuwen vorm een naam te geven, allereerst zijn toevlucht nam tot deze of eene dergelijke omschrijving. Op de andere plaats bij Maerlant wordt over de zaak zelve gesproken, doch een naam voor „schaats" niet genoemd, nl. in *Troyen*, dl. 1, vs. 6396, waar Achilles de opvoeding beschrijft, die hij van den Centaur Chiron ontving, en waartoe ook behoorde, dat hij hem leerde

op den yse gaen,
Lopen ende stille staen,

waarmede zonder twijfel de kunst van schaatsenrijden wordt bedoeld, geschilderd in de volgende trekken: op het ijs loopen met de gewone snelheid van een schaatsenrijder, hard rijden en plotseling zijne vaart inhouden. Het is niet aan te nemen, dat hier bedoeld wordt eene oefening, die zich niet verder behoeft uit te strekken dan tot de allereerste jaren der jeugd, en stil staan op het ijs behoeft men geen sterveling, hoe jong ook, te leeren. Bij Papinius Statius, aan wien deze episode is ontleend, II, 403 vlg., staat:

Saepe etiam primo fluvii torpore iubebat
Ire super glaciemque levi non frangere planta,

hetgeen natuurlijk iets anders zegt; maar zou het zoo vreemd zijn, dat een Nederlander er „leeren schaatsenrijden" van maakte? Dat de mnl. schrijvers en schilders een weinig ontwikkeld gevoel hadden voor het aanbrengen van locale kleur, zal ik U, na hetgeen ik hierover vroeger mededeelde uit Maerlant's *Hist. v. Troyen*, niet meer opzettelijk behoeven aan te toonen.

Het blijkt dus dat men in Maerlant's tijd, vóór 1300, nog geen geschikt woord voor de schaats in haren tegenwoordigen vorm bezat, en dit is geheel in overeenstemming met het feit, dat men in de verschillende talen allerlei woorden er voor gebruikt vindt, die oorspronkelijk iets anders beteekenden, en die het eene of andere schoeisel uitdrukken. Ja ook in de

onderscheidene tongvallen onzer eigene taal is nog heden het woord „schaats" niet het algemeen geldende [1]). Het oudste, dat er in het Nederlandsch, zoover wij weten, voor gebruikt is, is het aan het Fransch ontleende schalootse, ook scholootse, eene vervorming van ofra. fra. *galoche*, waarschijnlijk onder den invloed van ndl. *schoe*. *Galoche* nu, dat in het Mnl. ook in den vorm *galootse* werd overgenomen, beteekent een schoeisel, bestaande uit een houten zool met een bovenstuk van leer, hetzelfde dus als het mnl. trippe [2]). Van het woord *scholootse* is ons een voorbeeld bekend uit het einde der 14de eeuw (1395) uit de geschiedenis der vermaarde heilige Lidwina van Schiedam, waarvan in een Haagsch hs. verhaald wordt: „doe sie opt leste van haer XV jaren was, ghinc si op *scolootsen* [3]) met haeren evenoude maechden op het ijs spelen omtrent onser Vrouwen lichtmisse, ende daer quam een van haer geselliunen riden opt ijs, ende raecte haestelic Liedwi, also dat Liedwi viel op een hoop scollen van ijs ende brac een corte ribbe in haerre rechterside", tengevolge van welken val zij jaren lang bedlegerig moest blijven. Aan de vermelding van deze plaats heeft Wichers in zijn boek de houtsnede toegevoegd — de oudste ons bekende — waarop Lidwina half achterover ligt met eene schaats aan den linkervoet; op den achtergrond komt een man aanrijden, lange streken makende naar de regelen der hedendaagsche kunst.

In het Fransch kwam voor „schaats" in gebruik een woord, dat in beteekenis overeenkomt met het zooeven genoemde *schalootse*, nl. *patin*, d. i. eig. „hooggehakte vrouwenschoen",

---

[1]) Ook in de Noordsche talen ontbreekt een algemeen inheemsch woord voor *schaats*.

[2]) Het is afkomstig van een mlat. **galopia*, eene afleiding van *galopus*, *-podos*, dat ontleend is gri. καλόπους, ποδος (vgl. de „calopodes soleae" in een Scholiast op Horatius), eigenlijk „houten voet" (Hatzf. 1144). Het mnl. *trippe* komt als vertaling voor van hetzelfde romaansche woord (calopodium, est „pes ligneus") in *Gemma Vocab.* 29 *r*. Zoo ook bij Kil.

[3]) Varr. *tscoloedsen*, *scoloodsen*, maar niet *scalootse*, doch deze vorm komt wel elders voor. Zie (later) het woord in het *Mnl. Wdb.*

dat ook met *galoche* verbonden voorkomt in eene plaats aangehaald bij Littré, uit de 15de eeuw: „Pierre Boyvin acheta du bois convenable à faire *patins* et *galoches*". In het Mnl. bestaat het woord in de vormen *patijn* en *platijn*; vgl. Plantijn: „*plattijnen*, des galoches, semelles de bois et le dessus de cuir." Het Hd. heeft zich op eene andere wijze gered, nl. door daarvoor in gebruik te nemen het reeds bestaande woord *schrittschuh*, mhd. *schrit-*, *schriteschuoch*, „schuh zu weitem schritt, fliegschuh" (bij Lexer), dus „een schoeisel waarop men spoedig vooruitkomt"; bij Diefenb. is het woord vertaling van „petasum" (aldaar ook „flugescuoch"). Door de bijgedachte aan hd. *schlitten*, „slede", dial. *schlittern* „op het ijs glijden" (vgl. mnl. *slideren*, eng. *to slide*) is het woord zeer gelukkig vervormd tot *schlittschuh*, dat voor ons gevoel veel beter aan zijne bestemming beantwoordt dan het oorspronkelijke *schrittschuh*. In het Nederlandsch der 16de eeuw bestaat een woord, dat geheel met dit hd. is te vergelijken en dat eene zelfde wijziging van beteekenis heeft toegelaten, nl. schricschoen, van schricken, bij Kil. „*Fland.* j. schrijden, passum facere"; ook in het Nederduitsch *striedschoe*, vermeld bij Molema 364 (bij Schambach 214: *stridschau*), van *striden*, d. i. „schrijden"; vgl. mnl. *bestriden*, d. i. „beschrijden"; eng. *to stride* en „*to bestride* a horse"; ndd. *strid*, *stred*, schrede (Schambach t. a. p.).

Het woord schrickschoenen voor „schaatsen" wordt bij Kiliaen als gelijkbeteekenend verbonden met andere woorden, welke ten deele nog in de zuidelijke Nederlanden in gebruik zijn. Wij vinden bij hem „schaverdijnen, schuyverdijnen, schrickschoenen, calopodia ferrata, quibus nostrates mira celeritate atque dexteritate labuntur per adstrictas glacie aquas"[1]), en „schoverlinck, *Holl. j.* schaverdijne". Plant. „schaverdeynen, schrickschoen (mv., *sandales à griller sur la glace*"; het fr. woord *patin* was dus den bewerkers van dit

[1]) Zie een voorbeeld van schaverdeyne bij Vaernewijck (a. 1574) Oudem. 6, 121.

woordenboek, in 1573, nog niet bekend [1]). Een voorbeeld van het gebruik van twee der genoemde woorden, eveneens uit de 16de eeuw, vindt men bij Despars (4, 213): „binnen dezer middelen tijt (*inmiddels*) recreëerde haer die voornoemde hertoghinne Marie van Bourgoengnen zeer diewils ende menichwarf met hare vrouwen ende joncvrouwen up tijs van zekere meerschen, rechts buyten der stede van Brugghe, ... loopende daer metten anderen up *schrickschoens* ende *schaverdeynen*, ende vallende eenighen (*l.* menighen) harden val, naer die costume van dien spele, niet jeghenstaende al tghuene dat men haer ten contrariën ghesegghen ofte gheraden conste". De oorsprong van schaverdein (bij Despars en Plant.) of schaverdijn (bij Kil. en in verschillende hedendaagsche zndl. tongvallen; zie o.a. De Bo, Schuermans, Joos, Corn.-Vervliet) is niet met zekerheid bekend. Het is misschien eene afleiding van het in het Mnl. zeer bekende ww. *schaven*, een zinverwant van „schuiven"; (vgl. b.v. „gaen henenschaven" = ndl. „gaan schuiven"; en ndl. „zich weg*scheren*" met eng. *to shave* = scheren, en „een vogel die *scheert* langs het water"). Als dit zoo is, dan is het ook wat den oorsprong betreft te vergelijken met *schuyverdijn* (bij Kil.), dat op dezelfde wijze van *schuiven*, „glijden, glissen, glieren" kan zijn afgeleid, evenals verschillende woorden voor „schaats" in geheel andere tongvallen, nl. gron. *scheuvels*, ook in Drente; oostfri. *schöfel*; geld.-overijs. „*skeuvels* loopen [2]) of runnen" (Gallée 37); Kiliaen's schoverlinck en 17de-eeuwsch holl. *schoveling* [3]). Zie een voorbeeld van het laatste bij Wichers, bl. 88, die uit een „Cort en waerachtigh verhael van alle gebeurtenissen voor der stadt Haerlem" (1573) medegedeelt, dat in Januari twee boden 's avonds wederom met

[1]) In *Kil auct.* (1642) wordt aan de lat. vertaling van schaverdijnen toegevoegd: *esschasses de glace*, *patins*. Naast *schaverdijnen*, schaatsen rijden, geeft Schuermans *Suppl.* 283 nog op *schaverdoezen*.

[2]) Voor „loopen" en niet „rijden" vgl. de boven aangehaalde plaats uit Maerlant's *Hist. v. Troyen*, ook het voorbeeld uit Despars boven; hd. „schlittschuh*laufen*"; ndl. dial. „schaatsen *loopen*" (Hoeufft, Draaijer).

[3]) Zie voor het gebruik van het woord in een lateren tijd vooral Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal* 912 op schoveling.

hun „schovelinghen" er op uit togen om den Prins van den toestand der stad bericht te geven. Doch een bezwaar tegen deze afleiding, waarbij bovendien de uitgang onverklaard blijft, is dat de klemtoon bij *schaverdein* (*-ijn*) en *schuyverdijn* op de laatste lettergreep ligt, en het zou dus wel kunnen wezen, dat deze woorden, evenals alle andere voor „schaats", van Romaansche woorden afkwamen, doch die vervormd zijn onder den invloed der bovengenoemde mnl. ww. *scharen* en *schuren* (*schuyven*). Maar welke deze Romaansche woorden zouden kunnen zijn, is niet zoo gemakkelijk te zeggen; misschien behooren zij tot de familie van fra. *sabot* en *savate*: vgl. bij Mellema: „schaverdijnen, *sabots de glace*". *Schaverdeine* of **schavedeine* zou b.v. kunnen afkomen van een ofra. **savetaine* of **savataine*, of, als *schaverdijne* de oorspronkelijkste vorm is, van een ofra. **savatine*, beide afleidingen van *savate* (waarvan fra. *savetier*; vgl. *Mnl. Wdb.* op savetier). Doch woorden van dezen vorm zijn niet aan te wijzen. Dat een met *s* beginnend Fransch woord in het Mnl. een vorm met *sch-* aanneemt, kan met voorbeelden worden bewezen.

Het zal wellicht vreemd schijnen dat nog in het geheel geen gewag gemaakt is van het volk, dat in dit verband wel in de eerste plaats zou worden verwacht, de Friezen. Doch die aanspraken strekken zich niet verder uit dan met betrekking tot de praktische beoefening der kunst: op het punt der naamgeving zijn zij anderen niet voor geweest. Een oud woord voor „schaats" is in het Friesch niet bekend, en het thans daar uitsluitend gebruikelijke *reed* (mv. *reden* en *redens*), eene afleiding van „riden", opent geen perspectief. Met dat al is het verklaarbaar dat men den oorsprong van een woord voor „schaats" vroeger heeft gezocht in het Friesch [1]), zij het ook geheel te vergeefs. Neen, het woord *schaats* is van eene geheel andere

---

[1]) Men heeft een tijd lang gemeend (op welken grond is mij onbekend), dat *schaats* een friesche vorm was van **schoots*, eene afleiding van „schieten", en genoemd naar het vooruitschietende der beweging. Misschien construeerde men **schoots*, naar het voorbeeld van *schots*, waaraan men een soortgelijken oorsprong toeschrijft.

zijde in onze taal gekomen, nl. van denzelfden kant, waarvan ook *galootse* en *schalootse*, *patijn* en *platijn* zijn binnengedrongen, nl. uit het Fransch. Er is thans bijna niemand meer, die er aan twijfelt dat het ndl. woord ontleend is aan noordfransch *escache*, *eschace* [1]), fra. *échasse*, zeer bekend in de bet. „stelt" [2]). Doch om dit duidelijk te maken, moet ik de geschiedenis van het woord, welke tot heden niet nauwkeurig beschreven is, met U nagaan.

Vooraf evenwel moet nog ééne bedenking worden weerlegd, nl. van hen, die mochten meenen, dat de verhouding van het fra. en ndl. woord juist de tegenovergestelde is, nl. dat het Fransche woord van het Nederlandsche is afgeleid. Ook deze meening heeft voorstanders gevonden, o. a. Körting in zijn „Romanisches Wörterbuch", n°. 7218, doch zij is zonder eenigen twijfel onjuist. Vooreerst pleit hiertegen de ouderdom van het ofra. *escace*, dat opgeteekend is een gedicht van 1310 (bij Hatzf.): de bewijsplaatsen voor het mnl. woord zijn veel jonger. Het tweede bezwaar is het feit, dat in het Ndl. voor *schaats* geen voldoende verklaring te vinden is, terwijl voor het ofra. woord langs een anderen weg de oorsprong zich geleidelijk laat verklaren. In de derde plaats doe ik opmerken, dat in 9 van de 10 gevallen, dat een ndl. naamwoord op *ts* uitgaat, dit woord van vreemden oorsprong is, en wel òf uit het Hd. ontleend aan woorden op *z* (*tz*), zooals *erts*, *ets*, *scherts*, *sprits*, *schets*, *pots* of *poets*, *spiets*, *flits* [3]); ook *glans*, *schans*, *grens*, *krans* (oorspr. met *-ts*), *kreits*, *koets* (rijtuig), *trots* (vgl. nog *gletscher*, *kortswijl*); òf aan het Fransch, ontleend aan woorden op *-ce* en *-che*, als *toorts*, *rots* (mnl. *rootse*),

---

[1]) Vgl. de omschrijving „*éschasse* de glace" voor „schaats", boven aangehaald uit *Kil. auct.*

[2]) Wichers vermeldt bl. 88 noot hetzelfde gevoelen van Halbertsma (*Overijs. Alm.* 1844) en Eekhoff (*N. Friesche Volksalm.* 1863), en spreekt daarbij voor zich zelven onnoodig twijfel uit aan de juistheid der afleiding.

[3]) Onzeker is of dit woord aan het Hd. is ontleend dan wel aan fra. *flèche*. Salverda de Grave is de laatste meening toegedaan.

vlaats, *koets* (bed), *taats*, *boots*, en tal van mnl. woorden als *metse*, *martse*, *pertse*, *caetse* (vgl. ook *staatsie*, *kaatsen* en *ketsen*, *fatsoen*) [1]. In verhouding met deze vreemde woorden, die met vele te vermeerderen zouden zijn (*muts*, *sits*, mnl. *herts*, „egel") is betrekkelijk gering het aantal echt-nederlandsche woorden op *ts* (als *koorts*, *schots* e.a.), waarvan niet bij alle de oorsprong bekend is.

En de ontleening van *schaats* uit ofra. *escace* komt, ook wat de gerekte vocaal betreft, geheel overeen met tal van aan het Fransch ontleende woorden; vgl. *plaats* van „place", *toorts* van „torche", *bootse* van „bosse"; mnl. *rootse* van „roche"; *brootse* van „broche"; *kaatsen* van „casser", noordfra. vorm van „chasser", *taats* van ofra. dial. „tache" e. a.

De meeste romanisten nemen dan ook ontleening aan van het Ndl. uit het Fransch (Diez, Hatzfeld, Salverda de Grave, bl. 27), en ik meen aangetoond te hebben dat wij ons met volle gerustheid bij hen kunnen aansluiten.

De oudste beteekenis van het woord in het Romaansch is *houten been*, *kruk om op te steunen bij het loopen*, *stelt*, of *steun voor een been waarvan men het gebruik mist of in de plaats van een been dat men mist*. Vgl. bij Hatzf. 817 de aanh. uit *Aliscans* (12de eeuw): „faites *escace* de frainne (*esch*) ou de sóu (*vlier*)". En dat het ndl. *schaats* juist dezelfde beteekênis heeft gehad, blijkt uit *Teuth*. 198*a*: c r u c k e, s t e l t e, s c h a i t z e, staca (l. of d. i. scaca; vgl. Dief. op s c a c a, s t a c a), gipsa (vgl. eveneens Diefenb., alwaar o. a. de verklaring „pes ligneus", de glossen *stelte*, *stelt*, *knyestelt*, en de rijmregel van een grappenmakker: „utilis est gipsa, adhuc utilior est pes ipsa) [2]. Zoo ook ital. dial. *scaccie*, aangeh. bij Körting op s c h a a t s.

Deze beteekenis kan zich geleidelijk hebben uitgebreid tot de opvatting *stut*, *steunhout*, *schoorhout*. Zij blijkt duidelijk uit eene opgave van Kil. „s c h a e t s e (d e r t i m m e r l i e d e n,

---

[1]) Vgl. Salverda de Grave, *Franse woorden in het Ndl.*, blz. 262 vlgg.

[2]) Zoo ook bij Kil. op s t e l t e: „pes ligneus".

Kil. auct.), schraege, cantherii (*dakspar*) fulcrum (*in Kil. auct.* canterii, *chantiers*, d.i. o.a. „houten stelling of stellage, onderstel"). En zoo mag men dan wel het woord verklaren in *Oorl. v. Albr.* 431: „hout ghebesicht totten *scaedzen* an die scepe die te Staveren lagen", waarschijnlijk op de helling; vgl. het zooeven genoemde fr. *chantier*, dat ook „werf, scheepstimmerwerf" beteekent [1]).

Uit de opvatting „houten been, kruk" heeft zich ontwikkeld die van *stelt*, dat gelijk wij zagen nog beide opvattingen vereenigt, ik bedoel „een noodzakelijken steun voor het been" of „een nagemaakt houten been met treden om voor genoegen op te loopen". Kil. „stelte, pes ligneus" en „stelten, grallae, perticae ligneae quibus altius a terra gradimur." Vgl. Halma: „*stelt*, hy gaet op eene *stelt* omdat zijn been afgezet is"; Schuermans 676: „*stelte*, dikke zool of ijzeren stel onder aan den schoen, voor iemand die een gebogen been heeft dat hierdoor korter is", en de omschrijving van eng. *skatches*, dat evenals het ndl. woord komt uit het Romaansch, bij Webster: „*stilts* to put the foot in for walking in dirty places". In dezen zin nu is ook in het vroegere Ndl. *schaats* bekend geweest. Vgl. Kil. „schaetse, *Fland.* grallae, *vulgo* scacae, gall. *eschasses*, it. *zanche*, hisp. *cancos*, angl. *skatches*". Plant. „schaetsen oft stelten, *des eschasses*, grallae" en de volgende aanhalingen uit schrijvers. In eene opsomming van tal van uitspanningen en vermaken, bekend onder den naam „Beginsel van allen spele" (*Hor. Belg.* 6, 2; Leendertz, *Dram. P.* bl. 442) lezen wij vs. 39 vlg.:

Die selke dobbelt, die ander cats
(*d. i.* caets)
Deen speelt tafelspel, ende dander scats
(*d. i.* scaets),

---

[1]) Vgl. ald. 435: „van yserwerc toten *scaedsen*" (indien daardoor een „helling" wordt uitgedrukt, dan is de vermelding van ijzerwerk in dit verband heel natuurlijk), en 223 *ald.* een hiervan afgeleid ww. *scaedzen*.

en in eene beschrijving van een beleg in October (dus niet in een tijd waarin ijs kon worden verwacht) bij Matth. *Anal.* 1, 416, namen de soldaten allerlei middelen mede om den tijd te verdrijven: „si hadden luten ende hackberden [1]) ende veel ander snarenspuls medegebracht ende vinckentons (*l.* vinckentous?) ende scaecspelen ende *scaetsen.*" Niet zeker is de bet. van het woord in Dierickx, *Mém.* 1, 427: „een leen... met neghen manscepen,... (*o.a.*) een manscip staende te eenen *schaetse* en een paer hantschoen." De gedachte aan „stelt" is hier om het woord „een" uitgesloten; waarschijnlijk is ook hier de bet. „schoorhout": een ander leen aldaar staat „te eenen paer hantscoen ende te eener ghescheldεr roede".

Men zal moeten erkennen, dat dit woord „schaats" even geschikt was als een der andere bovengenoemde om te dienen voor het schoeisel, waarmede men rijdt op het ijs: in elk geval heeft dit woord het van alle andere gewonnen in de algemeene taal. Doch dit is eerst geschied in de 16[de] eeuw, dus na het middeleeuwsche tijdperk, toen de schaatsenrijkunst werkelijk een algemeen volksvermaak werd en hoe langer hoe meer werd veredeld. De oudste vermelding is bij Kil., die naast de andere, bovengenoemde, ook dit noordndl. woord opgeeft („schaetse, schoverlinck, *Fri.* (?) *Holl.* j. schaverdijne") en in het *Haarl. Oudt Liedtboek*, bl. 68 (aangeh. bij Wichers t. a. p. bl. 82): „op ander plaetsen | int tijt van ijs | rijt men op schaetsen | om eer en prijs" [2]). Buiten het Nederlandsch is er nog eene taal, waarin de bet. van het

---

[1]) D. i. een soort van snareninstrument met scherpen toon, lat. *sambuca.* Zie Grimm's *Wtb.* op *hackbret*; *Teuth.*[2] 138*b*; *Ndl. Wdb.* 5, 1550 op hakkebord, en Kil. *hackebret*, sambuca, triquetrum instrumentum imparibus longitudine finibus (*l.* fidibus). De naam is overgedragen op eene afgespeelde piano. Van Dale vermeldt nog beide opvattingen.

[2]) Er is eene latijnsche beschrijving van het schaatsenrijden van Hadrianus Marius, in een brief aan zijn broeder Janus Secundus, die op zich zelf ouder is (vóór het midden der 16de eeuw) dan de vermelding van het woord bij Kil., doch daarin komt natuurlijk de naam *schaats* niet voor. Zie het gedicht afgedrukt bij Van Buttingha Wichers, *Schaatsenrijden*, blz. 83.

woord zich op dezelfde wijze heeft ontwikkeld, nl. het Engelsch, waar naast het bovengenoemde *scatches* als tweelingwoord *skates* is gevormd [1]), door misverstand in het enkv. *skate* geworden, en dus te vergelijken met ndl. *raaf*, *wolk*, *kluw*, *baak*, *ui* voor het historisch juiste enkv. *raven*, *wolken*, *kluwen*, *baken*, *uien*.

Ziehier wat onze taal ons leert met betrekking tot het begrip „schaats” in het algemeen; staat mij toe U nu nog enkele oogenblikken bezig te houden met het woord zelf. Het eenige wat ik tot heden daarover mededeelde, was de na het bovengezegde vaststaande afleiding uit het ofra. *escace*, fra. *échasse*. Ik stel mij voor, dat het U niet onwelkom zal zijn, de geschiedenis van het woord nog verder met mij te vervolgen; wij zullen alsdan komen tot het inzicht, dat het behoort tot de vrij talrijke soort derzulke, die, oorspronkelijk Germaansch, overgingen in het Romaansch, en van daar in onze taal in een Romaanschen, bepaaldelijk Oud-franschen, vorm zijn teruggekomen.

Behalve in het Oud-fransch is het woord ook opgeteekend uit Italiaansche tongvallen (*scaccie*, bij Körting n°. 7218) en in het Mlat. Ducange geeft ons twee vormen, waarvan de eerste geheel met het Oudfransche woord overeenstemt, nl. *scacia* in het voorbeeld: „ligneo pede quem vulgo *scaciam* vocant vice naturalis pede utebatur”; de andere, er nauw mede verwant, is *scacci*, mv.: „propter infirmitatem quam habuit non potuit ire nec redire sine baculo sive *scaccis*”. Op beide plaatsen heeft het woord dezelfde beteekenis als wij boven eigen zagen aan het oudfr. woord en mnl. *schaetse*, nl. „houten been, kruk, stelt” (in de vroegere opvatting). De oorsprong van dit woord wordt door Hatzfeld en Skeat gezocht in het Germaansch, en werkelijk is er een woord aan te wijzen, waaraan het Romaansche kan zijn ontleend, nl. een ndd. *scake*, in *Teuth.* vermeld in den vorm *scaick*, met eene verwijzing naar „beyn” [2]). Dit

[1]) Vgl. het Noordholl. *skees*, *schees*, door Boekenoogen, *De Zaansche Volkstaal* 872 vermeld naast *skaas* (*schaats*).

[2]) In mijne uitgave van den *Teuth.* heb ik den aard van den klinker

woord past zoowel ten opzichte van den vorm als van de beteekenis zeer goed voor de verklaring van het Romaansche, waarvoor in het Romaansch zelf geene te vinden is, en wordt door sommige etymologen, o. a. Skeat (naar Wedgwood, zie E. Müller 2, 342 op scatches) ook genoemd.

Wat de verwanten van dit woord aangaat, Skeat brengt het in verband met eng. *shank*, en dus tot de familie van ndl. *schonk* en *schenkel*, en dit is niet onmogelijk, hoewel eigenlijke bewijzen van het naast elkander bestaan van een genasaleerden en ongenasaleerden stamvorm bij deze woordfamilie ontbreken. Doch er is een ander meer voor de hand liggend middel om het ndl. woord te verklaren. In het Oud-Saksisch bestaat een st. ww. *skakan*, met de beteekenis „op eene eenigszins mysterieuse wijze voorbijgaan of verdwijnen". Het komt voor *Hel.* 2708: „antthat he ellior *skôk*, werold weslôda". Door Heine wordt het in het Gloss. beschreven als „eig. erschüttert werden, beben; daher in zitternder Bewegung hinweg gehen, von Wind und Sturm, von der Woge, dem Schatten, dem Pfeile, der Seele". Deze beschrijving berust vooral op hetgeen ons aangaande het ww. bekend is uit het Ags., waar het zich iets sterker heeft ontwikkeld dan in de andere ogerm. talen. Het is daar transitief en intr.: het eerste met de bet. „in snelle beweging brengen, schudden" (vgl. eng. *shake*; ook onr. *skaka*, schudden), en intr. in den zin van „snel heengaan, vlieden, voorbijgaan, in snelle beweging zijn (gebracht worden)," ook „afgeschud worden, van iets afvliegen". En hoewel voor een groot deel der plaatsen de omschrijving van Heyne juist is, zoo zijn er toch ook andere, die bewijzen dat het woord ook eene meer concrete beteekenis gehad heeft, waaraan zich de opvatting „been" beter aansluit. Zoo wordt het o. a. gebruikt voor „op de vlucht gaan" en herhaaldelijk voor „uitwijken, uit het land wijken,

---

van *scaick* miskend en daarvoor een mnl. *scooc* opgenomen. Weliswaar is *ai* bij Van der Schueren meermalen hetzelfde als mnl. *oo*, maar deze vorm moet worden geschrapt.

(er van) door gaan". Het onr. *skakkr*, scheef, verdraaid, ongelijk", behoort misschien hiertoe, indien hier *kk* niet, zooals elders, ontstaan is uit *nk*; ook het grieksche *σκάζω*, hinken (Leo Meyer, *Handb. d. griech. etym.* 4, 65 vlg.) kan met het germ. ww. verwant zijn [1]). In elk geval is er voldoende grond om aan dit ww. te denken ter verklaring van het germaansche woord, waarvan eene afleiding door het Romaansch heen tot ons is teruggekomen in den vorm *schaats*.

Ook meen ik te kunnen aantoonen dat dit ogerm. ww. *scacan*, *scôc*, eenige sporen van zijn bestaan in het Mnl. heeft achtergelaten. Vooreerst in de vervoeging van het andere ww. *-schaken*, „rooven, *vooral* eene vrouw", dat van dit woord moet worden gescheiden. Dit laatste was oorspronkelijk een zw. ww., als afgeleid van het in verschillende ogerm. talen (ook in het Mnl.) voorkomende znw. *scâc* (*schaec*), d. i. „roof". Het komt in het Mnl. slechts voor in de samenstelling *ont-schaken*, dat een praet. *-schaecte* en *-scoec* heeft: het laatste ontstaan onder den invloed van het boven genoemde, sterke, ww. *schaken* (vgl. eng. *to shake*, *shook*, *shaken*).

Ook op eene andere wijze schijnt dit ww. met het andere te zijn vermengd en samengevallen, wellicht zonder dat men zich in de middeleeuwen meer bewust was, een ander woord dan het meer bekende *-schaken*, „rooven" te gebruiken, en zich ook van het groote verschil in beteekenis niet behoorlijk rekenschap gaf. Dit laatste is evenmin geschied in het *Mnl. Wdb.* op ontscaken; het licht dat nu over de beide woorden voor mij is opgegaan, verhelderde bij de bewerking van ontscaken nog niet mijn inzicht in het verschil, en zoo wordt aldaar de meening voorgedragen, dat het intrans. *ontschaken*, d. i. „op den loop gaan, schoot gaan, er van door gaan, met man of vrouw", zich door tusschenkomst van het wederk. *hem ontscaken* uit het transitieve *ontscaken*, d. i. „ontrooven" had kunnen ontwikkelen. Maar deze bewijsvoering

---

[1]) Met erkentelijkheid heb ik voor dit gedeelte van mijn opstel gebruik gemaakt van de voorlichtende hulp van mijn vriend Uhlenbeck.

is niet overtuigend: immers voor het wederk. ww. is aangenomen eene bet. „zich *laten* ontschaken", die door niets is bewezen: men mag dit maar niet zonder meer voor „zich ontschaken" in de plaats stellen. Doch het is ook niet noodig tot eene gewaagde onderstelling en eene gewrongen verklaring zijne toevlucht te nemen, wanneer men het intr. *schaken* in de bet. „zich ijlings wegmaken, er van door gaan", beschikbaar heeft, waarnaast eene samenstelling met *ont*- zeer natuurlijk is. En wat nu het wederk. ww. aangaat, dat in dezelfde beteekenis werd gebruikt als het intrans., geloof ik dat wij dichter bij de waarheid zijn, indien wij hier eene analogievorming aannemen uit het intr. onder den invloed van wederkeerige ww^{n}. met dezelfde beteekenis, b.v. *hem henen maken* en dgl. (vgl. ndl. „*zich* wegpakken, wegscheren; *zich* verwijderen"; hd. „*sich* fortschaffen"), dan wanneer men het verklaart uit het trans. *ontschaken*, „ontrooven"; een ww. „zich ontvoeren" in de bet. „weggaan" is onwaarschijnlijk, en van een wederk. ww. *voeren* is dan ook in het Mhd. noch in het Mnl. een spoor te vinden.

Buiten samenstelling heb ik dit woord gevonden in eene kostbare plaats in het *Lantrecht des Oldenamptes*, in *Pro Excol.* 6, 701 *opschr.*: „Wen (*wanneer*) ein suster *scheecket* [1]) edder van huse unde hove to ein man buten vrenden raet in echtschop gaet, wat men haer mede geven sal" (*in het art. zelf:* „soe waer een suster *scheecket* unde geit van huse unde hove buten der vrenden raet toe enen man up echtschop"). De beteekenis is ook hier *er van door gaan*, *zich zonder vergunning of voorkennis verwijderen.* Ook meen ik hetzelfde *schaken* te herkennen op eene plaats bij Hadewijch 1, 164, 63 vlgg., in een gedicht van 16 strofen, waarvan al de eindregels uitgaan op den rijmklank *-aken*, en de dichteres ook tot minder gewone woorden hare toevlucht moet nemen. Wij lezen daar:

---

[1]) De umlaut in den 3den pers. is naar den regel; vgl. mnl. *geet*, *steet*, van „gaen, staen".

Men sal ooc in den ongevalle
  Dore minne kiesen ongeval;
Soo hulpen der minnen cracht hem allen,
  Daer si haer selven met es al.
In hare grote wondere sonder getalle,
  Diere nemmermeer en wert ghetal,
Mach hi met minnen in gaen *scaken.*

De laatste regels kan ik niet anders verklaren dan aldus: „door de minne kan hij *met zijn geest* in de mysteriën der minne *doordringen*", eene opvatting die zich aansluit aan de boven opgemerkte eenigszins mysterieuse of spookachtige beteekenis, eigen aan het woord op sommige plaatsen in het Ags. en Osa. Het is niet de eenige plaats, waar tengevolge van de eischen van het rijm een merkwaardig woord voor ons is gered. Voorbeelden daarvan heb ik gegeven in *Tijdschr.* 25, 203, waarbij men nog kan voegen het in het volgende opstel (over *zerk*, bl. 389) genoemde *serc*, in het mv., in de bet. „kleeding," en het uit den *Ferguut* (vs. 4981) opgeteekende *wouten*, d. i. „gelukken, goed gaan, goed uitvallen" (*Tijdschr.* 12, 128 vlgg.).

Nog ééne Germaansche taal heeft ons dit interessante, hier en daar reeds vroeg gestorven, woord bewaard tot op den huidigen dag, nl. het Friesch, waar, volgens het *Fri. Wdb.* (3, 96) een woord *skek* bestaat in de bet. „streek van een schaatsenrijder op het ijs," en een ww. *skekke* in den zin van „met flinke streken rijden". Zoo staat de taal van het volk, dat zich in de schaatsenrijkunst een eervollen naam heeft verworven, toch niet geheel en al buiten de geschiedenis van het woord „schaats," mijn uitgangspunt, waartoe ik op deze wijze aan het slot mijner uiteenzetting onwillekeurig en geleidelijk ben teruggekomen.

OVER HET WOORD *ZERK.*

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. VERDAM.

Het woord *zerk* behoort tot de overtalrijke soort van dezulke, die als men hun leven met dat in de middeleeuwen vergelijkt, slechts een schaduw daarvan blijken te hebben overgehouden. Het is een indruk, dien men uit vele bladzijden van het Mnl. Wdb. ongetwijfeld zal ontvangen, waartegenover gelukkig en natuurlijk staat, dat vele, die in de middeleeuwen nog slechts de eerste kiemen hunner ontwikkeling vertoonden, zich eerst daarna tot hun vollen wasdom hebben ontplooid, en dat een niet minder groot aantal andere, die pas na het middeleeuwsche tijdperk het levenslicht hebben aanschouwd, de plaats van vroegere hebben ingenomen en met eere bekleeden. Ik zal over dit belangrijke hoofdstuk uit „La vie des mots" nu niet verder uitweiden, maar Uwe aandacht vragen voor de beschrijving der geschiedenis van het woord, dat ik U noemde. Wanneer men al de beteekenissen, die men in de vroegere Germaansche talen aan *sarc* eigen ziet, vergelijkt met het schamele restje, ééne zeer verengde opvatting, dat daarvan is overgebleven, dan kan men haast niet gelooven, dat men bij die alle te doen zou hebben met één en hetzelfde woord. En, het moet worden erkend, volledige zekerheid bestaat er in dezen ook niet tengevolge van het feit, dat het woord ontbreekt in verscheidene oudgerm. talen; en zoo kan eigenlijk de geschiedenis van *sarc* niet met volledig materiaal en met de noodige kennis der feiten worden beschreven. Wat ik in dezen kan doen is alleen U een blik doen slaan in het rijke en

bloeiende leven van het woord *zerk* in een vroeger tijdperk van een deel van het Germaansch, en eene poging doen om de zeer uiteenloopende opvattingen geleidelijk en althans met eenige waarschijnlijkheid uit elkander te verklaren.

Een groot deel van den vroegeren bloei van *zerk* is nog waar te nemen in het Middelnederlandsch, waar verschillende der ons thans geheel onbekende beteekenissen in onderscheidene tongvallen nog zijn bekend geweest. Het bleek mij bij de beschrijving van het woord voor het *Mnl. Wdb.*, en ik achtte hetgeen ik bij die gelegenheid vond en voor een groot deel eerst toen leerde weten, belangrijk genoeg om mede te deelen in dezen kring, waar de geschiedenis der taal, ook onzer taal, in hooge eer is.

De eenige beteekenis die van al de vroegere, aan het Germ. *sarc* eigene, is overgebleven, is, het is bekend, die van *grafsteen, een steen op een graf of waardoor eene grafstede wordt afgesloten.* Zij was reeds in de middeleeuwen zeer gewoon: ik zou U tal van voorbeelden er van kunnen mededeelen, ik bepaal mij tot het vermelden der oudste en sprekendste, b.v. *Troyen* 10804: „(doe) waert hij eens graefs gheware: enen *zaerc* daerop ende niet el; daer stoeden aen ghescreven woort dat die man ware vermoort", en *Rein.* I, 454: „van maerberstene slecht (*glad*) was die *saerc* die daer up (*op het graf der door Reinaert doodgebeten hen*) lach: ...dus spraken die boecstave an den saerc up den grave: hier leghet Coppe begraven (*en hetgeen daar verder volgt*)". Van de woordenboeken vergelijke men den *Voc. Cop.*: saerc, cipus, lapis mortuo superpositus; dat men op een saerc scrijft die op een graf leght (het toen blijkbaar nog niet bekende „grafschrift"), epitaphium". Daarnaast vindt men ook (in de 15de en 16de eeuw) de samenstelling sarcsteen gebruikt [1]), welk woord

---

[1]) *Teuth.* en *Gemma* 179 *v.*: sarcksteyn, sarcophagus. In *Ann. Em.* 24, 491 (*a.* 1550) wordt in een tolregister onder verschillende voor bepaalde doeleinden gebezigde steenen (*molensteen*, *slijpsteen*, *mosterdsteen* (om mosterd te malen) ook genoemd „marbelsteen", waarvan het eigenlijke gebruik niet blijkt, en sarcsteen, dat hier wel in de bet. „deksteen van een graf" zal moeten worden genomen.

op verschillende wijzen kan worden verklaard. Vooreerst kan men er in zien eene verduidelijkende samenstelling, als *windhond*, *walvisch*, *rendier*, e. a. In de tweede plaats kan met sarcsteen bedoeld zijn een bepaalde soort van steen, nl. *zandsteen* of *kalksteen*. Deze beteekenis, welke ook het mnd. *sarckstén* heeft, is aan het woord eigen geworden onder den invloed van het gri. σαρκοφάγος, dat, behalve in de bet. „vleeschvretend" gezegd van roofdieren, ook, met λίθος verbonden, gebruikt werd in den zin van: „ein kalkstein, der am besten bei Assos in Troas gebrochen ward und das fleisch der hineingelegten leichname schnell verzehrte, weshalb man gern sarge mit ihm auslegte oder aus ihm verfertigte". Of deze voorstelling op werkelijkheid gegrond is of niet, zou ik evenmin durven zeggen als mijn vriend Hesseling, die mij met het geven van inlichtingen omtrent het Grieksche woord verplichtte, maar wèl mag men het er voor houden, dat de boven uit Pape gegeven omschrijving alleen waarde heeft als eene poging om het epitheton „menschenverslindend", gezegd van den Hades, voor zich zelven duidelijk te maken. Dat het woord „sarcophagus" ook in West-Europa als benaming van een bepaalde soort van steen bekend is geweest, blijkt vooreerst uit Megenberg's *Buch der Natur*, bl. 462: *Von dem leichstain.* Sarcophagus haizt leichstain, der hât die art, sam Isidorus spricht, waz leich man dar ein legt, die erfaulent und werdent verzert in dreizig tagen, wan *sarcos* in Kriechisch haizt ain „arch" (*ark*, *kist*) [1]) und *phagos* haizt „ezzen".

Nu wordt ons duidelijk het artikel sarck, sarcksteen bij Kiliaen, dat hij vertaalt met „sarcophagus, lapis Asius e quo capuli et conditoria mortuorum fiebant antiquitus". Dat met zijn „lapis Asius" de boven genoemde steen uit de omstreken van Assus in Troas wordt bedoeld, blijkt uit Stephani *Thesaurus* op σαρκοφάγος: „lapis *Assius* sive *Asius*, ex

---

[1]) Hier wordt aan *σαρκος, dat niet bestaat, de beteekenis toegekend van σορός, wat duidelijk wordt als men weet, dat naast σαρκοφάγος ook in gebruik geweest is *sorophagus* (zie Diefenb. *Gloss.* 543 en *Teuth.* op saro).

eo quod carnem exedat sic dictus", en op ἄσσιος: „ἄσσιος est ἐθνικόν ex Asso, oppido Troadis".

In de derde plaats kan men in de verbinding sarcsteen een bewijs zien, dat men *sarc* ook kende in eene andere opvatting, die ik zoo dadelijk noemen zal: in dat geval moet men *sarcsteen* opvatten in de bet. „grafsteen, grafgesteente". Dit is zeker dat het woord in denzelfden tijd waarin het „deksteen" beteekende, ook gebezigd werd in den zin van *grafgesteente, lijkgesteente, een meer of minder uitvoerig en kostbaar bewerkte tombe.* Deze beteekenis heeft het woord op eene plaats in Maerlant's *Alexander* (VII, 811 vlg.), waar beschreven wordt een door Apelles beschilderd praalgraf van Darius: „(up) dien ondersten steen... stonden columnen viere selverijn ende diere, die capitele met goude versiert, ...ende ghefoormeert haerde wale lach daerup een witte *serc,* daer ane stont dat diere werc (*van Apelles*); ...hi hadde dien *sarc* boven ghemaect claerre vele dan een glas..., scemerende ghelijc kerstale... die ronde voorme van eertrike wasser an ghemaect properlike". Maerlant heeft de vrij ingewikkelde beschrijving van Wouter van Castelioen niet geheel begrepen, en daardoor is de zijne ook niet heel duidelijk, maar zooveel blijkt althans, dat *serc* hier een deel is van het op het graf opgerichte gedenkteeken.

Doch de gewone opvatting is niet deze noch de eerstgenoemde: zij is *een steenen voorwerp waarin het stoffelijk overschot van een doode geborgen wordt, een steenen lijkkist of doodkist* [1]). Men vindt haar opgeteekend vooreerst in de wdbb.: *Voc. Cop.* sarc, een lade, scandiola (bij Diefenb. o.a. weergegeven door „feretrum"); *Teuth* „eyn steynen sarck dair die dode lychame in leghet off eyn dodengraff", *sorofagus* (vgl. Dief. op sarcophagus); eyn dodensarck, kyst off graff off tumbe, sarcofagus". Duidelijk blijkt deze beteekenis ook uit de volgende plaatsen uit schrijvers. *Serv.* II, 728: „in

---

[1]) Dat een woord de beteekenis kan aannemen van „het deksel van het begrip, uitgedrukt door het woord in eene oudere beteekenis" blijkt zoo duidelijk mogelijk uit mnl. *dac*, eng. *thatch*, die de beteekenis „stroo" hebben aangenomen. Vgl. *Tijdschr.* 26, 76 vlgg.

den midden saghen sij staen eynen *sarck* wael ghedaen van marberen steyne, ende waenden dat Servacius laghe daer ynne"; ald. 750: „(si) ontdecten dien *sarcke*" (*zij lichtten er het deksel af*); *Vad. Mus.* 1, 30, 5: „si daden smede halen ende werken enen *sarc* van zilvre ende van goude (d. i. *met goud en zilver bewerken*) mekel ende starc; ende dade menne spalken met hardden stale goet" (*vgl.* 31, 10: „doe hiet die edele vrouwe in die kerke dragen Zegevrite den dooden"). De regels zijn de vertaling van *Nibel.* 157, 5 bij Zarncke:

Smide hiez man gâhen	bewurken einen *sarc*
von edelm märmelsteine	vil michel unde starc.

Zoo ook in *Hs. Diepenv.* 180 *a*: „ic sijn eens konynges kint ende ligge hijr begraven in enen messynges *sarck*", en bij Matthaei, *Anal.* 3, 30: „(doe) vant een man een scoon *sarc* [1]) of kiste in der stat van Constantinopel, ende een man in der kisten mit dusdanigen brief op hem".

In deze opvatting is het woord in verschillende oudere Germaansche tongvallen in gebruik geweest, o. a. in het Oudfriesch (*serk*, „graf, doodkist"), het Ohd. (*sarc*, *sarh* [2]), bij Graff o. a. „loculus"); het Mhd. (*sarc, sarch*, bij Lexer o.a. „sie begrûben sînen lîchamen in einen *sarc* von steine") en in het Mnd. (*sark*, *serk*, *sarich*, bij Lübben), en is het nog heden bekend in het Hd. (*sarg*) en in verschillende Zndl. tongvallen, ook in Limburg [3]).

Doch ook deze beteekenis is niet de oorspronkelijke: zij is eene verenging van een ruimer begrip, nl. *een steenen voorwerp, waarin iets geborgen of bewaard kon worden*, in het

---

[1]) Het geslacht van *sarc* wisselt in de verschillende duitsche tongvallen af; hier is het onz. gebruikt; vgl. Grimm's *Wtb.* 8, 1798 op s a r g.

[2]) Er staan in het Hd. en Ndd. twee vormen met verschillende slotconsonant naast elkaar, zooals bij hd. *werg* (ndl. *werk*) en *storch*. Vgl. Kluge op die woorden.

[3]) Franquinet in *Belg. Mus.* 10, 40; Schuermans 883; Rutten 290 Tuerlinckx 743.

algemeen hetgeen men in het Hd. uitdrukt door *behälter* [1]) en dat in het Ndl. niet zoo goed door één woord kan worden weergegeven: „vaatwerk" is te eng en „bewaarplaats" is te ruim: het best schijnt nog „vergaderbak", wanneer men bedenkt dat men ook spreekt van een „regen*bak*". Hier begint men iets te bespeuren van het verschiet waarin de sporen van het eertijds krachtig en veelzijdig leven van het woord zijn op te merken. Vooral in het Mhd. heeft het zich in de bovengenoemde richting sterk ontwikkeld. Reeds Lessing had opgemerkt, dat het woord in het Mhd. „an unzähligen Stellen ein Behältnis überhaupt, ein Wasserbehältnis, einen Trog, ein Behältnis für Götzenbilder oder Heilige bedeutete", en verwierp op grond daarvan de afleiding uit gri: *σαρκοφάγος*, welke vreemd genoeg nog in het *Ahd. Wtb.* van den onlangs overleden Oscar Schade en bij Lexer voor de waarschijnlijkste gehouden wordt. Men kan deze beteekenissen in het Mhd. met bewijsplaatsen vermeld vinden in de Wdbb. van Lexer en Grimm, en ze met enkele (b.v. „badkuip") vermeerderen; de merkwaardigste is de toepassing van *sarc* op het lichaam van Maria, als bewaarplaats van Christus voor zijne geboorte. In Hd. tongvallen bestaan nog sporen van deze ruimere opvatting; vooral wordt het daar gebruikt met betrekking tot eene vloeistof: het beteekent daar niet alleen „steenen waterbak, trog", maar ook „regenbak" (in Beiersche tongvallen) en „diepe plaats in een wijnkelder, waarin uit de vaten geloopen wijn opgevangen werd".

In de hedendaagsche ndl. tongvallen is van deze beteekenissen niets bewaard gebleven, doch dat zij, althans gedeeltelijk, zich ook in ons taalgebied hebben ontwikkeld, bewijst ons vooreerst Van der Schueren, die in zijn *Teuthonista* heeft opgeteekend: eyn steynen watersarck, lapista; vgl.

---

[1]) Voor deze verenging van het begrip vergelijke men lat. *arca* (zie Duc. op sarcophagus); *cupa*, *cupula* (in Afrika: Schmidt, *Philologus* 46, 163; *piscina* („bekken", daarna „graf, grafkuil", *C. I.* III, n°. 9576). Ik dank deze mededeeling aan mijn vriend Boissevain.

Diefenb. die van dit woord de omschrijving geeft: „genus vasis lapidei et aquarii", en het ook weergeeft door „watersteyn", op „aquamanile" bij hem gelijkgesteld met „vat". Ook de beteekenis *bak* is aan het woord eigen geweest, blijkens *Heiligenl.* 52 (in *Mnl. Bibl.* n°. 45): „doe hiet hi (*de keizer*) maken een yseren *sarke*[1]) ende dede daer in smelten loot ende dede Panthalioen daer in werpen", ja ook *regenbak*, evenals in het Beiersch. Niet alleen heeft Kil. „sarck, *Fris.* cisterna", maar het blijkt ook uit de samenstelling sarkenwater, in eene plaats uit een receptenboek der 16de eeuw, aangehaald bij De Jager, *Nieuw Archief*, bl. 325: „dieselve beenen (*van den haas*) gepulveriseert, ende neemt ghelijcke veel met die voorscr. cruyden oft wortelen, ende menget si (*ze*) in *sarkenwater* ende drinct: dat water moet in die Mey gesammelt of vergadert sijn".

Voor de verklaring der beteekenis „vergaderbak, *behälter*" ontbreken ons in en buiten het Germaansch vaste steunpunten, maar in de Slavische talen bestaat een ww., welks stam met dien van *sarc* (*serc*) zeer goed identisch kan zijn, nl. *sérgeti*, d. i. „bewaken, behoeden". Dat het trekken van deze parallel, die voor de klanken uitnemend voldoet, met betrekking tot de beteekenis niet te stout is, kan men aantoonen door te wijzen op mnl. behoeden, dat o. a. de bet. heeft „in zich bewaren, behouden, houden", weliswaar, volgens de voorbeelden, alleen met eene abstracte zaak als object (nl. „iemands woorden" en „schaamte"), maar dit gebruik kan eene overdracht zijn van de eigenlijke beteekenis, waarbij een voorwerp of eene stof object is. Er is dus geen bezwaar om ons met de door Kluge en Franck voorgestane meening te vereenigen. Er is daarvoor des te meer grond, omdat eene andere beteekenis van *serc* in verschillende Germaansche talen zich daaraan eveneens gereedelijk laat aanpassen, nl. het vooral uit het Onr. bekende *serkr*, d. i. „een kleedingstuk dat het

[1]) Eene enkele maal vindt men ook van ijzeren grafsteenen of zerken in de tgw. beteekenis gewag gemaakt; zoo b.v. in een gedicht uit de 16de eeuw in *Tijdschr.* 21, 93.

lichaam behoedt, bewaart, bergt of dekt, een hemd", o. a. in de samenstelling *berserkr*, d. i. eig. „een in een berenvel of berenhemd gekleede", en vervolgens „een tot uitzinnigheid vervallen krijgsman". In deze beteekenis is het woord ook in andere Germ. talen in gebruik geweest, en in sommige nog heden: ags. *syrc*, *syric*; zwe. dc. *särk*; eng. en schotsche tongvallen *sark*. Op ééne plaats is dat woord ook in het Mnl. gevonden, nl. in *Amand* I, 1484, waar wij van een door den paus bij gelegenheid van een jubeljaar ingestelden aflaat lezen:

> Wie dattere (*te Rome*) ten salighen tide mach comen,
> Als die jaerscare is ghenomen [1]),
> Drie zielen machiere quite halen
> Ende daertoe alle sonden betalen,
> Die meinsche ter werelt doen mochte,
> Up dat (*mits*) hi quame met goeden ghedochte
> Ende met berouwenessen in die kerken,
> Ende hi met ootmoedeghen *serken*
> Gaen mochte ende visenteren....
> Sente Pieters ende Sente Pouwels stede....
> Ende te velen anderen.

Mij dunkt, het woord moet hier, in het mv., wel *kleederen*, *kleeding* beteekenen, zooals ook in het gloss. wordt vermoed: ik zou althans geene opvatting kunnen aanwijzen, die hier beter paste; en dat *ootmoedich*, d.i. gering, onaanzienlijk, weinig of niets waard, van kleederen gezegd gewoon was, wordt door vier plaatsen in het *Mnl. Wdb.* bewezen. Alweder een hoogst merkwaardig woord, dat ons door rijmdwang bewaard is, en dat ook daarom van belang is, omdat het ons in de meening mag versterken, dat het thans slechts in enkele hoekjes voortlevende woord vroeger door een groot deel der Germaansche wereld bekend is geweest Er is dan des te minder aanleiding om bij *serc* in deze beteekenis te denken aan ontleening uit eene vreemde taal, welke overigens mogelijk zou zijn, nl. aan een mlat. *sericum*, waarmede verwant zijn

---

[1]) D. i. „wanneer dat jaar, het „jaar van graciën" (*vs.* 1454 *Opschr.*) ingesteld is."

ofra. *serge*, *sarge*, ndl. *sergie*. Een werkelijk hiervan afkomende naam eener stof, met het bovengenoemde woord gelijkluidend, is op verscheidene plaatsen uit het Mnl. opgeteekend; zoo b.v. in het bekende toltarief van Sluis (1252), *ZVl. Bijdr.* 5, 35: „een laken .... of inghels *sarc* es sculdich II d. par."; *Hans. Urkb.* 3, 265: „zo en sal men niet meer gheven van Inghelschen *zarken* no Atrachtschen no Yrschen, dan van elken sticke een Inghelschen"; *O. R. v. Dordr.* 1, 247 (*a.* 1387): „brochte hier ooc eenich man *zarke*, kersey of baeysche lakene te coope, ... si zouden mede ter halle comen, haer toghedaghe te houden". In verschillende kerkerekeningen leest men van kleeden van „rood zerc", waarmede b.v. het altaar wordt behangen, en in de *Cronijcke* van Despars (3, 314; in de 16de eeuw) wordt eene zaal voor eene feestelijke gelegenheid behangen met „wit, roodt ende blauw zarck". Eene dergelijke stof is te duur om te kunnen dienen voor het „ootmoedige cleet", de schamele kleedij van de bovengenoemde bedevaartsgangers [1]), en ik geloof ook daarom dat wij daar eerder te denken hebben aan het echt Germaansche *serk*, in de bet. „hemd", een op het bloote lijf gedragen kleedingstuk, gelijk ook meermalen geschiedde met „eene hare", het mnl. woord voor *pij*.

Nog ééne opvatting, waarin zich het Germaansche *sarc* (*serc*) heeft ontwikkeld, moet ik vermelden: zij is de merkwaardigste en onverwachtste van alle, nl. *rots*. Hoe men zich de verhouding van deze beteekenis tot die van het ww. „bewaken, behoeden" heeft te denken, is niet zeker. Als men hier een uit denzelfden wortel voortgesproten woord heeft, hetgeen niet vaststaat, dan kan men zich eene rots denken als eene „versterking, de natuurlijke plaats voor het aanleggen van versterkings- of verdedigingswerken". De bewijzen voor het gebruik van het woord in dezen zin in het Mnl. zijn de volgende. In eene vertaling der aan Cyrillus toegeschreven ver-

[1]) Erkend moet evenwel worden, dat niet overal *sarke* (*sarc*) de benaming is eener kostbare stof. Zie de aanhaling uit Kil. en enkele plaatsen in het *Mnl. Wdb.* bij sarc.

zameling fabelen of apologi morales, waar wij den Latijnschen, door Grässe uitgegeven, tekst [1]) kunnen vergelijken, vindt men het vooreerst in het bekende gezegde uit den Bijbel (I *Petr.* 2, 7: „lapidem offensionis et *petram* scandali"; in onze vert. „een steen des aanstoots en een rots der ergernis"; in eene andere vertaling *Hs.* 75, *f.* 115*a*: „een steen der stotinghe ende een leye der scandalisieringhe") [2]), en in *Hs. Cyrill.* 55 *v*: „daer du nu ydelike di van verblijtste, dat soutste kennen te wesen een steen der stotinge ende een *serc* der scandalisaci". En in de fabel van het uitspansel en Saturnus („teghens die gheen die hem verheffen wt grootheit haerre gracien (*gaven*))" treffen wij het woord andermaal aan, hier in een samenhang, die eenige toelichting behoeft. Er wordt daar ter vergelijking en leering aangevoerd, dat de kostbaarste metalen en steenen niet open en bloot gevonden worden aan den weg, maar verscholen in den grond of op eene andere wijze, nl. *f.* 43*r*: „bistu rijc, ontsie den dief mitter lantaern; hude (*verberg*, *verstop*) die scat, ende den gheest der graciën bedect (*l.* bedec) onder twee rocken; bistu gout, so scule onder der eerden; bistu een costelike robijn, so scule onder den *serke*". Het Latijn heeft hier (bl. 61): „dives time furem, cum lynce [3]) thesaurum conde, gratiarum spiritum sub duarum velationum tunicis reconde. Aurum es, sub terra late; pretiosissimus es rubinus, in *petra* bellagii te absconde". Het woord „bellagii" is door den vertaler blijkbaar niet begrepen en daarom maar

---

[1]) Die beiden ältesten Lateinischen Fabelbücher („Speculum sapientiae" en „Dialogus creaturarum") des Mittelalters (Litt. Verein, Stuttgard, CXLVIII, 1880).

[2]) Het hs. berust op de Amsterdamsche Universiteits-Bibliotheek.

[3]) De vertaler begaat hier eene vermakelijke vergissing: *cum lynce* beteekent natuurlijk *als de linx of losch*, die met zijne urine een edelen steen loost (den ligurius of longurius), maar dien onder het zand verbergt, omdat hij hem den menschen niet gunt. Zie Maerl. *Nat. Bl.* II, 2350 vlgg. en XII, 759 vlgg.; Megenberg, *Buch d. Nat.* 146 vlg., *Barth.* l. 18, c. 63 (*f.* 776), waar verwezen wordt naar Plinius 8, 39 en Isidorus 12. De vertaler las waarschijnlijk *luce* in plaats van *lince*, en dacht het zeker heel mooi te maken als hij den dief een dievenlantaarn in de hand gaf.

onvertaald gelaten. Het is een andere vorm van mlat. *balagius*, ook *balascus* genaamd, eene benaming voor eene bepaalde soort van robijn, waarover men zie Ducange op b a l a s c u s; Littré op b a l a i s (rubis *balais* [1])); Megenb. *Buch d. Natur* bl. 437, r. 30. Wat wij voor de verklaring der plaats, en in het bijzonder voor het vaststellen der beteekenis van „petra" behoeven, vinden wij vooral bij *Barth.* l. 16, c. 26 („de carbunculo"): „ad speciem carbunculi reducitur *balagius*, qui rubeus est et perlucidus, ... et dicitur quod hic species in vena saphiri invenitur"; in de mnl. vertaling: „men seit dat dese species van carbunckel wordt gevonden inder ader van enen saphier". Vgl. Maerlant's *Nat. Bl.* XII, 1022:

Some saphier van Orient
Sijn ghemanc mettien robijn,

bij Alb. Magn.: „quidam saphyri orientales, qui rubith lapidem admixtum habent". Ditzelfde verschijnsel doet zich ook bij andere gesteenten voor, o. a. bij den porfiersteen, een fijnkorrelige bruine of grauwe granietsoort, waarin grootere kristallen van een ander gesteente verspreid liggen.

Er blijkt dus met voldoende duidelijkheid dat eene bepaalde soort van robijnen gevonden werd in een ader, waarin vooral een andere edele steen, hetzij dan karbonkel of safier, werd aangetroffen, en tevens dat men „petra" hier niet zoozeer door „rots" moet weergeven, als wel door „het eene of andere gesteente, eene steensoort". Zeer dicht hierbij staat de beteekenis *rotsteen* of *steen*, die het woord heeft *Nat. Bl.* III, 3277: „den bec heeft hi (*de papegaai*) so crom ende staerc, velle hi van hoghen op een *saerc*, hi soude hem op den bec ontfaen", waar het vertaling is van lat. *saxum* (zie de noot ald.) [2]), en

[1]) Zie een voorbeeld van *ballais* als naam van een edelen steen, in *Cod. Dipl. U.* 2[1], 169: „(een) span.... mit I *ballais*, III dyamanten, III pairlen, I ketten dair an".

[2]) Vgl. de aanhaling bij Lübben: „(doe) is een leyendecker tho H. boven van dat hues up der borch in den plas up een *sarcksteen* gefallen, dat de *sarcksteen* daer van gebursten und gebraken is" (Eggerik

Dial. Creat. 9*a*: „dat seggende werp hi enen *sarcsteen* (een rotsblok) int dal”.

Aan deze opvatting „steen, rotssteen” sluit zich aan de opvatting *grot* of *mijn*, evenals in het Onr. *hella*, platte steen, en *hellir*, hol, bij elkander behooren, een parallel waarop Uhlenbeck mij wijst. Zij is ons bewaard in de vertaling van *Barth.*, *f.* 478*a*: „Spelunca dat is een diep gat onder die eerde, als die coolhouwers (*steenkoolhakkers*) hebben ende maecken ende die de metallen winnen, ende dese *sarcken*, als men daer eerst in coomt, soo ist daer licht, daernae als men vorder coomt, soo ist daer doncker”. Het Latijn heeft geen rechtstreeks overeenkomstigen term, maar de beteekenis van het mnl. woord is hier ook zonder dat duidelijk genoeg.

Buiten het Middelnederlandsch is een Germaansch *sarck* met de beteekenis „rots” niet gevonden. Alleen past hierbij op eene merkwaardige wijze de naam van een der kleinere Normandische eilanden, nl. *Sark* [1]), dat niets anders is dan eene uit de zee oprijzende granietmassa, die uit twee deelen (Great en Little Sark) bestaat en door 600 menschen bewoond wordt. Op dit eilandje, waarvan de vroegere naamsvorm was *Serc* (bij Rabelais, ± 1540 *Cerq*) wordt nu gesproken een oude Normandisch-Fransche tongval, maar de namen der eilanden zelve, *Guernsey*, *Yersey*, *Alderney* zijn ongetwijfeld Germaansch (hoewel de oorsprong der benamingen niet met zekerheid bekend is, mag men hiertoe wel besluiten uit den uitgang en de geschiedenis der eilanden) en de naamsvorm van het eiland *Sark* spreekt in dezen zoo duidelijk mogelijk. De naam komt reeds in 1042 voor, in

---

Beninga († 1562), *Chronik v. Ostfriesl.*). Of ndl. *zerk* in de bet. „stoepsteen” eene uitbreiding is van de bet. „grafsteen”, waarmede hij in vorm overeenkomt, dan wel rechtstreeks uit de opvatting „zandsteen” ontwikkeld, is niet uit te maken. Eene merkwaardige overdracht van de beteekenis „grafsteen” vertoont wvla. *zerk*, d. i. „een printje of beeldeken ter gedachtenis van een overledenen wiens naam en geboorte- en sterfdag met eenige toegepaste teksten uit het H. Schrift daar op gedrukt zijn, doodsantje, rouwsantje” (De Bo 1427).

[1]) Ik dank de mededeeling aan mijn vriend Hesseling.

den vorm *Serc*. Dat het een oorspronkelijk Oudnoorsch woord zou zijn, wordt ook waarschijnlijk hierdoor, dat ijsl. *serkr* voorkomt in Noordsche plaatsnamen, als de berg- (of rots-) namen *Bláserkr*, *Hvítserkr*. Het is nu maar de vraag, wat dit Onr. woord beteekent. Prof. Axel Kock te Lund, tot wien ons medelid Boer zich op mijn verzoek om inlichtingen op dit punt heeft gewend, houdt het voor identisch met ijsl. *serkr*, „hemd". Daar waar het woord dient om een rots of berg aan te duiden, kan men het wellicht beschouwen als overgedragen op het kleed van wolken, waarin de rots of berg van tijd tot tijd is gehuld, doch het is mij niet duidelijk hoe men dit begrip op een eiland kan toepassen, vooral niet, als het woord, zooals met het eiland op de Normandische kust het geval is, buiten samenstelling voorkomt. Mij dunkt, de beteekenis „rots" past hier uitnemend. Misschien indien de heer Kock wist, dat in een Germaansch dialect het woord met deze beteekenis bewaard is, zou hij aan deze verklaring de voorkeur geven, en de mogelijkheid erkennen, dat het in de bovengenoemde Skandinavische plaatsnamen, en daar alleen, bewaarde woord, hetzelfde is als het nu voor het eerst bekend geworden mnl. met dezelfde beteekenis: het bovengenoemde geval, dat van al de Germaansche talen alleen het Mnl. en het Skandinavisch een deel van den ouden taalschat voor ons hebben behouden, zou zich dan hier herhalen. Vooralsnog meen ik het er voor te mogen houden, dat de gissing zeer waarschijnlijk is, dat er ook in het Onr. naast *serkr*, „hemd" een al of niet daarmede identisch *serkr*, „rots" heeft bestaan [1]).

[1]) Welke van al de genoemde beteekenissen moet worden gehecht aan den nog heden bekenden ndl. geslachtsnaam *Sark*, is niet uit te maken. Bij Winkler, *Geslachtsn.*, wordt hij niet vermeld, en een drager van dien naam wist mij aangaande de vermoedelijke beteekenis er van geen uitsluitsel te geven.